

شېخاڭ تارىخ مائېرىيالىرى

(23)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(23)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا و
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەد سايرامى
خالىق ساقى

شىنجاڭ قارىخ ماتېرىياللىرى (23)

چۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى شۇ ئار
كومىتېتى قارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۇرۇمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 No)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا 3 - ناسسا زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/32

ناسسا تاۋىقى: 16-125، قىستۇرما ۋارىقى: 2

1987 - يىلى 9 ئاي 1 - نەشرى

1988 - يىلى 1 ئاي 1 - بېسىلمىش

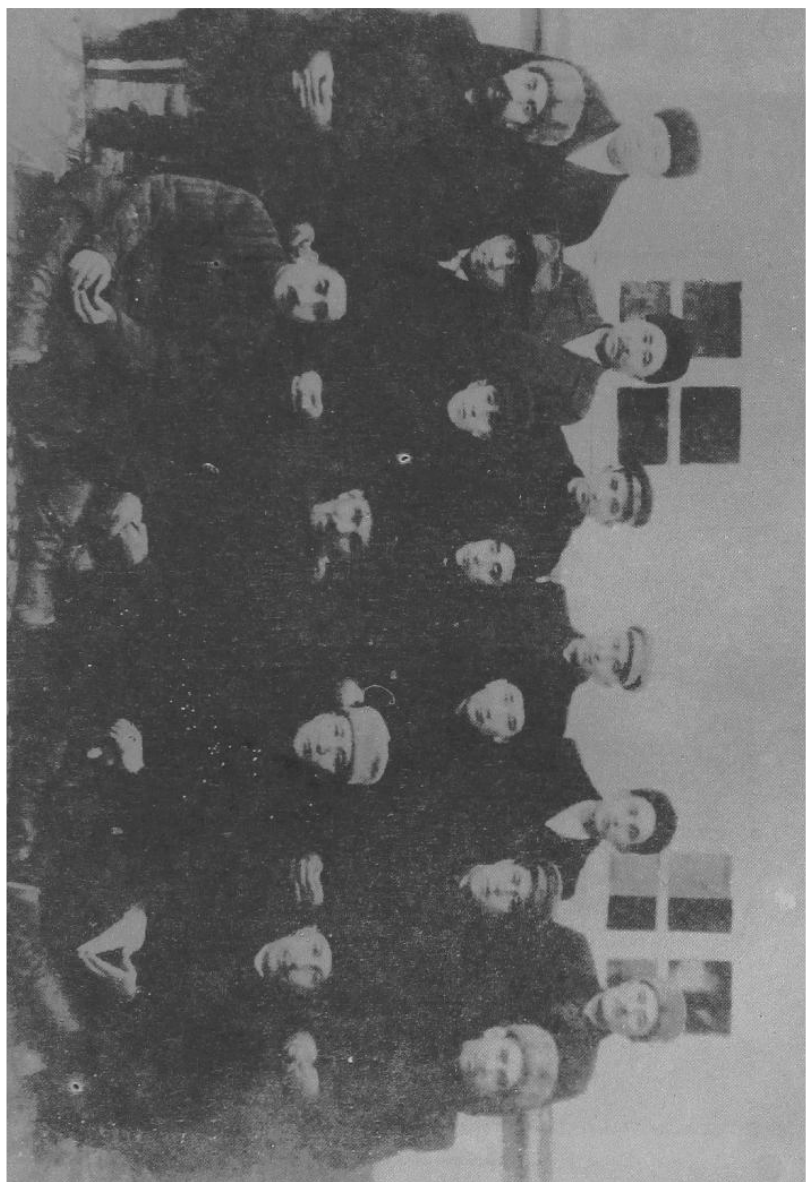
تىراژى: 9000 — 1

ISBN 7-228-00353-5/K-30

باھاسى: 1.80 يۈەن

(ئىچكى، جەھەتتە تارقىتىلمىدۇ)

قىستۇرما رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى

① رەسىم: مەرھۇم گېنرال ئىسھاقبەگ

② رەسىم: كېڭەش ئەزالىرى.

بىرىنچى رەت ئوڭدىن: ئولتۇرغان بىرىنچى كىشى تەسەت ياقۇپ. ئىككىنچى كىشى مەھەممەت ھەسەن (قىرغىز). ئۈچىنچى كىشى ئابلىز نىياز. تۆتىنچى كىشى ئابدۇراخمان قارى ھاجى. ئىككىنچى رەت: ئوڭدىن ئولتۇرغان بىرىنچى كىشى ئابدۇكېرىم ھاشىم. ئىككىنچى كىشى خەلىپەت سۈزۈك ھاجى. ئۈچىنچى كىشى مۇھەممەت تۇرسۇن (قىرغىز). تۆتىنچى كىشى ئىبراھىم ئىسمائىل. بەشىنچى كىشى مۇختەر. ئالتىنچى كىشى ئابلىز مۇھەممەدى. يەتتىنچى كىشى سىددىق مۇسايدوۋ. ئۈچىنچى رەت: ئوڭدىن ئۆرە تۇرغان بىرىنچى كىشى $\times \times \times$. ئىككىنچى كىشى مامۇت مەھمۇد. ئۈچىنچى كىشى $\times \times \times$. تۆتىنچى كىشى قۇربان دۆلەت. بەشىنچى كىشى ئىسمائىل ئىبراھىم. ئالتىنچى كىشى ھەسەن مەسۇم.

ئىزاھات: ئابلىز مۇھەممەدى بىلەن مۇختەردىن باش قىلار كېڭەش ئەزاسى بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىلىغا قايتقاندا ئىلىغا بارغانلار. رەسىم 1949 - يىلى ئىلىدا تارتىلغان.

③ رەسىم: قىرغىز زىيالىيسى تاھىربەك

④ رەسىم: ئوڭدىكى كىشى دەلىلقان، سولدىكى كىشى

ئىسھاقبەگ

مۇندەرىجە

1. تاشقۇرغان ئىنقىلابىي توغرىسىدا 1
2. (تاشقۇرغان ناھىيىلىك كومىتېتى ئىشخانىسى) ... 1
2. تاشقۇرغان مىللىي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمە 49
3. 1932 - يىلى پارتلىغان قەشقەر قىرغىزلىرىنىڭ قوزغىلىڭى توغرىسىدا 112
4. قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى 126
5. بىر يېپىشقەدەمنىڭ ئەسلىمىسى 205
6. قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇ - ئوقۇش - ئا. قارتىش ئەھۋالى 254
7. گېنرال ئىسھاقبەگ توغرىسىدا ئەسلىمە 259
8. ئوسمان ئېلى توغرىسىدا ئەسلىمە 281
9. قىزىلسۇ قىرغىز مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى توغرىسىدا 306
10. نۇرھاجىم ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بولۇپ ئۆتە كەن قوراللىق توقۇنۇشلار 318

11. «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ تەشكىللىنىشى توغرىسىدا...
336
12. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە ..... مۇھەممەد روزى
350
13. تارىخىي مائارىپنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئەسلىمە ..... ئابلىمىت ھاجىيوپ
378
14. ئالتاي مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... مۇھەممەتقۇربان ئەزىز يارى
403
15. مەدەنىيەتپەرۋەر ھېزىم ئاخۇن توغرىسىدا ..... يۈسۈپجان ئەيسا
432
16. پىچان ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر- نىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... تىيىپ پولات
444
17. شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىغا دائىر بىر پارچە ماتېرىيال .....
454
18. جىن شۇرېن دېلوسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى .....
495
19. سۇڭ مېيلىڭنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىشى ... خۇيەنيۈەن
506

تاشقورغان ئىنقىلابىي توغرىسىدا

(تاشقورغان ناھىيەلىك كومىتېتى ئىشخانىسى)

1944 - يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىپ، ۋۇجۇڭشىننى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدىكى سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇم جەھەتتە ھېچ قانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىرى قىزىڭ ئاخىرقى مەزگىلدە سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت ئۆتكۈرلەشكەندى. 1944 - يىلى 9 - ئايدا نىلقا خەلىقى «ئات تەقدىم قىلىش» قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇنجى ئوقنى ئاتتى. 11 - ئايدا ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. 1945 - يىلى 3 - ئايدا رەسمىي مۇنتىزىم قوراللىق قوشۇن - مىللىي ئارمىيە قۇرۇلدى. مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن قوراللىق كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى قىشتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەسىرى بىلەن 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغاندا تاجىك، قىرغىز ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى تاشقورغان ئىنقىلابىنى قوزغاپ،

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈم رايونلىقىغا قاتتىق زەربە بەردى. — تاشقورغان ئىنقىلابىي 1945 - يىلى 8 - ئايدا باشلىنىپ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا 11 ماددىلىق تېنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ، تاكى 1946 - يىلى 8 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ ئاق چىلغىدا داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىنى چاقىرغانغا قەدەر بىر يىلدىن ئارتۇقراق داۋام قىلدى. ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش شۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاشقورغان، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىنى ۋە قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ناھىيىلىرى ئەتراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئازاد قىلدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي - تاشقورغان رايونىدىكى تاجىك، قىرغىز خەلقلەرنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىغان بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئوخشاشلا «جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى» بولۇپ، تاشقورغان رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى شانلىق سەھىپىسىدىن ئىبارەت. تۆۋەندە بىز تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

تاشقورغان ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى ۋەزىيەت ۋە ئىنقىلابىنىڭ تەييارلىقى

1943 - يىلى شىنجاڭ شىمەي شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭدا ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جاڭجېمىشى سىياسىي تېمىسىدىكى نۇرغۇن گومىنداڭچىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ

ھەرقايسى تارماقلىرىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن
 بىرلىكتە شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىمۇ
 تەشكىل قىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن گومىنداڭ ئەكسىيەت-
 چىلىرى شىنجاڭدا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە باش-
 لىدى. 1944 - يىلى 8 - ئايدا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈ-
 مىتى شېڭ شىسەينى يۆتكەپ، ۋۇ جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكى-
 سىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭغا
 ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللىرىدىلا، مىللىي زىددىيەت ۋە سى-
 نىپىي زىددىيەت ناھايىتى ئۆتكۈرلەشكەنىدى. گومىنداڭ ئەك-
 سىيەتچىلىرى كەلگەندىن كېيىن، مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى
 يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق، ئۆكتەملىك، خىيانەتچىلىك قىلىپ
 تېخىمۇ چىرىكلەشكەنلىكى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
 ھايات كەچۈرۈشى قىيىن بولۇپ قالدى. بۇ ھال ئاخىرى
 ئىنقىلابنىڭ پارتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1944 - يىلى
 ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ
 ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭغا يامراپ كې-
 تىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ ھالاكەت گىرداۋىغا بېرىپ قال-
 غان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن
 ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ بىلەن ھەدەپ ئۇرۇش قى-
 لىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنسا،
 يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا جايلاردا تېخىمۇ
 يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار
 ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنى تاشقورغاننىڭ ھەرقايسى جايلى-
 رىغا ئەۋەتىپ، تاجىك ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى ئۈس-
 تىدىن تېررورلۇق ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى. ئەكسىيەتچى
 ساقچى ئىدارىسى ھەرقايسى جايلارغا ئۆزىنىڭ ئىشپىيۇن

جاسۇسلارنى ئەۋەتىپ، سەللا نارازىلىق ئىپادىسىدە بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. 1944 - يىلى قىشتىن 1945 - يىلى كۈزگىچە تاجىك خەلقى ئارىسىدىن 95 نەپەر كىشىنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. 63 نەپەر بىگۇنا پۇقراغا زىيانكەشلىك قىلىپ ئۆلتۈردى. قورچاق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى جۇڭگو سوۋېت چېگرىسىگە يېقىن يايلاقلارنىڭ ھەممىسىنى كونترول قىلىپ، بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنى ئىچكىرى جايلاغا كۆچۈردى. نەتىجىدە يايلاق بىر تىنچلىق سىمىسىگە ئايلاندى. چارۋا - ماللار تۈركۈم - تۈر - كۈملەپ ئۆلۈپ كېتىپ، خەلقلەر تېخىمۇ گادايلاشتى، نۇرغۇن كىشىلەر خانىۋەيران بولۇپ، يۇرتنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەكسىيەتچى قوشۇن خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ تاللىدى. بىر يىلغا يەتتىگەن ۋاقىت ئىچىدە خەلقنىڭ ئىككى مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - ماللىرىنى بۇلاپ كەتتى. كەڭ كۆلەملىك چۆپىخا - ئىلارنى تارتىۋالدى. يۈز نەچچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئاكوپ قازدى. ئۆيىنىڭ ياغاچلىرىنى ئوتتۇن قىلىپ قالدى. خەلقنىڭ سايىمانلىرىنى تارتىۋېلىپ ئاتلىرىغا تاقا سوقتۇردى. نۇرغۇن ئاشلىق، رەخت، ئوتتۇن ۋە ئۆي - جا - ھازىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. مەسىلەن: 4 - رايون 1 - يېرىمىدىكى سۇلايماننىڭ بىر قېتىمىدىلا 300 تۇياق قويى بىلەن تۆت تۈگىسىنى بۇلاپ كەتتى. 4 - رايون 4 - يېرىمىدىكى بىر تەي ئاچىنىڭ 100 تۇياق قويىنى بۇلاپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتە لاردا ناھىيە بويىچە ئارانلار 2000 نۆگە بولسىمۇ، قورچاق ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورگانلار خەلقنى يىلىغا ئىككى مىڭ يۈز نەچچە يۈز مىڭ چىڭ كېلىدىغان ماددىي ئەشيا لارنى

ھەقسىز توشۇشقا مەجبۇر قىلدى. كىشىلەرنىڭ ئات - ئۇلاق
 لىرى مۇنداق كۆپ ماددىي ئەشيانى توشۇش جەريانىدا،
 ھەرقايسى ئورۇنلاردا تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئۆلۈپ كەتتى.
 ئۇنىڭدىن باشقا ھەر بىر ئائىلىگە ھەرقايسى جايلاردىكى قال-
 راۋۇلخانلار ئۈچۈن ئوت - چۆپ، ئوتۇن سەيسى چۈشۈرۈپ،
 ئۇنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئەمگەك كۈچى
 بولمىغان ياكى قول ئىلىكىدە بولمىغان كەمبەغەل - نامرات
 كىشىلەر ئىلاجىسىزلىقتىن ئۆزىنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى
 سېتىپ، چۈشكەن سەيسىنى تۈگىتىشكە مەجبۇر بولدى. نۇر-
 غۇنلىغان چارۋىچىلار مۇشۇنداق ئات - ئۇلاغ، ئۆت - سامان،
 ئوتۇن - ياغاچ سەيسىنى تۈگىتىش ئۈچۈن يىل بويى
 ئۆيىدىن ئايرىلىپ، تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ، ئىشلەشكە مەج-
 بۇر قىلىنغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچ-
 راپ، مەھسۇلات زور دەرىجىدە كەملىپ كەتتى. ئەكسىيەتچى
 ئارمىيە يەنە خالىغانچە كىشىلەرنى ئۇرۇپ، باغلاپ، بەزى-
 لىرىنى مېيىپ قىلىۋەتتى. ئاياللارنى ئاياغ - ئاستى قىلدى.
 ھەتتاكى بەزى ئاياللار ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. نۇر-
 غۇن كىشىلەر مۇشۇ ماددىي ئەشيانى توشۇش بىلەن قارلىق
 تاغلاردا توڭلاپ ئۆلدى ۋە مېيىپ بولدى. گومىنداڭ ئەك-
 سىيەتچىلىرىنىڭ بۇ خىل زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە دەھ-
 شەتلىك ئېكىمىپىلاتاتسىمىسى تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت
 خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپىنى قوزغىدى. «قەيەردە زۇلۇم بو-
 لىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ». تاشقورغان رايون-
 نىدىكى ھەر مىللەت خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ
 خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قارشىلىق قىلىش ھەرىكەت-
 لىرىنى ئارقا - ئاقىدىن پەيدا قىلىشقا باشلىدى. خەلقنىڭ

زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرى كۆپەيگەنسېرى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى شۇنچە كۈچەيتتى. 1943 - يىلدىن باشلاپ تاشقورغاندىكى دېموكراتىك روھقا ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە ئىگە نۇرغۇن كىشىلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاب تەييارلىقىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. بۇرۇن تاشقورغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان كارۋانشا (تاجىك بولۇپ، ئۇ 1938 - 1940 - يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستىلاردىن يولداش خۇجىيەن ۋە شۇلياڭ قاتارلىقلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا، كارۋانشا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىلارنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. شۇ ۋاقىتتا ئۇ «بومبۇر ساقال مۇئاۋىن ھاكىم» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن) خەلق ئۈستىدىكى ئازاپ - ئوقۇبەتنىڭ كۈنسايمىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ بۇ مىللىي ئىنقىلابنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، تاجىك، قىرغىز خەلقى ئىچىدىن ھەربىي ۋە مەمۇرى رەھبىرى خادىملارنى تەربىيەلەپ بەردى. (كارۋانشا، ئاق يولنىڭ قاتارلىقلارنى بىر مەزگىل تەربىيەلەپ بەرگەندى) ھەمدە تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابى قوشۇنىنى تەشكىللەشكە ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، نۇرغۇنلىغان سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار خادىملىرىنى تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىگە قاتناشتۇردى. سوۋېت تەرەپىمۇ قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتە كۈچلۈك ياردەم بەردى. 1945 - يىلى 6 - ئايدا

كارۋانشا، ئوبۇلقاسىم (قىرغىز)، مەمەت ئىسەيسا (قىرغىز)،
ئەمەت (قىرغىز)، تاشتۆمۈر (قىرغىز) قاتارلىق بەش نەپەر
كىشى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ ئۇلاردىن ياردەم
سوردى. سوۋېت تەرەپمۇ ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى قوللاپ
دىغانلىقىنى ۋە ھەر تەرەپتىن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىل-
دۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتى-
پاقى زېمىنىدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ پارتى-
زان ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تاشقورغاندىن قېچىپ
چىققان تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرى بولۇپ، ئۇلار گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئېكىسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرى-
غانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابى قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى
ئىدى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر
تەرەپتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن
تاشقورغانغا قوراللىق رازۋېتچىلەرنى ئەۋەتىپ، گومىنداڭ
ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى، قورال-
ياراق، تەمىناتى ۋە باشقا ئىشلارنى رازۋېتچى قىلدى ھەمدە
تاشقورغاندا قالغان بىر قەدەر ئىلغار زاتلار بىلەن ئالاقە
باغلاپ، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى.
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن بىزار
بولغان خەلق ئاممىسى، بۇ قوراللىق رازۋېتچىلەرنى بار-
لىق كۈچى بىلەن قوللىدى. ئۇلارنى ئۆلۈم خەۋىپىگە قا-
رماي ئۆيلىرىگە يۇشۇرۇپ ياردەملەشتى ۋە تۈرلۈك ماتېرى-
ياللار بىلەن تەمىنلىدى.

پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۆپ قېتىملىق رازۋېتچى قىلىشى
ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش بىلەن كىشىلەرنىڭ پارتىزانلار
ئەترىتىگە بولغان تونۇشى تېخىمۇ ئۆستى. زۇلمەتلىك قا-

راڭغۇلۇقتا تېڭىرقاپ قالغان نۇرغۇن كىشىلەر، پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ تەشۋىقاتى ئارقىلىق، ئازادلىققا ئېرىشىشنىڭ نۇرلۇق يولىنى كۆردى. شۇڭا تېخىمۇ كۆپلىگەن كىشىلەر پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇلۇپ، پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. پارتىزانلار ئەترىتى ئۆزىنىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كۆپ خەلق ئاممىسىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. شۇنىڭدەك دۈشمەننىڭ ھەيۋىتىگە زەربە بېرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ غەم ئەندىشىسىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، بىر قانچە قېتىم ناغارما، سۇ يېشى قاتارلىق جايلارغا ئۇشتۇم تۆت ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئادەمنى پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇۋالدى. ھەمدە دۈشمەننى ئۇۋىسىدىن چىقالماي دىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى. پارتىزانلارنىڭ بۇنداق ئۇشتۇمتۆت زەربىسىگە ئۇچرىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى، ساراسىمگە چۈشۈپ قېلىپ جۇڭگوسوۋېت چېگرىسىغا يېقىن جايلارغا بېرىپ كۆزەتچىلىك قىلالمايدىغان ھەم كېچىلىرى پوست، قاراۋۇللارنى كۆپەيتىپ، گازارىمىدىن چىقىپ ھەرىكەت قىلالمايدىغان بولدى. بۇ ھال پارىتزانلارنىڭ كېچىلىك ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلىش، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ ئاسانلىق تۇغدۇردى. 1944 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە پارتىزانلار ئەترىتى جەمئىي 12 قېتىم قوراللىق رازۋېتكا ئەترىتىنى ئەۋەتىپ، دۈشمەننىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلدى. 1945 - يىلى 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى توختامىشنى سىياسىي، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىۋاتقان مىللىي قوشۇن ئىچىدىن غەرىپشا

(تاجىك) باشلىق بەش كىشىنى داپتەرغا، ئىناتىللا (تاجىك) باشلىق تۆت كىشىنى تاغارمىغا، ئەمەت ئەيسا رقىزغىز) باشلىق تۆت كىشىنى سۇ بېشىغا ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ئەسكەر-لىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ۋە قورال - ياراق ئەھۋالىنى ئىگىلىدى. 1945 - يىلى كۈزگە كەلگەندە تاشقورغان ئەتراپىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئادەم سانى 295 كىشىگە يېتىپ، مەلۇم ساندىكى قورال - ياراققا ئىگە بولدى. پارتىزانلار ئەترىتى خېلى ئۇزاق مۇددەت ھەربىي مەشق ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەۋىيىسىمۇ خېلى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندا ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شەرت - شارائىتى پېتىلىدى. پارتىزانلار ئەترىتى تاشقورغاندىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ، تاشقورغانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ھازىرقى ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تاشقورغاندىكى قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 400 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان:

(1) تاشقورغاندا ئەسكەر ۋە ساقچىلار جەمئىي 120 نەپەر.

(2) تاغارمىدا؛ 33 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.

(3) بەلتاشتا (تاغارما يېزىسىغا قاراشلىق سوۋېتكە چىقىدىغان تاغ جىلغىسى) سەككىز نەپەر قوراللىق ئەسكەر.

(4) سۇ بېشىدا؛ (ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى بۆلۈڭكۆل گۇڭشېنىڭ بىر يېزىسى) 50 نەپەر ئەسكەر، 15 نەپەر ساقچى.

- (5) بۆلۈڭكۆلدا: 42 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
- (6) پەيمىكتە: 40 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
- (7) داپتەردە: 16 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
- (8) قوش بەلدە: 16 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
- (9) خۇنجىراپتا. 20 نەپەر قوراللىق ئەسكەر -
ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

پارتىزانلار ئەترىتى دۈشمەن قوراللىق كۈچىنىڭ مۇ-
شۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، 1945 - يىلى 8 - ئاي
نىڭ 9 - كۈنى پارتىزانلار يىغىن چاقىرىپ، قوزغىلاڭ كۆ-
تۈرۈپ تاشقورغانغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش پىلانى-
نى ماقۇللىدى. پىلانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق
بولغان: تاشقورغاننىڭ يېرى كەڭرى، ئاھالىسى شالاڭ،
چېگرا لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي
سانىنى پارتىزانلاردىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزاق
لىنىيىدە پارچە - پارچە ئورۇنلاشقان. بىر - بىرى بىلەن
بولغان ئارىلىقى ئۇزۇن، تېز مۇددەت ئىچىدە بىر - بىرىگە
ياردەمگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ
ھەرقايسى ئاساسىي بازىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم
قىلغاندا، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ياردەم بەرگۈزمەيلا بىر -
بىرلەپ يوقاتقىلى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن
پارتىزانلار ئەترىتى ئۆز كۈچلىرىنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى.
1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئىمىنقلا بىي
قوشۇنىنى تەشكىللەپ، تۆت ئەترەت بويىچە تۆت يۆنىلىشكە
بۆلۈنۈپ، تاشقورغانغا «ھۇجۇم قىلىش بەلگىلەندى.
بىرىنچى ئەترەت، لەشكەر، مادايوپلار باشچىلىقىدىكى
60 كىشى تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

ئىككىنچى ئەترەت، ئابدۇمالىك باشچىلىقىدىكى 30 كىشى سۇ بېشىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى. ئۈچىنچى ئەترەت، تاشتۆمۈر، تاھىر، ئوسمان رەھبەر-لىكىدىكى 60 كىشى بۆلۈڭكۆلگە ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

تۆتىنچى ئەترەت، كارۋانشا، غەرىپشا، ئىسنايەتلەر باشچىلىقىدىكى 40 كىشى تاغارماغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بەلدى.

بەشىنچى ئەترەت، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار رەھبەرلىكىدىكى 20 كىشى چېچەكلىك داۋانغا ئۆتۈپ، گومىنداڭنىڭ يېڭىسار تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنلىرىنى تۇسۇرشقا مەسئۇل بولدى. تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى، تەشكىلىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن، تاشقورغاندىكى تاجىك، قىرغىز خەلق-نىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى بۇ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئاخىرى پارتلىدى.

ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە قوراللىق قوشۇن قومانداڭلىق شىتابىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاشقورغان ئىنقىلابىي ئىككى يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە ئىنقىلابىي قوشۇننى قوراللاندىرۇش، تەشكىللەش ۋە تولۇق تەييارلىق كۆرۈش نەتىجىسىدە، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئەتىگەن سائەت تۆتتە گومىنداڭنىڭ تاشقورغان، تاغارما، سۇ بېشى، بۆلۈڭكۆلدىكى بازىلىرىغا

بىردەك ھۇجۇم قوزغاش بىلەن، ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئەتىرىتىنىڭ ئەسلىدىكى بىر تۇتاش پىلانى بويىچە كېچىلەپ بېرىپ دۈشمەن قورغانلىرىغا ئورۇنلىشىۋېلىپ، بىر پاي بەلگە ئوقى بىلەن تەڭ دۈشمەنگە دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغاش ئىدى. شۇ كۈنلەردە تاشقورغاندىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ شەرت سىز تەسلىم بولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ھەرقايسى جايلاردىكى ئوفىتسىر جەڭچىلىرى بىلەن بىر جايغا جەم بولۇپ، تاماشا قىلىۋاتقان بولغاچقا، پارتىزانلارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىشىدىن پۈتۈنلەي بىخەۋەر ئىدى. دۈشمەن پوزىتسىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان پارتىزانلار تاشقورغاندىكى گومىنداڭ ساقچى ئىىدا- رىسى بىلەن ھەربىي گازارمىسىغا تەڭلا ئوت ئاچتى. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەن قوشۇنلىرى تېخى شېرىن ئۇيىقىغا غەرق بولغان ۋاقىت بولۇپ، پارتىزانلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى بىلەن پۈتۈنلەي ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. دۈشمەن چېگرا مۇداپىئە ئەتىرىتىنىڭ دۇيچاڭى ئالدىراپ - تېنەپ ئەسكەرلىرىنى ئويغىتىپ، پىلىموت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرى ئۆزىگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ساراسىم ئىچىدە ھەتتا كىيىم - كېچەكلىرىنى كېيىشكىمۇ ئۈلگۈرمىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. گەرچە دۈشمەن قوشۇنلىرى سان ۋە قوراللىنىش جەھەتتىن پارتىزانلار ئەتىرىتىدىن ئۈستۈن تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا قىلچە تەييارلىق بولمىغاچقا تۇيۇقسىز كەلگەن مۇنداق زەربىدىن پۈتۈنلەي تېرە - پېرەڭ بولۇپ كەتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇيچاڭى قاتتىق يارىلانغانلىقى ئۈچۈن ئەسكەرلىرىنىڭ روھى چۈشكۈنلىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن روتا كوماندىرى گازارمىنى تاشلاپ قېچىشقا بۇيرۇق بەردى. دۈشمەن قوشۇنلىرى ئالاقىزادىلىك بىلەن بەلدىر، قوغۇشلۇق ئارقىلىق تويلى بۇلۇڭغا قاچتى. داپتەردىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى پاكىستان تەرەپكە قېچىپ كەتتى. تاڭ سەھەردىن كۈن چىققىچە بولغان شىددەتلىك جەڭ نەتىجىسىدە، پارتىزانلار تاشقورغان ناھىيە بازىرىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

تاشقورغاننىڭ ناھىيە بازىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، شىرىنبەگى (تاجىك) باشچىلىقىدىكى 27 نەپەر پارتىزانلار داپتەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسىنى ساقلاشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى. ئۇلار لوپنازغا بارغاندا قېچىپ كېتىۋاتقان دۈشمەنلەرنىڭ يول بويلىرىدىكى دېھقانلاردىن بۇلاپ ئېلىپ ماڭغان 300 قوي - 19 تۆگە ۋە 25 تۆگىگە ئارتىلغان مال - مۈلۈكلەرنى تارتىۋېلىپ، تاشقورغانغا ئېلىپ كەلدى.

تاغارما تەرەپتىكى دۈشمەنلەرنىڭ بىر قىسمى شۇ كۈنى يوقىتىلدى، ئاز بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. سۇ بېشى تەرەپتىكى پارتىزانلار ئەمدىلا ھۇجۇم قوزغاشقا تەمىنلىۋاتقاندا، دۈشمەن قاراۋۇلى بۇلارنى كۆرۈپ قالغان. شۇڭلاشقا دۈشمەنلەر تەييارلىق ھالىتىدە تۇرۇپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق چوڭ بولغاچقا، دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۇدا تۆت كۈنگىچە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. تۆتىنچى كۈنى بەرداشلىق بېرەلمەي، سۇ بېشىنى تاشلاپ چەشتاغ تەرەپكە

قاچتى. 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شەرقىي شىمال تەرەپتە چىلىگۈمبەزگىچە، شىمالدا چەشناغىچە، غەربىي شىمالدا بوستان تېرەككىچە قېچىپ يۈردى. تاشقورغاننىڭ شەرقىي تەرەپلىرىدە گومىنداڭ ئەسكەرىي كۈچى بولمىغاچقا، ئۇ تەرەپلەردە ئانچە جىددىي ئۇرۇشلار بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل تاشقورغان ناھىيىسى (ئۇ ۋاقىتتا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بۆلۈڭكۆل، چارلوڭ يېزىلىرىمۇ تاشقورغان ناھىيىسىگە قارايتتى.) تولۇق ئازاد قىلىندى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە كۈنى ئىچىدىلا، پارتىزانلار دۈشمەننىڭ بىر نەچچە ئون قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى ۋە يارىدار قىلدى. 227 تال مىللىتىق، بىر ئېغىر پىلىموت، ئۈچ يېنىك پىلىموت، 120 يەشىك ئوق - دورا ۋە باشقا ئەسلىرىنى غەنىمەت ئالدى. پارتىزانلاردىن ئۈچ كىشى قۇربان بولدى.

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاشقورغاندا ئىنقىلابنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى يەتتىكىچە تارتقان، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى تاپالمىغان تاجىك، قىرغىز خەلقى تاشقورغاننىڭ ھەرقايسى بۆلۈك پۇش قاقلىرىدىن يىغىلىپ، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يىغىنىغا قاتناشتى. ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىجادلىق يولىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن تەننەنە قىلىشتى. بۇ يىغىن ئەمەلىيەتتە ئىنقىلاب ئوتىنى يەنىمۇ ئۇلغايتىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ھەر مىللەت ئىلغار زاتلىرىنى بىردەك ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىنقىلاب مېۋىسىنى يەنىمۇ مۇستەھكەم

كەملەش قەسەمىيات يىغىنى بولدى. يىغىندا ئىنقىلابنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش بىلەن بىرلىكتە، تاشقورغان ئىنقىلابىي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىنى يەنىمۇ زورايتىپ، ئۇنى تەشكىل ۋە قوماندانلىقى بىرلىككە كەلگەن، مۇنتىزىم مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن قىلىپ قۇرۇپ چىقىش مەسلىسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاد بولغان خەلق ئاممىسى ئۆز پەرزەنتلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى. ھەتتا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى تەييارلاپ بېرىشتىن سىرت، بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا 300 نەپەردىن ئارتۇق ياش ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. شۇ ۋاقىتلاردا تاشقورغاندا ئاھالە ئاز بولغاچقا ئومۇمەن 18 ياش تىن يۇقىرى، 45 ياشتىن تۆۋەن بولغان ۋە قورال كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى پۈتۈنلەي قېرىلار ۋە ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى. تاشقورغاندا 60 ياشتىن ئاشقان ئومان دېگەن بىر پىشقەدەم چارۋىچى ئادەم بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى باشلاپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇرماقچى بولغانىدى. ئەمما ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىكى، ئۇنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى قوبۇل قىلسا ئوماننىڭ تۇرمۇشتا قىيىنلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوغلىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن ئومان مەردانلىق بىلەن ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، پارتىزانلار تەشكىلىي رەھبەرلىككە

گە: «مەن قېرىدىم، مىللىتى كەتۈرۈپ تۇرۇشقا قاتنىشالمايمەن. لېكىن يەنە ھاسسا ئېلىپ پادا باقالايمەن. ئەگەر گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى يەنە داۋاملىشىپ ۋەرسە، ئوغلۇم يېنىمدا بولغىنى بىلەنمۇ ماڭا ياخشى كۈن يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە ئوغلۇم مىللىتى ئېلىپ ئالۋاستىلارنى قىرسا، مەن ئۆلسەممۇ ئارمىنىم قالمايدۇ»، دەپ ئۆز رازى-خەلىكىنى بىلدۈرگەنىدى. بۇنىڭدىن تاشقورغاندىكى ھەرىكەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۈمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان غەزەپ - نەپرەتنىڭ نەقەدەر چوڭ قۇر بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كېيىن بۇ پىشقەدەم چارۋىچىنىڭ ئوغلى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ، ئالدىنقى سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، ئۇ يەنە ئوغلغا خەت يېزىپ: «بالام ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، دۈشمەننى يوقات؛ ھەر-گىز قاچقۇنلۇق، خائىنلىق قىلما. ھەتتا دۈشمەن بىلەن يەكمۇ - يەك تۇتۇشقاندا دۈشمەننى يوقىتىشقا ھەرىكەت قىل، دۈشمەن بىلەن تەڭ ئۆلسەڭمۇ مەيلىكى، ھەرگىز قاچما. ئۇنداق قىلىشنىڭ ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتىمىزنى ئۆزىمىز....» دەپ كەسكىن نەسىھەت قىلغانىدى.

كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق كۈچى بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىلىق، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېزلىكتە زورلايدى. دۈشمەندىن غەنىمەت ئېلىنغان قورال - ياراقلار بىلەن ئۆزىنى قوراللىنىدۇرۇپ، مەلۇم ۋاقىت قوشۇنغا يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغانلارنى تەربىيىلىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى ھازىرلىدى. 1945 - يىلى 8 - ئاي نىڭ 27 - كۈنى تاشقورغاندا ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي

ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئاقىل (تاجىك) ھۆكۈمەت باشلىقلىقىغا،
 غۇجامكەلدى (قىرغىز) مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.
 شەمسىدىن سەخى (تاجىك) باش كاتىپلىققا تەيىنلەندى.
 تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئام-
 مىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئىن-
 قىلابىي قوشۇننى كېڭەيتتى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بىر تە-
 رەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم ئالسا، يەنە بىر تەرەپ-
 تىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنى بىلەن ئالاقىلاشتى.
 شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈم-
 ەتى بىر قىسىم قوراللىق قىسىمنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ھەمدە
 ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گېنرال ئىساقبېكىنى تاشقور-
 غان ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەيىنلىدى. تاشقورغان
 ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنى: «ھەرقايسى مىللەتلەردىكى ئىزىلىۋات-
 قان خەلقلەر ئىتتىپاقلىشىپ گومىنداڭنى يوقىتىپ، ئەركىن-
 لىك ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دېگەن
 ئىنقىلابىي شىئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ھەر مىللەت خەل-
 قىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى. كەڭ دېھقان - چارۋى-
 چىلار ئاكتىپلىق بىلەن ئىنقىلابىي ئارمىيىگە قاتنىشىش ئۈ-
 چۈن ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى. تاشقورغان دائىرىسىدە 90%
 ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ، ئىن-
 قىلابىي قوشۇن تېز سۈرەتتە كېڭەيدى. پۈتكۈل مىللىي ئىن-
 قىلابىي قوشۇننىڭ قوماندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈ-
 چۈن باش قوماندانلىق شىتابى قۇرۇلدى. ئىچكى ئامانلىق-
 نى ساقلاش ئۈچۈن، يەنە جامائەت خەۋەپسىزلىكى ئۈرگەن-
 مۇ قۇرۇلدى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنغا ئىلگىرى - ئاخىر بو-

لۇپ 4000 دىن ئارتۇق كىشى (چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتناشقاندىن سىرت، يەنە مەمۇرى خا-
دىم ۋە زاپاس قوشۇن بىلەن قوشۇلۇپ، جەمئىي 6000 دىن
ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

ئىنقىلابنىڭ مەمۇرى تەشكىلى ۋە ھەربىي تەشكىلى
ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1 - مەمۇرىي ئىشلار تەشكىلى:

مەمۇرىي جەھەتتە تاشقورغاندا. تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى
تەسىس قىلىندى. ئۇ تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام،
قەشقەرنىڭ ئويتاغ، تاشمىلىق، ئاقتۇننىڭ 3 - 4 - 5 - رايونلىرى،
يېڭىسارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.
ۋالىي - ئاقىيول بەگ (تاجىك بولۇپ، گومىنداڭ ئەك-
سىمىيەتچىلىرى تاشقورغاننى قايتىدىن ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن،
قىرغىنچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندە، پانا جاي ئىزلەپ
سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىپ كېيىن قايتىپ
كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن ۋالىي - غوجامكەلدى (قىرغىز، قىزىلسۇ قىرغىز
ئاپتونوم ئوبلاستىدا).

باش كاتىپ - شەمسىدىن سەخى (تاجىك، تاشقورغاندا
پېنسىيىگە چىققان).

خەلق ئىشلار باشلىقى - بۇلبۇل (تاجىك، تاشقورغاندا
پېنسىيىگە چىققان).

مائىيە - سودا باشلىقى: گۈلجۈن (تاجىك، گومىنداڭ
تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

باچ ئىدارىسى باشلىقى - داۋۇت ساقار (ئۇيغۇر،
قەشقەر تاشمىلىقتىن).

ساقچى ئىدارىسى باشلىقى — ئەلەمىشا (تاجىك، ئۆلۈپ كەتكەن).

2 - ھەربىي ئىشلار تەشكىلى؛
باش قوماندانلىق شىتابى ئورنى - تاغارما يېزىمىدا تەسىس قىلىنغان.

باش قوماندانلىق شىتاب قوماندانى - كارۋانشا (تاجىك)، مۇئاۋىن قوماندان — مەمەت ئەيسا (قىرغىز، قىزىلسۇددىن).

باش كاتىپ — قاۋىل مۇرزەك (قىرغىز، قىزىلسۇدا پەندىسىگە چىققان).

گارىزۇت پولىك باشلىقى — شىرىننىبەك (تاجىك، ھازىر تاشقورغاندا خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىۋاتىدۇ).

بىرىنچى بىرگادا - ئورنى قوشراپىتا بولۇپ، ئادىمى 3000 دىن كۆپ. يەكەن تەرەپتىكى قىرغىز، ئۇيغۇر، تاجىك ئۈچ پولىك ۋە يېڭىساردىكى بىر قىرغىز پولىكى بۇ بىر-گادىغا قارايدۇ. بىرگادا باشلىقى مادايۇپ، مۇئاۋىن باشلىقى ھاكىم شىرىپ. باش مەسلىھەتچى — شەمسىدىن سەخى

سىياسى كومىسسار مادايۇپ (قوشۇمچە ئۆتمەن).

قىرغىز پولىكى: (غانىمەت پولىكى)
پولىك باشلىقى — قادىر قۇل (قىرغىز ئاقتۇ ناھىيىسىدىن، ئۆلگەن)

مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — ئابدۇراخمان (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن)

تاجىك پولىكى؛

پولىك باشلىقى — ئەشكەر (تاشقورغانلىق تاجىك بو-

لۇپ، كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسى-
سىنىنى يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ
قايتىپ كېلەلمىگەن). مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — ياقۇپ
(تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان)

قاغىلىق ئۇيغۇر پولىكى؛

پولىك باشلىقى — ھاشىم ئاخۇن (ئۇيغۇر بولۇپ، قاغى-
لىقتىن ئىدى. كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).
مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — تۇردى قارىبەگ (ئۇيغۇر،
قاغىلىقتىن. گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

يېڭىسار ئېگىز ياردىكى قىرغىز پولىكى؛

پولىك باشلىقى — ئوسمان باتۇر (سۇبېشلىق قىرغىز
بولۇپ، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — ئوسمان ئېرگەش (ئاقۇ-
لۇق قىرغىز بولۇپ، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

بۇلارنىڭ قارىمىقىدا بىر تاجىك روتا (ليەن) بولغان.
روتا كوماندىرى — ئەبىمىللا (تاجىك، گومىنداڭ تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلگەن).

ئىككىنچى بىرگادا: ئورنى، ئويتاغدا. قارىمىقىدا ئىككى
پولىك بولغان.

بىرگادا باشلىقى — تاھىر (قىرغىز، تاشقورغاندىن.
بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسىتى
يۈرگۈزگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ
كېلەلمىگەن).

سىياسىي كومىسسارى — نۇرغالى (قازاق، كېيىن
سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن).

باش كاتىب — قەمبەر (ئاقۇلۇق قىرغىز)

ئويتاغ قىرغىز پولىمى.

پولىك باشلىقى — سېيتىپىك (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).
مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — ساتىپىك (قىرغىز،
ئۇلۇغچاتتىن)

مەسلىھەتچى — سۇۋان قولى (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).
قەشقەر ئۇيغۇر پولىمى:

پولىك باشلىقى — ھەسەن ھاجى (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن).
مۇئاۋىن پولىك باشلىقى — تۇرسۇن (ئۇيغۇر، يېڭى
ساردىن بولۇپ، كېيىن گومىنداڭ تەرەپتىن تىرىك
كۆمۈلگەن).

قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ
مىللىي ئازادلىق فرونتى قۇرۇلۇپ، ئۇلار 11 كىشىدىن
تەركىب تاپقاندى. فرونت مۇدىرى ساۋۇت قارى (ئۇيغۇر،
قاغىلىقتىن) بولغان بولۇپ، ھەيئەتلىرى — ئىسھاقبېك،
كارۋانشا، سېيتىپىك، سىدىق، خان غوجا (ئاقئۇلۇق ئۇيغۇر)،
مەھمەت ئەيسا، ئابدۇللا داموللا قاتارلىقلار بولغانىدى.
تاشقورغاندا ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغان
دىن كېيىن، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىك
كى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادىي
سادىنى جانلاندۇرۇش جەھەتتە باشقا تەدبىرلەر قوللىنىلىپ
غان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان
خان سودىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. گومىنداڭ
نىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تاشقورغاندا ئىشلەپ
چىقىرىش قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئاممىسى
نىڭ تۇرمۇشى تولىمۇ نامراتلىشىپ كەتكەنىدى. گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرى يەنە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ

قېلىش، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەسىرىنىڭ باشقا جايلار-
 غا يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تە-
 سىرىنى چەكلەش ئۈچۈن، چېگرانى قاتتىق قامال قىلىپلا
 قالماستىن، بەلكى باشقا جايلاردىن كېلىپ - كېتىدىغان
 لارنىمۇ قاتتىق تەقىپ قىلغانىدى. شۇڭا تاشقورغاندا مال
 ئالماشتۇرۇش ئىشىمۇ توسالغۇغا ئۇچراپ، خەلقنىڭ كۈندۈ-
 لىك تۇرمۇشىغا لازىملىق تاۋارلارنىڭ باھاسى ئىنتايىن
 قىممەتلىشىپ كەتكەن. تاشقورغاننىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇ-
 لاتلىرى ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سىرتقا چىقىرىپ،
 ئۆزىگە ئېھتىياجلىق تاۋارلارغا ئالماشتۇرالمىتى. شۇڭا ۋا-
 قىتىلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى
 بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى، خەلق تۇرمۇش-
 ىنى ياخشىلاش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش جەھەتتە، ھەقىقە-
 تەنمۇ ناھايىتى زور رول ئوينىغان. تاشقورغان خەلقى
 ئۆزىنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىنى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى-
 نى سىرتنىڭ ئەرزىن باھالىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش
 بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇر-
 مۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان. ئىنقىلابىي قوشۇن
 تەرتىپكە سېلىنىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن، باش قوماندانلىق
 شتابى ئالدىنقى سەپتىن چىلگۈمبەزگە يۆتكەلدى.
 ئىنقىلابىي قوشۇن بىر ئايلىق ھەربىي تەلىم - تەربىيىدىن
 كېيىن، ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنىپ، قەشقەر ۋە يەكەنىنى ئا-
 زاد قىلىش مەقسىدى بىلەن ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى.
 ھەربىي يۈرۈشنىڭ نىشانى مۇنداق بولدى:

ئۇنىڭ بىر يۆنىلىشى — ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە
 ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي - جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرنى

قىمىش.

يەنە بىر يۆنىلىش — ئاقىتالا ئارقىلىق مېڭىپ
يېڭىسارنى ئازاد قىلىش ۋە بۇ ئىككى قوشۇن ئىككى تەرەپتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ئازاد قىلىش؛ ئاندىن كېيىن قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش. تاجىك پىۈلكى داتولا، كوسراپ ئارقىلىق يۈرۈش قىلىپ، قاغىلىق، پوسكامنى ئازاد قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكەننى ئازاد قىلىش.

ئىنقىلابىي قوشۇن يۇقىرىقى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئاساسەن، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنى، يەنى قەشقەر، يەكەن ئەتراپلىرىدا جاپالىق قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىش باسقۇچىنى باشلىدى. ئەگەر بىرىنچى باسقۇچتا — يەنى تاشقورغاننى ئازاد قىلىش، ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە بىرلىككە كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇن قۇرۇش باسقۇچى بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق بولدى دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى ناھايىتى مۇشەققەتلىك ۋە جاپالىق بولدى بۇ باسقۇچتا، زور غەلىبىلەرمۇ قولغا كەلتۈرۈلدى ۋە ئېچىنىشلىق ئوڭۇش سىزلىقلارمۇ بولدى. بۇ ئوڭۇشسىزلىق ۋە مەغلۇبىيەتلەرنىڭ بەزىسى دۈشمەن بىلەن ئۆز كۈچ سېلىشتۇرۇمىدا چوڭ پەرق بولغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان بولسا، يەنە بەزىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلىمىگەنلىكى، ئىدىيىۋى تونۇشنىڭ تۈۋەنلىكى ھەمدە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىنىڭ كۈچلۈك بولماسلىقى قاتارلىق.

تارلىقلاردىن بولدى. تۆۋەندە ئاساسەن ئىنقىلابىي ئۇرۇش
نىڭ مۇشۇ ئەگرى - توقاي، مۇشەققەتلىك باسقۇچىنى تونۇت-
تۇرۇپ ئۆتىمىز.

مۇشەققەتلىك قوراللىق كۈرەشلەر

ئىنقىلابىي قوشۇن قەشقەر، يەكەن تەرەپلەردە قورال-
لىق كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشنىڭ بارلىق تەييارلىقىنى
پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ھەر قايسى يۆنىلىشتىكى قىسىملار
ئوڭۇشلۇق ھالدا يۈرۈش باشلىدى. بۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي
شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدىمۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىن-
قىلابىي قوشۇنلىرى قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى
ئۈچۈن، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەرقايسى جايلاردا خەلق
قوراللىق كۈچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بىر - بىرىگە
ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە تاشقورغاندىكى ئىنقىلابىي قوشۇن بىراقلا غەلىبە
قىلىپ، دۈشمەننى پاراكەندە قىلىۋەتكەن بولغاچقا، دۈشمەن
تېخى ھوشىنى يىغىپ بولالمىغان ھەمدە باشقا جايلاردىكى
قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈ-
رەلمىگەن ئىدى. شۇڭا بۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپىدە، مىللىي
ئىنقىلابىي قوشۇن ھەرقايسى سەپلەردە چاقماق تېزلىكىدە
يۈرۈش قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن بىر قاتار غەلىبىلەرنى
قولغا كەلتۈردى.

تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان دۈشمەنلەر چېچەكلىكتە
ئوبۇلقاسىم رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلارنىڭ قاتتىق زەربىسى-
گە ئۇچرىغاندىن كېيىن، چىلگۈمبەزگە قاراپ قاچتى ھەمدە

يول بويى خەلق ئاممىسىنىڭ چارۋىلىرىنى ۋە مال - مۈلۈكىنى بۇلاپ خەلقنى ناھايىتى قاقشاتتى. شۇڭا مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭغاندا، يول بويى خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە ياردىمىگە ئىگە بولدى. بىر مۇنچە كىشىلەر يول ئۈستىدە ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. چىڭگۈمبەزگە بارغاندىن كېيىن، دۈشمەننىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىملىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى يوقاتتى. شۇ يەردە قوشۇنغا يېڭىدىن كىرگەنلەرنى ھەرقايسى قىسىملارغا بۆلۈپ تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، ئاقتالاغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى مۇ كۆپىيىپ 223 كىشىگە يەتتى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان ئىنقىلابىي قوشۇننى توساپ، ئۆزىنىڭ تېرە - پېررەك بولۇپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۈچىنچى پولىكتىن بىر روتا ئەسكەر - نى ياردەمگە ئەۋەتتى. دۈشمەننىڭ ئۈچىنچى پولىكى شۇ ۋاقىتلاردىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان بىر پولىك ھېسابلىناتتى. ياردەمگە ئەۋەتىلگەن فرونتىمۇ خىللانغان بولۇپ، دۈشمەن ئۆزىچە بۇ كۈچ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى پۈتۈنلەي توسىۋالغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەنلەر چوتنى خاتا سوققاندى. 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دۈشمەننىڭ بۇ قىسمىنى پۈتۈنلەي مۇھاسىرە قىلدى ۋە 15 - 16 - كۈنلىرى قاتتىق ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننى ئېگىز يار ۋە يېڭىسارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

مۇشۇ بىر قېتىملىق جەڭدىلا 160 دۈشمەننى يوقاتتى. 20 كىشىنى يارىدار قىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر روتا كوماندىر - رىمۇ بار). 120 تال مىللىتى، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلى - موت ۋە نۇرغۇن ئوق دورا غەنىمەت ئالدى.

شۇ قېتىملىق جەڭ غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن دۈشمەننى ئېڭىز يارغىچە قوغلاپ باردى. دۈشمەن ئېڭىز يار - نىمۇ ئاشلاپ، يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. يول بويى يەرلىك ئاممىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ، مەجبۇرى ھالدا ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالدى. زىيان بولغان سانىنى تولدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئېڭىز يارغا يەنە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، بۇ جاينى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئەمما ئىنقىلا - بىي قوشۇن قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن دۈشمەننىڭ يولىنى توساپ زەربە بەردى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئالدىدا ماڭغۇچى 57 نەپەر ئادەمنى پۈتۈنلەي ئەسىر قىلىپ تۇتۇ - ۋالدى. قالغان دۈشمەنلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ پۈتۈنلەي يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. بۇ ۋاقىتتا يەكەن تەرەپتىن يار - دەمگە كەلگەن 200 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئالدى - ئارقىدىن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ 47 ئادىمىنى يوقاتتى. بىر قانچە قېتىملىق جەڭدە پارتىزانلاردىن فاراڭگى (تاجىك) شۇيىن (تاجىك)، ماتخۇشال (تاجىك) قاتارلىق 10 نەچچە كىشى ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەننى يوقىتىپ، خىز - مەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندان - لىق شىتابى تەرەپتىن مۇكاپاتلاندى. پارتىزانلار ئاقتالا ۋە ئېڭىز ياردىكى جەڭدە قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى ۋە ئەسىر ئالدى. 280 تال مىللىتى، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلى - موت

غەنىمەت ئالدى. دۈشمەندىن ئەسىرگە چۈشكەن ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى تەربىيەلەپ، ئۆز سېپىگە قوشتى. شۇ ھا يېڭىسار يۆنىلىشتىكى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېز-لىكتە ئۇلغىيىپ، 400 كىشىدىن ئاشتى ھەمدە يېڭىسارغا 30 كىلومېتر كېلىدىغان يەرگىچە ئىلگىرىلەپ باردى.

قەشقەر يۆنىلىشىگە قاراپ ماڭغان قوشۇنلار، دۈشمەننى سۇ بېشى، بولۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىن قوغلاپ، بوستان تېرەك قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ ئەتراپتىكى دۈشمەننى قوغلاپ، 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئوپالنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنى تاشمىلىق، چەشتاغ، توقىزاق قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئوپال ۋە ئېگىز ياردىنى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىنقىلابىي قوشۇننى قىزغىن قارشى ئېلىپ، پارتىزانلارنى ئاشلىق، ئوت - چۆپ بىلەن تەمىنلىدى. ئوپال خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇنغا 60 ئات ياردەم قىلدى. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر يۆنىلىشىدىكى پارتىزانلار تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاشمىلىقنى ئالالمىدى. ئەمما غەربىي - جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرگە جىددىي تەھدىت سالغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەن ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئاساسىي كۈچىنى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە قارىتىشقا مەجبۇر بولدى.

يەكەن يۆنىلىشىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن تاجىك ئاتلىق پولكىدىن قاسىمبېگ رەھبەرلىك قىلغان قىسم كوسۇراپقا كېلىپ، ئايرىناشتا دۈشمەنگە قاتتىق تەھدىت سالدى. 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئەينىدىن رەھبەرلىك قىلغان 160 نەپەر كىشىمۇ چىلگۈمبەز ئارقىلىق كوسۇراپقا كېلىپ، قاسىمبېگلەر-نىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەكەن

دەرياسىنىڭ يەكەن بىلەن پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك لىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، يەكەن بىلەن پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى، 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى ئاساسىي كۈچ يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. ئادەم سانى كۈچەيگەندىن كېيىن ئۇلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كاچۇڭ ۋە نۇمشۇق سارايدىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى سەپتىكى قوشۇن بىر قانچە كۈنلۈك چاپالىق جەڭ ئارقىلىق دۈشمەن قوشۇنىنى ئۇ يەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى. دۈشمەن پوسكامغا قېچىپ كىرىۋالدى. بۇ جەڭدە دۈشمەندىن 33 ئادەم يوقىتىلدى. بىرمۇنچە ئوق - دورا ۋە كاچۇڭدىكى بىر ئاشلىق ئىسكىلاتىنى غەنىمەت ئالدى.

12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى تاجىك پولكى 400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ مەخپىيەتلىكى دۈشمەن تەرىپىدىن سېزىۋېلىنغاچقا، ھۇجۇم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. پەقەت بىر قانچە ئاتنىلا غەنىمەت ئالامدى. پوسكامغا قىلىنغان بۇ ھۇجۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قوشۇن پوسكامنى مۇھاسىرە قىلىشنى قويۇپ، ياقىرىققا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ياقىرىققا ھۇجۇم قىلىپ، ياقىرىقنى مۇھاسىرە قىلدى. 19 - كۈنى ياقىرىقنى ئازاد قىلىپ، ئۇلارنىڭ 38 ئادىمىنى يوقاتتى. 24 - مىللىتى، بىر پىلېمونتى غەنىمەت ئالدى. ياقىرىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى، پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قاتتىق چۆچىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى بۇ جاينى تاشلاپ قاچتى. لېكىن ئىنقىلابىي

قوشۇن دۈشمەننىڭ پوسكامنى تاشلاپ قاچقانلىقىدىن خە-
ۋەرسىز ئىدى. شۇڭا دۈشمەن پوسكامدىن قاچقان پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، پوسكامنى ئىشغال قىلىدى. پوسكامدىن قاچ-
قان دۈشمەن قوشۇنلىرى يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن پوس-
كامغا قايتىپ كېلىپ، ئورۇنلىشىۋالدى. ئىنقىلابىي قوشۇن
دۈشمەن كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى رازۇبىتكا قىلغاندىن
كېيىن، دۈشمەننىڭ ئاساسەن يەكەن، پوسكام، قاغىلىق
قاتارلىق ئاساسىي بازىلىرىغا قامىلىپ قالغانلىقىنى، بۇ
ئاساسىي بازىلاردىن تاشقىرى جايلاردىكى دۈشمەنلەرنىڭ
تايانچسىز پارچىلانغان ھالدا قالغانلىقىنى ئىگىلىدى. مۇ-
شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن ئىنقىلابىي قوشۇن، تايانچسىز
پارچە ھالەتتىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى بىر - بىرلەپ يوقى-
تىپ، ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەننىڭ
ئاساسىي بازىلىرىدىكى قوشۇنلىرىنى يوقىتىشقا ئوبدان
تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆز كۈچلىرىنى 30 - 40 دىن
بۆلۈپ يەكەن، يېڭىسار ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنى بىر -
بىرلەپ يوقاتتى، نەتىجىدە قىزىل، ياقىرىق، قىزىلتاغ قاتار-
لىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلدى. شۇ ئاساسىدا
يېڭىسار، ئېگىز يار، پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى يولنى
تۇتاشتۇردى.

1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېڭىساردىكى
جاڭ دۇيچاڭ، دۇسۇجاڭلار ئىزز قارمىقىدىكى گومىنداڭ
قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پوسكام ۋە قاغىلىققا كېلىپ ئورۇن-
لاشماقچى بولدى. كېيىن ئۇلار پوسكامنىمۇ تاشلاپ، ھەممە
كۈچنى قاغىلىققا يۆتكەپ، قاغىلىقنى قاتتىق مۇداپىئە
قىلىپ ياتتى. ئۇلار قاغىلىققا كەلگەندىن كېيىن، خەلقنىڭ

مال - مۈلكىسى بۇلۇپ، ئاياللارنى خالىغانچە ئاياخ - ئاستى قىلىپ، قىلمىغان، ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. بۇ ئەكەسىيەتچىلەرنىڭ زۇلمىدىن زار - زار قاقشىغان خەلق ئاممىسى، مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تېزلىكتە كېلىپ ئەكسىيەتچىلەرنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنى زۇلۇم دەستىدىن ئازاد قىلىشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى. بەزىلەر دۈشمەن ئىشغالىيەتتىكى رايونلاردىن قېچىپ چىقىپ، ئىنقىلابىي قوشۇنغا دۈشمەن ئەھۋالىنى يەتكۈزدى. بەزىلەر دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ئۆز بازىسىدىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ مۆكتۈرمىسىگە ئېلىپ كەلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇن بۇ ۋاقىتتا ئۆز قىسىملىرىنى 30 - 40 تىن بىر ئەتراپتا قىلىپ ئايرىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن ئەتراپىدىكى جايلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. ھەمدە شۇ ئەتراپتىكى تارقاق ئورۇنلاشقان دۈشمەن مەنەلەرنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، بۇ ئەتراپتىكى تارقاق بازىلاردىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. يېڭىساردىن ئېگىز يار ئارقىلىق پوسكامغا كېلىدىغان يولىنى پۈتۈنلەي تۇتاشتۇرۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىققا قامىلىپ قانغان دۈشمەن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي مۇھا - سىرىگە ئېلىنىپ، نايرانچىسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىقنى ئازاد قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتى پېشىپ يېتىلدى.

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ 600 نەپەردىن ئارتۇق ئادىمى قاغىلىق ناھىيە بازىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. قىرغىز بۆلىمىدىن بىر

روتا ئادەم خوتەندىن كېلىدىغان دۈشمەننىڭ ياردەمچى قىسىملىرىنى توساش ئۈچۈن خوتەن تەرەپتىن كېلىدىغان يولغا يوشۇرۇندى. يەنە بىر قىسىم قوشۇن پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. پوسكام تەرەپتىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى مىڭلىق ئاۋازنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا ھېچ قانداق قارشىلىق كۆرسەتمەي پوسكامنى تاشلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتتى. قاغىلىق ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قورشىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. نەتىجىدە بازار ئىچىگە قورشىلىپ قالغان دۈشمەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقالمايدىغان ھالەتكە چۈشتى، بەش - ئالتە سائەتلىك قاتتىق جەڭدىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنلىرى ھەققەتەن بەرداشلىق بېرەلمەي، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، ھەر تەرەپتىن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىپ چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. لېكىن مۇھاسىرە ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، پەقەت تۆت نەپەر ئەسكەرلا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتەلەيدى. قالغانلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. قەشقەردىكى 12 - دىۋىزىيە قاغىلىقنىڭ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن ئالاقزادە بولدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن قاغىلىقتىكى قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈپ، بازارنى ساقلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن 3000 كىشىلىك قوشۇننى قاغىلىققا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

دۈشمەننىڭ بۇ ياردەمچى قوشۇنلىرى تۇمشۇق ساراينى كەلگەندە، شۇ يەردە يول توسۇپ تۇرغان قىرغىز پولكىسىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچرىدى. بۇ يەردە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراشنى خىيالغىمۇ كەلتۈرەلمىگەن دۈشمەن قوشۇنلىرى، ئالاقزادىلىكتە بىرەر پاي

ئوق ئېتىشىقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي 300 دەك ئۆلۈكنى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن ھەر يەردە يول توسۇپ ئۇلارغا زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ بۇ ياردەمچى قوشۇنىنى ناھايىتى زور پالاكەتكە ئۇچراتتى. ئاخىرى بۇ قوشۇننىڭ ئارقىدىن توشۇپ كېلىنگەن ئوزۇق - تۈلۈك، تەمىناتىنى پۈتۈنلەي ئولجا ئېلىپ، ئۇلارنى تەمىناتسىز قالدۇردى. 5 - 6 - كۈنلىرى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قوغلاپ يۈرۈپ، ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە دۈشمەننى ئېغىر ھالسىراتتى، دۈشمەننىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ۋە باشقا تەمىناتى پۈتۈنلەي ئولجا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئاچلىق دەردىدىن بەكمۇ روھسىزلىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن قوشۇنىدىكى نۇرغۇن مىللىي ئەسكەرلەر ئىنقىلابىي قوشۇنغا تەسلىم بولماقچى بولدى. بىراق ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇش غەرىزى دۈشمەن تەرەپتىن سېزىۋېلىنغانلىقى ئۈچۈن 60 تىن ئارتۇق ئەسكەر ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ئەنە شۇنداق سۈرتوقاي قىلىپ يوقىتىش نەتىجىسىدە، ئاخىرى قاقىلىققا ياردەم بېرىش غەرىزىدىن يېنىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. چېكىنىش جەريانىدا يەنە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى. ئاخىرى ئۆزىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ چېكىنىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، قاقىلىق ناھىيىسى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىندى. قاقىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە ئۇيغۇر پولكىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىقتى. بەش كۈن ئىچىدە 1500 دىن ئارتۇق كىشى مىللىي ئارمىيىگە قاتناشتى. مىللىي ئارمىيىنىڭ ئومۇمىي ئادەم سانى 5000 دىن ئاشتى. (لېكىن بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە تېخى قورال -

يىراق يوق ئىدى). دۈشمەننىڭ مۇھاسىرىدىن قېچىپ چىققان قوشۇنلىرى گۇما تەرەپىدە قېچىپ بىرىۋالدى. ئۇلار گۇمىدىكى نۇرغۇن ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈپ، ئۆيلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 1500 مېتىردىن ئۇزۇنراق ئاكوپ قازغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىدىن قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ ياتتى. قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى قاغىلىق، يەكەن، پوسكام ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ پۈتۈنلەي تازىلىنىشى ۋە گومىنداڭنىڭ شۇ ئەتراپتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ جاسارىتى ۋە شېھرىتىنى زور دەرىجىدە نامايەن قىلدى. شۇندىن كېيىنلا قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنغا بولغان كۆز قارىشىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىكلىرى ئەمدى بۇ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچكە ئەستايىدىل تاقابىل تۇرمىسا، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي گۇمران بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدا پائالىيەت قىلىپ بارغان قوشۇنلىرى چېكىنگەنلىكى ئۈچۈن، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچىگە تاقابىل تۇرۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇڭا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاقسۇ ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن نۇرغۇن قوراللىق كۈچ ئاجرىتىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنغا قارشى قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق پەيدا بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئادەم سانى 5000 دىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن قورال - ياراقلار كەمچىل،

ھەربىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىمۇ يېتەرلىك ئەمەس ئىدى، ھەربىي ئۇرۇش تەكتىكىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇندا تېخى ئۇرۇش تېخنىكىسى بار خادىملار كەمچىل ئىدى. بۇ جەھەتلەردە يەنىلا گومىنداڭنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىقىنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جاسارىتى ۋە شۆھرىتىنى تازا ئاتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر جەھەتتىكى خاتالىققا يول قويدى. بۇ خاتالىق سەۋەبىدىن كېيىنكى قوراللىق كۈرەش داۋامىدا ھەقىقەتەن ناھايىتى زور بەدەل بەردى ۋە چىقىم تارتتى.

بۇ جەھەتتىكى خاتالىق شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئالدى بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا تەكشۈرۈلگەن، مەغرۇرلىق، ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش يېرىمىدىن باش كۆتۈردى. ئۇلار قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ كۈچىنى تولۇق يۇقىرى مۆلچەرلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەيلى ئادەم سانى جەھەتتە بولسۇن، مەيلى قورال - ياراق، ھەربىي تېخنىكا، تەكتىك جەھەتتىن بولسۇن، ئۆزىدىن كۆپ يۇقىرى تۇرىدۇ. خاتالىقىنى كۆرمىدى. گومىنداڭنىڭ يەكەن ۋە قەشقەردىكى كۈچلىرىنى بىر پەشۋاغىمۇ يارمايدۇ، دەپ، قارىدى. قاغىلىق تىكى غەلىبە ئۇلارنى مەغرۇرلاندۇرۇپ قويدى. قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى تەييارلىقنى تولۇق پۈتكۈزمەيلا يېنىكلىك بىلەن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. دۈشمەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ بۇ ئاجىزلىقىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن يەكەن، يېڭىسار تەرەپتىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتسە، بىر تەرەپتىن كىشىلەر.

نىڭ بەس - بەس بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىشپىيون، جاسۇسلىرىنىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇنغا سۇقۇندۇرۇپ كىرگۈزدى. بۇ ئىشپىيون، جاسۇسلار تۈرلۈك چارە - ئاماللار بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ھەمدە ئۆزلىرىنى قوشۇنغا يولباشچى، ۋاھاكازا دەپ ئاتاپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىدىن دۈشمەنگە ئاخىرات يەتكۈزۈپ بەردى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ مەغرۇرلۇق، كۆرەڭلىك ئىدىيەسىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن ئىنتىزاممۇ بوشاپ قالدى. قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئەسكەر ۋە ئوفىتسىرلىرى ئارىسىدا ئولجا تالىشىش، تېھپە تالىشىش ئەھۋاللىرى يۈز بەردى.

ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىكى يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىن يۇقىرىقى خاتالىققا يول قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرۇش پىلانىمىمۇ بەزى مەغلۇپىيەتلەر سادىر بولدى. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەكەن ۋە يېڭىسارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قوزغاپ، بۇ ئىككى جاينى بىراقلا ئازاد قىلىشنى پىلانلىدى. بۇ تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دولقۇنى بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ 2 - باسقۇچى، يەنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ھۇجۇم قوزغىشى بىلەن گومىن دىڭنىڭ ھۇداپىيە كۆرۈش باسقۇچى ئاخىرلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك پۈتكۈچىدىن 300 دىن ئارتۇق ياش، ئاۋۇل جەڭچىلەر ئاجرىتىلىپ، يەكەن شەھىرى ۋاسىرىگە ئېلىندى. شۇنىڭدەك روتا كوماندىرى بايەك (تاجىك) باشچىلىقىدىكى

120 نەپەر كىشى يەكەن يېڭى شەھەرگە ئىچكىرىلەپ كىردى. بايەك شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى پۈتۈنلەي ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. ئەسلىدە قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندا بايەك باشچىلىقىدىكى بۇ قوشۇن ئۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشمىغانىدى. بۇ قېتىمقى يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا يەكەننى ئازاد قىلىش تۆھپىسىگە ئۆزى ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قوماندانلىق شتابىنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىغا بويسۇنىدى. ئەكسىچە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، باشقا قوشۇنلارنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋە دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا قارىماي، يەكەن شەھىرىگە كېچىلەپ ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «يول باشلىغۇچى» بولغان ئادەم گومىنداڭ ئىشىپ يۈرنى بولغاچقا. ئۇلارنى پۈتۈنلەي دۈشمەننىڭ ھىمايىچىلىرى ئىچىگە باشلاپ كىردى. ئۇلار دۈشمەننىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۇلارغا ئالدى - ئارقىسىدىن شىددەتلىك ئوت ئاچتى، پەقەت شۇچاغدىلا بايەك ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنىپ دۈشمەن مۇھاسىرىنى ئىچىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگەن. شۇندىن كېيىن ئۇ جەڭچىلەرگە ئىلاجىنىڭ بېرىچە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلغان. بىر كېچىلىك جىددىي قانلىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ بىر قىسىم ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن پەقەت 28 كىشىلا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتەلمىگەن. 31 كىشى قۇربان بولغان. بايەك دۈشمەننىڭ قاتتىق مۇھاسىرىسى ئىچىدە قېلىپ، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى - ئۆزى ئېتىپ ئۆلۈۋالغان. دۈشمەن ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ خوتەندە سازايى قىلغان. گومىنداڭ ئەكسىيەت

يېمىلىرى ئۆز ئىشپىيونلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئۈچۈن، ئەتىسى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى. ئىككى تەرەپتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق چوڭ بولغاچقا، بۇ قېتىمقى جەڭدە ئىنقىلابىي قوشۇندىن 150 دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولدى.

يېڭىسار ۋە چەشتاغ تەرەپكە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلارمۇ ئوخشاشلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ چىقىم تارتتى. گومىنداڭ ئۆزىنىڭ 34 - پولى بىلەن 17 - پولىدىن 1500 دىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇننى مۇھاسىرە قىلىپ، توسۇشقا ئەۋەتتى. گومىنداڭنىڭ بۇ بىر تۈركۈم ئەسكىرىي كۈچى، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ دىققىتىنى قوزغىماسلىق ئۈچۈن، ئاز - ئاز دىن بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، بىر قانچە يول بىلەن، يېڭىسارغا كەلگەن. ئاندىن ئەگۈس دېگەن يەردە پارتىزانلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋېلىپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان. دۈشمەننىڭ ئەسكىرىي كۈچى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆزىنىڭ بۇ يەردە تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىشىنى زادىلا خىيالغا كەلتۈرمەي، قېلىچە تەييارلىقسىز ھالەتتە تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنداق پىلانى بولمىغان ھالدىكى قاچقۇنچىلىق نەتىجىسىدە ئىنقىلابىي قوشۇندىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەن قوشۇنى تەرەپتىن تۇتۇۋېلىندى. يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىكار بولدى. چەشتاغقا ھۇجۇم قىلىپ بارغان ئەنجانباي باشچىلىقىدىكى 320 نەپەر ئىنقىلابىي قوشۇنمۇ،

باشتا گومىنداڭنىڭ چەشتاغدىكى بىر روتا ئەسكىرىي كۈچىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. لېكىن دۈشمەننىڭ قەشقەر تەرەپتىن كەلگەن ياردەمچى كۈچلىرى تېزلىكتە يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، بەلگۈتاغ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنجانباينىڭ ئېتىغا ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن، قوشۇن بىلەن تەڭ چېكىنىپ چىقىپ كېتەلمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ ئۆزى يالغۇزلا دۈشمەننىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى تېرىسۇپ، ئۇرۇش قىلىپ، بىر قانچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئۆزىمۇ شۇ جايدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. قانخور گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى، ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ يەكەنگە ئېلىپ كېتىپ، كېيىن ئۇ يەردىن يەنە ئوپالغا ئېلىپ كەلدى ۋە كۈچىدا ئېسىپ قويۇپ سازايى قىلدى. شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئوپالدىكى خەلق ئاممىسىنى يىغىپ: «ئەگەر كىمدۇ - كىم ھۆكۈمەت بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ» دەپ تەھدىت سالدى. كىشىلەرنى ئىنقىلابىي قوشۇن بىلەن قىلچە ئالاقىدە بولماسلىقى كېرەك، دەپ مەجبۇرلىدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ بۇ قېتىمقى يەكەن، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان ھەربىي پائالىيىتى يۇقىرىقىدەك مەغرۇرلۇق سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئاچچىق بىر ئوڭۇشسىزلىق بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى بۇنىڭ بىلەن بوشىشىپ كەتمىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بايەك، ئەنجانبايغا ئوخشاش ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، ھەممە يەردە سازايى قىلىغىنى بىلەن ئاممىنى زاندلا قورقۇتالىمىدى. مەسىلەن: ئەنجانباينىڭ كاللىسىنى كېسىپ، ئوپال

دا ئاممىنى يىغىپ سازاي قىلغاندا، ئايتىللا دېگەن بىر
 ئايال مەردانىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، بارلىق خەلق
 ئاممىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى
 نىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان مۇنداق ۋەھشىيانە قىرغىنچى-
 لىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى دەھشەتلىك زۇلۇمى-
 نى چەكسىز غەزەپ بىلەن ئەيىپلىدى. خەلق ئىشلىرى ئۇ-
 چۈن ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلغان ئەنجان
 بايدەك ئىنقىلابىي قۇربانلارغا چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئۇ-
 قۇدى ۋە ھۆرمەت بىلدۈردى. شۇ مەيداندىلا گومىنداڭ ئەك-
 سىيەتچىلىرىنىڭ بىرغالچىسى قەپەزگە سېلىنغان كالىنى كۆر-
 سىتىپ، ئۇنىڭغا تەھدىت سالغان ھالدا ھەيۋە قىلىپ: «قارا
 بۇ سېنىڭ ئىنىڭنىڭ كالىسى، ئېنىڭ ناھايىتى باتۇر بولغاچقا
 ئۇنىڭ كالىسى مانا بۇ قەپەزگە كىردى. مانا بۇ ھۆكۈمەتكە
 قارشى تۇرغانلارنىڭ ئاقىۋىتى. كىمدۇ - كىم ھۆكۈمەتكە
 قارشى تۇرسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى دەل مانا شۇنداق بولىدۇ.
 كىمدۇ - كىم بولمىسۇن ئۆزىنى - ئۆزى سۈرىشى كېرەك»
 دەپ داۋراڭ سالغان. ئايتىللا مەردانىلىق بىلەن جاۋاب بې-
 رىپ: «بىز بۈگۈن ئەڭ سۆيۈملۈك، ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشى-
 نىڭ بېشىنى كۆرمەكتىمىز. ئۇ بىزنى ساپ ھاۋادىن نە-
 پەس ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن قىممەت-
 لىك ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. بەلكى سەنلەردەك غالىبىر ئىت-
 لارنىڭمۇ قېنىنى تۆكۈپ، ئاندىن قۇربان بولدى. بىز ئۇنىڭ
 غا چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز. گەرچە ئۇ، ئۇل-
 گەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىز ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنىڭ بەدىلى-
 گە نۇرغۇن نەرسىلەرنى تېلىپ كەلدى. ئۇ كۆپچىلىكنىڭ
 ئازادلىقى ئۈچۈن قۇربان بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئەڭ شە-

زەپىلىك. ئەركىنلىكنى سۆيگۈچى خەلق ئۇنى ئۆمۈر ۋاپەت ئەسلەيدۇ. ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ!» دەپ كۈچلۈك رەددىيە قايتۇرغانىدى. ھەمدە ئۇ شۇ مەيداندىلا گومىنداڭ غالىپلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئۆزۈڭگە قاراپ باق، ئەي - غالىپ! سېنىڭ ھاياتىڭنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنداق ھاياتقا قىلچىلىك قىممەت بار دەپ ھېس قىلالامسەن؟ ئەركىنلىكنى سۆيگۈچى خەلقنىڭ بۇنداق ئۆلۈمى ئەڭ شە-رەپلىك. لېكىن سېنىڭ غالىپلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ھاياتىڭ ئەڭ پەسكەش ھايات ئەمەسمۇ؟!» دەپ قاتتىق سۆككەنمىدى. دۈشمەننىڭ ھەيۋىتىدىن قورقمايدىغان بۇ مەردانە ئايالنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قانداق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقى بىزگە نامەلۇم بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ شۇنداق مەردانە سۆزلىرى، ئىنقىلا-بىي خەلقنىڭ ھەرقانداق زورلۇق - زومبۇلۇققا تىز پۈك-مەيدىغان قەيسەر ئىرادىسىنى تولۇق ناھايەن قىلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ يەكەن ۋە يېڭىسارغا قىلغان ھۇجۇمى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ئازاد رايونلارغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. 1946 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى گومىنداڭ، 4000 دىن ئارتۇق ھەربىي كۈچ بىلەن قاغىلىققا ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەكەن، قەشقەر، گۇما تەرەپلەردىكى بارلىق كۈچنى ئىشقا سېلىپ، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمغا ماسلاش-تۇردى. قاغىلىقتىكى ئىنقىلابىي قوشۇن گومىنداڭنىڭ بۇ قېتىمقى قورشاپ يوقىتىشىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان

بولاسمۇ، لېكىن ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرۇشىدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئاخىرى قاغىلىقنى تاشلاپ، كاجۇڭ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. كاجۇڭدىمۇ يەنە دۈش-مەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچىراپ، ئاندىن قوشراپقا چېكىنىپ كەتتى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق ئازاد رايونلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يەرلەردىكى خەلق ئاممىسىغا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى. قاغىلىقتىكى دەريا - ئېقىنلار بىگۇنا خەلقىنىڭ جەسەدلىرى بىلەن توشۇپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ ئىشپىيونسى دەپ بەتنام چاپلاپ، خالىغانچە چېپىپ تاشلىدى. ھەتتا كىچىك بالىلارنىمۇ ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈردى. مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆيلىرىدىن ھەي-دەپ چىقىرىپ، ئاكوپ كولاش ۋە باشقا ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ياساشقا مەجبۇر قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ، دەل - دەرەخلىرىنى كېسىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاكوپ قېزىپ، ھەربىي گازارمىلارنى سالدى. كىشىلەر ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ھەر يەر - ھەر يەرلەردە سەرسان - سەر-گەردان بولۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق ئازاد رايونلاردىن چېكىنىپ قوشراپقا كەلگەندىن كېيىن، قىسىملارنى دەم ئالدۇرۇپ، بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سالدى. شۇ قاتاردا ھەر-بىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۆز كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللەش بىلەن بىللە، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلاندى. شۇ جەرياندا گومىنداڭنىڭ بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇمىغا ئۈنۈملۈك زەربە بېرىپ، نۇرغۇن ئوق - دورا

ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزىنى قوراللان-
دۇردى. ئىنقىلابىي قوشۇن قوشراپتا ھەربىي قوشۇننى تەرتىپكە
سېلىش، ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىش جەريانىدا ئەس-
كەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى ۋە تەمىناتى جەھەتتىن ئىنتايىن
زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. شۇڭا يەنە بىر قىسىم قوشۇننى
چىقىرىپ، يېقىن ئەتراپتىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم
قىلىپ، ئوزۇق - تۇلۇك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. دۈشمەن
ئىنقىلابىي قوشۇنغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بول-
سىمۇ، ئۆز ۋاقتىدىلا دەككىسىنى يەپ قايتتى. لېكىن
مۇداپىئەدە تۇرغان شارائىتىمۇ دائىم دۈشمەننىڭ جانلىق كۈچ-
لىرىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن، بىرقانچە ئاي ئىچىدىلا 2300
تال مىللىتى، 400 تال يېنىك پىلىتوت، 100 تال ئېغىر
پىلىتوت، 4000 دىن ئارتۇق گىرانات، 100 تال ئاپتومات قاتارلىق
ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قورال - ياراقلارنى
تونۇقلىدى. دۈشمەننىڭ نۇرغۇن جانلىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ،
ئۇلارنى ئېغىر ھالەتكە ئۇچراتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن بىر
قانچە ئايغىچە ئۆزىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى تەرتىپكە
سېلىش، تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش، قورال - ياراقلار-
نى تولۇقلاپ، جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇشتەك بىر قاتار تەييار-
لىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەندىن كېيىن، 1946 - يىلى 6 - ئاي
دا يەكەن، قەشقەر، خوتەن نەزەرلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قى-
لىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنىڭ يەنە بىر
قېتىملىق يېڭى دولقۇنىنى قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما بۇ
ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ-
نىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى تېنچلىق كېلىشىمى
ئىمزالانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئەمەلگە ئاشمىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىس-
 ھاقبەگ ئۆزى قوشراپقا كېلىپ، 11 ماددىلىق تېنچلىق كې-
 لىشىمىنى ئىمزا ئالغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقور-
 غان ئىنقىلابىي قورۇشنى تەشكىللىك ھالدا تاشقورغانغا چې-
 كىنىشكە باشلىدى. ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆ-
 كۈمىتى قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن تاشقورغان ئى-
 نقىلابىي تەرەپتىن سىدىقخان غوجام (غۇلجىدا ئۆلگەن)، قۇربان
 دۆلەت قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئاۋۋال ئۇرۇمچىگە، كې-
 يىن غۇلجىغا ئەۋەتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن بىرقانچە ئاي
 جاپا - مۇشەققەتلىك شارائىتتا كۈرەش قىلغانلىقى ۋە ھەر
 تەرەپتىكى شارائىت ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، ياز پەسلىدە
 پۈتۈن قوشۇندا كىزىك كېسىلى تارقىلىپ كەتتى. ۋەدىسىگە
 ۋاپا قىلمايدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي
 قوشۇننىڭ شۇنداق قىيىن شارائىتتا قالغانلىقىدىن پايدىلى-
 نىپ، ئۇلارنى يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇندى. گومىنداڭ ئەكسىيەت-
 چىلىرىنىڭ بۇ خىل نەزمۇسىزلىقى ئىنقىلابىي قوشۇندىكى
 بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ چەكسىز غەزەپ نەپرەتىنى
 قوزغىدى. تاشقورغانغا قاراپ چېكىنىۋاتقان ئىنقىلابىي قو-
 شۇندىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەر بىردەك ئىستىپاق
 لىشىپ، دۈشمەننىڭ ئۇشتۇمۇت ھۇجۇم قىلغان قىسمىغا
 قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى. بۇ جەڭدە ئى-
 نقىلابىي قوشۇندىن پۈتكۈچى كوماندىرى قادىر قۇل قۇربان
 بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇنداق يۈزسىزلىك-
 ىدىن غەزەپلەنگەن كەڭ كوماندىر - جەڭچىلەر، چېكىنىشنى
 توختىتىپ، ئەسلىدىكى پىلان بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى
 قۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى، 1946 -

يىلى 8 - ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن مادايوپ، شىرىنبەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىغا قاتناشقان ۋاقىتتىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ نەمۇسىزلىقىغا غەزەپلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشنى قايتا تەلەپ قىلدى. لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندانلىق ھىتابى پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ تىنچچىلىق ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ قويماستىن ئۈچۈن، يەنىلا تىنچچىلىق كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ چېكىنىشنى، پەقەت تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شۇ بىر قىسىم دۈشمەنلارنى يوقىتىش بىلەن چەكلىنىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆز بازىلىرىدىن چېكىنىپ، تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي — گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاب بولۇپ، ئۇ جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر تارماق تەركىبىي قىسمى. ئىنقىلاب باشلىنىپ تاكى 11 مەدەنىي تىنچچىلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ، ئىنقىلابىي قوشۇن تاشقورغانغا قايتقانغا قەدەر، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل كۈچلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇردى. ئىنقىلاب جەريانىدا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن مىڭلارچە ياش - ئۆسمۈرلەرنى ھەرىكەتلىدۈرۈپ، ئۇلارنى جاپا - مۇشەققەتلىك كۈرەش ياقۇنلى-

رىدا چېنىقتۇرۇپ تاۋلىدى ۋە يېتىشتۈردى. نەتىجىدە كۈچ
 سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى تۇرىدىغان
 دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ھالسىرىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر
 مىللەت ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن
 قىلدى. 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن
 كېيىن، گەرچە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى نومۇسىزلىق
 بىلەن كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنقىلاپىي
 لايىھى قوشۇن يەنىلا چوڭ ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، كېلى
 شىمنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، تاشقورغان ئىنقىلاپىي
 قوشۇننى تارقىتىۋەتتى. تاشقورغان ئىنقىلاپىي مەزگىلدە
 كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئىنقىلابقا قىزغىنلىق بىلەن
 قاتنىشىپ، بارلىق كۈچى بىلەن مەدەت بەردى. لېكىن بىر
 قىسىم ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن مىللىي مۇناپىقلار ئۆزىنىڭ تار
 سىنىپىي مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى
 كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە قەشقەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى.
 ئىنقىلاب جەريانىدا ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن
 تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئىشپىيون
 لۇق، جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىنقىلابقا
 نۇرغۇن زىيانلارنى كەلتۈردى. تېنچلىق كېلىشىمى ئىمزالان
 غاندىن كېيىن، بۇ بىر توپ مىللىي مۇناپىق خائىنلار گو
 مىنداڭغا ئەگىشىپ كېلىشكە باشلىدى. گومىنداڭ تېنچلىق
 كېلىشىمدىكى بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش شەرتنامىسىگە
 خىلاپلىق قىلىپ، مۇشۇ خائىن مۇناپىقلارنى ھەردەرىجىلىك
 ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا كىرگۈزدى. نامدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت
 قۇرغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھوقۇق گومىنداڭچىلارنىڭ قو
 لىغا تۇتقۇزۇپ قويۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاپىي تەرەپ

ۋەكىلى سۈپىتىدە غوجام كەلدى بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە كىر-
گۈزۈلۈپ مۇئاۋىن ھاكىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن
ئۆتمەيلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غوجام كەلدى ۋە شە-
رىئەتتىكى قاتارلىق بىر قىسىم مىللىي ئىنقىلابچىلارنى تۇتقۇن
قىلىپ، تۈرمىگە تاشلىدى.

1947 - يىلغا كەلگەندە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى
تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇرۇن تاشقورغان ئىنقىلابغا
قاتناشقان ئاساسلىق تايانچلارنى ۋە بىر قەدەر مەرتىبىلىك
زاتلارنى تۇتۇپ تۈرمىگە قاماشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا
يەنە بىر قىسىم ئىلغار ۋە تەنپەرۋەرلەرنى ھېچقانداق سوراق
قىلمايلا يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈردى. 1947 - يىلدىن تارتىپ
1949 - يىلى ئازاد بولغانغا قەدەر تاشقورغان ناھىيە دائى-
رىسىدىكى ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن ۋە باشقا بىگۇنا خەلق
تىن 400 دىن ئارتۇق كىشى قاماققا ئېلىندى ۋە زىيان-
كەشلىككە ئۇچرىدى. شۇ ۋاقىتتا تاشقورغاندا يەنە گومىن-
داڭنىڭ ئىشپىيون، جاسۇسلىرى كۆپىيىپ، ھەربىي ھالەت
يۈرگۈزۈلدى. نەتىجىدە كىشىلەر كۈندۈزىمۇ يۈرەكلىك يول
ھاڭالمايدىغان قورقۇنچلۇق ۋە زىيەت شەكىللەندى. بۇ ۋاقىت
تا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ،
ئاپئاق - چاپئاق بولۇۋاتقان بىر ئوچۇم يۇقىرى قاتلام
ئۇنسۇرلارمۇ شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى
ئېزىشكە ۋە ئۇلارغا زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇلار
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە جاسۇسلۇق قىلىپ بېرىش بىلەن
دەلىلگە ئەمەلدار بولۇپ، جاي - جايلاردا خەلقنى قاقتى -
سوقتى قىلدى. پارىخورلۇق - ھايانكەشلىك ۋە خىيانەتچى-
لىك قىلىپ، ئۆزىنىلا بېيىتىشنىڭ كويىدا بولدى. ئۆز، قەي

رىنداشلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە قالغانلىقى بىلەن ھېچقانداق كارى بولمىدى. ئاقىۋەتتە گومىنداڭ سىياسىي جەھەتتە خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىش بىلەنلا قالماي، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىدى. باج، سېلىقلار 20 نەچچە خىلدىن ئاشتى. ھەر يىلى تاشقورغان خەلقنىڭ نەچچە مىڭ تۇياق چارۋىسىنى باج تاپشۇرۇشقا قىستىدى. ئەكسىيەتچىل ھەربىي قوشۇننى بېقىش ئۈچۈن نەچچە مىليون جىڭ ئاشلىق ۋە ئوتۇن - ياغاچ، ئوت - سامانلارنى ئالۋاڭ ئالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى خالىغانچە ھەقىمىز ئىشلىتەتتى. گومىنداڭنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بۇ ئالۋاڭ - سېلىقلارنى يىغىش جەريانىدا، ئۆزى خالىغانچە كۆپەيتىپ يىغىۋېلىپ، بۇنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز يانچۇقىغا سالاتتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مۇنداق دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق تۇرمۇشى كۈنسايىن يامانلاشتى. 1947 - يىلدىن باشلاپ جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن يايلاقلاردا چارۋا بېقىشنى توسقانلىقى ئۈچۈن، چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ 1949 - يىلدىكى ئومۇمىي چارۋا سانى، 1942 - يىلىغا قارىغاندا بېرىمى دېگۈدەك كېمىيىپ كەتتى. سېتىلىدىغان قوي، قوتازلارمۇ %40 پىرسەنت ئەتراپىدا كېمەيدى. ئازادلىق ھارپىسىدا %50 ئائىلىدە باققان چارۋا 20 تۇياققا يەتمەيدىغان ھالەتكە چۈشتى. %20 ئائىلىنىڭ ئاساسەن چارۋىسى يوق، دېھقانچىلىقتا بولسا قورال - سايىمانلار بىلەن تېرىلغۇ ئۇلاغىلىرى يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن مەھسۇلات

يىلمۇ - يىل كېيىن كېتىپ، كىشىلەر ئاچ - يالىڭاچ
قالدىغان خەتەرلىك ئەھۋال پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇ
ۋەجىدىن بەزى كىشىلەر يۇرتىنى تاشلاپ سەرگەردان بولۇپ،
ھەر جايدا تىلەمچىلىك قىلىپ جان باقتى. مەكتەپلەرنى
ھەربىي قىسىملار ئىگەللەۋالغانلىقتىن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشىنى
قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرلۈك يۇقۇملۇق كېسەللەر ھەر
يەردە يامراپ كېتىپ، بەزى ئائىلىلەر پۈتۈن ئائىلە بويى-
چە ھېچقانداق داۋالىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالماي ئۆ-
لۈپ كەتتى. نوپۇس كېمەيدى. بەزى نامرات كىشىلەر ئۆل-
گەندە، ھەتتا كېپەنلىك ئۈچۈن بىرەر خاممۇ تاپالمايدىغان
بولۇپ كەتتى. سودا - سېتىق يولى توسۇلغانلىقتىن، كىشى-
لەر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى سېتىۋالالمايدىغان ھالەتكە
چۈشتى. قىسقىسى تاشقورغان خەلق بۇ جەرياندا ھەقىقە-
تەنمۇ ئەڭ زۇلمەتلىك قاراڭغۇ كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈر-
دى. لېكىن بۇ زۇلمەت قاراڭغۇسى تاڭ ئالدىدىكى قاراڭ-
غۇ ئىدى. ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەر-
لىكىدىكى خەلق ئىنقىلابىي، ھەر قەدەمدە غەلىبە قىلىۋات-
قان بولۇپ، ئازادلىق تېڭى ئېتىش ئالدىدا تۇراتتى.

مەدەنىيەت، رەمانقۇللار رەتلەپ يازغان.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمە

ھاكىم شېرىپ

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي بولۇپ ئۆتكەنگە 40 يىلدىن ئاشتى. بۇ جەرياندا كۆپ نەرسىلەر ئۇنتۇلۇپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرنىڭ يوقلۇقى (بۇ ۋاقىتتىكى قوليازىلار ۋە خەت - ئالاقىلارنى 1946 - يىلى ئالىي قوماندانلىق شىتاب ئارخىپ قىلىپ تاشكەنتكە ئېلىپ كەتكەن)، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىنقىلابقا قاتناشقان پېشقەدەملەرنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئۆلۈپ تۈگەپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن بۇ ئىنقىلابنىڭ ئەھۋالى پۈتۈنلەي ئۇنتۇلۇش ئالدىدا تۇرماقتا. شۇنداق بولغاچقا مەن ئېسىمدە قالغانلىرىغا ۋە باشقا پېشقەدەملەردىن سوراپ تولۇقلىغان خاتىرىمگە ئاساسەن، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشتىن
بۇرۇنقى ئەھۋالى

1943 - يىلى شېڭ شىسەي كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرىنى قاماققا ئېلىپ، كومپارتىيىگە ۋە

خەلققە قارشى تېررورلۇق ھەرىكەت يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار زاتلىرىنى تۇتقۇن قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق شەرتنامىسىنى بىكار قىلىپ، باستۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. مۇشۇ ۋاقىتتا لاردا شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن ئىلغار ئادەملەر ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ قاتاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكەنلەرنىڭ بىرسى ئىسھاقبەك بولۇپ، ئۇ غۇلجا تەرەپتىن ئاۋۋال قازاقىستانغا، كېيىن قىرغىزىستانغا بارغان. ئۇ قىرغىزىستاندىكى كونا تونۇش ۋە مۇناسىۋەتداشلىرىدىن موللا-توۋ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، تاشقورغان ئەھۋالنى ئۈستىدە ئەمەس ھەتتە بولغان. نەتىجىدە شۇ جايدىكى قىرغىز ئاقساقاللىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت قىرغىزىستان ھۆكۈمىتىگە قورال - ياراق تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىللە، بىر قىسىم قىرغىزلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تاشقورغانغا كېلىپ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكى خېلى كۈچلۈك بولغاچقا ئىسھاقبېكىنىڭ تەلپىنى ئۇلارنىڭ ھىمايىتىگە ئېرىشكەن ھەم ئۇنى قوللاپ مەلۇم ساندىكى قورال - ياراقلار بىلەن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەك مۇناسىۋەتلىك قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، قىرغىزىستاننىڭ ئۈچ ئوبلاستى دائىرىسى ئىچىدە (قەشقەر بىلەن چېگرىداش جايدا) قوراللىق ئىككى ئەترەت تەشكىللىگەن. ئۇنىڭ بىرسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قىرغىزىستانغا قېچىپ ئۆتۈپ كەتكەن قىرغىزلار بىلەن شېڭ شىسەي

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ تۇرغان ۋاقىتىدا قىرغىزىستاندىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان سوۋېت گىرازدانلىرىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى مۇھىم شەخسلەرمۇ بولغان. بۇلار شېڭ شىسەي ۋاقتىدا خوتەن 6 - يېنىچا دۈيىنىڭ (چېگرا قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ) دادۇيچاڭى بولغان مەۋلانوف، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دادۇيچاڭى مۇلاي (جۇڭگولۇق)، قاشاڭ قاتارلىق 50 تىن كۆپرەك چوڭ - كىچىك ھەربىي ئەمەلدارلاردىن تەشكىل تاپقان. يەنى بىرسى شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئاق ئورۇسلار بىلەن ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئەترەتكە ئاق ئورۇس پالىنوۋ ئەترەت باشلىقى بولغان. بۇ ئىككى قوراللىق ئەترەت ئىسھاقبەگىنىڭ پىلانى بويىچە چېگرىغا يېقىن بولغان قەشقەردىن ھەرىكەت باشلىماقچى بولغان. سوۋېتنىڭ مۇناسىبەتلىك خادىملىرىمۇ بۇ پىلانغا قوشۇلغان. ئۇلارنىڭ تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئىسھاقبەگ مەۋلانوف ئەترىتى بىلەن ئۇلۇغچاتقا چېگرىداش بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەركەشتام زاستاۋسى (چېگرا ساقلاش پولىكىتى) يېنىدىكى تاغ ئارىسىغا يوشۇرۇنغان. پالىنوۋ ئەترىتى تاشقۇرغان ناھىيىسىگە چېگرىداش بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توختۇمۇش زاستاۋسى يېنىدىكى ئاق جىلغا دېگەن تاغ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ ياتقان. ئۇلار پىلان بويىچە ھەر ئىككى ئەترەتتىن تاشقۇرغان ۋە قەشقەر تەرەپىگە مەخپىي ئادەم كىرگۈزۈپ، ئەھۋال ئىگىلىگەندىن كېيىن مەۋلانوف ئەترىتى ئۇلۇغچاتنى، پالىنوۋ ئەترىتى تاشقۇرغاننى ئىشغال قىلماقچى بولغان. مەۋلانوف ئەترىتىدىكىلەر ئاساسەن 90% قىرغىزلار بولغان.

لۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى جۇڭگولۇق، يەنە بىر قىسمى سوۋېت-
 لىكلەر ئىدى. جۇڭگولۇقلار ئىچىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن
 كېيىن سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ جۇڭگو زېمىنىدا ئولتۇراق-
 لىشىپ قالغان ۋە 1943 - يىلى ئىسھاقبەگنىڭ تۇغقانلىرى
 ئۇلۇغچاتتىن سوۋېتكە قاچقاندا بىللە چىقىپ كەتكەنلەرمۇ بۇ
 ئەترەتكە قاتناشقان. مانا مۇشۇلار ئىچىدە تاغاي دېگەن بىر-
 سى خائىنلىق قىلىپ، پارتىزانلارغىمۇ ئۇقتۇرماستىن قېچىپ
 ئۆتۈپ گومىنداڭغا تەسلىم بولغان. ئۇ قېچىش ۋاقتىدا سو-
 ۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئىسھاقبەگ ئەترىتىنى تەربىيەلە-
 ۋاتقان كوماندىرنىڭ چوڭ ئارغىماق ئېتىنى مىنىپ، بىر دا-
 نە مىلىتىق بىلەن ئۆزىنى قوغداپ قېچىپ كەتكەن. ھەمدە
 ئىسھاقبەگنىڭ قىرغىزىستاندىكى پائالىيىتىنى، يېقىندا تاش-
 قورغان ۋە قەشقەر تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغانلىقىنى پۇ-
 تۇنلەي ئاشكارىلاپ قويغان. يەنە ئۇ گومىنداڭغا: «ئىسھاقبەگ،
 موللاتوۋ قاتارلىقلار بىز ئۇلۇغچاتقا بارغاندىن كېيىن 35 -
 تۈەندە تەربىيەلەنگەن كونا ئەسكەرلەرنى يىغىۋالساڭلا قەش-
 قەرنى ئېلىشىمىز ھېچگەپ ئەمەس دەيدۇ» دېگەن مەلۇمات
 نى يەتكۈزگەن. (35 - تۈەن — 1943 - يىلى گومىنداڭ قو-
 رالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتكەن، بەزىلىرى قاماققا ئېلىنغان
 ئىدى) شۇنىڭ بىلەن ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭ
 ھەربىي ئەمەلدارلىرى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ھەربىي ۋە ساق-
 چىلارنى توپلاش بىلەن بىللە، گۇمانلىق ئادەملەرنى تۇتۇپ
 قولغا ئالغان. شۇ قاتاردا ئىسھاقبەگكە ئەسكەر بولغان 300
 دىن كۆپ ئادەملەرنى تۇتقۇن قىلىپ، قارا شەھەرگە پالاپ،
 رىجىم ئاستىدا مەجبۇرى ئەمگەككە سالغان. (بۇلار 1946 - يى-
 لى 11 ېتىم ۋاقتىدا قويۇپ بېرىلگەن) شۇنىڭ بىلەن تا-

فاينىڭ ساتقىنلىقى سەۋەبىدىن ئىسھاقىيەكنىڭ ئۇلۇغچاتتا قوزغىماقچى بولغان ھەرىكىتى ۋاقىتلىق توختىغان. 1944 - يىلى غۇلجا ۋە نىلقىلاردا ئىنقىلاب پارتلىغان بولۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىنقىلابنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن ئىسھاقىيەكنىڭ ئىككى ئەترىتىنى قىرغىزىستاندىن قازاقىستانغا يۆتكەپ كېلىپ غۇلجا چېگرىسىدىن كىرگۈزگەن. بۇ ئەترەتلەر ئۆزىگە يەرلىك خەلقلەرنى قوبۇل قىلىش بىلەن كۆپىيىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان ھەمدە ھەيرانباغ سۇ-قۇشىدا مۇلۇي قاتارلىق كىشىلەر قۇربان بولغاندىن كېيىن غەلىبە قىلغان.

غۇلجا شەھىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئېلىخان تۆرە قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن غۇلجا-خەلقى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ، مىللىي قوزغىلىشقا قاتناشقان ۋە يېڭىدىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار قوزغىلىشقا ئىسھاقىيەكنى ئەترىتىدىكى كونا كوماندىرلار باشلىق بولۇپ تەربىيەلەنگەن.

مەسىلەن: ئىسھاقىيەكنى ئەترىتىدىن مەۋلانوپ، توغايىايوپ، موللاسايىروپ، مىڭچىلقايوپلار پۈتكۈزۈلگەن بولغان. بۇلاردىن باشقا بىر قانچىسى مۇئاۋىن پۈتكۈزۈلگەن بولغاندىن كېيىن ئىسكادىرون كوماندىرى، ئىزۋوت كوماندىرى بولغاننىڭ سىرتىدا، سىياسىي قانۇن خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. بۇلار ئەلى ئەپەندى، كامىل ئەپەندى، زاكىر ئەپەندى، قۇلخان ئېلىيىپ قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ساقچى ئورگانلىرىنى قۇرۇپ چىققان ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىپ خادىملارنى تەربىيەلىگەن. 1944 - يىلى گو-مىنداڭ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنى بېسىقتۇرۇۋېتىش

ئۈچۈن غۇلجىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئىسھاقبەگ ئەترىتىدىن مەۋلانوپ، توفايىبايوپىلار ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مۇكاپاتلانغانىدى. بۇ چاغدا ئىسھاقبەگنىڭ ئىلگىرىكى خىزمەتلىرى بىلەن غۇلجىدىكى خىزمەتلىرى قوشۇلۇپ ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىش بىلەن بىللە، غۇلجىدىكى ۋاقىتلىق ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان چاغدا ئۇ مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى بولغان. شۇ قاتاردا ئۇنىڭغا «گېنېرال لېتئات» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، جەنۇبىي شىنجاڭدىن باشلىنىدىغان ھەرىكەت شىمالىي شىنجاڭغا يۆتكىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرىكەت بىر يىل كېچىككەن.

1945 - يىلى 8 - ئايدا غۇلامخان تۆرە پامىردىكى تاجىكىستانغا قاراشلىق تۇرغاپ رايونىغا تەۋە توقتۇمۇش زاس-تاۋىدىن ئىككى يۈز ئاتلىق ئادەم بىلەن تاشقورغانغا قاراپ يولغا چىققان. ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي سانغا ئاساسەن ئادەم كۈچى ئاجرىتىپ، بۇلۇڭكۆلدىكى پەيچۇسوغا ئارتايىپ باشچىلىقىدىكى بىر كىچىك ئەترەتنى ئەۋەتكەن. سۇباشتىكى پەيچۇسوغا ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدىكى بىر كىچىك ئەترەتنى ئەۋەتكەن. تاغارمادىكى ھەربىي پوشتا قۇربانىبەگ باشچىلىقىدىكى ئەۋزەل ئەترەتنى ئەۋەتكەن. غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئاساسىي كۈچ بىلەن سوۋېتتىڭ ئاقچىلىغا دېگەن يېرىدىن بەرداش داۋان ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈپ، تاشقورغان ناھىيە

يېسىگە ھۇجۇم قىلغان. بۇ سوقۇش يېرىم كېچىدە باشلىنىپ، بىر نەچچە سائەت داۋام قىلغان. نەتىجىدە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ قېچىپ كەتكەن. ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى خوتۇن، بالىلىرىنى ئېلىپ يەكەن ۋىلايىتى تەۋەسىگە قېچىپ كەتكەن. غۇلامخان تۆرە ئۇلارنى قوغلىمىغان، تاشقورغاننىڭ يۇقىرىسىدا ئافغانىستان، پاكىستان چېگرىسىنى ساقلاۋاتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تاشقورغاننىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پاكىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن. تاغارمادىكى ھەربىي پوستلار ئۆزلىرى تۇرغان قورغاننى مۇداپىئە قىلىپ سوقۇشۇپ، ئاڭ سەھەرىگە يېقىن تامنى تېشىپ چىقىپ، ئاتلىرىنى تاشلاپ پىيادە قاچقان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تۇتۇلغان، بەزىلىرى قېچىپمۇ يول تاپالماي قايتىپ كېلىپ تەسلىم بولغان. بۇلار كېيىن مىللىي ئىنقىلابقا قوشۇلۇپ ئەسكەر بولغان. سۈپىشى، بۇلۇڭكۆلدىكى ئىككى جايدىمۇ گومىنداڭ گازارمىلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ ئاتلارنى توقۇپ، ئېھتىيات بىلەن قېچىشقا راسلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن سوقۇش ئاۋازىنى ئاڭلاپلا يېڭىسارغا تىكىۋەتكەن. تاشقورغاندىكى بىرىنچى قېتىملىق سوقۇشۇش ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك بولغان. شۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە تاشقورغاندىن ئىبارەت بەش - ئالتە مىڭ نوپۇسى بار كىچىككىنە تارقاق ناھىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئەتراپقا ئاتلىق ئادەم ئەۋەتىپ، خەلقلەرنى يىققان ۋە ئۇلارغا يىغىن ئېچىپ، نۇتۇق سۆزلىگەن. ئۇ خەلقلەرگە ئۆزىنىڭ غۇلامخاندىكى ئېلىنغان قۇرىمىنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ھەمدە ئىسلام ئاچىدىغانلىقىنى، «ئازاد شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» نى قۇرىدىغانلىقىنى؛ بۇ جۇمھۇر

يەتتىنچى يولى ياكى ئاساسىي قانۇنى. — قۇرئان بولمىدىغانلىقىنى ئېيتقان، شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ مال دۇنياسى ۋە ئىسسىق جېنىنى ئىسلام ئۈچۈن پىدا قىلىش تەشۋىق قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا تاشقورغان ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللىگەن. ناھىيەلىك ھۆكۈمەت باشلىقى ۋالىي دەپ ئاتالغان. چۈنكى ۋالىي دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبى، 1933 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچەلىك قەشقەردە ناھىيە باشلىقىنى ۋالىي دەپ ئاتىغانىدى. 1933 - يىلى خوتەنلىك ئەمىر پادىشاھلارمۇ، قەشقەردە ھەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرغان ساۋۇت داموللاممۇ ئوخشاشلا ناھىيە باشلىقىنى ۋالىي دەپ ئاتىغان.

تاشقورغان ناھىيىنىڭ ۋالىيسى — كارۋانداشلىق ئىنسى (تاجىك) ئاقىۋەتلىك، مۇئاۋىن ۋالىيسى (قىرغىز) غوجام كەلدى، كاتىب (تاجىك) شەمشىدىن، مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى (تاجىك) گۈلجانبەگ، مۇئاۋىن (قىرغىز) ئىمىنبەگ، ساقچى ئىدارىسى باشلىقى (قىرغىز) تاھىربەگ، مۇئاۋىن (تاجىك) ئېلىپشا بولغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ ئاپپاراتلىرى تۇرغۇزۇلۇپ، باشلىقلىرى تاجىك، قىرغىزلاردىن بولغان. يەنە تاشقورغان چېگراساقلاش ھەربىي ئەترىتى تەشكىل قىلىنىپ، «تاشقورغان گارنىزونى» دەپ ئاتالغان. باشلىقى شىرىنبەگ بولغان. يەنە ناھىيەلىك مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتىدىن ئىبارەت بىر سىياسىي قانۇن تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئەسلىدىكى قانۇن - تۈزۈم، باج قاتارلىق تۈزۈملەرنى بىكار قىلىپ، قۇرئانغا ئاساسەن ئۆشۈرە - زاكات ئېلىشنى بەلگىلىگەن.

غۇلامخان تۆرە بارلىق پارتىزانلارنى يىغىپ، تەرتىپكە

سالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەربىي ياردەمچىسى ئەبەيدۇللا مەخسۇم (مىرزا ياروۋ ئەبەيدۇللا) باشچىلىقىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىشكە ماڭدۇرغان. شۇ ۋاقىتتا تاشقورغان ناھىيىسىگە قاراشلىق تويىلو بۆلۈك دېگەن جايدا (بىزىزى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايدۇ) گومىنداڭنىڭ بىرلىك ئەسكەرى كۈچى بولۇپ، تاشتۆمۈر بېك باشچىلىقىدىكى بىر يېڭىدىن قوراللانغان ئەترەت ئۇلارنى قوغلاپ سوقۇشقان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەن. كېيىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم ئۆزى مەسئۇل بولۇپ قوشۇنلارنى باشلاپ تويىلو بۆلۈكىدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان. نەتىجىدە گومىنداڭنىڭ بىر نەپەر ئەسكەرى ئۆلگەن. قالغانلىرى قېچىپ كەتكەن. ئارقىدىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم تاشقورغانغا قاراشلىق چىلگۇمبەز دېگەن جايدا (ھا-زىر ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق) ئورۇنلاشقان. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندىن ۋە تويىلو بۆلۈكىدىن قاچقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ ئىلگىرى - ئاخىر يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتكەن. تاغدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قالمىغان. سەرىققول، قىزىلتاغ قاتارلىق بارلىق يېزا - كەنتلەر مىللىي ئىنقىلابچىلارغا قالغان. ئەبەيدۇللا مەخسۇم چىلگۇمبەزگە كەلگەندىن كېيىن، شۇ يەردە غۇلامخان تۆرىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ توختىغان. شۇ جەرياندا ئۇ ئەتراپتىكى پۇقرالارنى يىغىپ ئۆزىگە جەلپ قىلغان ھەمدە تەشۋىقى - تەربىيە ئېلىپ بارغان. بۇ ۋاقىت 1945 - يىلى 8 - ئايلار ئىدى. قەشقەر ۋە يېڭىسارغا قېچىپ كەلگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىر جايدا توپىلاشقاندىن كېيىن، «ئۇنداق سوقۇش بولدى، مۇنداق سوقۇش بولدى، تاغ ئوغرىلىرى ناھايىتى كۆپ،

قوراللىرى خىل. بىز ئۇلار بىلەن كۈن - تۈن سوقۇشتۇق. تاغ ئوغرىلىرىنىڭ مۇنچە ئادىمىنى يوقاتتۇق» دەپ يالغان دوكلات قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆلگەن، يارىدار بولغان پارتىزانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. كېيىن بۇ دوكلاتنىڭ يالغان ئىكەنلىكى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى قېچىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىللاپ، ئارقىسىغا قايتۇرۇپ، تاغقا بېرىپ سوقۇ-شۇشقا بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يېڭى ساردىن تاشقورغانغا بارىدىغان چوڭ يولنى بويلاپ تاغ ئېغىزىدىكى ئېگىز ياردىگەن كەنتكە ئالدىنقى سەپ فرونتىنى قۇرغان، ئالدىنقى سەپ فرونتى ئېگىز ياردىن بىر كۈن لىۋىڭ يىراق كېلىدىغان ئاقتالا دېگەن ئىككى جىلغىنىڭ ئارىسىغا قۇرغان. بۇ جاينىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغلار بۆلۈت-لاردىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلار بولۇپ، بۇ جايدىكى چىغىر يول بەكمۇ تار بولغانلىقتىن بىر ئاتلىق ئادەم ئارانلا ماڭالايتتى.

مانا مۇشۇ ۋاقىتتا يۇرتىمىز قىزىلتاغ سوقۇشىۋاتقان ئىككى تەرەپ قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالدى. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ ئارىلىقى ئاتلىق ئىككى كۈنلۈك يول ئىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ تەرەپتىن كىمگىز، قوي، قوتاز ۋە ئوتۇن توشۇش ئۈچۈن تۆكە دەپ ئالۋاڭ كەلدى. شۇ قاتاردا يۇرت ئاقساقاللىرى، مەھەللە ئاقساقاللىرى ۋە بوجاڭ، جەڭچىلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقلارنى يىغىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى. ئەسكەر چىقىرىپ خەلقلەرنى ئۇرۇپ - تىللاپ خارلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مىللىي ئىنقىلابچىلار تەرىپىدىن بىز ئىسلام ئاچمىز، خەلقنى

ئازاد قىلىمىز، ئۇرۇپ - تىللىمايمىز، مۇسۇلمانلار بىزگە كېلىپ قوشۇلۇڭلار، دەپ تەشۋىق قىلدى ۋە خۇپىيانە ئادەم ئەۋەتىپ بىزنى چاقىرتتى. شۇڭا مەن (ھاكىم شېرىپ) ئۈس مان قىرباش دېگەن تۇغقۇنۇم بىلەن بىللە مىللىي ئىنقىلاب-چىلار تۇرغان چىلگۇمبەزگە بېرىپ، ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىلەن كۆ-رۈشتۈم. بۇ ۋاقىتتا تېخى يەرلىك خەلقلەر مىللىي ئىنقىلاب-چىلارنى ئانچە چۈشىنىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ جايغا كېلەلمىگەنىدى. كېيىن شۇ يەرگە كېلىپ توپلانغان بىر قانچە ئادەمنى جەم قىلىپ، بىزگە تەشۋىق قىلدى ھەمدە قۇرئان بىلەن قەسەم قىلدى. ئۇ يەردە بار ئادەملەر ۋە مىللىي ئىنقىلابچىلارغا ئەس-كەر بولۇپ قورال تۇتقانلار مېنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ماڭا ئىشىنىپ خىزمەتكە قوبۇلدى. مەن يىراق - يېقىندىكى يۇرت ئاتاقاللىرىغا بۇ جايدىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى تونۇشتۇرۇپ خەت يېزىپ چاقىرتتىم. شۇنىڭ بىلەن ھەر جايلاردىن ئادەم كېلىپ مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە مىللىي ئىنقىلابچىلارنى كىمگىز ئۆي، قوي، سۈت قېتىقلار بىلەن تەمىنلىدى. مەن ئەبەيدۇللا مەخسۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئەسكەر يىغىدىم. شۇ ۋاقىتىدا غۇلامخان تۆرە ئالدىراشلىق بىلەن تاشقورغاندىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چىگرادىن ئۆتكىنىگە 15 كۈن بولغاندا، بىز تۇرغان جاي چىلگۇمبەزگە يېتىپ كەلدى. 1945 - يىلى چىلگۇمبەز تاش-قۇرغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ قوماندانلىق شتاب مەركىزى بولۇپ قالدى. ئادەملەر كۆپىيىپ، كۆپلىگەن كىمگىز ئۆيلەر تىكىلدى. غۇلامخان تۆرە باشچىلىقىدىكى مىللىي ئىنقىلابچىلار قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق شتابىدىكى ئامانلىق ئادەملىرى.

نىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق ئىدى؛ ئومۇمىي ئىشلارنى غۇلامخان تۆرە مەسئۇل بولۇپ، ھەربىي ئىشلار بويىچە ياردەمچىسى ئەبەي دۇللا مەخسۇم. بۇنىڭ ياردەمچىسى نىكولاي ۋىلازىنوف. مالىيە ئىشلار ياردەمچىسى ۋە باش مەسلىھەتچىسى قاراخو-جايوف، پەيزۇللاخان. ناچالىنىڭ شىتاپ ئىسرائىلىيوف. راز-ۋېتىكا ياردەمچىسى سالىموف تاشاخۇن، مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى ئابدۇل مېجىت. تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى تۇرغانوۋ مۇپىتىئاخۇن ئىدى. بۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىب ۋە باشقا خادىملار بولۇپ، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنى يۇقىرىقىلار باشقۇرغانىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە سىياسىي قانۇن، مەدەنىي مائارىپ، مالىيە، سودا قاتارلىق ساھەلەردە ئىشلىەيدىغان ئادەملەرمۇ بولۇپ، ئۇلار قەشقەر ئىشغال قىلىنسا ھۆكۈمەت تەشكىلىيە دىغانلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە كارۋانشاھنى بىزلەرگە تونۇشتۇرۇپ: « بۇ ئادەم تاجىكلار ئىچىدە ئابروي-لۇق. شېڭ شىسەي ۋاقتىدا تاشقورغانغا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان. ئۇ غۇلجىدىكى ئەلىخان تۆرە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت رىياسىتى ئەزاسى ھەم جەنۇپتىكى ۋەكىلى » دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ يۇ-قىرى مەمورىي رەھبەرلىكى بارلىققا كەلدى. ئەمەلىيەتتە بار-لىق خىزمەتلەرنى غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئىشلىدى.

شۇ ۋاقىتتا مەن توپلىغان 50 نەپەر ئەسكەرگە قورال-ياراق بەرمەي، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى باشقا ئەترەتلەرگە تارقىتىۋەتتى. قالغانلارنى بىر ئەترەت قىلىپ تەشكىللەپ ئۇلارغا ئالتە نەپەر ئۆزبەكلەرنى قوشۇپ، بۇنىڭغا ئەرگەشخۇجايوپ دېگەن ئۆزبەكنى باشلىق قىلدى. مەن

سەر قىلىدىن كەلگەن قىرغىز-زلار ئەتىرىگە باشلىق بول-
دۇم. بىز ئۇرۇش تەييارلىقىمىزنى پۈتتۈرۈپ، سوقۇشماقچى
بولدۇق. شۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە گومىنداڭلارغا قارىتا
بىر پارچە خەت يازدى. ھازىر ئېسىمدە قېلىشچە بۇ خەتتە:
«قەشقەردىكى گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىيلىرىگە: بىز سىلەر-
گە قارشى ئىنقىلاب قوزغىدۇق. سىلەر قورال تاپشۇرۇپ تەس-
لىم بولساڭلار ئامان قالسىلەر. تەسلىم بولمىساڭلار ھەممىڭ-
لارنى يوقىتىمىز» دېيىلگەن. بۇ خەتنىڭ ئاخىرىدا يەنە،
ئۇلتۇماتۇم تاپشۇرغان تەرەپ تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي
رەھبەرلىرىنىڭ ئىسمى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ئازاد
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبتا ھەرب-
كەت قىلىۋاتقان ئەسكەر قوماندانى گېنېرال، ھايۇر غۇلامخان
تۆرە؛ ئازاد شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ
ھۆكۈمەت رەئىسى ئەلىخان تۆرەنېڭ ۋەكىلى كارۋانشاھىگ.....»
دېگەن ئىسىملارمۇ يېزىلغان. خەتنىڭ ئاخىرىغا قوماندان
لىق شىتابىنىڭ ئاي، يۇلتۇز بەلگىلىك تامغىسى بېسىلغان.
بەزىلەر مۆھۈر باسقان، بەزىلەر قول قويغان. بۇ خەتنى
گومىنداڭغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى ماڭا تاپشۇرغانىدى. مەن
بۇنى بىر ئادەم ئارقىلىق گومىنداڭغا يەتكۈزۈپ بەردىم. (بۇ
خەتنىڭ تولىق مەزمۇنى ھازىر ئېسىمدە يوق. بۇ خەت قەش-
قەر ھەربىي رايونىنىڭ گومىنداڭىدىن تاپشۇرۇپ ئالغان تا-
رىخىي ھۆججەتلەرنى ساقلاش ئارخىبىدا ھازىرمۇ بولۇشى
مۇمكىن).

شۇ ۋاقىتتا ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدا ئىككى
ئىسكادرون ئەسكەر سوقۇشقا ماڭدۇق. يەنە شىتاب خىزمەت
چىلىرى، تەشۋىقاتچىلار، ھالىيە، ترانسپورت، رازۋېستچىكلار،

مەسىلەتچى، يەرلىك ئاقساقاللار بولۇپ، ئۇلارمۇ بىز بىلەن بىللە بولدى. بىز يولغا چىقىش ئالدىدا غۇلامخان تۆرە نۇتۇق سۆزلەپ: «ئىسلام ئەسكەرلىرى سوقۇشتا ھەر-گىز ئارقاڭلارغا قاچماڭلار. خۇدا يولىدا غازاد قىلىڭلار. ئوق ئالدىڭلاردىن تەگسۇن. ئارقاڭلاردىن تەگمىسۇن، قېچىپ ئارقىسىدىن ئوق تېگىپ ئۆلگەننى قىيامەت كۈنى پەيغەمبەر شاپائەت قىلمايدۇ. دەۋزەققا كىرىسىلەر. ھەرگىز قاچماڭلار. مۇسۇلمان ئادەم دىن ئۈچۈن غازات قىلغاندا ئۆلۈمىدىن قورقمايدۇ. شېھىت بولساڭلار ئۇ دۇنيادا بېھىشتە بولامسىلەر. ئۆلمەي قالغانلار غازى بولامسىلەر.....» دېدى. ئارقىدىنلا بىزنى يېڭىسارنى ئىشغال قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپ ماڭغۇزدى. ئۆزى مېنى يېڭىساردا قارشى ئېلىڭلار دېدى. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھازىرقى ئاقتۇنا-ھىيە قىزىلتاغ رايونىنىڭ ئاقتالا دېگەن جايىدا ئالدىنقى ئىستېھكامنى قۇرۇپ، كەڭغول، چۇمبۇس ئىچىدىكى ئىككى تار جايغا ئاكوب قېزىپ، تاشلارنى تىزىپ مۇداپىئەلەنگەنىدى. ئاقتالادىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۈچ ئورۇندا بو-لۇپ، گومىنداڭ تۈەنجاڭى ئالدىنقى سەپتىن ئىككى كىلو-مېتىر كېيىنرەك ئىدى. بۇ جاي مېنىڭ تىرغۇلۇپ ئۆسكەن بۇرتۇم بولغاچقا، يەر شارائىتى ماڭا بەش قولىدەك تونۇش ئىدى. شۇڭا مەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇرۇۋاتقان جايغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلاشتىم ھەمدە ئۇلارنىڭ ئادەم سانى، قورال - ياراق تۈرلىرى، ئورۇنلىشىش جەھەتتىن ئەھۋال ئىگىلەپ يىزىقىرىغا مەلۇم قىلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىز چىلىگۈمبەزدىن بىر سوتىكا مېڭىپ يېرىم كېچىدە ئاقتالاغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ چاغدا ئەبەيدۇللا مەخسۇم بار-

لىق كوماندىرلارنى يىغىپ، ئۇرۇش قىلىش ئاكتىكىسىنى
 ئۇقتۇردى. مېنىڭ ۋەزىپەم بىر ئىزۋوتنى باشلاپ
 مېڭىپ دۈشمەن ئىستىھكامىغا تۇيدۇرماستىن ئۇلارنىڭ ئارقى-
 سىغا ئۆتۈپ، ئۈچ بۆلەك دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلۇ-
 شۇپ، ئۈچ تەرەپنىڭ ئالاقىسىنى ئۇزۇش ئىدى. مېنىڭ ۋە-
 زىپەم ئېغىر بولغاچقا، ئەبەيدۇللا مەخسۇمغا ھېچقايسىمىز-
 نىڭ سوقۇش كۆرمىگەنلىكىنى، تەجرىبىمىزنىڭ كەملىكىنى،
 شۇڭا بىرەر ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئادەم قوشۇپ بېرىشنى
 ئىلتىماس قىلدىم. ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىزگە ساپا يوق دې-
 گەن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ بەردى. شۇ ۋاقىتتا مەن
 ئۇ ئادەم بىلەن قول تۇتۇشۇپ كۆرۈشكەن بولساممۇ ئەمما
 قاراڭغۇ تۈن كېچە بولغاچقا ئۇنىڭ رەڭگى - روھى، تەقى
 تۇرقىنى كۆرەلمىدىم. شۇنداق قىلىپ بىز يىگىرىمە نەچچە
 ئادەم كېچىدە يولغا چىقتۇق. باشقىلار بۇ يەرلىك
 بولمىغاچقا يەر شارائىتىنى بىلمەيتتى. شۇڭا مەن يول باش-
 لاپ ماڭدىم. مېڭىش ئۇسۇلىمىز بىر - بىرىمىزنىڭ
 ئارقىسىدىن يېقىن مېڭىش، ئالدىدىكى ئادەم ماڭسا ھەم-
 مىسى مېڭىش، توختىغاندا ھەممىسى توختاش. ياتسا ھەممى-
 سى يېتىش، گەپ - سۆز بولسا ئالدىن ئالدىغىچە قۇلاققا
 پىچىرلاش بولدى. جىلغا ئىچىدە مېڭىشقا بولمىغاچقا، ئېقىن
 سۈنى بويلاپ، قورام تاشلار ئارىسىدا ماڭدۇق. شۇ كۈنى
 كېچە بەكمۇ قاراڭغۇ بولغاچقا ئاسماندىكى ئاي ۋە يۇلتۇزلار-
 نى كۆرگىلى بولمايتتى. مەن يول باشلاپ كېتىپ بېرىپ
 تۇيۇقسىزلا ياردىن چۈشۈپ كەتتىم. تاشلاردىن شاراقلاپ
 ئاۋاز چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دۈشمەنلەر بۇ جايغا بىر
 پاي ئوق ئاتتى. بىز مىدىرلىماي جىم يېتىۋالدۇق. دۈشمەن

لەر بۇ جايغا تەكشۈرۈپ كەلمىگەندىن كېيىن، بىز يەنە ئالغا ئىلگىرىلەپ، دۈشمەن پوست تۇرغان ئاكوپ بار جايغا كەلدۇق. ئەمدى ئالدىغا مېڭىپ ناھايىتى خەتەرلىك ھەم جىددىي پەيت بولۇپ، سەل - پەل شەپە ئاڭلىنىپ قالسىلا دۈشمەن سېزىپ قالاتتى. ئاخىرى سۇنىڭ ئېقىنى بىلەن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ، سۇ كېچىپ مېڭىشتىن باشقا ئامال قالمايدى. شۇڭا بىزمۇ كىيىم - كېچەكلىرىمىز بىلەن سۇغا كىرىپ ئېقىن بىلەن ماڭدۇق. ئېقىن ئىچى قورام تاشلىق، ئېگىز - پەس بولغاچقا قاراڭغۇدا پات - پاتلا يېقىلىپمۇ تۇردۇق. تاغ سۈيى تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ، شارقىراپ شاۋقۇنلۇق ئاققانلىقى ئۈچۈن ئادەم ماڭغاننىڭ ۋە يېقىلغاننىڭ شەپسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شۇڭا دۈشمەنمۇ بىزنىڭ ماڭغانلىقىمىزنى پەرق ئەتەلمىدى. ئېقىن ۋاتقان سۇنىڭ چوڭقۇر جايلىرى بىلىمىزگىچە چىقتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتۇق. دۈشمەن شتابغا كىرىپ تۈەنجاڭنى بوغۇزلىماقچى بولغان بەش نەپەر ئۆزبەكنى باشلاپ دۈشمەن قىورغانغا يېقىن بارساق تاڭ يورۇپ قېلىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا مۇمكىن بولماي قالدى. مۇھىمى ئۈچ تەرەپتىكى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرەلمىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جايدا يېقىلغان تاغنىڭ قورام تاشلىرى ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇنۇپ، دۈشمەننىڭ ھەرىكەتىنى كۈزەتتۇق. لېكىن دۈشمەن بىزنى سېزىپ قېلىپ، ھەر تەرەپتىن ئوق چىقاردى. دەل شۇ ۋاقىتتا بىز تەرەپتىن كېلىدىغان ئىككى، ئۈچ بۆلەك قوشۇنلىرىمىزنىڭ ۋە بىزنىڭ ھۇجۇم باشلايدىغان ۋاقتىمىزمۇ توشقانلىقى ئۈچۈن بىزمۇ ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئو-

مۇمىي ھۇجۇم رەسمى باشلاندى. دۈشمەننىڭ ئارقا سەپ قىسىملىرى ئاقتالا ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلدى. لېكىن بىز يول بەرمىدۇق. قايتا - قايتا ھەرىكەت قىلىپمۇ ئۆتەلمىدى. بۇ ۋاقىتتا ئاقتالادىكى دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئاخىرى جان تالىشىش ۋاقتىدا ئاتلىق قېچىپ ئۆتەكچى بولدى. ئالدىدا قاچقان بىر قىسىملىرى ئۆتۈپمۇ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوق تېگىپ ئۆلگەن ئادەم ۋە ئاتلار، بولۇپمۇ ئوق ئازابىغا چىدىماي سەكرىشىپ، كىشىنىشۋاتقان ئاتلارنى كۆرگەندىن كېيىن، ئارقىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئاتلىرى ئۈرۈكۈپ زادىلا ئۆتەلمەي توختاپ قالدى. بىز بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاتلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدۇق. سوقۇش قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تاماملاندى. ئەڭ ئالدىنقى ئىستېھكامنى بىز رەسمى ئىگىلىدۇق. ئارقىدىنلا دۈشمەننىڭ تۈەنچاڭى ئورۇنلاشقان ئاقتېرەك كەنتىگە بىزمۇ دەرھاللا ھۇجۇم باشلىدۇق. سوقۇش ناھايىتى جىددىي، كەسكىن ۋە شىددەتلىك بولدى. چۈشتىن كېيىنرەك دۈشمەننىڭ ئوت كۈچى بارغانچە كۈچىيىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەننىڭ ئىككىنچى سەپتىكى كۈچلىرىمۇ ياردەمگە كەلگەن ئىكەن. بۇنداق شارائىتتا بىز بىر قەدەر ئىلگىرىلەش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا كىيىن ياتقان جايىمىزدىن بېشىمىزنى كۆتۈرەلىمىدۇق. بىز تەرەپتىن 120 مىللىمېتىرلىق مىنمىوت بىلەن دۈشمەننى ئوققا تۇتتى. نامازشامدىن كېيىن دۈشمەنلەر قېچىپ كەتتى. شۇ كېچىسى ھەممىمىز ئاكوپتا ياتقان جايىمىزدا ئۇخلاپ، تاڭ ئاتقاندا جەم بولدۇق. ئۆلگەن دۈشمەندىن يىغىۋېلىنغان مىللىتىق

يۈز تالدىن ئارتۇق بولۇپ، يەنە ئىككى پىلىموت. بىر نەچچە تاپانچا ۋە باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى. تاپانچا تۇتقان دۈشمەنلەرنى بىز باغلىققەن دەپ ھىسابلىدۇق. بىز تەرەپتىن ئون ئالتە ئادەم ئۆلدى. يىگىرىمدەك ئادەم يارىمدار بولدى. شۇ كۈنى كەچتە ئەبەيدۇللا مەخسۇم گومىنداڭنىڭ تۈەنجاڭنى ياتقان ئۆيگە بىزنى يېغىپ يېغىن ئاچتى ھەم ئاقتالا سوقۇشى ئەھۋالىدىن خۇلاسىە چىقاردى. مېنىڭ ئىسىم-ۋۇتوم بىرىنچى بولۇپ تەقدىرلەندى. كوماندىر ساپايوۋ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن مەن ئىززەت كوماندىرى بولدۇم. سۇل تانېپىك مۇئاۋىن كوماندىر بولدى. مېنى بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ماختاشتى. قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن بىز يېڭىسارغا قاراپ ماڭدۇق. تاڭ ئاتقاندا ئېگىز يار كەنتىنىڭ بېشىدىكى كەڭ سايلىققا كەلگىنىمىزدە، بىزگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقان دۈشمەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتۇق. شۇ كۈنى قەشقەر سىلىڭبۇسى بارلىق كۈچى بىلەن بىزگە ھۇجۇم قىلدى. كەچكىچە سوقۇشتۇق. ناماز شامدىن كېيىن بىز ئېگىز يار كەنتىگە بېسىپ كىردۇق. دۈشمەن قوشۇنلىرى يېڭىسارغا قېچىپ كەتتى. بىز ئەتىسى بىر كۈن ئېگىز ياردا تۇردۇق. گومىنداڭ قوماندانلىق ھىتابى قىلغان شاكۇچوڭنىڭ ھەيلىسىدا ئەبەيدۇللا مەخسۇم خەلققە يېغىن ئاچتى. يېغىندا ئاۋۋال ئەبەيدۇللا مەخسۇم، ئاندىن ئىسكادىرون كوماندىرى قۇرباننىڭ سۆزلىمىدى. يەنى ئىسكادىرون مەن سۆزلىدىم. ھەممىمىزنىڭ سۆزى ئاساسەن بىزنىڭ مەقسەتلىرىمىزنى خەلققە چۈشەندۈرۈش ۋە بارلىق ئەركىنلىكلەر ئەسكەرلىككە قوشۇلۇشنى چاقىرىش قىلىش مەزمۇنىدا بولدى. شۇ يېغىندىلا بىر نەچچە ياشلار پىدائىي بولۇپ بىزگە قوشۇل-

ھى. يۇرت كاتتىلىرىدىن ھاكىمچى پىدائىي بولۇپ قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگەن، يارىمدار بولغانلارنىڭ سانى تولىقلىنىپ، يەنىلا ئىككى ئىسكادىرون بولۇپ تەشكىللەندى. بىرىنچى ئىسكادىرون ئاساسان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قازاقىستان ۋە ئۆزبېكىستاندىن كەلگەنلەر ئىدى. يەنە بىر قىسمى تاشقورخاندىكى يەرلىك ئاھالە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تىجا-رەتچىلەر - ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا تەبىئىيەتچىلەر بولغان. بۇ ئىسكادىروننىڭ باشلىقى تاشكەنتلىك ئىبراھىمىۋ ئاتالغان، مۇئاۋىنى ئالمۇتالىق ئارزىمۇۋ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوماندىر ئىزۋوتلىرى سوۋېتلىك ئۇيغۇرلار ئىدى. ئىككىنچى ئىسكادىرون ئاساسەن سوۋېت ئۆزبېكلىرى بولۇپ، ئىسكادىرون كوماندىرى كەمىيىايوۋ قۇربانىيىك، مۇئاۋىنى تاشقورخانلىق قىرغىز ئوبولقاسىيىك، ئىزۋوت كوماندىرى سىراۋ قاداىاي، ھاكىمىيىك ۋە سۇلتانىيىكلەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا شتابنىڭ قارمىقىدا ھەركەسپىكە مەسئۇل خادىملارمۇ بار ئىدى. بىز قوشۇنلارنى رەتكە سالغاندىن كېيىن يېڭىسارغا قاراپ يولغا چىققاچقى بولدۇق، يېڭىسارغا مېڭىشتا ئالدى بىلەن چالزالانغان ئابدىمەلىك ① ئەترىتى يولغا چىقتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مەن (ھاكىم شېرىپ) يولغا چىققاچقى بولدۇم. ئابدىمەلىك يولغا چىقىش ئالدىدا مېنىڭ قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «مەن بۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۇقۇمايمەن.

① 'ئېگىز يارسو قۇشىدا ۋەزىيەتنى ئادا قىلالىمىغان ھەم بىز - رەتكى كېچىكىپ كەلگەن ئىزۋوت كوماندىرى ئابدىمەلىك ئوسمانوۋ، ئەيدىدۇنلا دەپتۇم تەردىمىدىن چالزالانغان ئىدى. بۇ جازا يېڭىسار ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆتكەندىغان بولغان - ئەمىرىمىز

ئارقامدىنلا سىز ماڭا يېتىشىپ بېرىڭ بىللە ماڭايلى، مەن ئاستاراق مېڭىپ تۇراي...» دەپ، يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغ ئەل ياتقۇدىن ئاشقان ۋاقىت بولۇپ، ھاۋا تۇتۇق ھەم قاراڭغۇ ئىدى. لېكىن مەن كېنتىزام بويىچە ئەسكەرلىرىم بىلەن تەييارلىنىپ، يىڭىسارغا ماڭىدىغان يولدا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردۇم. تۈن تەڭ بولغىچە يولغا چىقىشقا بۇيرۇق كەلمىدى. ئاڭ سەھەرگە يېقىن ئابدىمەلىك كەتكەن تەرەپ تىن ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئوق ئاۋازى بارغانچە يېقىنلىشىپ، ئاستا - ئاستا تاڭ يورىدى. بۇ ۋاقىتتا ئابدىمەلىك ئەسكەرلىرى بىر - بىرلەپ قېچىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلاردىن 11 نەپەر ئادەم بىز تۇرىۋاتقان جايغا كېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىرىدا بىرسىنىڭ ئېتى ھېرىپ قېلىپ بۇلارغا يېتىشلەپتۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قېلىچ كۆتۈرۈۋالغان ئۈچ، تۆت ئاتلىق ئادەم قوغلاپ كېلىۋېتىپتۇ. بىز ئۇلارنى دەرھال تونىيالىمىدۇق. ئۇلار ئاستا - ئاستا يېقىنلاشتى. قارىساق ئالدىدىكى ئېتى ھېرىپ قالغان بىر نەپەر ئەسكەر بىزنىڭ ئادىمىمىز ئىكەن. قىلىچ كۆتۈرۈۋېلىپ ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقانلار گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئىكەن. بۇلار قاچقان ئەسكەرىمىزنى مىللىتى بىلەن ئاتىماستىن قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قوغلاپ ماڭغانىكەن. بۇلارغا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز ئوق ئېتىۋىدى ئىككىسى يېقىلدى. قايتىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ مەلۇماتىچە، ئابدىمەلىك ئىزۋوتنىڭ مەغلۇب بولۇش ئەھۋالى مۇنداق بولغانىكەن. ئابدىمەلىك ئىزۋوتى ئېگىز ياردىن مېڭىپ، سۆڭەك كەنتىگە بېرىپ مېنىڭ (ھاكىم شېرىپنىڭ) يېتىپ كېلىشىمنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مەن بارمىغاچقا كېچىدە ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن بە-

زى ئۆيلەرگە كىرىپ سۆھبەتلىشىپتۇ. ھەم ئۇلارغا ئات بوز
قۇزى ئۈچۈن بىدە تېپىپ كېلىشنى بۇيرۇپتۇ. بۇلارنىڭ ئىد
چىدە بىر نەپەر مۇئەللىم بولۇپ، ئۇ ئۇنىۋېرسال ساپى ئىدارىسىنىڭ
ئىشپىيىنى ئىكەن. ئۇ «مەن سىلەرگە بىدە ئەكىلىپ بېرىمەن»
دەپ ئېيتىنى چاچتۇرۇپ مېڭىپ، ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسى
نىڭ خانكۆۋرۈك دېگەن جايدىكى گومىنداڭ ئىستېھكامىغا
خەۋەر قىلىپتۇ. ئەسلىدە ئۇ جايدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىك
رىمۇ بىز بىلەن سوقۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. ئۇلار بۇ
ئىشپىيىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇيدۇرماستىن ئابدۇمەلىك ئىز-
ۋوتىنى قورشىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئاتلىرىنى باغلاپ
قويۇپ ئۇخلاپ ياتقان ئابدۇمەلىك ئويغىنىپ قارشىلىق كۆر-
سەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك ئەس-
كەرگە تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن بولماپتۇ. ئاخىرىدا ئابدۇ-
مەلىك ۋە يىگىرمە نەچچە نەپەر ئەسكەرلەر مۇھاياتىدىن ئاي-
رىلىپتۇ. ئاڭ ئاتقاندا بىز تۇرغان جايغا يېتىپ كەلگەن ئون
بىر نەپەر ئادەملا ئۆز ھاياتىنى قوغداپ قاپتۇ.

شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر
تېپىشىمىزچە، قەشقەر سىلىڭبۇسى ياڭزىخۇيىنى ئالدىنقى
سەپ سوقۇش قوماندانى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇ يولغا
چىقىشتىن بۇرۇن قەشقەردىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار-
غا بېرىلگەن زىياپەتتە سۆزگە چىقىپ: «مەن تاغدىكى باس-
مىچىلارنى يوقىتىپ، تاشقورغاننى ئىگىلەيمەن. باسىمىچىلار-
نى، چوقۇم پۈتۈنلەي يوقىتىمەن!» دەپ قەسەم ئېچىپ يول-
غا چىققان ئىكەن. ئۇ يېڭىسارغا يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ
سوقۇشقا چىققان. شۇ كۈندىكى سوقۇش تاشقورغان مىللىي
ئىنقىلابىي باشلانغاندىن تارتىپ بۇلۇنۇپ كېلىۋاتقان بار-

لىق سوقۇشتىن ئېھىر بولۇپ ئۆتتى. چۈنكى مىللىي ئىنقىلابچىلار قەشقەردىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچى بىلەن تۈنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. سوقۇش باشلىنىپ بىر - ئىككى سائەت قالمايلا ئۇلار بىزنىڭ سوقۇشۇۋاتقان ئىككى ئىسكادىرونىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېلىپ، ئالاقىمىزنى ئۈزۈۋەتتى. شۇ كۈنى مەن ئېگىز يار كەنتىنىڭ ئاستىغىدىكى ژۇرۇڭمازار تېغىدا ئىدىم. بىز شۇ تاغنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، يېڭىسار تەرەپتىن چىققان دۈشمەننى پەقەتلا ئالدىغا ماڭغۇزىمىدۇق. دۈشمەنلەر بۇ ئىستراتېگىيىسى مۇھىم بولغان تاغنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمنى چېكىندۈردۇق. ئوقلىرىمىز ئازلا قالدى. شۇڭا مەن ئىزۋوتىمىزدىكى ئالتە نەپەر مەرگەندىن باشقىلارغا ئوق ئاتقۇزىمىدىم. بۇلار داڭلىق مەرگەنلەردىن بولۇپ، ئاتقان ئوقلىرى پەقەتلا زاپا كەت مەيتتى. كۈن پېشىن ۋاقتى بولغاندا دۈشمەنلەر بىزدىن تاغنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن جىددىي ھەرىكەت قىلىپ، شىددەتلىك جەڭ باشلىدى ۋە بىزنى يېرىم قورشاۋغا ئېلىۋالدى. شتاب بىزنىڭ ئىزۋوتىنىڭ خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تاغنى تاشلاپ يېرىپ، چېكىنىشىمىزگە بۇيرۇق بەردى. بىز چېكىنىپ بولماي تۇرۇپلا دۈشمەنلەر تاغ ئۈستىگە بايرىقىنى قادا پ بولدى. بىز شتابقا كەلسەك ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوڭ تەرىپىمىزدە سوقۇشۇۋاتقان بىر دىنچى ئىسكادىرونىمىز بىلەن ئالاقىمىز ئۈزۈلۈپ قاپتۇ. قارىساق بىردىنچى ئىسكادىرونىمىز تۇرغان تەرەپتە گومىنداڭنىڭ قىزىل بايرىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىككىمىز

چى ئىسكادىروننىڭ بىرىنچى ئىزۋوتىنى تاغ تەرەپتىن ئا-
لاقە يولىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئىكەن. گومىن-
داڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ قوغ-
لاپتۇ ھەم يەكەن تەرەپتىكى سايلىققا ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇ-
لارنىڭ قانداق بولغانلىقى بىزگە نامەلۇم.

چوڭ مىنامۇتسار ئىسكادىروندا بولۇپ، بىزدە بىر
نەچچە پىلىموتلا قالغانىدى. ھەتتاكى شىتاب كادىرلىرىنىڭ
ئاتلىرىمۇ بىرىنچى ئىسكادىرون بىلەن بىر جايدا بولغاچ-
قا، شىتاب كادىرلىرى پىيادە قالغانىكەن. بۇ ۋاقىتتىكى
دۈشمەننىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلار زۇرۇڭشىشمازار
تاغنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بىر سائەتكە قالدالا ئاسمانغا
قىزىل - كۆك راكىتا ئېتىپ، ھۇجۇم قىلىش بەلگىسىنى كۆرسى-
تىپ، ئوڭ - سول تەرەپتىن بىراقلا بىزگە ھۇجۇم قىلدى. بىز
چېكىنىپ ساي تەرەپتىكى قاتار تۈگمەن بار ئۈستەڭ بويىدىكى
تېرەكلىككە مۇداپىئەلەندۇق. سول تەرەپتىكى قاراباشتاغ
مازاردىن دۈشمەنلەر ئات چاپتۇرۇپ كېلىشنى. بىز بارلىق
قوراللارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارغا قارىتا ئوق ياغدۇردۇق.
بىر نەچچە ئاتقا ئوق تېگىپ، ئەسكەرلەر بېقىلدى. (ئەمما
ئاتتىن يېقىلغانلارنىڭ ئۆلگەن - ئۆلمىگەنلىكى بىزگە نامەلۇم)
ئاتلار ئۆرۈكۈپ ئارقىسىغا بۇرۇلغانچە قېچىپ كېتىشتى. تۇ-
يۇقسىز زەربىگە ئۇچرىغان دۈشمەنلەر ئارقىسىغا چېكىنىپ،
بىزگە قارشى ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. ناماز ئەسىر ۋاقتىدا
ئىككى سائەتچە جىمجىتلىق بولدى. ئېھتىمال بۇ ۋاقتىدا
دۈشمەنلەر ئالاقىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن يەنە ھەر
تەرەپتىن بىزگە ئوق چىقاردى، يېڭىسار چوڭيۇلى نەرىپىدىن
كارىي ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، ھەممە تەرەپتىن كارىي

ئاۋازى چىقىپ، پىيادە ئەسكەرلەر ھۇجۇم قىلدى. ساينىڭ ھەممە يېرى ئادەملا بولۇپ كەتتى. ئارقىسىدىن ئاتلارمۇ كۆرۈۋەندى. بۇ ۋاقىتتا ھايات - مامانلىق مىنۇتلار يېتىپ كەلدى. بىزنىڭ باشلىقلار قۇچاقلاشما جەڭ بولدى، نەيزە قىلىپچىلارنى تەييارلاڭلار دېدى. چوڭ يولدىن ھۇجۇم قىلغان دۈشمەنلەر ھېچ قانداق يوشۇرۇنماي ئاشكارا ھالدا يېقىنلىشىپ كەلدى. ئەبەيدۇللا مەخسۇم دۈشمەن قايسى تەرەپتىن يېقىنلاشسا شۇ تەرەپكە پىلىموتنى ئېلىپ باردى. بىز دۈشمەن خېلىلا يېقىن كەلگىچە جىم تۇرۇپ، ئارلىقىمىز يېڭىرىمە، ئوتتۇز مېتىر قالغاندا بىر، ئىككى، ئۈچ دېگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ئوق ياغدۇردۇق. دۈشمەنلەر ھەرتەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ بىز ياتقان دەرەخلىققە بۆسۈپ كىرەلمىدى. ئالدىمىزدىن ھۇجۇم قىلغان دۈشمەننىڭ ئاساسىي كۈچى ھۇجۇمدىن توختاپ، يېتىۋېلىپ ئوق ئېتىشقا ئۆتتى. بىزنىڭ مۇداپىئە يىمىزگە يەنىلا بۆسۈپ كىرەلمىدى. (كېيىن بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتىكى چېكىنىشىنىڭ سەۋەبى - ئارمىيە قوماندانى ياكى زىخۇيغا ئوق تىگىپ ئۆلگەن ئىكەن) قاراڭغۇ چۈشكەندە دۈشمەن قوشۇنلىرى ئاق، سېرىق، يېشىل، قىزىلغۇچ راكتالارنى ھەرتەرەپتىن ئېتىشىپ چېكىنىپ كەتتى.

ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىزگە: «بۇ دۈشمەننىڭ يالغان ھەلىسى. ئۇلار قۇۋۋەتلىك، شۇملۇق قىياۋەتدۇر، راكتانى بىردىن ئادەم ئېتىپ ماڭغان. ئۇلار چېكىنىمىدى. بىزنى بىخوتلاشتۇرۇپ، كېچىدە ھەممىمىزنى بىراقلا يوقاتماقچى. شۇڭا بىز ھوشيار بولۇپ، كېچىلىك سوقۇشقا تەييارلىق قىلىشىمىز لازىم»، دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىز قىلىچ نەيزىسى بارلار قىلىچ، نەيزى

مېزنى تەييارلىدى، قىلىچ نەيزىسى يوقلار يەرلىك خەلقلەر
 ئۆيىدىن پالتا، كەكە ئېلىپ چىقىپ دەرەخ ياغاچلىرىدىن
 بىردىن دومپا تەييارلىدى. قولىمىزدا مەلىق، قولتۇغىمىزدا
 بومبا كالتەك بېسىقلىق ھالدا تاڭ ئاتقىچە دۈشمەندىڭ
 كېلىشىنى كۈتۈپ ياتتۇق. تاڭ ئاتقاندا ھەر تەرەپنى تەكشۈر-
 سەك دۈشمەنلەر راستىنلا چېكىنىپ كەتكەن ئىكەن. بىز-
 مۇ ئارقىمىزغا چېكىنىپ، ھازىرقى قىزىلتاغ رايونىنىڭ ئاقباش
 ھازار دېگەن يېرىگە كېلىپ ئىستىھكام قۇردۇق. بىزنىڭ
 ئارقىمىزدىن ياردەمگە كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسلوۋ باشچىلىقىدە
 كى قىزىق كىشىلىك بىر ئەترەت بىر نەچچە قوتاز، تۆگىلەرگە
 قورال - ياراق، ئوق دورىلارنى ئارتىپ كېلىۋاتقاندا، تۇيۇق-
 سىزلا دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغان. ئەسلى ئۇلار يول
 ئۈستىدە كېلىۋاتقاندا ئالدىدىكى دەرەخلىقتە گۇمانلىق
 ئادەملەر كۆرۈنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرۇسلوۋ قالغان
 ئادەملەرنى شۇ جايدا يوشۇرۇلۇپ تۇرۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆ-
 زى ئىككى نەپەر ئۆزبەك بىلەن بىللە دەرەخلىقتىكى ئادەم-
 لەرنىڭ قېشىغا بېرىپ ئەھۋال ئىگىلىمەكچى بولغان. شۇ
 ئارىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە يول باشلاپ ماڭغان تەرجىم-
 مان مەمەت ھەسەن (قىرغىز) دۈشمەنلەرنى يوشۇرۇپ قويۇپ،
 ئۆزى يولغا چىقىپ ئابدۇرۇسلوۋ قاتارلىقلارغا: «بىز ئۆز
 ئادەملەر قورقماڭلار، كېلىۋېرىڭلار!» دەپ قول پۇلاڭلىتىپ،
 ئۇلارنى چاقىرغان. نەتىجىدە ئابدۇرۇسلوۋ قاتارلىق ئۈچ نەپەر
 ئادەم دەرەخلىققە كېلىپلا دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغان. دۈش-
 مەنلەر بۇلارنى ۋەھشىلىك بىلەن قىيىناپ ئۆلتۈرگەن. ھەتتا-
 كى ئابدۇرۇسلوۋنىڭ جان يېرىنى كېسىپ، ئادەم قېلىپىدىن
 چىققان سەت قىلىقلارنى قىلغان. بۇچاغدا ئابدۇرۇسلوۋنىڭ

ئەھۋال ئىگىلەپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان 37 نەپەر ئادەم-
لەرنىڭ ھەممىسى يەرلىك قىزغىزلار بولۇپ، ئۇلار دەرمەخلىق-
تىن خېلى يىراقلىقتا قالغان ئىكەن. بۇلار ئات - ئۇلقلار-
نى باغلاپ قويۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن نان يېيىشىپ
ئولتۇرغاندا دۈشمەنلەر پۇرسەتنى خەنىمەت بىلىپ، سۇ ئاق-
قان يارلىق بىلەن كېلىپ ئۇلارنى تۇيدۇرمايلا تۇتۇۋالغان.
28 نەپەر ئادەمنى شۇ جايدىلا ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. قالغانلارنى
ئەسىر قىلىپ يۈك - تاقلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئېلىپ
كەتكەن. ئۇلار يېڭىسارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئەسىرلەر-
نى ھەم ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلقلىرىدىكى قورال - ياراق،
ئوق - دورىلارنى ناھىيە بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توختىتىپ،
كۆرگەزمە ھەم سازايى قىلىپ باسمىچىلارنى يوقاتتۇق دەپ
تەشۋىق قىلغان. گومىنداڭ ئەمەلدارى سۆزگە چىقىپ
مىللىي ئىنقىلابچىلارنى ھاقارەتلەشتىن سىرت، مەلۇم بىر
ئادەممۇ سۆزگە چىقىپ مىللىي ئىنقىلابچىلارنى ۋە سوۋېت
ئىتتىپاقىنى ھاقارەتلەپ، بىمەنە سۆزلەرنى قىلغان. ھەتتاسۆز-
لەۋىتىپ قېنى قىزىپ قالغاندا، ئۆزىنى باسالماستىن پى-
چىقىنى چىقىرىپ بىرنەچچە ئەسىرنىڭ قۇلىقىنى كەسكەن.
ئۇ بىر تەرەپتىن ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ، بىر تەرەپتىن
ئۇلارنى ئۇرۇپ - تىللاپ، ھاقارەتلەۋاتقاندا گومىنداڭنىڭ
بىر كوماندىرى كېلىپ، ئۇ ئادەمنىڭ مەيدىسىدىن ئىتتىرىۋې-
تىپ: «سېنىڭ مەن تۇتۇپ كەلگەن ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى
كېسىشكە نېمە ھەددىڭ بار. نوچى بولساڭ تاغدىكى باسمىچىلار
نىڭ قۇلىقىنى كېسىپ كەل. بۇ ئەسىرلەرنى نېمە قىلىسام
ئۆزۈم قىلىمەن» دېگەن. بۇ خەۋەر كېيىن بىزگە تارقىلىپ، «بىر
مۇسۇلمان ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى كەسكەندە، بىر خەنزۇ

ئاجرىتىۋاپتۇ...» دېگەن گەپلەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، بىزنىڭ باشلىقلار بۇ خەنزۇ كوممۇنىست بولۇشى مۇمكىن، بۇنى ئىنقىلاب مۇناسىۋەت باغلاپ باقايلى دېگەن قارارغا كېلىپ، بۇ ئىشنى ئېنىقلاشنى ماڭا تاپشۇرغانىدى. مەن يەرلىك دېھقانلاردىن بىرنەچچە ئادەمنى ئەۋەتىپ، سۈرۈشتە قىلساممۇ قۇلاق كەسكۈچىنىڭ ۋە ئۇنى توسغۇچى خەنزۇنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىيالىدىم. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇلاق كەسكۈچىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قىرغىزلار، ئۇيغۇرلار ئىسپاتلاپ «×× قۇلاق كېسەر» دەپ لەقەم قويغان.

بىز ئاقباشلاردا ئابدۇرۇسلىۋ قاتارلىقلارنى دەپ نە قىلدۇق، ئىستېھكام قۇرۇپ، مازار خانىقاسىغا ئورۇنلاشتۇق. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ چوڭ يولى ئۈستىدىكى قاراباش سۇئامبىرىنىڭ يېنىدىكى تاغقا ئورۇنلاشتى. مەن ئۆز ئىزۋو تومنى باشلاپ ئابدۇرەھىم ئەلىنىڭ ئۈستىگە ئورۇنلاشتىم. ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئۈچۈن سۆڭەك كەندىمگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى كۆردۈم. قارىسام تولىمۇ ئېچىنىشلىق جان ئۈزۈپتۇ. تونۇش ئادەم تېپىپ ئۇلارنى دەپنە قىلدۇردۇم.

1945 - يىلى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىستېھكامى يەنىلا قاراباش سۇئامبىرىدا بولدى. بىزنىڭ ئىككى ئىستېھكامىمىز ئاقباشلاردا بولدى. بەزىدە ھازىرقى توپلۇق، سۆڭەك، ئىسپات يېزىلىرى ئارلىقىدا بولدى. بۇ ۋاقىتتا بىز ئالغائىلگىرىلەشتىن توختاپ مۇداپىئەدە تۇرۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىكى جايلاردا تەشۋىقاتىمىزنى كۈچەيتتۇق. ئاقباشلارغا

چىققاندىن كېيىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىرقانچە قېتىملىق سوقۇشتىن خۇلاسىە چىقىرىپ، بەزىلەرنى تەقدىرلىدى. ئا- زىرقىسىملارنى جازالىدى. ئىسكادىرون كوماندىرى ئىبراھىم موۋ ئاتاخان قاچقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى. ئىبراھىم موۋ ئاتاخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاقباشىازارغا كېلەلمىدى. ئاخىرى كېيىنكى ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى. بىز ئاقباشىمازاردا تۇرغان چاغدا يېڭىسار ناھىيىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇر دېھقانلار كېلىپ ئىنقىلابقا قاتناشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەسەن ھاجى، ساۋۇت قاتارلىق يولداشلار ئاكتىپ رول ئويناپ، مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشتى. ھەسەن ھاجىنىڭ دادىسى بەختىيارخان دېگەن كىشىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدىكى كۆپ قېتىملىق مىللىي ئىنقىلابلاردا ئا- جايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، باتۇرغازى دېگەن نام بېرىلگەن. ھەتتا كېيىنكى كۈنلەردە باتۇرغازىنىڭ نام - شۆھرىتى خەلق قوشاقچىلىرى تەرىپىدىن قوشاققا قېتىلىپ، راۋاپ بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ تەشۋىقاتچى خادىملىرىمىز ھەسەن ھاجىنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرت - يۇرتلاردا تەشۋىق خىزمەتىنى ئىشلەپ، مىللىي ئىنقىلابنىڭ مەقسىتىنى خەلققە چۈ- شەندۈردى. بارلىق مۇسۇلمانلار ئىسلام ئەسكىرى بولۇشنى تەشۋىق قىلغاندا، كۆپلىگەن پىدائىيلار كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەنلىرىدىن سى- ۋۇت قارى. مەھەممەت ئىشان، تۇرسۇنبەك، ئابلا خانلار بولۇپ، ساۋۇت قارى تەشۋىقات خىزمىتىدە چوڭ رول ئو- يى.

ئىدى. تۇرسۇنبەك كونا ئەسكەر بولغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى
 قوشۇلغان ئۇيغۇرلار ئىكادىرونغا كوماندىر بولدى. ئاب
 لاخان قاتارلىقلارنىڭمۇ كېيىنكى كۈنلىرىدىكى تۆھپىسى زور
 بولغانىدى. دېمەك بۇ ۋاقىتلاردا يۇقىرىقى ئىسمى ئاتالغان
 لارغا ئوخشاش كۆپلىگەن ياش ئەزىمەتلەرنىڭ
 پىدائىي بولۇپ قوشۇلۇشى بىلەن ئادەم سانىمىز كۆپەيدى.
 پارتىزان ئەترەتلىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇپ دەسلەپكى پار-
 تىزانلار پولىكى تەشكىل قىلىندى. پولىك كوماندىرى ئە-
 بەيدۇللا مەخسۇم، مۇئاۋىن كوماندىر نىكولاي ۋىلازىنوپ،
 ناچالىسكى شىتاب ئاشروۋ قاتارلىقلار بولدى. مەن پولىك
 مەسلىھەتچىسى بولدۇم. غۇلامخان تۆرە چىلگۇمبەزگە قا-
 تىپ كەتتى. بىزىڭسارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى.
 شۇ جەرياندا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر قانچە قې-
 تىم پارچە - پۇرات سوقۇشمۇ قىلدۇق. بىر قېتىم گومىن-
 داڭ بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزدىكى سۆگەت يېزىسىنى تالى-
 شىپ سوقۇشقان ئىدۇق. ئۇنىڭ داۋامى چوڭ سوقۇشقا
 ئايلىنىپ كېتىپ، ئېگىز يار ئەتراپىدىكى كەكسايدا، كەننى
 ئىچىدە بىر كۈن شىددەتلىك سوقۇشتۇق. ئىككى تەرەپ
 تەڭ كېلىپ بىر - بىرىمىزنى يېڭەلمەي، ئاخىرى قاراڭغۇ
 چۈشكەندە ھەرىككى تەرەپ ئۆز ئىستىھكامىمىزغا چېكىنىپ
 كەتتۇق. شۇ كۈنلەردە بىز تاغدىكى قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلار-
 دىن خېلى كۆپ ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يىغدىق. ئەسكەرى
 كۈچىمىز بىر قەدەر تولۇقلاندى. يېڭى قوشۇلغان پارتىزان-
 لار ئىچىدە كۆپ قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشقان، كونا سوقۇش
 ماھىرلىرىمۇ بارىدى. بولۇپمۇ شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ئو-
 زۇن يىللار ئەسكەر بولغان قادىر قول، يولۋاسلارغا ئوخ-

شاش تەجرىبىلىكلەرمۇ ئۆز ماھارىتىنى تازا ئىشقا سالدى. سوقۇش جەددىي كېتىۋاتقان كۈنلەردە ئوبۇلقاسىمىڭ ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ ئائىلىسىگە قايتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەپەيدۇللا مەخسۇم ئاچچىقلاپ، ئۇنى تەنقىت قىلدى ۋە ئامالسىز ئائىلىسىگە قايتۇردى. ئوبۇلقاسىمىڭ شۇ يىلى قايتىپ كەلمىدى.

قەشقەر تەرەپتىكى قارماق پارتىزانلار ھەرىكىتى

1945 - يىلى 8 - ئايدا تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي باشلانغاندا، بىرىنچى ئەتىراپتىكى قەشقەر تەرەپتىكى بۇلۇڭكۆل، ئويتاغ قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى نارتايۇۋ ئىدى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئوۋ كېرىمجان (قىرغىز)، شاكىر بەلوۋ، يۈسۈپجان سادىقوۋ (1934 - 1935 يىللىرىدا ئۇلۇغچاتقا كەلگەن 4 - ئەتىراپتىكى باشلىقى)، نۇرھاجى، ھەم زىبايوۋ (1940 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايەتلىك گۇگۇنەنجۈيىدە ئىشلىگەن ئۇيغۇر) قاتارلىقلار بارىدى. بۇلار سەرىقچول تاغلىرىدا تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ كۆپلىگەن قىرغىزلارنى پارتىزانلىققا ئالغان. شۇ قاتارىدا قەشقەر كونا شەھىرىگە قاراشلىق تاشمىلىق، ئوپال قاتارلىق جايلاردىمۇ تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئۇيغۇر ياشلىرىدىنمۇ پارتىزانلىققا قوبۇل قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابچىلارغا بىرىنچى بولۇپ پىدائىي بولغان ئادەم قاسىم تاش (1933 - يىلىدىكى ئىنقىلابتا قەشقەردە ئەسكەر باشلىقى بولغان. ئۇ ئىلغار پىكىرلىك، يېڭىلىق تەرەپتارى بولغانلىقى ئۈچۈن 1940 - يىلى ئاتۇشقا ھاكىم بولغان، كېيىن شېڭشىسەي

تۈرمىسىگە قامالغان) پارتىزانلارغا قوشۇلغاندىن كېيىن، ناھا-
يىتى ئاكتىپ خىزمەت ئىشلىگەن. پارتىزانلار سوقۇشلىرىغا
مەسلىھەت بېرىپ غەلىبىگە ئېرىشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن يۇقىرى
ئابرويغا ئىگە بولۇپ ھۈرمەتلەنگەن. شۇ مەزگىللەردە قەش-
قەردە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى چىقىپ مىللىي ئىنقىلاب
چىلار بىلەن قاتتىق سوقۇشقان. نەتىجىدە مىللىي ئىنقىلاب
چىلار ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سانى ئاز، كۈچى ئاجىز ئىكەنلىكىنى
نەزەردە تۇتۇپ، تاغقا چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا
قاسىم تاشنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن خېلى كۆپ ئۇيغۇر
ياشلىرىمۇ تاغقا چىقىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرى
ھازىرقى بۇلۇڭكۆل، موچى، ئويتاغ رايونلىرى ۋە ئۇلۇغچات
نىڭ بوستانلىقلىرىدا. بۆرتوقاي رايونلىرىدا ئىشلىنىپ، بوقا-
رى جايلىرىدىكى قىرغىزلاردىن ئاتلىق پارتىزان توپلىغان.
نەتىجىدە مىللىي ئىنقىلابچىلار بىر قەدەر قاۋۇل، ياراملىق
ئادەملەر بىلەن تولۇقلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۆرتوقايلىق
سايىتبەك، موللا تۆمۈر، سىرۋانكۆلىبەك، ئۇلۇغچاتتىن قېچىپ
كەلگەن سەتبەك ھەم ئۇنىڭ ئوغلى ئىمىن سەتبەك
قاتارلىقلار بولغان. تۆۋەندە مەن ئېسىمىدە قالغانلىرى بويى-
چە بۇلارنىڭ مىللىي ئىنقىلابىمىزدىكى جەريانىلىرىنى تونۇش-
تۇرۇپ ئۆتىمەن.

(1) - سايىتبەك — ئۇلۇغچات ناھىيە بويىچە قىرغىزلار-
نىڭ ئەڭ ئابرويلىق ئاقساقىلى ئىدى. ئۇ 1933 - يىلىدىكى
قەشقەردىكى ئىنقىلابتا لەنجاڭ بولغان. 1934 - يىلى ئىسماق-
بەك مەيدانغا چىققاندا ئىسماقبەگكە قوشۇلغان ھەم ئۇنىڭ
يېقىن ئادىسى بولۇپ قالغان. ئىسماقبەكنىڭ بارلىق ھەرىكەت-
لىرى بىرلىكتە قاتناشقان. 1938 - يىلى ئۇلۇغچات رەسمى

ناھىيە بولغان چاغدا ئىسماقېبەگىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن
 ھاكىم بولغان. كېيىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى قاماق
 قا ئالماقچى بولغاندا، ئىسماقېبەك قوغداپ قالغان. 1939 -
 يىلى ھاكىملىقتىن بوشانغاندىن كېيىن ئائىلىسىدە بولغان.
 سايىتبەك ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كاتتا ئاقساقىلى ئىدى.
 (2) موللا تۆمۈر - ئۆز زامانىدا قەشقەر قىرغىزلىرى
 نىڭ ئىچىدە ئىلغار پىكىردىكى ئادەم بولۇپ، بالا ۋاقتىدا
 قەشقەر سوخۇدا ماتىتەي ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان.
 خەنزۇچە تىل - يېزىقىنى بىلەتتى. بۇلارنىڭ ئائىلىسى كەم
 بەغەل بولغاچقا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، دېھقانچى
 لىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. موللا تۆمۈر مەكتەپ
 تە ئوقۇپ خەت ساۋادى چىققان ۋە رۇسچە تىل، يېزىقىنى
 ئۈگەنگەن. كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ئاكىسى سىدىقېبەك
 بىلەن بىللە 1934 - يىلى ئىسماقېبەك تەشكىلاتىغا قوشۇلغان،
 مىللىي ئىنقىلاب جەريانىدا ناچالنىڭ شىتاب، مالىيە باش
 لىقى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. 1937 - يىلى خوتەندىن
 كىي قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن 6 - دەنجا دۇيىگە مالىيە
 باشلىقى بولغان. ئاكىسى سىدىقېبەك قەشقەردىكى 35 تۈەنگە
 مۇئاۋىن تۈەنچاڭ بولۇپ، 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى
 ئەنگىلىيە جاھانگىرلىكىگە ئالتۇنغا سېتىلغان ئىشپىيون
 دېگەن پەتىنام بىلەن قاماققا ئالغان. ئۇ تۈرمىدىكى قىيىن -
 قىستاققا چىدىيالماي ئۆلۈۋالغان، موللا تۆمۈرنىمۇ ئاكىسىنىڭ
 جىنايىتى بىلەن چېتىشلىقى بار دەپ قاماققا ئېلىپ،
 تۈرلۈك ئۇسۇللاردا قىيىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ زادىلا
 ئىخرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئاخىرى تۈرمىدىن چىقىرىۋەتكەن.
 (3) سوۋانقۇلىبەك. ئۇنىڭ ئاتىسى ئۈزۈن يىللىق

ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، ياڭ زىڭشىن، جىن شورېن زامانلىرىدا چېگرا ساقلاش ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى بولغان. سوۋېت ۋانقۇلىبەك ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا ئاتىسىغا ئوخشاش ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ئادەم بولۇپ، 1937 - يىلى ئىسماقېبەگكە ئەسكەر بولۇپ، كېيىن لەنجاڭ بولغان. (4) سەتتەبەك، ئۇلۇغچاتتىن بولۇپ، يۇرت ئاقساقىلى ئىدى. 1933 - يىلىدىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، ئەسكەر باشلىقى بولغان. كېيىن ئىسماقېبەگكە ئەسكەر بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغچات ناھىيىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان.

يۇقىرىدا قىسقىچە تەرجىمىھالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن مىللىي ئىنقىلابچىلار بۇلۇڭكۆلدىكى تارماق ئەترىتىمىزگە قاتناشقاندىن كېيىن، بۇ جايلاردىكى مىللىي ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، تارماق ئەترىتىمىزنىڭ ھەرىكىتىنى خېلى جانلاندۇرغان. ئۇلار يەرلىك ئادەملەر بولغاچقا ئاساسىي ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، يۈكنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرگەن ۋە يېڭىدىن ئالغان پارتىزانلارنى تەربىيەلەپ قورال-لاندۇرغان. مۇشۇ ۋاقىتتا يەنە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسىدىنمۇ بىر قانچە ئۇيغۇر دېھقانلار كېلىپ مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان ۋە ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن. لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدە شۇ ۋاقىتتىكى ئاتالمىش يۇرت ئاقساقاللىرى دېگەنلەردىن ئەمەتتەبەك، زەيدىن شاڭزۇڭ قاتارلىقلار مۇشۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، مەلۇم تۆھپىلەرنى قوشقان بولسىمۇ، ئەمما 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېتلىكلەر قايتىپ كېتىپ ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق ئارقىغا چېكىنگەن چاغلاردا ئەمەتتەبەك مەسلىھەتچى، زەيدىن شاڭزۇڭ

زۇڭ قورال ئامبىرىنىڭ باشلىقى بولغان. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىگە قاراشلىق بىر نەچچە ئون ئەسكەرلەر بىلەن بارلىق زاپاس قورال - ياراق ئوق - دورىلارنى تۆگىگە ئارتىپ گومىنداڭلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاشقۇرغان مىللىي ئىنقىلابى جەريانىدا كىمى بىر قېتىملىق خائىنلىق ۋەقەسى بولۇپ قالغان. ئۇ ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان دېھقانلار ئىچىدىن ئوپاللىق ئەنجانبائىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئادەم ناھايىتى ئۆتكۈر، قەيسەر ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان، يۈرەكلىك ئادەم بولغاچقا، ئىنقىلاب جەريانىدا ئۇنتۇلغۇسىز باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن. 1943 - يىلى مەن قەشقەر تۈرمىسىدە ۋاقىتتا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ، مىللىي ئىنقىلابنى قايسى يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا كۆپ سۆھبەتتە بولغانىدىم. تۈرمىدىن چىقىپ مىللىي ئىنقىلابنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا ئارىلىقىمىز يىراق بولغانلىقتىن بىز زادىلا يۈز كۆرۈشەلمىدۇق.

يەكەن قەرەپىتىكى تارماق پارتىزانلار ھەرىكىتى

1945 - يىلى 8 - ئايدا بىز ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدا تاشقۇرغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي قىر - شۇنلىرى يېڭىسارغا ماڭدۇق. بىلانىلىغان جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئاقباشمازارغا ئىستىھكام قۇرۇپ ئورۇنلاشتۇق. بىز چىلگۈمبەزدىن مېڭىش ئالدىدا تاشقۇرغاندا تەشكىللەنگەن بىر ئەرەت تاجىك پارتىزانلا كەلگەن ئىدى. بۇلار بىزنىڭ ئارقىمىزدىن بارمىدى. شۇنىڭ بىلەن غۇلامخان تۆرە ئۆزى -

نىڭ يېقىن ئادىمى بولغان خالدار مايۇپ باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن ئۆزبەك، تاجىك، قىرغىز ئەترىتىنى يەكسەن يولىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ماغدۇردى. ئۇلار چارلۇڭنىڭ قەيىز ئاغزى دېگەن جايغا ئورۇنلىرىنى كۈچ توپلىدى. بۇ ۋاقىتتا خالدار مايۇپ يەرلىك ئادەملەرگە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، باغ، قەيىز، ئارپىلىق، چىرىمىگەن قاتارلىق قىرغىز يېزىلىرى ۋە كوسراپ، تار قاتارلىق ئۇيغۇر، تاجىك يېزىلىرىدىن ئەسكەر توپلاپ قوراللىنىدۇرۇپ، ئۇلارنى بىر پولىك تەشكىل قىلغانىدى. پولىك باشلىقى خالدار مايۇپ، ياردەمچى ۋە كوماندىرلىرى ئۆزبەكلەردىن بولغان. بۇلارغا قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلغان يەرلىك ئادەملەردىن، خوجا ئەۋلادىدىن بولغان كوسراپلىق سىدىقخان خوجا ۋە قىزىلتاغ قىرغىزلىرىنىڭ بېگى ھېسابلانغان ئەبەيدۇللا بەگ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار يەرلىك خەلقلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈش، پارتىزان توپلاش جەھەتلىرىدە خېلى مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مانا بۇ ۋاقىتلاردا چارلۇڭدا خالدار مايۇپ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار پولىكى تەشكىل بولغان چاغدا، بۇلۇڭكۆلدە نارتايىپ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار پولىكى تەشكىل بولغان. لېكىن بۇلۇڭكۆلدىكى پولىك بىر قېتىم تاشمىلىققا ۋە ئوپالغا چۈشكەندىكى ھەرىكەتتىن باشقا پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان. ئومۇمەن 1945-يىلى ئاساسلىق سوقۇش ھەرىكەتلەرنى يېڭىسار تەرەپتىكى ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقى قىلغان پولىك ئېلىپ بارغانىدى. سوقۇش جەريانىدا بەزىدە غەلىبە قىلساق، بەزىدە مەغلۇبۇمۇ بولىدۇق. نەتىجىمىز ئاساسى ئورۇندا بولسىمۇ، لېكىن يېڭىساردىكى بىر قېتىملىق سوقۇشتا مەغلۇبىيەت خېلى ئېغىر بولۇپ ئۆتتى. شۇنىڭ

بىلەن بۇ مەغلۇبىيەتنىڭ جاۋابكارلىقىنى غۇلامخان تۆرە
 ئەبەيدۇللا مەخسۇمگە ئارتتى. ئەبەيدۇللا مەخسۇم غۇلامخان
 تۆرەگە ئارتتى. بۇ زىددىيەت كۈچىيىپ ئاستا - ئاستا
 ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا بەزى ئادەملەر ئوت قۇي-
 رۇقلۇق قىلىپ ئوتتۇرىدا ئۇششاق گەپ توشۇپ، ئىككىسى-
 نىڭ ئاداۋىتىنى ھەل قىلغىلى بولمايدىغان ھالغا كەلتۈ-
 رۇپ قويدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تاشكەنت
 ئۆزبەكىستان پارتىيىسىنىڭ مەسئۇل خادىملىرىدىن بولغان
 توختىبايىپ ئېزىز دېگەن ئادەم، ئېزىز دېگەن ئىسىم بىلەن
 ئاددىي بىر ئادەم سۈپىتىدە چىلگۇمبەزگە كەلدى. بۇ ۋا-
 قىتتا غۇلامخان تۆرە بىلەن ئەبەيدۇللا مەخسۇم نىكولاي
 ۋىلازىنوۋنى ۋەزىپىسىدىن بوشۇتۇپ چىلگۇمبەزگە ئېلىپ كەل-
 گەنىدى. بىزنىڭ پولكىمىزغا بۇلۇڭكۆلدىن ئوۋ كېرىمىچان
 دېگەن بىر قىرغىز ئادەم كېلىپ كوماندىر بولدى. چىلگۇم-
 بەزگە مېنىمۇ چاقىرىپ كەلدى. مەن ئېزىز بەگ بىلەن
 كۆرۈشۈشنىڭ ئالدىدا غۇلامخان تۆرە ماڭما: «ئەبەيدۇللا
 مەخسۇم مەندىن رۇخسەتسىزلا يېڭىسارغا بېرىپ سوقۇش
 قىلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. مەن ئۇنىڭغا يېڭىسارغا
 ھۇجۇم قىلىش دېگەن ئەمەس. بۇ جەھەتتە ئەبەيدۇللا مەخ-
 سۇم ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ مۇنداق ئاقىبەت كېلىپ چىق-
 تى. بۇنىڭغا سەن گۇۋاھلىق بەرگىن. سەن مېنىڭ ئوغلىم-
 سەن .....» دەپ مېنى بىر تەرەپتىن ئالدىدى، يەنە بىر
 تەرەپتىن قورقۇتتى. مەن غۇلامخان تۆرەدىن قورقۇپ يالغان
 ئېيتماقچى بولغان ئىدىم. لېكىن ئېزىز بەگ مەن بىلەن
 سۆزلەشمەكچى بولغاندا يالغۇز سۆھبەتلەشتى. بۇ چاغدا
 مەن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىپ، بىز چىلگۇمبەزدىن ماڭغان چاغدا
 غۇلامخان تۆرە ئۆزى يېڭىسارغا كىرىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

مېنى يېڭىساردا قارشى ئېلىڭلار دېگەن..... دەپ ئەمەلىي ئەھۋاللارنىڭ جەريانلىرىنى تولۇق سۆزلەپ بەردىم. سۆھبەتتىن كېيىن مېنى سەن نېمە دېدىڭ دەپ سورىغاندا، مەن سىزگە دېگەن گەپنىڭ ھەممىسىنى ئېيتتىم دېدىم. بۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە قايتىپ كېتىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، بىزنىڭ كېلىشىمىزنى كۈتۈپلا تۇرغانىكەن.

غۇلامخان تۆرەنىڭ قايتىپ كېتىشى

1945 - يىلى 11 - ئايلاردا بىزنى ئاقباشمازاردىن چىلگۇمبەزگە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، دېگەن خەۋەر كەلدى. چېكىنىش ۋاقتىمىزدا يېڭىدىن قاتناشقان، كىيىملىرى يېڭىلىنىپ دېھقان پارتىزانلارنى قايتۇرۇۋەتتۇق، بىزنىڭ چېكىنىش گەنلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ دۈشمەنلەر ھۇجۇم قىلىمىسۇن، دەپ بىر قانچىمىزنى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشقا قالدۇردى. بىز ئۇلاردىن بىر قانچە سائەت كېيىن يولغا چىقتۇق. بىر سوتكا دەم ئالماي مېڭىپ چىلگۇمبەزگە يېتىپ كەلسەك، سوۋېتتىن كەلگەنلەر ھىتابتىكى بارلىق چوڭ قوراللارنى ئېلىپ كېتىپ بولغان ئىكەن. غۇلامخان تۆرە بىر قانچە مەسئۇل باشلىقلار بىلەن يالغۇزلا قايتۇ. غۇلامخان تۆرە مېنى چاقىرىپ: «ھاكىم بەگ سېنىڭ كۆر-سەتكەن خىزمەتلىرىڭنى تاشكەنتتىكى ئوسمان يۈسۈپكە يوللىغان ئىدىم. ھازىر ئۇنىڭدىن تېلېگرامما كەلدى. ئەمدى بۇ جايدىكى بارلىق كەشىنى ساڭا تاپشۇرۇپ بېرىمەن...» دېدى. مەن سىلەر كەتسەڭلار بىز ھېچقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايمىز دېگەن مەزمۇندا پىكىر بايان قىلدىم.

بۇ ئوسمان يۈسۈپنىڭ بۇيرۇقى، دەپ قايتا - قايتا چۈشەندۈرۈپ، مېنى ئاخىرى ماقۇل قىلدى. بىز سۆھبىتىمىزنى تۈگىتىپ سىرتقا چىققاق، ئاقباشمازاردىن كەلگەن بىزنىڭ پولكىمىز بىلەن خالدار ماسىيۇپنىڭ پولكىسى كېلىپ بوپتۇ. غۇلامخان تۆرە بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەرنى يىغىپ مېنى (ھاكىم شېرىپنى) پولكا كوماندىرى دەپ كۆرسىتىپ، كۆپچىلىككە بىر سائەتچە سۆزلىدى. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كۆرسىتىشىم بويىچە قادىر قول ماڭا مۇئاۋىن بولدى. ۱ - مىلچان ناچالىنىڭ شتاپ بولدى. سىدىقخان خوجا غۇلامخان تۆرەنىڭ ئورنىغا تۆرە بولۇپ، تاشقورغان مىللىي ئىنسان قىلابىنىڭ ئالىي رەھبىرى بولدى. ئارقىدىن ئىسكادىرون، ئىزۋوت كوماندىرلىرىنى ۋە شتاب خادىملىرىنى بەلگىلەپ چىقتۇق. پولكىمىزنىڭ ئىسمى «غالبىيەت پولكىسى» بولدى. غۇلامخان تۆرە ئىككى سائەت ئىچىدىلا يۇقىرىقىدەك بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، قايتىپ كېتىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. ئارقىدىنلا سوۋېتلىكلەرنىڭ ھەممىسى كېتىپ قالدى. پەقەت يەرلىك پارتىزانلار قالدۇق.

بىز رەھبەرلەرنى ۋە كوماندىر، جەڭچىلەرنى بىر قۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، چىلگۇمبەزدىن ئايرىلىپ تويۇلۇ بۇلۇڭ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. بىزنىڭ غالىب يەت پولكىمىزنىڭ كوماندىرى مەن، ناچالىنىڭ شتاب كامىلى جان، رازۋېتىكا ئەتىرىتى باشلىقى يولۋاسقارى بولۇپ، مېنىڭدىن تۆۋەن باشلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياردەمچىلىرى بارىدى. بىز تويۇلۇ بۇلۇڭغا كېلىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا غۇلامخان تۆرە بىلەن بىللە كەتكەن ئۇيغۇرلاردىن مەھمۇد قۇتلۇق، تۇردى ئاخۇن، يۈسۈپ ۋاگون دېگەنلەر

قايتىپ كەلدى. مەن مەھمۇد قۇتلۇقنى تەشۋىقات خىزمىتىگە،
 قانغانلارنى شىتاب قارمىقىدىكى زاپاس كوماندىرىلىققا بەل
 گىلىدىم. بۇ ۋاقىتتا بۇلۇڭكۆل، قەشقەر تەرەپتىكى سوۋېتلىك
 لەرمۇ ئاللىقاچانلا كېتىپ قالغان بولۇپ، قالغان يەرلىكلەر
 بۇلۇڭكۆل يولىنى بولۇپ تەشكىللەنگەنىدى. يولنى كوماندىر
 ى ساينى بەگ، مۇئاۋىنى ئوسمان باتۇر، يولنى مەسلى
 مەتچىلىرى سەتتەبەگ، قاسىم تاش قاتارلىقلار ئىدى. بۇلار-
 نىڭ ئادەم سانى بىزدىن ئاز ئىدى. بىزدە 720 دانە مىل-
 لىتى بولۇپ، ئالتە ئىسكادىرون، بۇنىڭ سىرتىدا مەسلىمەت
 چىلەر، ئاقساقاللار، ئاخۇنلار، رازۋېتسكا خادىملىرىنى قوش-
 قاندا 800 دىن ئارتۇق ئادەم بارىدى. شۇڭلاشقا غەلىبە-
 يەت يولىنى تاشقۇرغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ ئاساسلىق سوقۇ-
 شىدىغان قوراللىق ئەسكىرى كۈچى بولۇپ قالغانىدى. بۇ-
 نىڭدىن باشقا تاشقۇرغاندا شىرىن بەگ باشچىلىقىدىكى چېگرا
 ساقلاش گارنىزىنى بولۇپ، ئادەم سانى ئانچە كۆپ ئەمەس
 ئىدى. سوۋېت بىلەن چېگرىداش جايلاردىكى بىر قانچە قور-
 غانلارغا ئادەم قويىدىغان. پەقەتلا ئافغانىستان، پاكىستان
 چېگرىسىغا قاراۋۇلخانا بەلگىلىنىپ، يوسقا ئادەم قويۇلغان.
 يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غۇلامخان تۆرە
 قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ ۋاقىتلاردا ئالىي دىنىي رەھ-
 بەر بولۇپ سىدىقخان تۆرە سەھنىگە چىقتى. شۇندىن تار-
 تىپ بىز بارلىق ھەرىكەتلىرىمىزنى سىدىقخان تۆرەنىڭ
 نامىدا ئېلىپ باردۇق. سوۋېتلىكلەر بار ۋاقىتتا قارا خان
 دېگەن بىر چوڭ باشلىقنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىشاتتى.
 لېكىن قارا خاننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىزگە ھېچكىم
 تونۇشتۇرمىغانىدى. غۇلامخان تۆرە قايتىپ كەتكەن ۋاقىتتا:

«سېلەر مۇندىن كېيىن خەت - ئالاقىنى تاشقورغاننىڭ
ۋالىمىسى ئاقىولبەگنىڭ نامىغا يېزىڭلار، ئاقىولبەگنىڭ شەخ-
سى نامىدىن كەلگەن يوليورۇقنى ئىجرا قىلىڭلار، ئاقىول-
بەگ قاراخاننىڭ ئەمىرى - پەرمانىنى ئىجرا قىلىدۇ...» دەپ
ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىز شۇندىن تارتىپلا كۈندىلىك ئاغ-
پاراتنى ئاقىولبەگنىڭ شەخسى نامىغا يازدۇق. ئاقىولبەگ
تىنمۇ بەزى ئالاقىلار كەلدى. (تاشقورغان ناھىيىلىك ھۆ-
كۈمەت بۇ ئالاقە بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى) مۇشۇ كۈن-
لەردە ئاقىولبەگ مېنى، يولۋاس قارىنى ۋە مەھبۇد قۇتلۇق
لارنى چاقىرىپ ئادەم ئەۋەتتەتتۇ. بىز ئۈچ كىشى تاغارمىنىڭ
سارالا دېگەن جايدىكى ئاقىولبەگنىڭ شەخسى ئۆيىگە
باردۇق. ئۇ يەرگە قاراخان كەلگەن ئىكەن. بۇلۇڭكۆل
پولكىنىڭ كوماندىرلىرىنىمۇ چاقىرتقان ئىكەن. لېكىن سا-
يىت بەگ كەلمەپتۇ. شىرىنبەگ كېلىپ سۆھبىتىنى تۈگ-
تىپ قايتىپ كېتىپتۇ. قارىخان بىز ئۈچ كىشى بىلەنلا
سۆھبەتلەشتى. قارىساق قارىخان دېگەن ئادەم ياشىنىپ
قالغان بىر رۇس بولۇپ، ئەسلى ئىسمى پىلىمانوۋ ئىكەن.
ئۇ سۆھبىتىنىڭ ئاخىرىدا بىزگە: «تاغارمادىكى ئاقىولبەگ
نىڭ قورغاندا بىر قوماندانلىق شىتابى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا
تاشقورغان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى تاھىر-
بەگ شىتاب مەسلىھەتچىسى بولدى. سېلەر بۇنىڭدىن كېيىن-
كى خەت - ئالاقىنى سارالا باش شىتابىنىڭ ناچالىنىڭ
شىتابى تاھىربەگ بىلەن قىلىڭلار، تاھىربەگنىڭ يوليورۇقىنى
شەرتسىز ئىجرا قىلىڭلار، تاھىربەگنىڭ سۆزى مېنىڭ سۆ-
زۈم...» دېدى. ئارقىدىنلا تاھىر بەگ بىر پارچە ھەربىي
بۇيرۇق يازدى. بۇ «غالبىيەت پولكى يەكەن ۋىلا-

يىتىنى ئىشغال قىلسۇن!» دېگەن بۇيرۇق ئىكەن. مەن بۇ-
نى ئوقۇپ كۆرۈپ، ئىجرا قىلىشقا ۋەدە بېرىپ قول قويدۇم.
بۇ بۇيرۇقنى تاھىر بەگ ئېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىك-
كىنچى قېتىملىق سوقۇش باشلىماقچى بولدۇق. بىز تاغار-
مادىن قايتىپ تويۇلۇ بۇلۇڭغا كەلگەندىن كېيىن، قادىر
قول باشچىلىقىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يەكەن تەرەپكە
ماڭدۇردۇق. يېڭىساردىن تاشقورغانغا چىقىدىغان يولنى
مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ئىسكادىرون كوماندىرى
مەھمەد توختى ۋە ئوسمان قىرباش باشچىلىقىدىكى 150
ئادەمنى ھازىرقى قىزىلتاغ يېزىسىغا ئەۋەتتۇق. تاشقۇرغان
بىلەن بولىدىغان ئالاقىمىزنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن - ھەر
بىر بېكەتكە ئالاقچى ۋە مەسئۇل ئادەم ئورۇنلاشتۇردۇق.
غالبىيەت پولىكى يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. قادىر
قول باشچىلىقىدىكى ئالدىن ماڭغان ئەسكەرلىرىمىز يەكەن
دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، گومىنداڭنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى
ئايرىتاشنى ئىشغال قىلغان ھەمدە بىر دانە پىلىموت ۋە
نەچچە ئون تال مىلىتىقلارنى ئولجا ئالغان. ئۇنىڭدىن
كېيىن يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى 19- يېزىسىنى قورشاۋغا
ئېلىپ، جاماسالدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە كارچۇڭ
بازىرىدىكى تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ يەكەنگە كىر-
گۈزۈۋەتكەن. ئاندىن يەكەن دەرياسى بويىدىكى تۇمشۇق
ساراينى ئالدىنقى مۇداپىئە قىلغان. مەن قورشاۋغا يېتىپ
بارغىنىمدا، يەكەن دەرياسىنىڭ قاغىلىق تەرەپتىكى تاغلار-
نى ئارىلاپ كەلگەن ھىندىيەك، 160 نەپەر ئاتلىق تاجىك
ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە ئېلىپ كېلىپ ماڭا ئۆتكۈزۈپ
بەردى. شۇنىڭ بىلەن غالبىيەت پولىكىنىڭ يېڭىسارغا ئە-

ۋەكەن ئىسكادىروننىڭ ئورنى تولۇقلاندى. بۇ ئىسكادىروننىڭ كوماندىرى پوزىك ئىدى. شىرىنبەك قايتىپ كېتىپ، سىدىقخان تۆردەم قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەر يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە لەشكەر دېگەن تاجىكمۇ بارىدى. ھۇكۈمەت ئىلا تاھىرىبەكتىن بۇرۇق كەلدى. ئۇنىڭدا «ئىسكادىرون كوماندىرلىقىنى لەشكەر ئۈستىگە ئالسۇن» دېگەن پەرمان يېزىلغان ئىدى. بىز كارچۇڭ بازىرىغا يېتىپ كېلىپ، بۇ جايدىكى پەيچۇسونى پولك شتابى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇق. ئالدىنقى ئىستېكامىمىز تۇمشۇق ساراي بولدى. يېڭىدىن قوشۇلغان تاجىك ئىسكادىروننى خالىيەت پولكىنىڭ 3-ئىسكادىرونى بولدى. تاھىرىبەگنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن بۇ ئىسكادىرونغا لەشكەرنى كوماندىر قىلدۇق. لېكىن بۇنىڭغا ئەسلىدىكى ئىسكادىرون كوماندىرى پوزىك نارازىلىق بىلدۈرۈپ: «بۇ ئىسكادىروننى ئۆزۈم تەشكىللىگەن ھەم ئۆزۈم تەربىيىلىگەن. ھازىرمۇ ئۆزۈم كوماندىر بولۇشقا تېگىشلىك. لەشكەر بۈگۈن كېلىپلا كوماندىر بولامدەكەن .....» دەپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا قوشۇلمىدى. نەتىجىدە مەن ئۇنىڭغا قايتا - قايتا ئايرىم تەربىيە ئىشلەش ئارقىلىق تەسلىكتە قايىل قىلدىم ۋە ئۇنى مۇئاۋىن كوماندىر قىلىپ تەيىنلىدۇق.

بۇ ۋاقىتتا يەكەندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىزنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئۈچ قېتىم ساراينى تۇمشۇققا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بىز ۋاقىتىدىلا تاقابىل تۇرۇپ چېكىندۈردۇق. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ياقا ئېرىق دېگەن جايدىكى كونا سېپىلگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، بىز ياقا ئېرىققا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغىنىمىزدا ئۇلار يەكەن شەھىرىگە قېچىپ كىرىۋېلىپ، سېپىلنى مۇداپىئە قىلدى. شۇنداقلا

دەن كېيىن ئۇلار سېپىلىدىن چىقىمىدى. بىز تۇمشۇق ساراي-
دا تۇردۇق. ئىلگىرى بىز قادىر قول باشچىلىقىدىكى 50/
كىشىلىك زەربىدار گۇرۇپپىنى پوسكام ناھىيىسىگە ئەۋەتكەن
ئىدۇق. بۇلار پوسكام ناھىيىسىنى ئىشخال قىلالماي، گو-
مىنداڭنىڭ 100 ئېتىنى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇپ ئەلەم ئاخۇنۇم
ھەم ئۇنىڭ خىزمەتكارلىرى بىلەن بىللە بىر خەنزۇنىمۇ بىل-
لە ئېلىپ كەلدى. بىز بۇلارنى كارچۇڭ بازىرىدا ياخشى كۆ-
تۈۋالدۇق. مەن بۇلار ئېلىپ چىققان خەنزۇ بىلەن كۆپ قې-
تىم سۆھبەتلىشىپ، ئۇنىڭغا ئىنقىلابىمىزنىڭ مەقسىتىنى چۈ-
شەندۈردۈم ھەم قايتىپ بارغاندەن كېيىن پوسكام، يەكەن
تەرەپلەردىكى خەنزۇ پۇقرالارغا تەشۋىق قىلىپ، بىزنىڭ مىل-
لىي ئىنقىلابىمىزغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇشنى تاپشۇردۇم.
شۇنداق قىلىپ بىز ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق بەگ - قازىنلار-
نى قايتۇردۇق.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا قاغىلىققا قارشىلىق چوپان تاغىدا
گومىنداڭنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى كۈچى بارىدى. بىز
2 - 3 - ئىسكادروندىن 100 نەپەر ئادەمنى تاللاپ، ئابدۇراخ-
مان بىلەن لەھكەر باشچىلىقىدا چوپان تېغىغا ئەۋەتتۇق.
بۇلار بېسىپ چوپاندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن
سوقۇشقاندا، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قاغىلىققا قېچىپ كەت-
كەن. بىزنىڭ ئادەملىرىمىز بىر قانچە تال مىللىتى بىلەن
ئىككى نەپەر ئەسكەرنى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئە-
سىرلەرنىڭ بىرىنى ئۇيىقغۇر، يەنە بىرىنى قازاق بولۇپ، ئۇلار-
نى بىز ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلدۇق. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ
ئەسكەرلىرى يەكەن سېپىلىدىن زادىلا چىقىمىدى. شۇڭا بىز
ئادەم ئەۋەتىپ يەكەن، قاغىلىق ۋە پوسكام قاتارلىق جايلار-
نى قايتۇردۇق.

لاردا تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ، مەسچىت - مەدرىسەلەردە تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، گومىنداڭنىڭ ئەھۋالىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋەر تاپتۇق. بولۇپمۇ قاغىلىق تەرەپلەردە بىزنىڭ ھىمايىچىلىرىمىزنىڭ خېلى كۆپلۈكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناچالنىڭ شىتاب كامىلجان قاتارلىق بىر قىسىم ئادەملەرنى ۋە خەت - ئالاقە توشۇغۇچىلارنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان ئادەملەرىمىزنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقتۇق. تاڭ ئاتقاندا قاغىلىققا يېتىپ كەلدۇق ۋە ئارىمىز - دىن ئايلىچ باشلىق يەتتە نەپەر ئادەمنى يەرلىك پۇقرالارغا قوشۇپ گومىنداڭ ئىچىگە كىرگۈزدۇق. تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ ھۇجۇم باشلاندى. بىز قاغىلىققا ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، توسالغۇسىزلا شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىردۇق. ھەرىكەت تېز ناھايىتى تېز ھەم جىددىي بولدى. دۈشمەننىڭ ئەسكەرلىرى كۈچى بىزدىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تەمىر تىرەپ قېلىپ قاچتى، بىر قىسىمى ئۆلدى. ئاتلىرىمىز خېلى يىراقتا قالغانلىقى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى ئارقىسىدىن قوغلىمىدۇق. ئىگىلىگەن ئەھۋالغا قارىساق گومىنداڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى خوتۇن بالىلىرى ۋە يۈك، ئاقىلىرىدىن تارتىپ ھەممىسىنى خوتەنگە ماڭدۇرۇۋەتكەن ئىكەن. جىددىي بىر مەيدان سوقۇشتىن كېيىن گومىنداڭنىڭ 200 دىن كۆپرەك ئەسكىرىنى ئەسەر ئېلىش بىلەن بىللە، 200 دىن كۆپرەك مىلىتىق، ئىككى دانە پىلىموت، ئوق - دورا ۋە ئات - ھارۋىلارنى غەنىمەت ئالدىق. گومىنداڭنىڭ تەپتىش تۈرمىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۈرمىسىدىن 500 نەپەردىن كۆپرەك ئادەمنى چىقاردۇق. بۇلارنىڭ بىر قىسىمى

لىرى بىزگە ئەسكەر بولدى. يەنە بىر قىسىملىرى ئائىلىسىگە قايتىپ كەتتى. ئەتىسى ئەتىگەندە بىزنىڭ قاغىلىقىنى ئىش خال قىلغانلىقىمىزنى ئاڭلىغان نۇرغۇنلىغان پۇقرالار كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشتى ھەم ناھايىتى قوللاپ - قۇۋەتلىدى. بىز ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، بۇ مىللىي ئىنقىلابنى چوقۇم ۋۇجۇتقا چىقىرىدىغانلىقىمىزنى بايان قىلغىنىمىزدا، خېلى كۆپ ئادەملەر بىزگە قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ھەمدە قاغىلىقنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىزگە تەپسىلىي تونۇشتۇردى. بىزگە قوشۇلغانلارنىڭ ئىچىدە شۇ زامانلارنىڭ كاتتىلىرىدىن ئىسھاقجان دوختۇر، ھاشىم خويىجاڭ ۋە تۇردى قارىبەك قاتارلىقلار باردى.

شۇ ۋاقىتتا سىدىقخان تۆرە، مەھمۇد قۇتلۇق ۋە سارا-لا باش قوماندانلىق شىتابىنىڭ ئادەملىرىمۇ قاغىلىققا كەلگەنىدى. لېكىن بارلىق خىزمەتلەرنى بىز ھەربىيلەر ئۆزدىمىز ئىشلەشكە توغرا كەلدى. شۇڭلاشقا مەن، ساۋۇت قارى، مۇھەممەد ئىشان، مامۇت بەگ ۋە تۇرسۇن قاتارلىقلار قالغىلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسىدە يەرلىك ئاخۇن، بەگ ھەم يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ يىغىن ئاچۇق. ئاۋۋال مەن مىللىي ئىنقىلابنىڭ مەقسىتىنى تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىغىندىلا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى سايلاپ چىقتۇق. كۆپچىلىكنىڭ تەلپىگە ئاساسەن مەن مىللىي ئىنقىلابچىلار ئىچىدىن غالىبىيەت پولىكىنىڭ مەسلىھەتچىسى ساۋۇت قارىنى ۋالىيلىققا كۆرسەتتىم. قالغانلىرىنى كۆپچىلىك كۆرسەتكەندىن كېيىن، مۇھەممەد قاسىم قازى ئەلەم ئاخۇننى مۇئاۋىن ۋالىي، راشىدىن مۇپىتى ئاخۇنۇمنى باش مەسلىھەتچىلىككە سايلىدۇق. ئارقىدىن قاغىلىقتىكى بارلىق

ئىدارە - جەمئىيەتنىڭ باشلىق - مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى كېڭەشچى سايلاپ چىقتۇق. ناھىيە باشلىقىنى ۋالىي دەپ ئاتىدۇق. ئىلگىرىكى باج - سېلىق، ئالۋاڭ - ياساقلارنى بىكار قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆشرە - زاكاد تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇق. يەنە قاغىلىقتا يېڭىدىن مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، بۇنىڭغا ھاشىم خويىجاڭنى مەسئۇل قىلدۇق ھەم ئۇنىڭغا تەشۋىق قىلىپ، ئەسكەر ئېلىپ بىر نەچچە پولىك تەشكىللەشنى تاپشۇردۇق. ئىسھاقجان دوختۇرنى ۋالىينىڭ مەسلىھەتچىسى ھەم سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا قاغىلىق تەۋەسىدىكى بارلىق دوختۇر - تىيىپلارنى يىغىپ يارىدارلارنى داۋالاشقا مەسئۇل قىلدۇق. شۇندىن كېيىن بىز دوختۇرخانىغا ۋە دوختۇرلارغا ئىگە بۆلدۇق. يۇقىرىقى خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالىدىراشلىق بىلەن بىر كۈندە ئىشلەپ تۈگەتتۇق. شۇ كۈنى قاغىلىقتىكى بارلىق مەمۇرىي ئىشلارنى سىدىقخان تۆرە، مەھمۇد قۇتلىۇق ۋە مادا-يوپ قاتارلىق كىشىلەرگە تاپشۇرۇپ كەچلىكى غالىبىيەت پولىكسىنىڭ يىغىنىنى ئاچتۇق. بۇ يىغىندا قاغىلىق سوقۇشىدىكى ئەھۋالدىن خۇلاسىە چىقاردۇق. خۇلاسەدە 1 - ئىسكادرون 1 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن بولدى. قالغانلارمۇ ياخشى باھالىنىپ تەقدىرلەندى. ھەسەن ھاجى 1 - ئىسكادروننىڭ كوماندىرى بولدى، سىدىقخان تۆرە، مادايوپ ۋە مىنىڭ پىكىرىم بويىچە قاغىلىقنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بىر ئىسكادرون قالدۇرۇشنى قارار قىلدۇق. قارار بويىچە 3 - ئىسكادروننى قالدۇردۇق. بۇ ۋاقىتتا 3 - ئىسكادروننىڭ كوماندىرى لەشكەر بىلەن مۇئاۋىن كوماندىرى پوزىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئاشكارىلىنىپ، قاغىلىق سوقۇشى

دىكى نەتىجىنى تالىشىپ خېلى يامانلاشتى. بىز يىغىنىدىن
 كېيىن سىدىقخان تۆرەنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە لەشكەرنى
 3 - ئىسكادىروننىڭ كەمەندىرى قىلىپ بەلگىلەپ، قاغىلىقنى
 مۇداپىئە قىلىشقا قالدۇردۇق. پوزىكىنى غالىبىيەت پولىكىدا
 زاپاس كەمەندىر قىلىپ ئىشلىتىشكە ئېلىپ قالدۇق. قاغىلىق-
 تىكى ئىشلارنى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغانىدىن كېيىن،
 بىز پوسكامغا قاراپ يولغا چىقتۇق. شۇ كېچىسى توختىماي
 ئاتلىق مېڭىپ تاڭ سەھەردە پوسكامغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ
 ۋاقىتتا دۈشمەن ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇپ تۇرغان ئىكەن.
 شۇڭا بىزنى ئوق بىلەن قارشى ئالدى. يېرىم سائەتچە سو-
 قۇشتاندىن كېيىن قارىداق ئۇلار قېچىپ كېتىپتۇ. بىز ئىچ-
 كىرلەپ كىرىپ ساقچى ئىدارىسىنى پولىك شىتابى قىلدۇق.
 ئالدىنقى ئىستېمۇكامىز يەكەن دەرياسىنىڭ چوڭ كۆۋرۈكى بول-
 دى. شۇ كۈنى قاغىلىقتىكى تاكتىكىمىز بويىچە پوسكام ناھىيىلىك
 ھۆكۈمەتنى تەشكىللەپ چىقتۇق. ۋالىي قۇربان مۇپتى داخۇ-
 نۇم، مۇئاۋىن ۋالىي بىز تەرەپتىن تۇرسۇن چوڭ (قىرغىز) بول-
 دى. ئىدارە جەمئىيەتىنىڭ باشلىقلىرى پۈتۈنلەي پوسكامدىكى
 يەرلىك ئادەملەردىن بولدى. پوسكامدىمۇ بىزنى قوللايدىغان
 لار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، خېلى كۆپ ئادەملەر بىزگە قوشۇ-
 لۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قىلىشقا بەل باغلىدى. بولۇپمۇ بۇلار-
 نىڭ ئىچىدە توختى شۇنىڭ بىلەن روزىيوپ قاتارلىقلار
 كېيىنكى چاغلاردىمۇ بىز بىلەن جاپا - مۇشەققەتتە بىللە بول-
 دى. توختى شۇنىڭ ناھىيىلىك رازۋېتكا ئىدارىسىگە ۋە بىزنىڭ
 رازۋېتكا باشلىقىمىز يولۋاس قارىغا يېقىنىدىن ياردەمدە
 بولۇپ ئىشپىيونلارنى تۇتۇش، ئۇلارنىڭ ئىسمىلىكىنى
 چاپلاش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ناھايىتى زور خىزمەتلەرنى

كۆرسەتتى. يەنە پوسكام ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇش-
مىسىنىڭ رەئىسى روزىيوپ باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم مائارىپ-
چى زىيالىيلار قوشۇلۇپ، پىدائىيلار قوشۇنىنى تەشكىللىدى.
پوسكامدا يېڭىدىن ئەسكەر ئېلىش ۋە تەشكىللىش ئىش-
قاغىلىقتىكىگە ئوخشاش بولدى. قاغىلىقتا پۈتكۈچى بول-
ساق، پوسكامدا پىدائىيلار قوشۇنىنى تەشكىللىپ قوماندان، يۈزبېشى،
ئەللىك بېشى، ئون بېشى قاتارلىق ئاتالغۇلارنى قوللاندى.
روزىيوپ پىدائىيلار قوماندانى بولدى، ياشلار خېلى كۆپەيدى.
شۇڭلاشقا بىز بۇلارنى قوراللاندىرۇش ئۈچۈن باش شىتاب-
قا قورال - ياراق ئەۋەتىڭلار، دەپ كۆپ قېتىم ئالاقە ئەۋەت-
كەن بولساقمۇ ئۇچۇرى كەلمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان
پوسكام خەلقى ئىچىدىكى ئاڭلىق زىيالىيلار: «بىز پوسكاملىقلار
1933-يىلى خوتەنلىك شاھەنسۇر باتۇر بىلەن بىرلىكتە چو-
ماق كۆتۈرۈپ ئىنقىلاپ قىلىپمۇ يەكەن شەھىرىنى ئىشغال
قىلغان ئىدۇق. مەزىرەمۇ چوماق ياساپ سوقۇشىمىز...»
دەپ ئوتتۇرىغا چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ چىداملىق ياغاچلار-
دىن چوماق ياسىدى. بۇنىڭغا بىررۇن شاھەنسۇرغا قوشۇ-
لۇپ، سوقۇش قىلغاندا چوماق ياسىغان ئۇستىلار ئۈلگە كۆر-
سىتىپ بەردى. (بۇ چوماقلارنىڭ شەكلى ئۈچ خىل ئىدى) بۇ-
لاردىن باشقا تام تېشىدىغان، ئادەم تۇتىدىغان تەجرىبىلىك
ئوغرىلارنى ۋە ھەييار، مەدداللارنى يىغىپ بىر گۇرۇپپا تەش-
كىللىدى.

بۇ ۋاقىت 1946 - يىلى 2 - ئاي مەزگىللىرى بولۇپ، كۆپلىگەن
بالىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ناھايىتى يېڭى ئىدى.
مەتتا يوتقان، كۆرپە دېگەنلەرمۇ يوق ئىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا
سىدىقغان تۆرەم، مەسىلەن تېشى - تەجرىبەك، مادايوپ ۋە تاش

قورغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ھوجام كەلىدىكەن. گۈلچاننىڭ قاتارلىقلار قاغىلىقتىن پوسكامغا يېتىپ كەلدى. يەنە پوسكامدىكى ئادەملىرىمىزدە ناھالىنىڭ شىتاب كامىلچان، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى مەخمۇد قۇتلۇق، تۇمشۇق سارىيىنى مۇداپىئە قىلغان ئىسكادىرون كوماندىرى ئەبەيدۇللا بەك قاتارلىقلارمۇ پوسكامغا جەم بولدى. بىز بىرلىكتە يىغىن ئاچتۇق. يىغىندا مەن ئەھۋالنى تونۇشتۇردۇم، ئاندىن كېيىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش مەسلىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئىككى خىل پىكىر ئوتتۇرىغا چىقتى. بەزىلەر تاشقورغاندىن قورال ئېلىپ كېلىپ يېڭى ئەسكەرلەرنى قوراللاندىرغاندىن كېيىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىمىز - دېسە؛ يەنە بەزىلەر تاشقورغاندىن قورال يېتىپ كەلگىچە دۈش-جەننەلەر بىر ھەسسە كۆپىيىپ كېتىدۇ، شۇڭلاشقا ھازىر ھۇجۇم قىلغىنىمىز ياخشى دېيىشتى. ئاخىرى تاشقورغاندىن 50 نەپەر ئا- دەم يۆتكەپ كېلىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدۇق. ئاساسلىق پىلانىمىز يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا مەمۇرىي ھۆكۈمەت تەشكىللەش بولدى.

بۇ ۋاقىتتا بىز يەكەنگە قانداق ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىش بىلەن بىللە، ئىسكادىرونلارنى قايتىدىن تەشكىل-لەپ، تۆت ئىسكادىرون قىلدۇق. (يېڭىدىن كەلگەن بايەك با- تۇرنىڭ ئەترىتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە بولدى) 1- ئىسكادىرون كو-ماندىرى ھەسەن ھاجى. 2- ئىسكادىرون كوماندىرى ئابدۇراخ-مان. 3- ئىسكادىرون كوماندىرى بايەك باتۇر. 4- ئىسكادىرون كوماندىرى تۇرسونئاخۇن بولدى. ئىلگىرىكى ئاجرىمە - ساۋاق-لارغا ئاساسەن ھەر بىر ئىسكادىرونغا تۆتتىن كوماندىر بەل-گىلىدۇق. ئورۇنلاشتۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز پىلان بويىچە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتىق. غالىبىيەت پولىكىنىڭ

2 - ئىسكادىروننى ئالدىن ماڭدى. قالغان ئىسكادىرونلارمۇ تەق-
سىم قىلىنغان ۋەزىپىسىگە ئاساسەن پىلان بويىچە يولغا چىق-
تى. بىرىنچى ئىسكادىرون چوڭ يول بىلەن بېرىپ ئالترۇن
دەرۋازىنى ئىشغال قىلىش؛ ئىككىنچى ئىسكادىرون ئوڭ تە-
رەپ بىلەن بېرىپ يېڭىشەھەر بىلەن كونا شەھەرنىڭ ئوتتۇرى-
سىغا كىرىش؛ ئۈچىنچى ئىسكادىرون چەت تەرەپتىن ھۇجۇم
قىلىپ سېپىلىگە چىقىش؛ تۆتىنچى ئىسكادىرون زاپاس تۈ-
رۇش دەپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بىز پوسكامدىن بىر نەچچە
پۇقرانى ئەۋەتىپ ئەھۋال ئىگىلىگەندىن كېيىن، يەكەنگە
كىردۇق ۋە ئۈچ تەرەپتىن سوقۇش باشلىدۇق. تاڭ ئاتقان
ۋاقىتتا ئىككىنچى ئىسكادىرونىدىن ياردەم سوراپ كەلدى.
ئاڭلىساق ئۇلار قاراڭغۇدا سېپىل يېنىغا بېرىپ قېلىپ ئال-
دىغىمۇ ماڭالمايدىغان، ئارقىسىغىمۇ يانالمايدىغان ھالەتكە
چۈشۈپ قاپتۇ. شۇڭا بىز ئىككىنچى ئىسكادىروننىڭ بىر قى-
سىم ئادەملىرىنى ياردەمگە ئەۋەتتۇق. كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ
ئەھۋال ئىگىلىسەك، ئۇلار ھەر تەرەپتىن قورشاۋ ئىچىگە چۈ-
شۈپ قېلىپ دۈشمەن بىلەن ھايات - ماماتلىق ئۈچۈن ئېلى-
شۋاتقان ۋاقىتتا، ئۆز ئەسكەرلىرى ئىسچىدىن خال مەمەت
دېگەن بىر تاجىك كوماندىر بايەككىنى ئېتىپ تاشلاپ، دۈش-
مەنگە تەسلىم بولغان. ئارقىدىنلا دۈشمەن تەرەپكە قېچىپ
بېرىپ، بارلىق مەخپىيەتچىلىكنى ئاشكارىلىغان. ئەھۋالدىن
خەۋەر تاپقان دۈشمەنلەر سېپىلىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ كومان-
دىرلارنى ۋە خېلى كۆپ ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. پەقەتلا
موللا موسا باشچىلىقىدا قالغان ئازغىنە ئادەملەر مۇھاسىرە-
نى بۆسۈپ چىقىپ ھايات قالغان. ئۇ جايدىكى ئاتلار، زا-
پاس ئوق - دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى دۈشمەن-
گە

گە ئولجا قالغان. خال مەمەت بولسا گومىنداڭنىڭ ھەربىي-مەمۇرىيلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بايەكنىڭ كالىسىنى كېسىپ ئۇلارغا بەرگەن. گومىنداڭلار بايەكنىڭ كالىسىنى شەھەر-نىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويغان.

بۇ ۋاقىتتا بىز بايەكنىڭ ھايات قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن زاپاس ئەسكەرلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، جاھانباغ تەرەپكە قارشى قويدۇق. ئەمەلىيەتتە بۇلار ھۇجۇمدا ئەمەس، بەلكى مۇداپىئەدە تۇردى، ئالدىمىزدىكى بىرىنچى ئىسكادرونىڭ شارائىتى ياخشى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا شىتاب، ئىككى يان تەرەپىدە ئۆز ئادەملىرى بولغاچقا، ئىشەنچلىك سوقۇ-شالايتتى. شۇڭا ئۇلار ئالتۇن دەرۋازا سىرتىدىكى بازارنى ئىگىلەپ، سېپىلگە شوت قويۇپ، دەرۋازىغا ئوت قويۇشقا جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئىككىنچى ئىسكادرونىڭ ئەۋالى ئۆزگەرمىدى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ساق - سالامەت چېكىنىپ قايتىپ كەلدى. دۈشمەنلەر پەقەت سېپىلنىلا مۇداپىئە قىلدى، بىرىنچى ئىسكادرون سېپىلگە شوت قويۇپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىشقا تەمىنلىنىۋاتقاندا، دۈشمەنلەر گىرانات تاشلاپ كۆپ ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. قالغانلار ئوتۇن يىغىپ ئا-مازىشام ۋاقتىدا دەرۋازىغا ئوت قويدى، لېكىن شۇنداقتىمۇ تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپمۇ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدۇق. ئەكسىچە ئادەملىرىمىز كۆپ چىقىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىتاب كادىرلىرى مۇزاكىرىلىشىپ چېكىنىمەكچى بولۇپ، يېرىم كېچە بىلەن يولغا چىقتۇق. ئەڭ ئالدىدا يا-رىدارلار، پىدائى قىسىم، مالىيە ۋە ھارۋىلار ماڭدى، ئارقى-دىن مەمۇرىيلار ماڭدى. بىز ئۇلارنى مۇداپىئە قىلىش ئۈ-چۈن، ئۇلار يىراقلاشقاندا ئارقا تەرەپىدىن قوغداپ ماڭماق

چى بولۇپ تۇرغان ئىدۇق. دۈشمەنلەر بىزنىڭ چېكىنگەنلىك كىمىزنى بىلىپ قېلىپ، ھەر تەرەپتىن بىزنى ئوققا تۇتتى. تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىمىزمۇ قالايمىقان بولۇپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كېتىپ، باشلىق ئەسكىرىنى - ئەسكىرى باشلىقىنى تاپالمايدىغان بولۇپ كەتتى. قارىساق ئالدىمىزدا ماڭغان مەمۇرىي باشلىقلار دۈشمەن ئوقىنى كۆرۈپ قاچقان ۋە قاچ-قاندىمۇ جىم ماڭماي ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئوق ئېتىپ ئەسكەر-لەرنىڭ تەرتىپىنى بۇزۇۋەتكەن ئىكەن. بىزنىڭ يانار ئوقلىرىمىز بارغانچە يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى دۈشمەنلەرمۇ كۆرۈپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىز ھالىيەت پولىكىنىڭ مۇ-ھاپىزە تىچىلەر ئىزىۋوتى بىلەن بىر قانچە كوماندىر - جەڭچى-لەرلا قالدۇق. قالغاندىمۇ ئالدىمىزدىكى قوشۇنلىرىمىز بىلەن دۈشمەنلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇداپىئەسىز جايدا بولۇپ قېلىپ، ئالدىمىزدىن ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ ئوقى چۈشسە، ئار-قىدىن دۈشمەن ئوقى چۈشۈپ تۇردى. ئامال قىلىپ ئۆز-دىمىزنى تاشنىڭ دالدىسىغا مۇداپىئە قىلدۇق. قارىساق دۈش-مەنلەرنىڭ ئوت كۈچى يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى، قاراڭ-غىزدا دۈشمەنلەرنى كۆرەلمىسەكمۇ، ئوق كېلىۋاتقان تەرەپكە قارشى بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. شۇنداق قىلىپ قالايمىقان ئې-تىشىپ ئاڭ ئاتقاندا يەكەن دەرياسى كۆۋرۈكىگە يېتىپ كەلدۇق ۋە بۇ جاينى ئالدىنقى ئىستىھكام قىلدۇق. ئەمما دۈشمەنلەر بىزنىڭ بارلىق ئەھۋالىمىزدىن خەۋەر تېپىۋالغان-لىقى ئۈچۈن، يەكەندىكى دۈشمەنلەر كۆۋرۈكىنىڭ ئۇ تەرە-پىگە كەلدى. مەكت ئارقىلىق كەلگەنلەر پوسكام ناھىيە-سىگە يېقىن بىر جايدا ئورۇنلاشتى. خوتەن تەرەپتىن كەل-گەنلەر چولاقنىڭ سېپى دېگەن يەرگە كەلگەندە تەرەپ -

تەرەپلەردىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى تۇرۇشلۇق جايغا خەۋەر
بېرىپ، بىزگە قارشى تۇرۇشقا پائىزىنى قىلغان. شۇڭا بىز
پولكىتىكى بارلىق كوماندىرلار ۋە شتاب باشلىقلىرى جىد-
دىي يىغىن ئېچىپ ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، يە-
كەندىكى تاغلىق كەنتلەرگە چېكىنىپ كېتىشنى قارار قىل-
دۇق. جىددىي ھەرىكەتلىنىپ بارلىق قورالسىز ئادەملىرىمىزنى
تاغقا يۆتكىدۇق. ئادەملىرىمىزنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ قو-
لىدا قورال يوق ئىدى. بىز ھەممەيلەن ئالدىراشلىق بىل-
ەن تاغقا ئادەم يۆتكەپ، ئاشلىق توشۇۋاتقان ۋاقىتىمىزدا،
غالىبىيەت پولك قورال ئىسكىلاتىنىڭ باشلىقى مەھەممەد
كېرىم ئاخۇن (جىڭساجۇيىنىڭ ئىشپىيىنى بولغان ئابدۇكېرىم
كولىدورما) بىر ئادەم بىلەن گومىنداڭ تەرەپكە قېچىپ كەت-
تى. بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ تاغقا چېكىنىپ بولۇشىمىزغا تېخى
بىر قانچە كۈن بارىدى. بۇ قاققۇنچى ئىشپىيىن ئەتىسى
گىلايەكەندىكى گومىنداڭلارنى بايلاپ كېلىپ بىزگە ھۇجۇم
قىلدى. ئەمما بىز ۋاقىتىدىلا ئۇلارنى چېكىندۈردۇق. ئاندىن
پوسكام شەھىرىنى تاشلاپ سىرتقا چىقتۇق. پوسكام شەھ-
رىگە ئىككى كۈنگىچە دۈشمەن بۇ كەلىدى، بىزمۇ كىرىمىدۇق.
شۇ ۋاقىتتا بىز پىيادە ئەسكەرلەرنى تاغقا ماڭدۇرۇپ بولال-
مىغان، پىدائىي قىسىملارنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كەتكەن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى خادىملىرىمىز ئى-
چىدىن بەزى خائىنلار چىقىپ مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارىلاپ
قويغان بولۇپ، سەگەك بولمىساق مەغلۇب بولۇش خەۋپى كۆ-
رۈنۈپلا تۇراتتى. شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەمۇرىي خادىم-
لىرىدىن ۋالىي قۇربان موپتائاخۇن، تۇرسۇن چوڭ، نۇراخۇن-
بەك قاتارلىقلار بىز بىلەن بىللە تاغقا چىقتى. دەل مۇشۇ

ۋاقىتتا خوتەندىن كەلگەن دۈشمەنلەرمۇ ئاغىلىققا باستۇرۇپ كىرگەن. ئۇ جايدىكى ئەسكەرلىرىمىز بىرىنچى كۈنى قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، ئادەم كۈچى ئاز بولغاچقا قاغىلىقنى تاشلاپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. چېكىنىپ بولغىچە گومىنداڭلار قوغلاپ كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىي مۇھەممەد قاسىمغا، جى، باش مەسلىھەتچى راشىدىن مۇپتى قاتارلىقلارنى تۇتۇپ ۋېلىپ شۇ جايدىلا قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرگەن. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن قورالسىز پىيادە قىسىمنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كەتكەن. ناھايىتى ئاز بىر قىسمى بىز تۇرغان تاغقا قېچىپ كېلەلەمدى.

بىز پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا دۈشمەن بىلەن ئۇدا ئىككى قېتىم سوقۇشتۇق. بۇ نۆۋەتتىكى سوقۇشىمىزنىڭ مەقسىتى ئالدىمىزدا ماڭغان ئەسكەرلەرنى ۋە تاغقا ئوزۇق-تۈلۈك توشۇۋاتقانلارنى تېچ - ئامان جايىغا يەتكۈزۈش ئىدى. بىز سوقۇشۇپ خانىلەڭگەر دېگەن جايغا بارغىنىمىزدا، دۈشمەن كەينىمىزدىن قوغلاپ ھۇجۇم قىلىپ تاغ ئىچىگىچە كەلدى. بىز ئەسلى تۇمشۇق ساراينى مۇداپىئە قىلماقچى ئىدۇق. شۇڭا تۇمشۇق سارايدىكى ئادەملەرىمىز يەكەندىن چىققان دۈشمەنلەرنىڭ ئارقىسىغا چېكىندۈرۈلدى. ئادەم سا-نىمىز كۈنساين ئازايغاننىڭ ئۈستىگە، بارلىق مەخپىيەتلىكلىرىمىز ئاشكارىلىنىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇدىن، يەكەندىن ۋە خوتەندىن كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىرلىشىپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزنى بىراقلا يوقىتىشقا كىرىشتى. غالىبىيەت پۈتكۈزۈلگەن دۈشمەنلەر بىلەن بىر قانچە كۈنلەپ جىددىي سوقۇشۇشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن خېلى كۆپ ئادەملەر ئۆلدى. يېڭى ئەسكەرلىرىمىز قوشراپ ۋە ئايرىناش تەرەپ

لەرگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. يارىدارلار كۆپىيىشكە باشلىدى. دوختۇرلىرىمىز ئاز بولغاچقا داۋالاش ۋەزىپىسىنىڭ ھەممىسى ئىسھاقجاننىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. بۇ چاغدا كوسراپ كەنتىگە دوختۇرخانا قۇردۇق. ئەھۋالىمىز كۈنسايمىن ياماسانلاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات - ئۇلاغ ۋە تەمىناتتىن خېلى قىسىلدۇق. دېھقانلار ئىلىكىدىكى مال - مۈلۈك، ئاشلىقلارنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئېلىۋالدى. ياتقان ئۆيلىرىمىزگە ئوت قويۇپ، كۈل قىلدى. كۆپ ئادەملەر ئۆي - ماكانىمىز قالدى. مۇشۇنداق بىر قىيىنچىلىق ۋاقتىدا قورال - ياراقلار ئارانلا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى ئەسكەرلەرنى قوللاندۇردۇق. دۈشمەن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ھۇجۇم قىلىپ كىردى. يېڭى ئەسكەرلەر قوراللارنى ئىشلىتىشنى بىلمىگەنلىكى ۋە ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالمىدى. سوقۇش داۋاملىق جىددىي بولۇۋەردى. ھەتتا ئۆلگەنلەرنى كۆمۈپ قويۇشقىمۇ ئامالسىز قالدۇق. كەنتتىكى ئادەملەر يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشنى تۇرغان جايىمىز ئادەمىمىز جاڭگالغا ئايلىنىپ قالدى. شۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئورۇنلاشقان جايىمىز قوشراپ قىمۇ ھۇجۇم ئوقلىرى چۈشۈشكە باشلىدى. دۈشمەنلەر بىزنى قوغلاپ مېڭىپ يەكەن دەرياسى ئارىلىقىغا قورشىدى. بۇ جاي دا بىر سوتكا تۇردۇق. كېيىن ئېگىز يارنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ بىر كۈن سوقۇشۇپ دۈشمەننى چېكىندۈردۇق. ئارىلىقتا بارلىق پولات باشلۇقلىرى يېتىپ كەلدى. بىز قىسقىغىنا يىغىن ئېچىپ، ئوڭۇشسىزلىقلارنى يەكۈنلىدۇق. نەتىجىدە بۇ ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىمىزگە ماسلىشالماسلىق ۋە قوماندانلىقنىڭ قالايمىقان بولۇشىدىن

بولدى دەپ قاراپ، قوماندانلارنى قايتىدىن سايلىماقچى
 بولدۇق. كۆپچىلىك، ھاكىم بەگ تەجرىبىلىك ئادەم، قوماندان
 دان بولسۇن دەپ مېنى كۆرسەتتى. شۇندىن كېيىن بىز
 يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ دۈشمەنلەرنى چاماسال، چۈندۈ
 كەنتلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، قوشراپقا كەلدۇق. چوڭ باش
 لىقلار بىزدىن بىر كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئايرىتاشقا ئورۇن
 لاشقان بولۇپ، بىزلەرنى تەمىنلەيدىغان مەنقۇلاتلارنىڭ
 ھەممىسى شۇ يەردىن ئېلىپ كېلىنەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئاغىر-
 بەگ چاماسال داۋىنىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن تاجىك
 پولىكىنى يۆتكىدى. تاجىك پولىكىدا ئارانلا 150 ئادەم بار
 ئىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن گومىنداڭ بىر تۈەن نەسىك
 رىي كۈچ بىلەن ئايرىتاشقا ھۇجۇم قىلدى. بۇ سوقۇشتا پولىك
 كومانداسى لەشكەرنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ يارىلانغان
 بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چېكىنمەستىن قەھرىمانلارچە سوقۇشۇپ،
 ئاخىرى ئۇلارنى چېكىندۈرگەن ۋە ئات - ئۇلاغ، قورال -
 ياراقلارنى غەنىمەت ئالغان. شۇ كۈنلەردە تاشقورغاندىن
 توختىبايوپ ئېزىزبەگ دېگەن بىر كىشى كېلىپ بارلىق ھە-
 ىي - مەمۇرىي باشلىقلارغا جىددىي يىغىن ئاچتى، يىغىندا
 بىزگە ئادەم ۋە قورال - ياراق بېرىدىغانلىقىنى ھەم شۇ ئار-
 قىلىق بىرىگادا قىلىپ تەشكىللەيدىغانلىقىنى ئىزگىلىدى.
 نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار ئارقىلىق بىرىگادا باشلىقلىرىنى
 سايلاپ چىقتۇق. بىرىگادا باشلىقى ئاتاخان، مۇئاۋىنى مەن
 (ھاكىم شىرىپ)، ناچالنىڭ شىتاب شەمشىدىن، مۇئاۋىنى
 موللاقول بولدى. باشقا تەشكىلى ئاپپاراتلارمۇ ئۆزگەرتىپ
 تەشكىللەندى. قەشقەر پولىكو، قاغىلىق پولىكى ۋە پىرىكام
 دىكى پىيادىلەر قوشۇنلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر پولىكى

قىلىپ تەشكىللەندى. ئۇنىڭ كوماندىرى ھاشىم ئاخۇن، مۇئاۋىنلىرى قاسىم ئاخۇن (بۇرۇن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ئادەم بولۇپ، بۇ قېتىم ئېزىبەگ بىلەن بىللە كەلگەن)، تۇردى قارىبەگ ۋە ناسىراخۇنلار بولدى. مەھەممەد ئاۋاق ترانسىپورت باشلىقى، تۇرسۇن خالىمۇرات ئىسكادىرون كوماندىرى بولدى. ئېزىبەگ، تاھىرىبەگىلەر تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى. بىز قوشراپقا قايتىپ كېلىپ يېڭى ئەسكەرلەرنى تەربىيەلەش بىلەن بولدۇق. بۇ چاغدا دۈشمەن ئىستېھكامى تۇمشۇق سارايدا ئىدى. بىز بۇ يەرنى تالىشىپ سوقۇشقان بولساقمۇ، ئاخىرىدا نەتىجىسىز قايتىپ كەلدۇق. ئۇيغۇر پولك كوماندىرى ناسىراخۇن قاتارلىق بىر قانچە كىشى قۇربان بولدى ۋە يارىدار بولدى. ئۇيغۇر پولكىنىڭ ئادەم سانى كۆپ ھەم چىۋاچىلىق ئىدى. تاجىك پولكىنىڭ ئادىمى ئاز ئىدى. شۇڭا ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇپ، تەڭ شەپ تۆت ئىسكادىرون قىلدۇق. ئۇيغۇرلار 70% نى ئىگىلىدى. شۇ ۋاقىتتا سوۋېت تەرەپتىن بىر قانچە ھەربىي - مەمۇرىي خادىملار كىرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر پولكىنى ئىككى پولك قىلىپ تەشكىللەندى. بۇ پولكىنىڭ كوماندىرى تۇردى قارىبەگ بولدى. يەنە بىر پولكىنىڭ كوماندىرى بىر ئۆز-بەك ئادەم بولدى. ئىككى پولك، بىرىگادا بولۇپ، ھەل شىماخۇن بىرىگادا كوماندىرى، سوۋېتلىك قادىراخۇن مۇئاۋىن كوماندىرى، ئىسلامبېك ناچالىنىڭ شتاب بولدى، قالغان مەسئۇل كادىرلىرى ئۆزىمىڭلەردىن بولدى. يەنە بىرى يەكەن بىرىگادىسى بولۇپ، كوماندىرى مادايوپ، مۇئاۋىنى ھاكىم شىرىپ، ناچالىنىڭ شتاب شەمىدىن ۋە موللائەلەم قول بولدى. شۇ كۈنلەردە تاشكەنتتىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم

قاتارلىق بىرقانچە كىشى كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا راز-
ۋېتكا خادىملىرى، سىياسىي تەشۋىقاتچىلار، دوختۇرلار ۋە
باشقا ساھە كەسپىدىكىلەرمۇ بارىدى. شۇندىن كېيىن قو-
شۇنلىرىمىز جانلىنىپ، تەرتىپ ئىنتىزامىمىز كۈچەيدى. ئىن-
تىزامغا خىلاپلىق قىلغانلار جازالاندى. دەل شۇ ۋاقىتتا
سارلادىكى باش شتابتىن ئىسھاقبەگ كەلدى، دېگەن تېلې-
گرامما كەلدى. (بۇ چاغدا بىزدىمۇ تېلېگرافى بارىدى)
بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا چارلوڭدىن تېلېگرامما كېلىپ،
بىرىگادا كوماندىرلىرى ۋە مەسلىھەتچىلەرنىڭ تېزىدىن كې-
لىشىنى ئېيتىپتۇ. بىرىگادا كوماندىرلىرى مېڭىش ۋاقتىدا،
گېنېرال ئىسھاقبەگنىڭ كېلىشىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن
تۇمشۇق ساراينى ئىشغال قىلىشنى مۇئاۋىن كوماندىرلارغا
تاپىلاپ قويۇپ كەتتى. بىزلەر بەلگىلەنگەن كۈنى يولغا
چىققان ئىمدۇق. دۈشمەنگە يېقىنلىشىپ بارغان ۋاقىتىمىزدا،
گېنېرال ئىسھاقبەگنىڭ تۇمشۇق ساراينى ئىشغال قىلىش
سوقۇشىغا ئۆزى كېلىپ قوماندانلىق قىلىدىغانلىقى ھەققىدە
تېلېگرام كەلدى، بىز قايتتۇق. شۇندىن كېيىن گېنېرال
ئىسھاقبەگ قوشراپقا كەلدى.

ئىسھاقبەگنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى

گېنېرال ئىسھاقبەگ قوشراپقا كەلگەن ۋاقىتتا سو-
ۋېت ئىتتىپاقىدىن بىرقانچە ئادەملەر بىللە كەلگەنىدى.
يەنە تاشقورغان ئىنقىلابىغا سەھنە ئارقىدا تۇرۇپ قوماندان-
لىق قىلغان قاراخان دېگەن ئادەممۇ ئاشكارا سەھنىگە چى-
قىپ، ئىسھاقبەگ بىلەن بىللە قوشراپقا كەلدى. ئىلگىرى

مەن كۆرگەن قاراخان قېرىغان رۇس ئادەم ئىدى، بۇ قېرى
تىم كەلگەن قاراخان ئەرمەن مىللىتىدىن بولۇپ، ياش
ئادەم ئىكەن.

ئىسھاقبەگ كەلگەندىن كېيىن دەسلەپ ئىشلىەنگەن
خىزمەتلەر، قوماندانلىق شتاب، بىرىگادا، پولك ۋە رەھبىرى
كادىرلارنى مەخپىي ئىسىم قويۇشتىن باشلاندى، شۇ قاتاردا
خەت - ئالاقە، ئەمىر - پەرمانلارمۇ مۇشۇنداق مەخپىي ئىس-
سىملار بويىچە بولىدىغان بولدى.

مەسىلەن: قوماندانلىق شتابنىڭ ئىسمى — مۇزتاغ
ئاتا، ئىسھاقبەگ — ئىسلامخان تۆرە، ھاكىم بەگ — ھۈرمەت
بەگ، لەشكەر — لەڭگەر شاھ... باشقىلارغىمۇ مۇشۇنداق ئىس-
سىم قويۇلدى. بۇ خىلدىكى خىزمەتلەرنى ئىسھاقبەگ بىلەن
بىللە كەلگەن سوۋېتلىكلەر ئىشلىدى. ئاندىن سوۋېتلىكلەر-
نىڭ ھەممىسىنى مەسئۇل خىزمىتىدىن قالدۇردى. بىرىگادا
كوماندېرىدىن تارتىپ، گۇرۇپپا باشلىقىغىچە ھەممىسى يەرلىك
تىن بولدى.

تەشكىلىي جەھەتتىن، باش شتابنىڭ نامى — مۇزتاغ
ئاتا سارلا باش شتاب دېيىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي-
يەتتە باش شتابنى ھازىرقى چارلوڭ يېزىسىنىڭ سوغۇق
دېگەن جايىدىكى جىلغا ئىچىگە قۇردى. بۇ يەردىمۇ بىر تىپ
لىبىگىراقى بىلەن بىر قانچە ئادەملەر ئالاقە خىزمىتىنى ئىشلىەيت-
تى. ئىسھاقبەگ قاتارلىق ئاساسلىق ھەربىي خادىملار ئالدىنقى
سەپكە كېلىپ قوشراپقا ئورۇنلاشتى. بارلىق خىزمەتلەرنى
ئىسھاقبەگ بىلەن بىللە كەلگەن ئاخۇنجانوۋ قاتارلىق
ئۆزبەكلەر ئىشلىدى. قوماندانلىق شتابقا ناچالىنىڭ
شتاب بەلگىلىمىدى. شتاب قارمىقىدا رازۋېتكا بۆلۈم قۇر-
لۇپتۇ.

رۇلۇپ، قاراخان ئۆزىنىڭ بىر نەچچە ئادەملىرى بىلەن يول
 ۋاس قارىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولدى. تىرانىمپورتقا قىش
 قەزىلىق مەھەممەت ئاۋاق، سادىق بەگلەر مەسئۇل بولدى.
 سىدىقخان تۆرەم ھەربىي پىركارور بولدى. مەمەت ئىشان قا-
 زى ئىسلام بولدى. ساۋۇت قارى، قۇربان موپتى ئاخۇننى
 مەمۇرى ھۆكۈمەت دەپ ئاتىدى. سەھىيە خىزمىتىگە ئىسھاق
 جان مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا سوۋېتتىن كەل-
 گەن دوختۇرلارمۇ بارىدى. يەنە مىللىي ئازادلىق تەشكىلات-
 تىمۇ قايتا تەشكىل قىلىنىپ، جانلاندىرىلدى. بۇ تەشكىلات-
 قا رەھبەرلىك قىلىنغان 11 كىشىلىك باشقۇرۇش ھەيئىتى ساپ
 لاندى. بۇلار ئىسھاقبەگ، سىدىقخان تۆرەم، ھاشىم ئاخۇن،
 سايت بەگ، كارۋانشا بەگ، ساۋۇت قارى، قۇربان موپتى
 ئاخۇن، مەمەت ئىشان، ئىسلام پەشەشاپ، تاھىر بەگ ۋە
 ھاكىم شېرىپلاردىن تەشكىل تاپقاندى. بۇنىڭ مەسئۇل
 كاتىبى مەخمۇت قۇتلۇق بولدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ھەربىيلەرگە ئۇنۋان بېرىش خىز-
 مىتى ئىشلەندى. ئالىي ئۇنۋان گېنېرال دېيىلىپ - ئارىمىزدىن
 ئىسھاقبەگ بىرلا ئادەم گېنېرال بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى
 ئۇنۋان پولكوۋنىك بولۇپ، بۇلار بەش نەپەر، يەنى - سى-
 دىقخان تۆرەم، ھاشىم ئاخۇن، تاھىر بەگ، ھاكىم بەگ،
 سايت بەگ ئىدى. بۇلاردىن كېيىنكى ئۇنۋانلار پاتىۋولكوۋ-
 نىك، مايۇر، كاپىتان، لېيىتەنت، ئىستارىشنا، سىرجانت دې-
 گەنلەردىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئۇنۋانلار قوماندانلىق شىتاپنا
 ئىشلەپ چىقىلغان بولسىمۇ، لېكىن رەسمىي ئۇرۇش مەيدان-
 لىرىغا ئورۇنلاشتۇرماستىنلا ئىنقىلاب ئاياغلاشتى. بۇنىڭدىن
 كۆپ ئادەملەر خەۋەرسىز.

ئىسھاقبەگ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي جەھەتتە بىر-
 گادا ۋە پولكلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۈچ ۋىلايەت
 ئارمىيىسىنىڭ تەرتىپ قاتارى بويىچە غالىمىيەت پولكىنى 13 - ئاتلىق
 پولك، ئاچىك پولكىنى 14 - ئاتلىق پولك، ئۇيغۇر پولك
 لىرىنى 15 -، 16 - ئاتلىق پولك دەپ ئاتاشنى يولغا قويدى.
 بۇرۇنقىدەك مىللەتنىڭ، يەرنىڭ، شەھەرنىڭ ۋە شەخسلەرنى
 ئىسمى بويىچە ئاتاش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ قاتارىدا
 سوۋېتلىك كوماندىرلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ ۋاقىتتا
 بىز ئىككى بىر گادا، بەش پولك بولۇپ قايتا تەشكىل
 لەندۇق، بىرىنچى بىرگادىنىڭ كوماندىرى ھاكىم شىرپ،
 ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىككى پولك بولغان. 13 - ئاتلىق پولك
 لىكىنىڭ كوماندىرى قادىر قول، مۇئاۋىنى ئابدۇراخمان جۈمە.
 14 - ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى لەشكەر، مۇئاۋىنى ياقۇپ
 كالان بولغان. ئىككىنچى بىرگادا كوماندىرى ھاشىم ئاخۇن،
 ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىككى پولك بولغان. 15 - پولكىنىڭ
 كوماندىرى تۇردى قارىبەگ، (يەنە بىرىنىڭ ئىسمى
 ئېسىمدە قالمايغان). 16 - پولكىنىڭ كوماندىرى قاسىم
 ئاخۇن بولۇپ، قالغانلىرى ئۇيغۇرلاردىن بولغانىدى. يېڭى
 دىن تەشكىللەنگەن پولكىكە يېڭىسار قىزىللىق تۇرسۇن ئاتام
 باي كوماندىر بولغان ئىدى. لېكىن پولك ئەسكەرلەرگە ئىر
 گە بولمىچە مىللىي ئىنقىلاب ئاياغلاشتى. يەنە چوڭ مىنام
 وت - ئايروپىلان ئاتىدىغان، تانكا ئاتىدىغان ۋە پارتىلات
 قۇچ قوراللارنى باشقۇرىدىغان بىر باتالىيون بولۇپ، بۇنى
 دەسلەپتە ئۆزبەكلەر باشقۇرغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا بۇنىڭ
 غا ئايلىنىپ باشلىق بولدى.

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىر

لەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تېنچلىق بېتىمى ئىمزاھلىنىپ، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابچى قوشۇنلىرى قورالسىزلاندۇرۇلدى ھەمدە بېتىمگە ئاساسەن تارقىتىۋېتىلدى. ئىسھاقبەگمۇ قايتىپ كەتتى. بىز بىر قانچىلا ئادەم قورالغا مەسئۇل بولۇپ، ئېلىپ ماڭدۇق. بىز تاغارماغا بارغاندىن كېيىن، سوۋېتتىن كەلگەن قوراللارنى سوۋېت تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەردۇق. گومىنداڭدىن ئىسھاق ئالغان بىر قىسىم ناچارراق قوراللار بىلەن بىر چېگرا ساقلاش ئوتتۇرىسى تەشكىللىپ، تۇردى قارى بىلەن لەشكەرنىڭ مەسئۇلىقىدا تاشقورغانغا ئەۋەتتۇق. لەشكەر بېرىشقا ئۇنىۋىدى. تۇردى قارى بەگ بېرىپ بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئورنىغا نايىمىنى مەسئۇل قىلىپ قويۇپ قايتىپ كەلدى. گومىنداڭ تەرەپ چىققان چاغدا قوراللارنى نايىم تاپشۇرغانىدى. لېكىن 1947 - يىلى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى نايىمىنى ئېتىپ تاشلىدى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر تەرەپتىكىلەرمۇ قورالسىزلاندۇرۇلغان بولۇپ، قوراللارنى سوۋېت تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بەزى جايلاردىكى تارماق پارتىزان ئەترەتلىرىگە دەرھال قورال تاپشۇرۇشنى، بولمىسا ئۇلارنى ئېتىپ تاشلايدىغانلىقىنى جاكارلىغان. شۇ ۋاقىتتا چاماسالدىكى قادىر قول رەسمىي ئۇقتۇرۇش كېلىپ قورال تاپشۇرۇپ بولغىچە ئېتىپ تاشلانغان، گومىنداڭ تەرەپ سىرتقى جەھەتتىن تېنچلىق بېتىمىنى سۆزلەپ، ئىچكى جەھەتتىن ئۆچمەنلىكنى بىلدۈرگەن. مىللىي ئىنقىلابچىلار ئارىسىدىكى نامى چىققان كوماندىرلارغا ۋە كۈچى بار ئادەملەرگە قەست قىلغان ياكى ئاشكارا زىيانكەشلىك قىلغان، شۇڭا مەنمۇ ئۆز ھاياتىمىزدىن ئەنسىرەپ، يولۋاس

قارى، ئوسمان قىرباش، موللا ئەلەم قول، ئابدۇراخمان جۈمە، ئايىلمىچى قاتارلىقلار بىلەن بىللە خوتۇن، بالىلىرىمنى ئېلىپ سوۋېت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتىم. بىز توققۇز ئائىلەلىك ئادەم بىللە مېڭىپ، قىرغىزىستاننىڭ ئۈچ ئوبلاستىدىكى كىچىك ئالاي دېگەن تاغلىق جايغا بېرىپ، ئىسھاقبەگىنىڭ ئاتىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشتۈك. بۇ جاي دا بىزگە ئوخشاش قېچىپ ئۆتكەن قىرغىز ئەسكەرلىرى يىغىلىپ، يۈز ئائىلىگە يېقىن ئادەم بولغان ئىكەن. بىزمۇ شۇلار بىلەن بىللە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بولۇپ تۇردۇق. 1955 - يىلغا كەلگەندە، ئالمۇتا شەھىرىدىكى جۇڭگو كونسۇلخانىسىنىڭ رۇخسەت بىلەن، قايتىشنى خالىغان بىر قانچە ئائىلەلىك كىشىلەر بىللە قايتىپ كەلدۇق. شۇ قاتاردا مەنمۇ خوتۇن بالىلىرىم بىلەن قايتىپ كەلدىم.

1932 - يىلى پارتلىغان قەشقەر قىر - غىزلىرىنىڭ قوزغىلاڭى توغرىسىدا

تۇرغان قۇجۇمباي

1932 - يىللىرى مەن 16 ياشلاردا بولۇپ، ئۆز ئائىلىمىدە ئىدىم. شۇ چاغدا قەشقەر تەۋەسىدىكى تۇيۇن رايونىنىڭ قىزىل قورغان دېگەن جايغا قۇرۇلغان بىر چېگرا ساقچى پونكىتى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى چىڭ فامىلىلىك بىر خۇيزۇ ئادەم ئىدى. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى « چىڭ لويە » (چىڭ غۇجام) دەپ ئاتايتتى.

شۇ ۋاقىتلاردا چاقماق قورول، تېرەك كۆكيار قورول، ياغاچ ئارت قورول، قىزىلئۆي بەگلىكى، قانجوغان بەگلىكى (بۇ ئىككى بەگلىكنى قوشۇپ بىر قورول ھېسابلايتتى)، بۇرتوقاي قورول، بوستانتېرەك قورول، ئۇلۇغئارت قورول، مۇجى قىياقباش قورول، بۇلۇڭكۆل قورول، ئويتاغ، ئاتتويىناق قورول، قارا كېچىك، جۇلۇقباش قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسى قەشقەر كونىشەر ناھىيىسىگە تەۋە ئىدى. شۇ يىلى 1 - ئايدا: «چىڭ لويەگە مادو تەيىدىن بۇيرۇق كەپتۇ. قىرغىز رايونلىرىدىن ئەسكەر ئالىدىكەن. ئاقساقال، يۇز يېشىلار خەلقنى يىغىپ بېرىدىكەن.....» دېگەن گەپلەر پەيدا بولدى. ئاڭلىساق ئويۇنلۇقلارنى يىغىپ ئۇلار-

دىن ئەسكەر ئاپتۇ. كېيىن بۇ ئىشلار بىزنىڭ قوروالغىمۇ يېتىپ كېلىپ، بىزنىمۇ ئەسكەرلىككە مەجبۇرى يىغىۋالدى. بىز چىڭ لويەنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى بىلەن تىيۇن، قىزىل قورغانلارغا بارساق، بۇ جايلاردىن ئالغان ئەسكەرلەرنى قەشقەرگە ئېلىپ كېتىپتۇ. بىزگە بىردىن خەنزۇنى مەسئۇل قىلىپ، قىزىل قورغاندا ئىككى كۈن ئاتلىق مەشق قىلدۇردى. ئۈچىنچى كۈنى بىزنى قەشقەرگە ئاپىرىپ شىپتەي يامۇلىغا چۈشۈردى. قارىساق بۇ يەردە تىيۇندىن ئېلىپ كەلگەن قىرغىزلارمۇ بار ئىكەن. بىز بېرىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن، قىزىل ئۆي تەۋەسىدىكى ئۈچ قورولدىن يىققان قىرغىزلارنى بىزگە قوشۇپ، شىپتەي يامۇلىدا تۇرغۇزدى. بىزنى تەرتىپكە سېلىپ، چىڭ لويەنىڭ كونا ئەسكەرلىرىدىن ئىككىدىن كىشى بىر قورولغا مەسئۇل بولدى. يەنە ئۆز ئىچىمىزدىن لەنجاك، پەيچاك، بەنجاڭلارنى سايلىدۇق. بىز ھەر قايسى لەنلەر بويىچە بىر نەچچە كۈن ئاتلىق مەشق قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى بەش قورولدىن يىغىپ كەلگەن قىرغىزلارنى (تەخمىنەن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى) كانتايىلاق ئارقىلىق پەيزىۋاتقا ماڭغۇزدى. كانتايىلاق ئىككى كېچە قونغاندىن كېيىن، ئارقىمىزغا قايتۇرۇپ كېلىپ ئاتۇش بازىرى مەشەتتە قونغۇزدى. ئەتىسى باچاك ئارقىلىق توغروسۇغا باردۇق، بۇ جايدا سوۋېت تەرەپتىن كېلىپ قاماققا چۈشۈپ قالغان قوشما دېگەن قىرغىزنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، چىڭ لويەنىڭ پەرمانى بىلەن ئۇنى بىزگە باش مەسلىھەتچى قىلىپ قوشتى. دەل شۇ كۈنلەردە: «قوزغىلاڭچىلار ئۈچ تۇرپان - ئاقسۇلارغا كەپتەشمەش، پات - يېقىندا بۇ جايلارغىمۇ كەلگۈدەك ئىش ..... » دېگەن گەپ - سۆزلەر

كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كېيىن بۇ گەپ تېخىمۇ كۈنكۈرتلىشىپ: «قۇمۇلدىن خوجىنىياز ھاجى، يول- ۋاس قوزغۇلۇپ چىقىپتۇ. تۇرپاندىن مامۇت سىجاڭلار، كۈ- چاردىن تۆمۈر تۈەنجاڭ، بايىدىن باي لۇجاڭلار قوزغۇ- لۇپ چىقىپتۇ ...» دېگەن خەۋەرلەر ئاشكارا ئاڭلىنىپ تۇردى. كېيىن بۇ سۆزلەرگە: «بىزگە باشلىق بولغانلار (دا- رىنلار) بىزلەرنى ئۇلارغا قارشى سوقۇشقا سالىدىكەن...» دې- گەن سۆزلەر قوشۇلۇپ، ھەممىمىز غەم - ئىندىشىگە چۈشتۇق.

بىز توغروسۇدا ئىككى ھەپتىدەك تۇرغاندىن كېيىن، پەيزىۋات تەۋەسىدىكى بەش قورولدىن (يەنى، قارا جول، كۈركۈرە، قىزىلسۇ، قۇرۇملۇق، مەيدانلاردىن) مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ كېلىپ بىزگە قوشتى. ئۇلارنى بىر قۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، پەيزىۋات تە- ۋەسىدىن ئالغان ئەسكەرلەرنى توغروسۇدا قېلىشنى ئۇقتۇر- دى. بىزنى جايىتۇپە، پىچان تەرەپكە يۆتكەپ باردى. شۇ كۈنلەردە: «قەشقەر كۈنمىشەھەر تەۋەسىدىكى جايلاردىن ئال- خان قىرغىز ئەسكەرلەرنى ئىچكى تەرەپ بىلەن مارالبېشى- غا ئېلىپ مېڭىپتۇ...» دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. بىز بىلەن بىللە ماڭغانلار چىڭ لويە ۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بولۇپ، 300 دىن ئارتۇق كىشى ئىدى، باشلىقلارنىڭ كۆپىنە- چىسى خەنزۇ ۋە خۇيزۇلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئاز ئىدى. دەسلەپتە بىزگە بەدۋۇلەتتىن ئولجىغا چۈشكەن چۈيۈن ئوقلۇق قارا مىللىتى تارقىتىپ بەرگەندى. بىز جايىتۇ- پىگە يېتىپ بارغىنىمىزدا، بىزگە توققۇز ئاتار، بىر ئاتار، مىشەكلىك ئوق چۈشىدىغان زامانىۋى قوراللارنى تارقىتىپ

بېرىپ، بىزدىكى ئەسكى مىلىتلارنى پەيزىۋات تەۋەسىدىن
 يىققان قىرغىزلارغا تارقىتىپ بەردى. بىز 4 - ئاينىڭ باش-
 لىرىدا پىچانغا يېتىپ باردۇق. ئۈچ كۈندىن كېيىن كەچ-
 لىكى جىددىي كارىي چىلىنىپ ئەسكەرلەرنى يىغدى. بىز
 رەتلىك ئىستروې بولغانىدىن كېيىن، كوماندىمىز بىزگە:
 «ئەتە ئەتىگەندە چىڭ لويە قاتارلىق باشلىقلار كېلىدۇ، تا-
 ماقنى بۇرۇن يەپ، ئاتلارغا مىنىپ، قوراللىق كۈچىڭىز-
 قىپ ئىككى سەپ بولمىسىلەر، دارىغلارنى قارشى ئالامىز...»
 دەپ ئۇقتۇردى. (بۇ ۋاقىتتا كونا قىرغىز ئەسكەرلەر بىلەن
 ئەمەل توتقان قىرغىزلار ئىچكى جەھەتتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ،
 دارىنلارنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەن. مەخپىيەتلىكنى قات-
 تىق ساقلاش ئۈچۈن بىز يېڭى ئەسكەرلەرگە ئېيتماپتۇق.) بىز
 ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ قوراللىنىپ، ئاتقا مىنىشتۇق ۋە بەلگىلىمگەن
 كۈچىڭىز بېرىپ سەپ بولۇپ تۇردۇق. باشلىق قىرغىزلار ئالدىمىزغا
 كېلىپ: «چىڭ تۇرۇڭلار. بىز قانداق بۇيرۇق بەرسەك چو-
 قۇم شۇنداق قىلىمىسىلەر.» دېدى. چىڭ لويە باشلىق ئوندىن
 كۆپرەك خەنزۇ ئەمەلدارلار مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن سەپ
 ئالدىغا كەلگەندە، ئۇلارغا ھەربىي سالام بېرىش باھانىسى
 بىلەن ئوق چىقىرىپ، «ئات!، ئات!» دېگەن بۇيرۇق بېرىلدى.
 كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە دارىنلارنىڭ ھەممىسىگە ئوق تېگىپ
 يىقىلدى. پەقەتلا چىڭ لويىگە ئوق تەگمەي قالغانلىقى
 ئۈچۈن، ئۇ تاغ تەرەپكە ئاتلىق قاچتى. ئارقىسىدىن قىرغىز
 ئەسكەرلەر قىرغىلاپ بېرىپ ئېتىپ تاشلىدى ۋە ئۇنىڭ
 ئۆلۈكىنى تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەلدى. بىز ئۇلارنىڭ مۇ-
 ھاپىزە تېخىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، قورال - ياراقلىرىنى يى-

غەۋالدۇق. تەرەپ - تەرەپلەرگە قىرغىزلاردىن ئۆۋەتچى قو-
يۇپ، شۇ كېچىسىلا ئوسمان ئېلىنى چىڭ لويەنىڭ ئورنىغا
باشلىق سايلاپ، غوجا بولدۇق دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن قىرغىزلار ئوسمان ئېلىنىڭ باشچىلىقىدا كەينىگە
چىكىنىپ توغرىسۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايلاردىكى دۈشمەن-
لەرنى تېرە - پېرەك قىلدى. ھەمدە ئوسمان ئېلى قومان-
دانلىق ئورنىدا تۇرۇپ: «ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن تۇڭگانلارنى
ئۆلتۈرمەڭلار. خەنزۇلاردىن مۇسۇلمان بولۇشنى خالىغانلارنى
ئۆلتۈرمەڭلار» دەپ جاكالدى. بىز شۇ بويىچە سوقۇشۇش
بىلەن بىللە، بۇرۇن توغرىسۇغا يۆتكەپ چىقىلغان مىلىتىق،
ئوق - دورا ۋە زەمبىرەكلەرنى ئولجا ئالدۇق. سوقۇشتا
ئۆلگەن 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى كۆمدۇق.

4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرنى ئالىمىز دەپ
كېچە - كۈندۈزلەپ توختىماي ماڭدۇق. قۇرتقا دېگەن جاي-
غا كەلگەندە بىر قىرغىزنىڭ ئۆيىگە كىرسەك، قېچىپ
كەتكەن خەنزۇلار بىر قىرغىزنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كالى-
سىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. ئوسمان ئېلى بۇنى كۆرۈپ قاتتىق
غەزەپلىنىپ، ئەسىرگە چۈشكەن ئون نەچچە خەنزۇنى ئېتىپ
تاشلىدى. خۇيزۇلارنى ئۆلتۈرمەيمىز دەپ بىللە ئېلىپ ماڭ-
دۇق. ئاستىن ئاتۇشنىڭ شۇرۇق دېگەن يېرىگە كەلسەك،
بۇ جايدىكى خەلقلەر ئان - توقاچلارنى يېقىپ، قويلارنى
سويۇپ، بىزنىڭ كېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بىز بۇ
روزىخارلارنىڭ بىر قىسمىنى قوبۇل قىلدۇق. چۈنكى -
ئۆزىمىزنىڭمۇ ئۆگىگە ئارتىپ ماڭغان يېتەرلىك روزىغار-
لىرىمىز بار ئىدى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ھېيت
ئايەم كۈنلىرى ئىكەن. (قايسى ھېيت ئىكەنلىكى ئېسىمدە

يېزىق، شۇڭا بىزمۇ ئات ئۈستىدىلا ناماز ئوقۇدۇق. كېيىن ئاتۇشنىڭ بوغاز دېگەن يېرىدە ئىككى كۈن تۇرۇپ، خەلق لىرىدىن ئات ئېلىپ، ناچار ئاتلارنى خەلىقلىدۇق. ئاتۇش خەلقلىرى بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى ساھابىنى قوللاپ - قۇۋ - ۋەتلىدى. شۇ جايدىكى كىچىك ئاخۇن دېگەن كىشى 2000 دىن كۆپرەك ياشلارنى كالتەك - توخماقلار بىلەن قوراللان دۇرۇپ، بىزگە ياردەملىشىپ ئىنقىلاب قىلىش ئۈچۈن بىز بىلەن بىللە ماڭدى. شۇ كۈنى قىرغىز قوزغىلاڭچى قوشۇن لىرىنى مايىر، تاتىر، لەڭگەر دېگەن جايلاردىكى ئۇيغۇرلار مېھمان قىلىپ، قوندۇرۇپ قالدى. (باشلىقلار ئۆيىدە، ئەس - نەرسە سىرتتا ئۇخلىدۇق). ئەتىسى ئۈستۈن ئاتۇشقا بارساق شۇ جايدىكى خەلقلەرمۇ بىزنى قىزغىن قوللاپ قارشى ئالدى ۋە ئالدىمىزغا چىقىپ گۆش، نان - تىنچاقچىلارنى يوللۇق تۇتتى. قارىساق تۇرسۇن ئەپەندى، نامان ئەپەندى، مەھمەتلى ئەپەندى، يۈسۈپ ئەپەندى دېگەن كىشىلەر تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلار ئىكەن، ئۇلار «ئىسلام ئۇلغايىسۇن!» دېگەن شوئارلار چاپلانغان لوزۇنكىلار بىلەن ئاق بايراقلارنى كۆ - تۈرۈشۈپ چىقىپتۇ. بىزمۇ ئاق ماتادىن سەللە يۆگەپ «غوجا بولدۇق» دېگەن شوئار بىلەن ئاق بايراق كۆتەردۇق.

بىز ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئايرىمىدىكى داۋاندا تۇرۇۋاتقان ۋاقىتىمىزدا، قەشقەردىكى ماداۋتەي جازىيىسىدا بىزنى ئافغانى 200 دىن ئارتۇق قوراللىق ئادەم بىلەن بىزنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار بىز بىلەن ئازراق سوقۇشۇپلا قېچىپ كېتىشتى. بىز ئۇلارنىڭ ئىككى ئادىمىنى تۇتۇۋېلىپ، بىرىنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ قوراللىق قىلىدۇق. (سوقۇش بولغان جاي ھازىرقى ئۇچتۇر پاندىكى شان قىزىنىڭ ئۆيى

ئۈستىدىكى تاغ ئىدى). شۇنىڭ بىلەن بىز يەنىمۇ ئىلگىرى-
 لەپ مېڭىپ تاقىرىغا (ھازىرقى ئايرۇدۇرۇم) چىقىپ ئورۇن-
 لاشتۇق. بۇ ۋاقىتتا ئاستىن ئاتۇشتىكى كىچىك ئاخۇن تەش-
 كىلىلىگەن 2000 دىن كۆپرەك كالتەكچى ياشلار بىلەن ئۈس-
 تىن ئاتۇشتىكى زەيدىن كارۋان تەشكىلىلىگەن 1000 دىن
 ئارتۇق ياشلار پىدائىي بولۇپ بىزگە قوشۇلغان بولۇپ، ئادەم
 سانىمىز 7000 دىن ئېشىپ كەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىكى
 ماداۋتەي قەشقەرنىڭ چوڭ بايلىرى. قازى، ئاخۇنلىرىدىن
 ئوندىن ئارتۇق كىشىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، بىز بىلەن
 سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق قوزغىلاڭنى تىنچ يول بىلەن بې-
 سىتتۇرۇشقا ئۇرۇندى. بىز ماداۋتەينىڭ ھىلى - نەيرىڭنى
 بىلگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ ئەلچىلەرنىڭ پىكىرلىرىنى رەت
 قىلدۇق ھەمدە سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلمايدىغانلىقىمىزنى
 بىلدۈرۈپ، «شەھەرنى بىكار قىلىپ بەرسۇن، بولمىسا سوقۇ-
 شىمىز!» دەپ جاۋاب بېرىپ ئەلچىلەرنى قايتۇردۇق. ئەتىسى
 بىر كۈن تەييارلىق قىلىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشماقچى بول-
 دۇق، قىزىلئۆي قاتارلىق ئۈچ قورولنىڭ قىرغىنلىرى قۇم
 دەرۋازا بىلەن شىپتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.
 ئاتۇشتىن قوشۇلغان كالتەكچى ياشلار دەرۋازىغا ئوت قويۇپ،
 يول ئاچماقچى بولدى. تۇيۇن، چاقپاق قوروللىرىدىكى قىر-
 غىزلار يارۋاغ دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ كىرمەكچى بولدى. تې-
 رەك، كۆكيار قوروللىرىدىكى قىرغىزلار تۆشۈك دەرۋازىدىن
 بۆسۈپ كىرمەكچى بولدى. تەييارلىقىمىز پۈتكەندىن كېيىن،
 بىز بەلگىلەنگەن جايىمىزغا يېتىپ بېرىپ، سوقۇش باشلى-
 دىمىنى كۈتۈپ تۇردۇق. تاڭ سەھەر بولغاندا سوقۇشۇش
 بۇيرۇقى بېرىلىش بىلەن تەڭ ھەر تەرەپتىن ئوق ئاۋازى

ئاڭلىنىپ، سوقۇش باشلىنىپ كەتتى. بىز يېرىم كۈندىن ئارتۇقراق جەددىي سوقۇشتۇق. كۈن پېشىن بولغاندا شەھەر ئېلىنىپ سوقۇش توختىدى. بىر قىسىم دۈشمەنلەر ئۆلدى، ئاز بىر قىسىم دۈشمەنلەر قېچىپ كەتتى. قوماندانلىق ئورنىدىن «شەھەر ئېلىندى، تىنچلىق بولدى، پۇقرالار ئۆز كەسپىنى قىلسۇن. قاچقان دۈشمەنلەرنى تۇتۇپ كەلگەنلەرگە مۇكاپات بېرىلىدۇ. ئۆزى كېلىپ تەسلىم بولسا كەڭچىلىك قىلىنىدۇ...» دەپ يارلىق چۈشۈرۈلدى. سوقۇش بولغان كۈنى ماداۋتەينى (ماشياۋۇنى دېمەكچى - تەھرىردىن) قەشقەرلىق ئىبراھىم لوزۇڭ دېگەن باي ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، يوشۇرۇپ قويغاچقا ئامان قالدى. شۇ كۈنى كەچتە ئوسمان ئېلى شىپىتەي يامۇغا (ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى باشقارمىسى بار جايغا) ئورۇنلاشتى. ئىككى كۈندىن كېيىن تۆمۈر تۈەن-جاڭ يېتىپ كېلىپ، داۋتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشتى. شەھەر ئىچى تىنچلىنىپ، سوقۇش ۋەھىسى تۈگىگەندىن كېيىن، ئوسمان ئېلى بارلىق قوزغىلاڭچىلارنى يىغىپ تەرتىپكە سېلىش ئىشىنى باشلىدى. ئوراز، توختى، ئىسسىي ئۈچى-لۈجاڭ بولدى. ئۇيغۇرلاردىن كىچىك ئاخۇن، يۇسۇپ، زەيدىن كارۋانلار تۈەنجاڭ بولدى. ئىككى كۈندىن كېيىن يەكەننى (يەكەننىڭ كونا - يېڭى شەھەرلىرىنى) ئېلىش ئۈچۈن پىلان تۈزۈلۈپ، ئوراز لۈيىجاڭ بىلەن توختى تۈەنجاڭنىڭ باشچىلىقىدا يەكەنگە يۈرۈش قىلدۇق. ئۇ جايدىمۇ كۆپ سوقۇشمايلا دۈشمەنلەر شەھەرنى تاشلاپ قاچتى. بىز يەكەننى تىنچىتىپ، رەسمىي قولىمىزغا ئالغاندىن كېيىن قايتىپ كەلدۇق. شۇ يىلى 5 - ئايدا شەرقى تۈركىستان ھەربىي، مەمۇرى ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. مەمۇرى مەھكىمە باشلىقى سا-

ۋۇت داموللا (ئۇيغۇر)، مۇئاۋىن باشلىقى قىرغىزلاردىن ئىبارەت دۇللا بەگ بىلەن چىپاق قازى بولدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ پۇلى دەپ ئاق لاتىغا باسقان پۇل چىقىرىلىپ، (بۇ پۇللارنىڭ يۈزىدە شەرقىي تۈركىستان ھەربىي قوماندانى ئوسمان سىلىڭ، مەمۇرىي ھۆكۈمەت باشلىقى ساۋۇت داموللا دېگەن خەتلەر بار ئىدى) كونا پۇللار بىلەن تەڭ خەجلەندى. ئۇزاق ئۆتمەي خوتەن ئېلىنىپ، ئەمىر پاشا بولدى. كېيىن قىزمۇل، تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى كېلىپ قەشقەر يېڭىمىشەھەرنى ئالماستى دەپ سوقۇش باشلىدى ۋە قەشقەردىكى خۇيزۇلار ئۇ يەرگە كىرىۋالدى. شۇ چاغدا «ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ماجۇڭچىنىڭ قوشۇنلىرى قاراشەھەرنى ئېلىپتۇ، پات ئارىدا قەشقەرگە كېلىدىكەن...» دېگەن سۆزلەر تارقىلىپ يۈردى.

شۇ يىلى 6 - 7 - ئايلاردا ئوسمان ئېلى سىلىڭ، تۆمۈر سىجاڭ ئىلىي قوماندان بولدى دەپ ئۇقتۇرۇلدى. يەنە توختى، ئىساي، قوشباتلار لۇجاڭ، سېتىۋالدى، كىچىك ئاخۇن، رەشىد، ئابدۇللا، ئوسمان قاتارلىقلار ئىزاھچاڭ بولدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا «تۆمۈر ئېلى سىجاڭ بوپتۇ. ھا- پىز، ئاندىنەك ھاجى لۇجاڭ بوپتۇ، خۇيزۇلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە چولاق زىخۇيلار بۇلارنى قوللاپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالدى. شۇ يىلى 8 - ئايلاردا ئوسمان ئېلى يېڭىمىشەھەردىكى خۇيزۇلارنىڭ باشلىقى بىلەن كۆرۈشكەندە، خۇيزۇلار ئېنىڭغا: «شەھەرنى سىز ئالغان تۇرسىڭىز، نېمە ئۈچۈن تۆمۈر، سىلىڭ بولمىدىكەن. سىزنىڭ سىلىڭ بولۇش سالاھىيىتىڭىز يوقمۇ؟» دەپ ئوسماننى قۇتارتىپ، ئىككىسىنى بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى بىر

كۈلى تۇيۇقسىزلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قىزىلىۋېتى، قانچۇنغا
 بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەتىسى تاڭ سەھەردە ئاساسلىق
 قىسىملىرىنى ئېلىپ، كارىي چېلىپ يولغا چىقتى. بىز تۈەن
 جاڭ ھەم مۇئاۋىن دوتەي ئابدۇللانىڭ باشچىلىقىدا شىپتەي
 يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن يامۇلغا كۆچۈپ كىردۇق.
 يامۇلىنى بىر كېچە ساقلاپ ياتتۇق. ئەتىسى كۈن چۈش
 ھەھەلى بولغاندا «تۆمۈر سىجاڭ لەڭگەرگە سەيلىگە چىققان
 ئىكەن، خۇيزۇلار يولدا ئالدىنى توساپ ئۆلتۈرۈپتۇ ھەم ئۇ-
 نىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىپ ھېيتكارغا ئېسىپتۇ. شۇنىڭ
 بىلەن خۇيزۇلار قوشۇنلىرى چولاق زىخۇينىڭ باشچىلىقىدا
 كونا شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپتۇ...» دېگەن خەۋەر كەلدى.
 ئارقىدىنلا تەرەپ - تەرەپتىن ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باش-
 لىدى. شىپتەي يامۇلىنىڭ سېپىلىدىن ئوق چىقىپ، ئۇ جاي-
 دىكى پوستلىرىمىز قېچىپ كەلدى. ئارقىدىنلا خۇيزۇلار
 بېسىپ كىرىپ، قورال - ياراق، ئوق - دورا ۋە ئاتلىرى-
 مىزنى بۇلاپ چىقىپ كەتتى. بىزنى ساقلاپ پوستتا تۇرغان
 ئادەملىرى قالدى. ئارقىدىنلا يەنە بىرمۇنچە خۇيزۇلار كىرىپ
 كىيم - كېچەكلىرىمىزنى ۋە ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلىرى-
 مىزنى تارتىۋالدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىر
 ئادەم كېلىپ بىزگە: «سىلەر مىدىرلىماي تىنچ تۇرۇڭلار،
 چولاق زىخۇينىڭ بۇيرۇقى بويىچە سىلەرنى ئوسمان سىلىڭغا
 تاپشۇرۇپ بېرىمىز...» دېدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، ئوسمان
 سىلىڭنىڭ ئىنىسى موللا ئۆمەر دېگەن كىشى ئون نەچچە
 كانىۋايلىرى بىلەن شىپتەي يامۇلىغا كەلدى. خۇيزۇلار يامۇ-
 لىدىن چېكىنىپ چىقىپ، بىزنى موللا ئۆمەرگە تاپشۇرۇپ
 بەردى. ئەتىسى ئوسمان سىلىڭ بارلىق قوشۇنلىرىنى ئېلىپ

كېلىپ، سېپىلدىكى قاراۋۇللارنى كۆپەيتتى. چارلىغۇچىلار يارۋاغ سېپىلى بىلەن قۇم دەرۋازا تەرەپلەرگە بارسا، خۇپ زۇلار ئۇ جايغا قاراۋۇللارنى كۆپەيتىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بىزمۇ خۇيزۇلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدۇق. شۇ كۈنى كۈن ئولتۇرۇش بىلەن تەڭلا مىللىتى ئاۋازى كۆپەيدى. ئارقىدىنلا خۇيزۇلارنىڭ زەمبىرەك ئوقلىرى شىپتەي يامۇلىنىڭ سېپىلىگە چۈشتى. بىز تەرەپتىن ئادەم ئۆلىمىدى. پەقەتلا سېپىلنىڭ ئازراق چايللىرى بۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سوقۇش جىددىيەلەشتى. تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا ئوسمان سىلىڭنىڭ ئىسمى موللا ئۆمەرگە ئوق تەگدى، دەپ خەۋەر كەلدى. ئوسمان سىلىڭنىڭ ئارقىسىدىن ھەممىمىز سېپىلىگە چىقىپ يىغا-زارە بىلەن «خۇيزۇلارنى قەتئىي يوقىتىش كېرەك!» دەپ قەسەم قىلىدۇق. ئوسمان سىلىڭ ئىسمىغا تەگكەن ئوقنىڭ ئالدى تەرەپتىن ياكى ئارقا تەرەپتىن كەلگەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىپ، ئارقىسىدىن تەگكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسمىنىڭ بىر كاتىبى ۋە بىر تەرجىمانى خۇيرۇ بولغانلىقىنى ئۇچۇن، «ئوقنى چوقۇم شۇلار ئاتقان» دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، بۇ ئىككى خۇيزۇنى ئېتىپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ سوقۇش ئىككى سوتكا جىددىي بولۇپ، ئىككىسى كۈن چىققان مەھەللەدە «خۇيزۇلار قېچىپتۇ، كۆپ قىسمى ئۆلۈپتۇ...» دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز ئالدىنقى سەپ ئورۇنلاشقان جايغا (يەنى، كونا مال بازىرى بىلەن تاش بازىرىغا) بارساق، بۇيەردىكى ئاۋۇكلەردىن ئادەم ئۆتكۈسىز بولۇپ كېتىپتۇ.

سوقۇش ئاخىرلاشىپ، تىنچلىق ئېلان قىلىنغاندىن

كېيىن، مەن بىرقىرغىز بالا بىلەن ئۆلۈكلەرنى كۆرگىلى بېرىپ، ئۆلۈكلەردىن ئۆتەلمەي قايىتىپ كەلدۇق. خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىملىرى كۆك ئىشتان — چاپان، ئاق دوپپا ئىكەن. كېيىنكى كۈنلەردە يېڭىشەردىكى خۇيزۇلار بىلەن كونا شەھەردىكى قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا پارچە - پۇرات ئۇرۇش لار دائىم بولۇپ تۇردى، شۇ يىلى 10 - ئايلارغا كەلگەندە قىرغىزلارمۇ، ئۇيغۇر، ئۆزبەكلەرمۇ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشىپ پارچىلىنىشلار بولدى. ئاقسۇ تەتە قىرغىزلار ئۆز ئىچىدىن قۇتۇلۇپ رېشىپ ئوسمان ئېلى، توختى لۇجاڭ، ئىسسىق لۇجاڭ، ئىسراز سىجاڭ قاتارلىقلارغا قارشى چىقتى ھەمدە ئابدۇخالىق نىڭ باشچىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھايات قالغانلىرىنى خوتەنگە پالدى. ئۆزبەك قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى سېتىۋالدىغاننىڭ باشچىلىقىدا ئافغانىستانغا قېچىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ماجۇڭنىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، يېڭىشەردىكى خۇيزۇلارغا ماسلىشىپ قەشقەرنى بۆلۈشكە ئىلگىمدى ھەمدە قەشقەردىكى قىرغىز، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك قوزغىلاڭچىلىرىنى سۈرۈپ چىقاردى.

1934 - يىلى خوتەن پادىشاھى ئەمىر I، ئوسمان ئېلى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئادەملىرىنى ئازاد قىلىپ قەشقەرگە قايتۇردى. شۇ يىلى 2 - ئايلاردا ئۇ قەشقەرگە كىرەلمەي يەكەندىن ئۇدۇللاپ پەيزىۋاتقا كېلىپ، ئۇ يەردىكى (يەنى كۆركۈرە، جايىتۆپە، قارا جۇل، قۇرۇملۇق، تەڭرىمەتى، مەيدانلاردىكى) قىرغىزلارنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە نۇپۇزلۇق كىشىلىرىدىن توختاخۇن، قۇربان ئاخۇن قاتارلىقلارنى باشلىق قىلىپ، ئۇلارغا ئۆزىنى سىلىك دەپ ئېلان قىلغان. كېيىن ئۇلۇغچان تەرەپتىكى ئوراز سىجاڭنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن

يۈرۈش قىلىپ، توپىزى دېگەن جايغا بارغاندا ئۇ جايدىكى
 ئىساي لۇجاڭنى تەسلىم قىلدۇرغان ھەمدە ئىلگىرىلەپ مې-
 كىپ قىزىلئۆيىدىكى ئوراز سىجاڭنىمۇ ئۆزىگە ئەل قىلىپ
 قورال - ياراقلارنى يىغىۋالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن پەيزىۋات
 تىكى تۇرۇملۇق دېگەن جاي ئارقىلىق ئېيىقلىق دېگەن ياي-
 لاققا ئورۇنلىشىپ، سوۋېت چېگرا پونكىتى بىلەن ئالاقىلاشقان.
 شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگراغا مەسئۇل خادىم-
 ى باشقا قورۇ دېگەن رۇس ئادەم، ئىسمىدىن (قىرغىز) دې-
 گەن ئادىمى ئارقىلىق ئوسمانغا 16 ئاتار يان قورالدىن بىرنى
 سوۋغاتلىققا ئەۋەتكەن. ئارقىدىنلا ئوسمانغا سوۋېت ئىتتىپاقى-
 قىدىن قېچىپ كەتكەن ئابدۇللا ۋە قولىچۇن قاتارلىق باسىم-
 چىلارنى تۇتۇپ بېرىش تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭغا
 ئوسمان ماقۇل بولۇپ، ۋەدە بەرگەن. شۇندىن كېيىن ئوس-
 مان ئاغا باسىمچىلارنى تۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن قوشۇنلىرى-
 نى باشلاپ قاقشال دېگەن (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى) تە-
 ۋەسى) جايىغا بارغاندا، باسىمچىلار ئوسمانغا: «ھەممىمىز بىر
 قىرغىز ئەدەسىمۇ؟ بىزنى تۇتۇپ بەرسىڭىز ھەممىمىزنى قىرىپ
 ناھىلايدۇ. بىزگە ئوۋۋال قىلىۋېلىڭىز...» دەپ يالۋۇرۇپ تۇرغاندا
 ئوسمان پەيلىدىن يېنىپ ئۇلارنى تۇتقىغان. كېيىن سوۋېت تەرەپ
 يەنە ئىسمىدىندىن بىر دانە ئاپتومات سوۋغا قىلىپ ئەۋەت-
 كەندە، ئېيىقلىقتا ئوق تېگىپ كەتتى دېگەن بانا بىلەن
 ئوسمان ئۇنى ئېتىپ تاشلىغان. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت تەرەپ
 ئوسماننى ئىشەنچسىز، ئالدامچى دەپ قاراپ، ئۇنىمۇ يوقى-
 تىشنىڭ كۆيىشە كىرىدۇ. 1934 - يىلى 9 - ئايلاردا ئۇلار
 ئوسمانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوسمان بىر قىسىم ئا-
 دەملىرى بىلەن قاچىدۇ. ئەمما ئاساسلىق كۈچلىرى سوقۇشتا

قولغا چۈشمىدۇ. ئۆزى قەشقەر تەرەپكە قېچىپ بارىدۇ. ئۇ جايدا مامۇت سىجاڭ تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ، ئەسكەر باشلىقلىرى قولغا ئېلىنىدۇ. ئوسماننى ئۈرۈمچىدىكى شېكش-سەيگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1932 - يىلى پارتىلىغان قەشقەردىكى قىرغىزلار قوزغىلاڭىنىڭ ئاخىرقى تارمىقى ھەرىكەتتىن توختايدۇ.

AltunOqA

قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخىي

خالىل قىمىر

قاقشال 1940 - يىلىدىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپالغا تەۋە بولغان قىرغىز يېزىسى بولۇپ، ئۇ باقت، ساتوغۇل، قاراغول ۋە قۇتچۇدىن ئىبارەت تۆت بەگلىكتىن تەشكىل تاپقان. باقت بەگلىكىگە قارا تەكە، ئوتتېشى، قۇلانساراق، يالاڭچى قاتارلىق جايلار قارايتتى. ساتوغۇل بەگلىكىگە يۇقىرىقى ئۇچ، ئاقتالا، سومناش ۋە ئاقچىنىڭ يايلاق - قىشلاقلىرى قارايتتى. قاراغول بەگلىكىگە قاراچى، قارا بۇلاق، قاراتاش، كۆكئارت، كۈنگەي، تەسكەي يايلاق - قىشلاقىلار قوشۇلۇپ چىچارغا (سوۋېت چېگراسىغىچە) بارغىچىلىك ئارىلىقلار قارايتتى. ھەر بىر بەگلىكتە بىردىن بەگ، مۇئاۋىن بەگلەر بولاتتى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ھەر بىر مەھەللە ياكى جايلارنى باشقۇرىدىغان يۈز بېشىلار بولاتتى، بۇلار بەگلەرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالاردىن ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار - سەيسىلەرنى يىغىپ تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئۇچ تۇرپان ئامبالنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قاقشالدىكى قىرغىزلارنىڭ تۆت بەگلىكى ئۈستىگە بىر باش شاڭيۇ قويۇلاتتى. باش شاڭيۇ تۆت بەگلىك ئۈستىدىكى ھەممە ئىشلارغا تولۇق ھۆ-

قۇقلۇق بولۇپ، خالىغانچە ئالۋاڭ چۈشۈرەلەيتتى. شۇڭا شاڭ-
 ھو بولغۇچىلار قايسى قەبىلە ياكى ئۇرۇقتىن بولۇشىدىن قەت-
 ئىينە زەر، چوقۇم ئابرويلىق، مەرتىۋىلىك، كەسكىن كىشىلەر-
 دىن تەيىنلىنەتتى. قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش، ھاجرالار ياكى
 ھوقۇق تالىشىشلار بولۇپ قالسا، ئۇچتۇرپان ئامبالغا ياكى
 ئاقسۇدىكى دوتەيگە پارا بېرىش ئارقىلىق ئۆز ئىشلىرىنى
 ھەل قىلىشاتتى. 1890 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە بولغان
 50 يىل ئىچىدە سەككىز نەپەر ئادەم قاقشالغا باش شاڭيو
 بولغان. بۇلار مامبەت سىدىق (يامانسۇلۇق بولۇپ، دۆڭۈ قە-
 بىلىسىدىن ئىدى)، قۇلمېيك (قاراۋۇلمۇق بولۇپ، ئاسانبەك قە-
 بىلىسىدىن)، تومو (قۇلانساۋلىق بولۇپ، باقت ئاچاق قەبىلى-
 سىدىن)، باقۇاقۇن (ئاقچىدىن بولۇپ ساتقۇل قەبىلىسىدىن)،
 تۆمۈر ھاجى (قارا بۇلاقلىق بولۇپ قاراغول قەبىلىسىدىن)،
 چالباي (ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن
 كەلگەن ھىلىگەر ئادەم بولۇپ، يەرلىك قىرغىزلارنىڭ يۇۋاش-
 لىقىدىن پايدىلىنىپ ئالتە ئاي باش شاڭيو بولۇۋالغان)، ئۇ-
 سەن ئاخۇن (قارا بۇلاقتىن بولۇپ، دۇۋاز قەبىلىسىدىن
 ئىدى)، جۇنۇسباي (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كەلگەن
 ئىنقىلابىي كادىرلاردىن بولۇپ، ئەسلى خىزمىتى ئۇچتۇرپان
 جامائەت خەۋەپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خادىمى ئىدى) قاتار-
 لىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر ھاجى
 دېگەن كىشى ئىككى قېتىم باش شاڭيو بولغان بولۇپ، ئۇ
 ئاقسۇ دوتەيگە ھەم ئۇچتۇرپان ئامبالغا ئون يامبو (بىر
 يامبو 50 سەر كۈمۈش تەڭگە ھېسابىدا)، قىرىق تۈلكە، ئىك-
 كى ئېيىق تېرىسى، ئون ئات، 20 كالا قاتارلىق نەرسىلەرنى
 پارا بېرىپ باش شاڭيو بولغانىدى. بۇلاردىن باشقا ئۆمۈر-

زاق بىلەن ئىسراي دېگەن ئىككى ئادەم ئۇچتۇرپانغا مۇئا-
ۋىن ئامبال بولغان بولۇپ، بۇلار شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت-
نىڭ دەۋرى شارائىتى بويىچە مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىش
ئاساسىدا سايلانغانىدى.

1940 - يىلىدىن بۇرۇنقى قاقشالنىڭ چېگراسى بىر قە-
دەر مۇرەككەپ بولۇپ، شەرقتە ئۇچتۇرپاننىڭ تالتمۇشۇق دې-
گەن يېرى بىلەن، جەنۇبتا كەلپىن ناھىيىسىنىڭ سۈبېشى
بىلەن، غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن
چېگرالانغان بولۇپ، چېگرا ئۇزۇنلۇقى 400 كىلومېتىردىن ئا-
شاتتى. ئومۇمىي يەر مەيدانى 15.000 كۇۋادرات كىلومېتىردىن
كۆپرەك بولۇپ، چارۋىچىلىق ئاساس، دېھقانچىلىق قوشۇمچە
قىلىناتتى.

قاقشالدىكى يىپەك يولى

قاقشال رايونى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن شىنجاڭنىڭ
جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولغاچقا، سىستراتېگىيىلىك ئور-
نى ئىنتايىن مۇھىم. بۇ رايون ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئوت-
تۇرا ئاسىيانىڭ سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن قۇلايلىق شارائىت
لارنى يارىتىپ بېرىش بىلەن بىللە، يىپەك يولىنىڭ يېقىن-
قى يىللارغىچە داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بولۇپمۇ قاق-
شالدىكى بەدەل داۋان (يايلاق داۋانىمۇ دېيىلىدۇ) بىلەن
ئاغچا تارۇل ئەنە شۇ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇپ
كەلگەن. ھازىر بۇ جايلاردا ئەينى زاماندىكى يىپەك يول-
غا ئائىت قەدىمكى ئىزلار (ئەينى ۋاقىتتىكى كارۋانلار ماڭ-
غان يوللار، ئالاقىلىشىش تۈپەيلىرى، قونالغۇ ئۆتەڭلىرى،

قورغانلار، تاش ئابدىلەر ۋە باشقىلار) خېلى كۆپ ساقلىنىپ قالغان. 1900 - يىللاردىمۇ تېخى سودا كارۋانلىرى مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق ماڭاتتى. قاقشالدىكى يىپەك يولىدا يەنە يەرلىك قىرغىزلارنىڭ ئۆز زېمىنىنى قوغداش ئۈچۈن سالغان قورغانلىرىمۇ بار. چۈنكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قاقشالدىكى يىپەك يولىدا سودىگەرلەر ماڭغاندىن باشقا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە تاجا-ۋۇز قىلىدىغان يامان غەرەزلىك كىشىلەرمۇ سودىگەر قىياپىتىدە كىرگەن.

مەسىلەن: ئىبراى قورولىنى مىسالغا ئالساق، بۇ قورول 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قاقشالنىڭ يالاڭچى يېزىسىدىكى قارا غول قەبىلىسىدىن ئىبراى دېگەن كىشى سالغان. بۇ قورول يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان بەدەل داۋان قېشىدا بولۇپ، ئاغچا قورولىنىڭ قاقشال تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ قورول چارروسىيىنىڭ قاقشال چارۋىچى قىرغىزلىرىنى بوزەك قىلىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن سېلىنغان ئىدى. ئىلگىرى بۇ جاي ئەسلىدىكى يىپەك يولى ئاساسىدا شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشىدىغان تۈگۈنى بولسىمۇ، كېيىن چارروسىيە تەرەپ بۇ جايغا ئىگىدارچى بولۇۋېلىپ، ئۆتكەن — كەچكەنلەردىن خالىغانچە باج - سېلىق ئالىدىغان بولۇۋالغان. شۇڭلاشقا ئىبراى ئۆزىمۇ ئىلغار پىكىرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئادەم بولغاچقا غەزىپى تېشىپ، يەر - زېمىن بىزنىڭ تۇرسا روسىيىلىكلەر - نىڭ بىزنى بوزەك قىلىشى يواسماق دەپ ئۇچتۇرپان نامى بىلەن تەكلىپ بېرىش بىلەن بىللە، ئۇ جايغا ئۆزى قورغان سېلىپ چېگرا بېجى ۋە باشقا ئىشلارنى باشقۇرغان.

بۇنىڭ بىلەن روسىيىلىكلەرنىڭ يولسىزلىقى، قانۇنسىزلىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھۆكۈمەت ۋە يەرلىك قىرغىزلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. شۇندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت سودىگەرلىرى، تىجارەتچىلىرى ۋە كارۋانلار مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق شىنجاڭدىن مائا چەكمەن، ھەر تۈر-لۈك خام مال، يەل - يېمىش (ئۈرۈك، ئۈزۈم، ياڭاق، جىگدە...) قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغاچە ئاپىرىپ ساتقان. ئۇ تەرەپلەردىمۇ شىنجاڭغا لايىق دەپ تونۇلغان ماللار ئېلىپ كېلىنگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەپيۇن كۆپ بولغانلىقتىن باشقا ماللار ئارىسىغا يوشۇرۇپ ئەپيۇنلارنىمۇ ئەكىلىپ ساتقان. ئەمما ئەپيۇننى خالىغانچە، ئادەتكارا ھالدا ئۆتكۈزۈلەيتتى. تۇتۇلۇپ قالسا جەزىمانە ئېلىش ياكى مۇسادىرە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى قاماق جازاسىمۇ بېرىلگەن.

1930 - يىللاردا خوجىنىياز ھاجى مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق نۇرغۇن قوي ئۆتكۈزۈپ، سوۋېتتىن قورال - ياراق كىرگۈزگەنىدى. قاقشالدىكى قىرغىز شائىرلىرىنىڭ خوجىنىياز ھاجى ھەققىدە يازغان شېئىر - قوشاقلىرىدىمۇ بۇ ئەھۋال گەۋدىلىك ئەكس ئەتكەن.

شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولغان مەزگىللەردە شىنجاڭدىن پاختا، يۇڭ، تېرە قاتارلىق خام ماللارنى مۇشۇ يول ئارقىلىق سوۋېتقا چىقىرىپ، ئۇ تەرەپتىن شىنجاڭغا لازىملىق نەرسىلەرنى كىرگۈزگەن ئىدى. مەتبەئە قاراشەھەر قاتارلىق يىراق جايلاردىن ھەيدەپ كېلىنگەن قويىلارمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق سوۋېت تەرەپكە ئۆتكۈزۈلەتتى. باشقا جايلاردىن ھەيدەپ كېلىنگەن چارۋىلارمۇ ئۇچتۇرپان

ئارقىلىق چىقىپ، 15 كۈندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېتىپ باراڧتى. ئاتىلىق كارۋانلار ئالتە كۈندە، تۆگە كارۋانلىرى ئون كۈندە يېتىپ بارالايتتى. بېرىپ - كېلىشى ئۈچۈن بىر ئاي ۋاقىت كېتەتتى. ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىققاندا قاقشال دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بەدەل داۋان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىسلىق دېگەن جايىغا باراتتى. ئۇ جايدا ھاللارنى ئالماشتۇرۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلەتتى. يول ئۈستىدە يامانمۇ، قارا يۇلغۇن، ئويچاكاندا، ئويتال، ئىبراى چازا، ئاقچا قارول، مەچىت، سارىچان، چوڭ قۇلۇش قاتارلىق ئۆتەڭ قونالغۇلاردا يېتىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ يوللار ئەگرى - بۈگرى ھەم تار بولغاننىڭ ئۈستىگە، چوڭ - كىچىك داۋانلارمۇ كىشىنى ھالىرىتاتتى. يەنە كېلىپ بەدەلنىڭ ئىچىدىكى سۇلار، يىرتقۇچ ھايۋانلار كارۋانلارغا، سودىگەرلەرگە ۋە ھىمە سېلىپ، ئۇلارنى خاتىرجەم ھاكىدۇرمايتتى.

1930 - يىللاردىكى ئۇچتۇرپان يىپەك يولىدىكى مەركىزى شەھەر تۈسىگە كىرگەن بولۇپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلانغان. شۇڭلاشقا بىرمۇنچە ناھىيىلەر ئۇچتۇرپاندا مەخسۇس سودا شىركەتلىرىنى قۇرغان. مەسىلەن: كۇچار شىركىتى، باي شىركىتى، ئاۋات شىركىتى قاتارلىقلار قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىققان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ساتىدىغان مەخسۇس سودا ئورۇنلىرى قۇرۇلغانىدى. بۇندىن باشقا سوۋېت بىلەن ئۇچتۇرپان ئارىلىقىدا قۇيرۇقى ئۈزۈلمەي قاتناۋاتقان سودىگەرلەرمۇ تازا كۆپەيگەن بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئۇيغۇر، قىرغىز، خەنزۇ قاتارلىقلار ئىدى.

سوۋېت سودىگەرلىرىمۇ كېلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ قارا قول-
دىن بەدەل داۋالغىچە، قارولدىن ئۇچتۇرپانغىچە ئەكېلىپ
ساتقان پىششىق پاماللىرى ۋە سانائەت بۇيۇملىرى ئىچىدە
ۋېلىسپىت، ئاھايتى كۆپ ئىدى. 1930 - يىللاردا ئۇچتۇر-
پاندا ۋېلىسپىت مېنىپ يۈرۈپىدىغانلار خېلى كۆپىيىپ قال-
غان. ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئامبال ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ
بالىلىرى ۋېلىسپىت مېنەقتى. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «شەي-
تان ھارۋىسى» دەپ ئاتاپ، ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرۈپ
كۆرەتتى.

1939 - يىلى «12 - ئاپرېل بايرىمى» دا ناھىيە بو-
يىچە داغدۇغىلىق پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا
ۋېلىسپىت مۇسابىقىسى، ئات چاپتۇرۇش، ئوغلاق تارتى-
ش، ئارغامچا تارتىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئېلىپ بې-
رىلغان. مۇسابىقە مەيدانى ئالاسايغا (ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ
غەربىدىكى خوجىيەن يېزىسىدا ۋە ئايروپىلان ئىستانسىسى
يېنىغا) ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ۋېلىسپىت مېن-
گەن 30 نەپەر ئادەم مەيدانغا چۈشۈپ ماھارەت كۆرسەت-
كەن. مۇسابىقىدە تۆلۈمۈش بىرىنچىلىككە ئېرىشىپ مۇكاپات
ئالغان. شۇ قاتاردا يەنە 17 نەپەر ئادەم مۇكاپاتقا ئې-
رىشكەن. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىغا قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى
سالخ تورغا يۈپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇغەلىم
ئەيتىباروپ، ئابدولھېمىتخان، جامائەت خەۋەپسىزلىكى ئىدا-
رىسىدىن مۇقاش قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان. ئەمما بۇ
قېتىمقى مۇسابىقە جەريانىدا خېيىم - خەتەرلەرمۇ كۆرۈلگەن.
ئوغلاق تارتىشتا باغبۇئالدى دېگەن قىرغىز ئادەم ئۆل-
گەن. ئاتلارنى يورغا سالدۇرۇشتا ئىسمان دۇيچاڭ (سوۋېت

تىن كەلگەن قىرغىز خادىم بولۇپ، ئوفېتسىر ئىدى) دېگەن ئادەمنىڭ ئېتى ھارۋىدىن ئۆركۈپ كېتىپ ھارۋىدىكى بىلەن بىللەلا ئۆلگەن. ئات چاپتۇرۇشتا 60 تىن كۆپرەك ئادەم بىراقلا مەيدانغا چۈشكەن بولۇپ، قوناقباينىڭ قارا ئايغىر ئېتى بىرىنچىلىككە ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان. ئۇندىن باشقا يەنە 15 ئاتقىمۇ مۇكاپات بېرىلگەنىدى. بۇنداق مەدەنىي تۇرمۇشلار شۇ زامان شارائىتىدا تولىمۇ ئىلغارلىق ھېسابلىناتتى.

تاشيوللار

شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە ئۇچتۇرپاندىن بەدەل داۋانغىچە بولغان ئارىلىققا تاشيول ياساش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. 1938 - يىلى ئۇچتۇرپان ئامبىلى مۇھەممەت ئىمىن شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن رەسمىي ئۇقتۇرۇش چۈشۈرۈپ، قاقشالدىكى تۆت قىرغىز بەگلىكىگە 2000 ئەمگەك كۈچى، ئۇچتۇرپان ئالتە بەگلىك ئۇيغۇرلارغا 3000 ئەمگەك كۈچى (ھەر بىر بەگلىك تىن 500 كىشىنى) چىقىرىشنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى، يۈز بېشىلىرى ئات چاپتۇرۇپ يۈرۈپ خەلقلەرنى يىغدى. ئارقىدىن ھەر بىر بەگلىكتىن يىققان 500 كىشىگە بىردىن شاگىيو بەلگىلەپ، تاشيول ياساش باشلىنىپ كەتتى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ قىيىنچىلىقلىرىغا قىلچە ئېتىبار بېرىلمەستىن، ئەگەر سىمىنچە ئۆرۈپ، تىللاپ مەجبۇرى ئىشقا سالدى. بولۇپمۇ ئىككى بەگلىكنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولغان تىل

ۋالدى (ئۇيغۇر) ھاڭيو بىلەن دۇباتا (قىرغىز) ھاڭيو ئىككىسى زومىگەرلىكتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ، بىگۇنا پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانىدى. شۇ ۋاقىتتا مەنىۋ خېلى كىچىكلا بولۇپ، ئاتامنىڭ ئورنىغا 15 كۈن ئىشلەپ تۇرۇشقا بارغانىدىم. مېنى كىچىك كۆرۈپ ياقۇپ ھاڭيونىڭ ئۆيىگە (ئاق كىگىز ئۆيىگە) ئوت قالمىسلىقى قويدى. بۇ چاغدا مېنىڭدىن كىچىك بالىلارمۇ بار ئىكەن، بەزى كەچلىكى بىز بىر جايغا توپلىۋېلىپ بىللە ئوينىمايتتۇق. بىر كەچلىكى مەنىۋ بالىلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئوينىۋاتسام قوشنىمىز ئىسىل دېگەن كىشى مېنى چاقىرىپ، بىر ئازغاننىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كەلدى. ئاندىن ئىككى تەرەپكە بىر قۇر قارمىۋېتىپ: «مەن قېچىپ كېتەي دەۋاتىمەن، سەنىمۇ كېتەمسەن؟» دەپ سورىدى. مەن ئىتتىكىلا ماقۇل دېدىم. چۈنكى ھاڭيولارنىڭ خەلقلىرىنى ئۇرۇپ - تىللاپ قورقۇتقانلىقىنى كۆرۈپ مەنىۋ ئۆزۈمدىن دېلىرىگەن ئىدىم. ئىسىل ئاكا ماڭا: «ئادەملەر ئۇخلىغاندا مەن مۇشۇ ئازغان تۈۋىگە سېنى ساقلايمەن. سەنمۇ ھوشيار بولۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگىن...» دەپ بەزى گەپلەرنى ئۆگەتتى. مەن ئىسىل ئاكانىڭ دېگىنى بويىچە كىشىلەر ئۇخلاپ بولغاندا شۇ ئازغان تۈۋىگە كەلدىم. بىز تېپىشقاندىن كېيىن ئاغچا قارولدا ئىشلەۋاتقان جايىمىزدىن قېچىپ ماڭدۇق. تاڭ سۈزۈلۈشتىن بۇرۇنراق ئويتال ئەتراپىغا كېلىپ ھېرىپ قالدۇق. قارىساق يېنىمىزدىكى بىز ئويىماللىقتا ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر كىشى نان يەپ ئولتۇرۇپ ئۆلۈپ قاپتۇ. ئىسىل ئاكا ئۆلۈكلەرنى تۈزلەپ پانقۇزۇپ ئىمان ئېيتقاندىن كېيىن، بىردەم قۇرغان ئوقىدى. بىز يەنە ئازىراق يول ماڭغاندىن كېيىن، بىر ئازگاللىققا كىرىپ دەم

ئالدۇق. ھۇ ۋاقتىدا ئىسىل ئاكا ماڭا مۇنداق گەپلەرنى قىلدى: «ئۆلگەن ئۈچ كىشىنى تونۇدۇم، تونۇگۈن بۇلارنى تىلىۋالدى شاڭيېو ناھايىتى قاتتىق ئۇرغانىدى. بىز ئۇلارنى ھۇ يەردىلا ئۆلدۈرمىگەن دەپ ئويلىغان ئىدۇق. ئادەمنىڭ جېنى چىڭ ئىكەن. بىچارە رەھمەتلىكلەر بىزنىڭ ئالدىمىزدا قاققان ئوخشايدىكەن تاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپتۇ.....» دەپ بىرھازاغىچە ئىچىمنى ئاغرىتتى. بىز كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ، كېچىسى بېتىپ، ئاخىرى سالامەت ئۆيگە قايتىپ كەلدۇق. مەن شۇ تاشيولدا ئىشلەۋاتقان ۋاقتىمدا ۋىيەن ئىسىملىك بىر خەنزۇ ئەمەلدارنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇ ناھايىتى زالىم بولۇپ، كۈندە دىگۈدەكلا كىشىلەرنى ئۇرۇپ تىللايتتى. ھەتتا ئاچچىقى كەلگەندە يۈز بېشى، شاڭيېو، دېگەنلەرنىمۇ يۈز-خاتىرە قىلماستىنلا ئۇرۇپ، تىللايتتى. ئۇنىڭ ئادەم ئۇرغانلىقىنى كۆپ قېتىم كۆرۈپ مەنمۇ قورققانىدىم. تاغ-داۋانلاردا، چۆللەردە تىنىم تاپماي ئىشلەپ ۋەزىپە پۈتتۈرۈش ھەقىقەتەن مۈشكۈل ئىش ئىدى. قورساق ئاچ، ماغدۇر يوق بولغاننىڭ ئۈستىگە ۋەزىپە ئېغىر ئىدى. ئۇ زاماننىڭ ئالىي سايىمىنى جوتۇ بولۇپ، ئېھتىياجلىق بولغانلارغا يېتىشمەيتتى. شۇنداق جاپالىق شارائىت ئاستىدا ئۈچ يىل ئىشلەش ئاز-قىلىق، ئۇچتۇرپان بازىرىدىن قارولانچىلىك بولغان ئارىلىقتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان يولنى ياساپ پۈتتۈرگەن. ئەمما چوڭ - كىچىك دەريالارغا كۆڭۈل سېلىنمىغان. ھەتتا بەزى دەل داۋانغىمۇ تولۇق يەتمىگەن. كېيىنچە بۇ يوللار بۇزۇلۇپ، ئۇلاق ھارۋىلىرى ماڭغۇچىلىكىمۇ قالمايغان. 1950 - يىلىدىن كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جاپالىق مەھنەت سىڭدۈرۈشى ئارقىسىدا

دا، بەدەل داۋانغىچىلىك تاشيول ياسالدى. چوڭ - كىچىك دەريالارنىڭ ھەممىسىگە كۆۋرۈك سېلىندى. ئۆتمۈشتىكى بىر قانچە كۈنلۈك يول ھازىر ئاپتوموبىللار ئۈچۈن بىرنەچچە سائەتلىكلا يول بولۇپ قالدى. ھازىر بۇ يول بىلەن بەدەل يايلاققا بارىدىغان دېھقان، چارۋىچىلار ئاپتوموبىل بىلەن بېرىپ - كېلىپ، يايلاق - قىشلاقلاردا خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماقتا.

توققۇز بۇلاق

توققۇز بۇلاق ئۆچتۈرپان بىلەن مۆلچەر تاغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، سۈيى مۇنبەت - مەنزىرىلىك جاي. 1920 - يىللاردا مادارنى (ماشياۋۇ) ئۆچتۈرپانغا ئامبال بولۇپ تۇرغاندا توققۇز بۇلاقنى كۆزدىن كەچۈرگەن ھەمدە بۇ جاينىڭ ھەقىقەتەن مەنزىرىلىك سەيلىگاھىغا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى بايقاپ، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بۇ جايغا قۇرۇلۇش قىلىشنى پىلانلىغان. شۇنىڭ بىلەن مادارنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاگىو، يۈز بېشىلار ئارقىلىق ھەر مىللەت پۇقرالىرىنى ھاشارغا ھەيدەپ كېلىپ، نۆۋەت بىلەن ئىشلەتكەنىدى. شۇ ۋاقىتتا پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشى ناچار بولغاچقا بەزى كىشىلەر ئاچ قوساقتىن يىقىلىپ چۈشەتتى، بەزىلىرى ماغدۇرسىزلىنىپ ھالدىن كېتەتتى. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ بىر تىپتىن پۇل بەرمەي ھەقسىز ئىشلىتەتتى، بىچارە نامرات پۇقرالار كېچە - كۈندۈز ئالمىشىپ ئىشلەپ، چوڭ - كىچىك كېمە - قېيىقلار ماڭالايدىغان چوڭ كۆل چېپىش؛ توققۇز يەردىن توققۇز بۇلاق كۆزىنى ئېچىش؛ يەر تۈزلەش، تاش تىزىپ ھەشەمەتلىك يوللارنى ياساش؛ ئۆستەڭ چېپىپ

ئېقىن سۇلارنى رەتلەش؛ چوڭ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا پاراخوت شەكىلىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ياغاچ ئۆيىنى ياساش؛ تاغ باغرىغا راۋاق - شىپاك ئۆيلەرنى سېلىش؛ تاغدىن قارىغاي ئەكېلىپ بۇلاق چۆرىسىگە قويۇش؛ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ چىقىش ئۈچۈن كۆۋرۈك سېلىش؛ مېھمانخانا ۋە ئىشىك دەرۋازىلارنى ياساش قاتارلىق ئىشلار ئىككى يىلدا ئارانلا پۈت كەلدى. شۇۋاقتىدا توققۇز بۇلاققا مىڭلاپ پۇقرالار ھەيدەپ كېلىنىپ ئىشلىتىلگەندىن سىرت ، ياغاچچى ، تۆمۈرچى ، تام-چى سىرچى ، نەققاش... دېگەندەك ھۈنەرۋەن ئۇستازلارمۇ خېلىلاپ ئېلىپ كېلىنىپ ئىشلىتىلگەن. بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا تاغدىن قارىغاي توشۇيدىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتى ئېغىر بولغان. ئۇلار قۇتچۇبى تەۋەسىدىكى مۇزلۇق يايلاق دېگەن جايغا بېرىپ قارىغايلىرىنى يىلتىزى بىلەن كۆلۈپ ئېلىپ كېلەتتى. يوللار خەتەرلىك ھەم سوغۇق بولغاچقا دىققەت قىلىمىسلا ھاياتىدىن ئايرىلاتتى. مۇز يايلاقنىڭ ئارىلىقى بەش كۈنلۈك يول بولغاچقا قارىغايلىرىنى ئات، تۆگە، قونازلارغا ئارتىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئون كۈن ۋاقىت كېتەتتى. جاپاكەش پۇقرالار ئەنە شۇنداق جاپا - مۇشەققەتلىك ئەمگەكى بىلەن توققۇز بۇلاقنى ھەشەمەتلىك سەيلىگاھقا ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جاي پۈتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ خوجايىنى مادارىن (ماشياۋۇ) باشچىلىقىدىكى تەييارتاپلار بولۇپ قالدى. توققۇز بۇلاقنى باشقۇرۇش ۋە سەيلە قىلىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ يارى - بۇرادەرلىرىنىڭ ئىختىيارىچە بولدى. قان-تەر تۆكۈپ ئىشلىگەن پۇقرالارنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى، ھەتتاكى رۇخسەت بىلەن كىرگەنلەرگىمۇ خالىغانچە چەك قويىدىغان بولدى.

مەسىلەن: كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان بىناغا چىقىملىق، كېمىدە ئولتۇرۇپ ھەرزۇرلانماسلىق، راۋاق - ئۆي - لەرگە كىرمەسلىك... دېگەندەك چەكلەر قويۇلۇپ، ئادەتتىكى جايلارنى كۆرۈشكە رۇخسەت قىلىندى. مادارنى (ماشپازۇ)، ئۇنىڭ ئەۋلادى ۋە ئەمەلدارلار بولسا خالىغانچە سەيلە قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش، مەي - شاراپ ئىچىپ، ئەيشى - ئىش رەت سۈرۈش، كەيىپ - ساپا بەتقىلىقلار بىلەن كۆڭۈل ئېچىشتەك نۇمۇسىسىز قىلىقلارنى قىلىشاتتى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندا توققۇز بۇلاقنىڭ ھەر بىرىگە ئالتە بۇرجەك چىقىرىپ باغاچتىن ياسالدى. گومىن دىڭ دەۋرىدە بۇ ئالتە بۇرجەك يۇلۇپ تاشلىنىپ، ئون ئىككى بۇرجەك چىقىرىلدى. ئازادلىقتىن كېيىن كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە توققۇز بۇلاق سەيلىگاھلىرىنى بىر قانچە قېتىم رېمونت قىلىش، يېڭىلاش، رەتكە سېلىش ۋە دائىرىسىنى كېڭەيتىش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، بۇرۇلغىدىن نەچچە ھەسسە گۈزەللەشتى. ھەر تۈرلۈك دەرەخلەر كۆپلەپ تىكىلىپ، گۈل - گىيىلار ئۆستۈرۈلدى. پەرۋىش قىلىش، باشقۇرۇش ياخشى بولغانلىقتىن كۈنسايمان گۈزەللىشىپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ سەيلە قىلىپ ھوزۇرلىنىدىغان ئازادە باغچىغا ئايلاندى.

مادارنى (مەشىۋۇ) نىڭ قاقشال يېمولى بىلەن

قەشقەرگە كىرىشى

ياڭ زىڭشىن شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭغا كېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللىرىدە، مافۇشىڭنى

(يۈننەزلىك خۇيزۇ بولۇپ، ئەرەبچە ئىسمى مۇھەممەد يۇنۇس ئىدى) يۇرتىدىشىم، ئىشەنچلىك ئادەم دەپ قاراپ، ھەربىي ئەمەلدارلىققا ئۆستۈرگەن ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنى تېخىمۇ چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن قەشقەرگە تەتەيلىككە ① بەلگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن مافۇشنىڭ مىنگونىڭ باشلىرىدا تەتەي بولۇپ قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى ماجىۋۇ «تەتەي» بولۇپ بىللە كەلگەن. قەشقەرگە كېلىپ ماتتەي يېڭىشەھەردە، ماجىۋۇ كونا شەھەردە تۇرۇپ، ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ماتتەي ئۈچىنچى چىققان شەھەر تەتەي رەس بولۇپ، كېيىنكى كۈنلەردە ئەيىشى - ئىشەتكە قاتتىق بېرىلگەن. ھەتتا ئۆز ئىككىسىگە 17 خوتۇن ئالغانىكەن سىرتىدا، ھەرەمخانىسىدىكى كۆپلىگەن قىز چوكانلار، قۇل - دىدەكلىرىنىڭ ئىپپەت نومۇسىنى ئاياغ ئاستى قىلغان. ئۇنى ئاز دەپ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يالاقچىلىرى ئۇنىڭغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن خەلقنىڭ چىرايلىق قىزلىرىنى ئالداش، زورلاش، ئازدۇرۇش ۋە ئوغرىلاش تەك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىپمۇ تۇرغانىدى. دېمەك ئاتا - بالاماتتەي بىلەن ماتتەي ئىككىسى قەشقەردە ئۆزى خان - ئۆزى بەگ بولۇۋېلىپ ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە تولۇق ئىتائەت قىلىنغانلىقتىن، ياڭ زېڭشىن ئۇنى يوقىتىۋېتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ قولىدا خېلى كۆپ قوراللىق قوشۇن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ماشياۋ-ۋۇنىڭ قولى بىلەن يوقىتىشنى پىلان قىلىدۇ ھەمدە ماشياۋۋۇ.

① شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى كەينىدە قەشقەردە «تەتەي» دىمەكچى «تەي» دەپ ئاتىلىدىغان ھەربىي ۋە دەۋرىي ئەمەلدارلار ئۆتكەندى «تەتەي» دېگەننى دۆمىزچە قىوماندانى (شىنجاڭ) دەرىجىلىك. «تەتەي» دېگەننى بىرەمگەدا قوماندانى (لۈيچاڭ) دەرىجىلىك ئەمەل ئىدى تەرىپىدىن.

غا بۇ ھەقتە بىر بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ① 1934 - يىل ماي ئايلىرىدا بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغان ماشاۋۇ تولۇق تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ قاقشال يولى بىلەن ماڭىدۇ. كۇچادىن تەشكىللەنگەن ياردەمچى قوشۇن را-مزان ھاجى دېگەن ئادەمنىڭ باشچىلىقىدا چوڭ يول بىلەن ماڭىدۇ. ماشاۋۇ يولغا چىققاندا ئۇيغۇرلاردىن يۈزدىن ئارتۇق ئادەم، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى ۋە باشقا ۋەھاكازالارنى ئات-تۆڭلەرگە ئارتىپ، ماشاۋۇغا يول باشلاپ ماڭغان. ئۇلار تاغ - داۋانلار ئېشىپ، دەريا - ئېقىنلارنى كېچىپ بىر قانچە كۈن جاپالىق يول يۈرگەندىن كېيىن، قاقشالنىڭ قوللىنىش-راق، ساپارباي دېگەن يەرلىرىگە يەتكۈزۈپ قويۇپ قايتقان. ماشاۋۇ قاقشالدىكى شاڭيۇ، يۈز بېشىلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا: «مەن قەشقەرگە ماڭدىم، ئەسكەرلەرنى يەتكۈزۈپ قويۇپلا قابىتىپ كېلىمەن. بىز قەشقەرگە بارغىچىلىك يول باشلاڭلار، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىڭلار، ئەسكەرلەر يول ئۈستىدە قىيىنلىق قالىسا سىلەرگە گەپ بار. گۆش، ئاشلىقلارنى قانچىلىك بولسا شۇنچىلىك چىقىرىڭلار. مەن قايتىپ كەلگەندە ئۇچتۇرپان ئامبىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئاشلىق ئېلىپ بېرىمەن...» دەپ ھېيلىگەرلىك بىلەن قىرغىز-لارنى ماختىغان. شاڭيۇ، يۈز بېشىلارمۇ ئۇنىڭغا خوشامەت قىلىپ، مادارىنىڭ يوليورۇقى بويىچە قوللانساراق، ئۈچ، غۇلجا بېشى، تەگرەك ۋە ئەشە قاتارلىق جايلاردا 300 قوي، 80 دىن كۆپرەك كالا - قوتازلارنى سويۇپ ئۇلارنى ياخشى كۈتۈپ كەن. يەنە ئۇلارنىڭ ئۆلگەن، ھېرىپ قالغان، ئاقساق - چو-

① بۇ ھەقتىكى ئەمۋاللار «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» نىڭ 15-سان 150 - 151 بەتلەردە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانىدى تەھرىردىن

لاق ئاتلىرىنى ياخشى ئاتلارغا ئالماشتۇرۇپ بېرىش بىلەن
 بىللە، ھەرقايسى قونالغۇلاردا ئاش - تاماق، يەم - خەشەكلەر -
 لى ئالدىن تەييارلاپ بەرگەن. مادارنىڭ ئەسكەرلىرى 2000
 دىن كۆپرەك بولۇپ، قاقشال تەۋەسىدىن يەتتە كۈندە ئۆتۈپ
 بولغىچە يەرلىك قىزغىز كۆپ جەبرى - جاپالارنى تارتىپ،
 ئىختىسادىي جەھەتتىن زور چىقىملارنى تارتقان، ھەتتا ما -
 دارىن ئاقشال قىزغىزلىرى ئىچىدىكى بالباق، ئوراز، قىدىرىمىش
 توقۇغۇجا، ئاسسانئالى، شابدان قاتارلىق پالچىلارنى (قىر -
 غىزچە «تۈلگۈچى» دەپ ئاتايدۇ - تەھرىردىن) بىللە ئېلىپ
 مېڭىپ، ھەرقايسى قونالغۇلاردا ئۆزىگە پال سالدۇرغان. پال
 چىلار مادارنىدىن قورقۇپ بىلىمىمۇ - بىلىمىمۇ غايىبانمىسىمۇ
 ناھايىتى ياخشى سىۋىزلىرىنى قىلىشقان. مادارىن بۇلارنىڭ
 پالىغا ئىشىنىپ ناھايىتى خوش بولغان ھەمدە ئۇلارغا بىر -
 ئىككى سەردىن تەڭگە بېرىپ، شاڭيۇلارنىڭ بۇندىن كېيىن
 ئۇلارغا چېقىلما سىلىققا ۋەدە بېرىپ، پالچىلارنىڭ ئىسىم -
 ھەملىسى ۋە ئادرېسىنى يازدۇرۇۋالغان. شۇنداق قىلىپ مادارىن
 يەتتە كۈندە ئاتۇشقا يېتىپ بارغان. ئۇ چاغدا ئاقسۇ كۈ -
 چادىن كەلگەن ۋاڭ، گۇڭ ۋە قادىر جەڭگىنىڭ قوشۇنلىرى
 بىلەن ئۇچرىشىپ، پىلان بويىچە، ماتىئەيگە بىراقلا ھۇجۇم
 باشلىغان. (بۇ ۋاقىتتا ماتىئەي تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش
 يۈزىسىدىن ئەسكەرلەرنى تۆت كۈن قويۇپ بەرگەن ئىكەن).
 نەتىجىدە ئاقسۇ - كۇچادىن كەلگەنلەر قەشقەر كونا شە -
 ھەرنى، مادارىن قوشۇنلىرى يېڭى شەھەرنى ئىشغال قىلغان.
 بىر سائەتتىن كۆپرەك جىددىي جەڭدىن كېيىن ماتىئەي
 تىرىك قولىغا چۈشۈپ، ئەڭ يۇقىرى جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان.
 ئۇنىڭ دارغا ئېسىلغان تېنى قەشقەر شەھىرىدە ئۇدا ئۈچ
 كۈن سارايى قىلىنغان.

قۇلبەنىڭ باش كۆتۈرۈشى

قۇلبەگ قىرغىز مىللىتىدىن بولۇپ، ئۇ 1896 - يىلى ئۈچ-تۈرپاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان ئىدىرلىق ئىچىدىكى قارۇل دېگەن مەھەللەدە تۇغۇلغان. ئۇ قورامغا يەتكەندە «قۇلبەگ باتۇر» دېگەن نام بىلەن بىر قانچە مەھەللەنىڭ ئۈچىسى بولغان. شۇ ۋاقىتلىرىدا ئۇ ئىچىلىك، چېكىملىك بىلەن ھەپىلىشەتتى. ئۇرۇش مەشتلاش، جىدەللەر ئۈستىدە بولۇپ قالسا، باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ قويايتتى.

1920 - يىللىرى قۇلبەگنىڭ ئاتىسى ئايدار بەگ ئۆز ئوغلىنىڭ ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن، ئەقىللىق - پاراسەتلىك ئادەم بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى بىرەر يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىقىغا ئۆستۈرۈشكە تىرىشقان ھەمدە مادارىن (ماشائۇ-ۋۇ) بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇنىڭغا ئىككى ئات، يىگىرمە قوي، ئۈچ يامبا (بىر يامبا ئەللىك سەر كۈمۈش تەڭگە ھېسابدا)، ئون تۈلكە، بەش سۇسار تېرىسى پارە بېرىپ قاقشالدىكى قۇتچۇ بەگلىكىگە شاگىي قىلغان. قۇلبەگ شاگىي بولغاندىن كېيىن، يۇرتنى ئادىل سوراپ، پۇقرالار ئارىسىدىكى ئەرەز، دەۋا، مىراسخورلۇق، ئالۋان - سەيىسى دېگەنلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، يۇرت ئەھلىنى رازى قىلغان. ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن قەبىلە، بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشتىن تاشقىرى، بەگلىكلەردىكى ناھەقچىلىق، پارىخورلۇقلارنى دەل ۋاقتىدا جازالىغان. بەگلىكلەردىكى مۇشتۇمزور مۇتەئەسسىپلەرنىڭ دەككىسىنى بېرىپ، ئىناۋەتىنى تۆككەن. ھەتتا يامۇلدىن چىققان دوغا، توپ بېشى، لوزۇڭ دېگەنلەر ھاكىمۇرلۇق قىلىپ

پۇقرالارنى ئۇرۇپ تىللىسا، ئۇلارنى باغلاپ تازا ئۇرغۇزاتتى.
 شۇڭا قۇلبەگ پۇقرالارنىڭ بىردىن بىر ھەقىقەتچى ئادىمى
 بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچ چارۋىچىلارنىڭ دەرد - ھالىغا يەتكەچ
 كە يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇ شاڭيۇ بول
 خاندىن تارتىپلا ھارام تاماق بايلارنىڭ، خوشامەتچى قەبىلە
 باشلىقلىرىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، پۇق
 رالارنى ياقلىغان بولغاچقا، مادارىنىڭ ئاستىدا ئۆمەلەيدى
 خانلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. شۇڭا ئۇلار ئۇچتۇر
 پان ئامبىلى مادارىغا پارە بېرىپ قۇلبەگ ئۈستىدىن ئەر
 قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قى
 لمىشقان. ئامبال مادارىن قۇلبەگنىڭ شاڭيۇ بولغاندىن كېيىن
 كى ئىشلىرىدىن خەۋىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا بىر نەرسە
 دېيىشكە پېتىنالىماي تۇرغان ۋاقتى بولغاچقا، باشقىلارنىڭ
 ئەرزىگە ئۆزىنىڭ ئەرزىنى قوشۇپ ئاقسۇ دوتىيىگە يوللىغان.
 ئارتىدىن ئۆزىمۇ ئاقسۇغا بېرىپ بەزى ئەھۋاللارنى ئېغىزچە
 يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئۇنى ئۇچتۇرپاندا جازالىسا ئۆزىگە ز
 يان زەخمەت يېتىدىغانلىقىنى، شۇڭلاشقا دوۋتەينىڭ بۇيرۇقى دەپ
 جازا ھۆكۈم قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان. نەتىجىدە 1922 - يىلى قۇل
 بەگكە يەتتە يىللىق قاماق جازاسى كېسىلىپ قارا شەھەرگە پالانغان.
 شۇ ۋاقىتلاردا مادارىن جازالاشقا تېگىشلىكلىرىنى ئۇچتۇرپان
 نىڭ ئۆزىدە جازالايتتى. بەزىلىرىنى جازالاپ ئاقسۇ تۇر
 مىسىگە تاپشۇرۇپ بېرەتتى. لېكىن قۇلبەگ نامى چىققان با
 تۇر بولغاچقا ئۆزىنىڭ ھاياتىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى بىر ئاي
 لىق يىراقلىقتىكى قارا شەھەر ئۈرمىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن.
 قۇلبەگ ئىككى خەنزۇ، ئىككى ئۇيغۇر ئادەم بىلەن بىر ئۆي
 دە ياتقان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ تېرىمىدىكى كۆپلىگەن گۇناھكار

لار بىلەن تونۇشقان. ئۇلار تۈرمە باققۇچىلار يوق ۋاقىتلىرىدا تۈرمىنىڭ چوڭ ھويلىسىدا چېلىشىپ، مۇشتلىشىپ كۆۋگۈل ئېپىچىشقان. قۇلبەگ شۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆپىنچە ئادەملەرنى يېڭىپ چىققان. شۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى چامباشچى خەنزۇ ئادەم قۇلبەك بىلەن مۇشتلىشىپ، سىنىشىش تەكلىپىنى بەرگەن. قۇلبەگ بۇنىڭغا ماقۇل بولغان. شۇنىڭ بىلەن، خېلى ئۇزۇن مۇشتلاشقاندىن كېيىن، خەنزۇ ئادەم يېڭىلىپ، قۇلبەگكە قول قويغان ھەمدە بۇ ئىككىسى قول ئېلىشىپ، دوست بولۇشقان. شۇندىن كېيىن ئۇلار ئاكا - ئۈكىدەك ئىناق ئۆتۈپ، مۇددىتى توشقىچە بىللە بولغان.

قۇلبەگ شۇ جەرياندا بۇ دوستىدىن بىر ئاز خەنزۇچە گەپ - سۆزمۇ ئۆگىنىۋالغان. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا مەزكۇر خەنزۇ كىشى چامباشچى ئىكەن. قۇلبەك بۇ كىشى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۈرمىدە ئۈچ يىل بىللە تۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان. خەنزۇ كىشى تۈرمىدىن قۇلبەگدىن بۇرۇن چىققان بولسىمۇ، چىققاندىن كېيىن قۇلبەگنىڭ ھالىدىن قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خەۋەر ئېلىپ تۇرغان.

قۇلبەگ 1928 - يىلى كۈزدە، قارا شەھەر تۈرمىسىدىن قۇتۇلۇپ قارا شەھەردە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى ئاقسۇغا كېلىپ، «مەدىكارچىلىق» بىلەن جان باقىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە 70 - 08 چە مەدىكار شېرىكلىرى بىلەن يىغىلىپ ئىش كۈتۈپ تۇرسا، بىر خۇيزۇ كىشى كېلىپ، قۇلبەگنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ قاۋۇل ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، مەدىكارلار ئىچىدىن قۇلبەك بىلەن يەنە ئىككى ئۇيغۇر يىگىتنى مەدىكار قىلىپ ئىشلىتىشكە تاللاپ ئېلىپ كېلىدۇ. تۆۋ

دار جايغا بارغاندىن كېيىن ئۇلارغا بىر ئاز نان بېرىپ ئو-
 تۇن يارغۇزىدۇ. كەچ بولغاندا ھېلىقى ئىككى ئۇيغۇر يىگىت
 لەرنىڭ ئىش ھەققىنى بېرىپ قايتۇرىدۇ - دە، قۇلىبەككە
 «سېنىڭ ئۆيۈڭ يوق ئىكەن، بۈگۈن بۇ يەردە قونۇپ، ئەتە
 يەنە بىر كۈن ئىشلەپ بېرىپ قايتقىن» دەپ ئېلىپ قالىدۇ.
 ئەتىسى يەنە بىر كۈن ئوتۇن يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قۇلىبەك
 ئىشلەۋېتىپ بىر مۇنچە خۇيزۇ ئەر - ئاياللارنىڭ پايىپ
 تەك بولۇپ، توخۇ - ئۆردەك ئۆلتۈرۈپ، بېلىق پىشۇرۇپ، ھەر
 خىل سەي تەييارلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆرىدۇ. دەل چۈشكە يې-
 قىنلاشقاندا خادىكتا، مەپىلەردە مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىر
 مۇنچە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئى-
 چىدىكى بىر ئەمەلدار دەسلەپ كەلگەندە ئۆي ئىگىسى خو-
 شامەت قىلىپ، تازىم بىلەن ئالدىغا چىقىدۇ. ئاشپەز ۋە كۈت-
 كۈچىلەر قورىغان سەيلىرى بىلەن ھاراق - شاراب، نازى -
 نېمەتلەرنى ئېلىپ چىقىپ مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىشىدۇ.
 تاماقتىن كېيىن مېھمانلار ئىچىدىكى سالاپەتلىك بىر ئەمەل-
 دار تاھارەتكە بېرىپ قايتىشىدا، قورونىڭ ئۇيان - بۇيانلى-
 رىغا سەپسىلىپ قاراپ، ئاشخانىدا ئوتۇن يېرىۋاتقان قۇلى-
 بەكنى كۆرىدۇ. بۇ ئەمەلدار قۇلىبەكنىڭ ئىسمى - فامىلىسى
 ۋە تۇرار جايىنى سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارا شەھەر
 تۈرمىسىدە بىللە ياتقان دوستى قۇلىبەك ئىكەنلىكىنى بىلى-
 دۇ. بۇ ئەمەلدار قۇلىبەكنى زىياپەت ئۈستىگە باشلاپ كى-
 رىپ مېھماندارچىلىققا بىللە كەلگەنلەرگە تونۇشتۇرۇش بىلەن
 بىللە، ئۆزىنىڭ قانداق بولۇپ ئاقسۇغا كېلىپ ئەمەلدار بو-
 لۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ.

ئەسلى بۇ خەنزۇ كىشى قارا شەھەر تۈرمىسىدىن چىق-

قاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتا ئۆلكە مەركىزىدە تۇرغان خەن دارىن ئۇنىڭ يۇرتىدىشى بولغاچقا، ئۇنى ئاقسۇغا دوتەي ھەم ھەربىي ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتكەنىكەن. (بۇ ۋەقەنى قۇلىبەك نىڭ قولىدا تۇەنجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن ئىبراى دېگەن كىشى سۆزلەپ بەرگەن. ئۇنىڭغا قۇلىبەك ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن كەن).

شۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتىن كېيىن ھېلىقى خەنزۇ دوتەي قۇلىبەكنى ئاقسۇدا بىر نەچچە كۈن مېھمان قىلىپ، 1929 يىلىنىڭ بېشىدا قۇلىبەكنىڭ تەلىمى بويىچە ئۇنى قاقشالدىكى قىرغىزلارنىڭ تۆت بەگلىكىنىڭ ئۈستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان زۇڭ شاڭيۇلۇق مەنسىپىگە بەلگۈلىگەن ھەمدە مەھكىمە نامىدىن تامغىسىنى بېسىپ، ئۇچتۇرپان ئامبىلىغا مەنەسپكە تەيىنلەش بۇيرۇقى يېزىپ بەرگەن. شۇندىن تارتىپ قۇلىبەك «دارىن» دەپ ئاتالدى.

قۇلىبەك زۇڭ شاڭيۇ بولغاندىن كېيىن قاقشالدىكى تۆت قىرغىز بەگلىكىنىڭ باشلىقلىرى، ئاتارمەن چاپارمەنلىرى ۋە ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ بەگلىرى بولۇپ، 50 - 60 كىشى قۇلىبەكنىڭ ئۆيىگە سوۋغا - سالاملار ئاپىرىپ، قۇلىبەكنى مۇبارەكلەپ كەلگەندە، قۇلىبەككە ئۇلارنى قىرغىز قانۇنىدىكى بويىچە تاي - قوي سويۇپ، قوندۇرۇپ ئويدان مېھمان قىلىپ ئۇزاتقان.

ئۇندىن كېيىن قۇلىبەك قاقشالنى ئارىلاپ يۇرت كۆرۈپ يۈرۈپ، ھەرقايسى بەگلىرىگە قەشقەر توقاي (ئاقچى بىلەن كەلپىننىڭ شىمالىدىكى دەريا بويىدىكى بىر ئارالچا. ت) غا بىر نەچچە بوز ئۆي (كىگىز ئۆي) تەييارلىتىپ، بۇ جايدا تۆت بەگلىكتىن 100 دىن ئوپۇزلۇق قىرغىزلارنى يىغىپ

ئىككى كۈن يىغىن ئاچقان، يىغىندا ئۇ يەرلىك ئەمەلدارلار-
نىڭ خەلقنى بوزەك قىلماسلىققا، خەلقنىڭ تىنىچ - پاراۋان
تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ئۈندىگەن ۋە ئۆ-
زىنى ما دارىنغا چىقىشتۇرۇپ، قارا شەھەرگە پائىنىشقا سە-
ۋەبچى بولغانلارغىمۇ تېگىشلىك رەددىيە بەرگەن.

يىغىنغا قاتناشقان فېئودال مۇتەئەسسىپ بەگىلەر «بۇ
ما دارىنغا ئاداۋەت ساقلاپ كېلىۋېتىپتۇ. بىزنىمۇ ھەر نېمە قىل-
سا قىلغۇدەك» دەپ قورقۇشۇپ، شۇندىن كېيىن قۇلىمبەك بار
جايدا باش كۆتۈرۈشەلمىگەن. شۇڭا قۇلىمبەكنى يالغۇز قىرغىز
خەلقى ئەمەس بەلكى، ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرىمۇ ھۈرمەتلىيت
تى. ھەتتا ئۇچتۇرپان ئامبىلىمۇ ئالدىغا چىقىدىغان بولۇپ
قالغان. قۇلىمبەكنىڭ نابىروىي كۈنساينى ئۆسكەن.

شۇ مەزگىلدە قۇلىمبەكنىڭ ئىش بېجىرىش سارىيى ئۈچ
تۇرپان شەھەر ئىچىدە بولۇپ، ئۇ خۇيزۇ مۇسا ھاجىمىنىڭ
شەخسى زېمىنى ئىدى. كېيىن قۇلىمبەك بۇ جاينى ئىجارىگە
ئېلىپ ئىشلەتكىنى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ جاينى «قۇلىمبەك سا-
رىيى» دەپ ئات قويدۇشكان.

قۇلىمبەك، ئاخۇنبايىلارنىڭ قۇمۇل دېھقانلار

قوزغىلىڭىغا ماسلىشىشى

1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە يۇرتىمىز قاقشالغا
قۇمۇل ۋە تۇرپان قوزغىلاڭلىرىنىڭ شەپقىسى كېلىشكە باشلىدى.
قۇلىمبەك، ئاخۇنبايىلار بۇنى ئاڭلاپ پەيت كۈتۈپ يۈرەتتى.
قوزغىلاڭ خەۋىرى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئاددىي پۇق-
رالار ئىچىدىمۇ «خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلدا ئىسلام ئېچىپتۇ.
بىز قاراپ تۇرىمىزمۇ؟» دېگەندەك گەپ - سۆزلەر كۆپىدى.

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭ ① دېگەن كىشى قۇلىبەك، ئاخۇنبايلارغا خەت ئەۋەتىپ (بۇلار بۇرۇن تونۇشاتتى) ئۇلارنى قوزغىلىش، تەشكىللىنىش، بىرلىشمەش، ياردەملىشىشكە ئۈندىگەنىدى، قۇلىبەك بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن تولۇق خەسەر ۋە تاپقاندىن كېيىن، قاقشالدىكى ئاخۇنبايغا خەت يېزىپ، باي سىجاڭنىڭ خېتىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئۇ خېتىدە «تۆت بەگلىكتىكى شاڭيۇ، ئون بېشى، ئاقساقاللار دەرھال قەشقەر توقايغا يىغىلىسۇن، مەن ئۈچ كۈندە يېتىپ بارىمەن. بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىمىغۇچىلار بىلەن بارغاندا سۆزلىشىمەن» دەپ بۇيرۇق قىلغان. قۇلىبەك ئەمەلىيەتتە دېگەن جايغا ۋاقىتدا يېتىپ بارغان ۋە ئاخۇنباي بىلەن ئايرىم سۆھبەتلىشىشكەندىن كېيىن، ئاندىن كۆپچىلىك يىغىلغان جايغا چىقىپ سۆزلىگەن. ئۇ سۆزىدە: «خوجىنىياز ھاجى قۇمۇل دېھقانلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، جىن شۇرېنغا قارشى تۇرۇپ ئىسلام ئېچىپتۇ. دېھقانلار شېڭ شىمەي، چولاق زىخۇي، گاسىلىڭلار بىلەن ئۇرۇشماقتا. خوجىنىياز ھاجى، تۆمۈر سىلىڭلار ئارقا-ئارقىدىن غەلىبە قىلماقتا. ئاللا ئۇلارغا يار - يۆلەك بولدى، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭمۇ بۇ ھەقتە خەت يېزىپ ئۇيغۇر، قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىر ئىمىيەتتە كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان. خەلق خانىۋەيران بولۇپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلالىدى. زۇلۇم تېخىمۇ كۈچەيمەكتە. بىز ئاللا يولدا غازاتقا ئاتلىنىشىمىز كېرەك. قان ئاقسىمىز، باش كەتسىمۇ، غازاتقا ئاتلىنايلى! بۇنى ئويلىمىغانلار قىيامەتتە دوزاققا تۇتۇق بولىدۇ، ئىمانىمۇ بولمايدۇ...» دېگەندەك ۋەز نەسىھەتلىرىنى ئېيتىدۇ. قۇمۇل

① باي سىجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق باي بولۇپ، شۇ يىللاردا ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى بەگلىك قەدىمىي سىجاڭ ئىدى.

امبەكەنىڭ مەقسىتى خەلقنى زۇلۇمغا قارشى سەپەرۋەر قىلىش بولۇپ، شۇ دەۋر شارائىتى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ سۆزى خەلقنىڭ ئاڭ چۈشەنچىسىگە لايىقلاشتۇرۇلغانىدى. يىغىن ئا- ياقلاشقاندىلا بۇ چاقىرىققا ھەممە كىشى ئاۋاز قوشۇپ؛ «قوز- غىلايلى! ئەسكەر بولۇپ ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش قى- لايلى. ئات تۇلاغ ۋە ئوزۇق - تۇلۇك ياردەم قىلايلى» دې- گەن چۇقان - سۈرەنلەر پەلەككە ياڭرايدۇ. شۇندىن كېيىن قاقشال تەۋەسىدىكى بەگلىكلەردىن 400 ئائىلىق يىگىتلەر ئۆز- لۈكىدىن ئەسكەر بولۇشقا تىزىملىتىپ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرى- دۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇامبەك، ئاخۇنباي قاتارلىقلار تۆت بەگلىك- تىن 15 تىن 60 كىشىنى يىغىپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، ئاخۇنباينى لۈيجاڭ (بىرىگادا كوماندىرى)، يۈسۈپ (ئاخۇن- باينىڭ ئوغلى) قاراباي، ئىبراھىم، ئىبراھىم ئاخۇن ... لار- نى تۈەنجاڭ (پولك كوماندىرى)، ئايتقوجو، ئۆمۈر قايقى قا- تارلىق بىر قانچىسىنى پەيچاڭ، بەنجاڭلىققا بەلگىلىگەن. بۇ مەنەسپلەرنى بىرەر يۇقىرى ئورگاندىن تاپشۇرغان بولماستىن، قۇامبەك ئۆزى بىلگەنچە بەلگىلىگەنىدى. ئاخۇنباي بولسا، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ھەربىي ئىشلاردىن قىلچە خەۋرى يوق ئىدى. ئۇ قۇامبەكنى ھەربىي ئىشلاردىن خەۋىرى بار، كۆپ ئەھۋاللارنىمۇ بىلىدۇ، ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىلا توغرا دەپ قارايتتى.

قۇامبەكنى بولسا بىرەر يۇقىرى ئورگان تەرىپىدىن ھەر- بىي باشلىق (سېجاڭ ياكى سىلىڭ) دەپ بېكىتىمگەن بولسا- مۇ، لېكىن مۇشۇنداق مەنەسپتە ئاتىلىش «تاماسى» بار ئىدى. ئۇ زۇڭ شاڭيۇ بولۇشى بىلەن بىلىملىك ئۇنىڭغا «دارىن» دېگەن مەنەسپ يەرلىك ئەمەلدارلار، ئەسكەر باشلىقلىرى تەرىپىدىن

سىڭىپ قالغانىدى. 1932 - يىلىغا كەلگەندە ئىرلار دەسلەپ 60 كىشىنى 15 دانە شىراقلىق قارا مىلتىق (ئوۋ مىلتىقى)، يەتتە دانە بەش ئاتار مىلتىق، ئالتە دانە شىداچاڭ (ئەنگىلىيەدە ئىشلەنگەن ئون ئاتار مىلتىق)، 15 دانە سالىپاڭ (بىر ئاتار قوغۇشۇن ئوقلۇق قىسقا مىلتىق)، 30 قىلىچ، ئىككى تاپانچا بىلەن قوراللاندى. ئەسلىدە بۇ قوراللار قۇلبەك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھەققىدە تەشۋىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى ۋە باي ماناپلار تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغانىدى.

شۇندىن كېيىن ئەسكەرلەر سانى ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. 1932 - يىلى 11 - ئايدا قۇلبەك بۇيرۇق قىلىپ بارلىق ئەسكەرلىرىنى ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىگە يىغىپ، «شىتەي يامۇل» (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت) كە ئورۇنلاشتۇردى. 400 ئەسكەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قورال - ياراق يەتمىگەچكە بەزىلىرىنى كالتەك، پالتا، چوماق، نەيزە بىلەن بولسىمۇ قوراللاندى.

ئاخۇنباينىڭ ئوسمان ئېلى بىلەن قۇندىلىشى

ئاخۇنباي قاقشالدا لۇيچاڭلىق نامى بىلەن بۇرۇسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. شۇ ۋاقىتلاردا قۇلبەكنىڭ ئۇلۇغچات توپۇندىكى ئوسمان ئېلى بىلەن يېقىنلىشىش نىيىتى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى بىلمەيتتى. شۇڭا ئۇ بۇ توغرىلىق كۆپ ئويلىنىپ ئاخۇنباينى ئوسمان ئېلى بىلەن قۇدا بولۇشقا رەنجهتلىدى. ئەندۈرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قۇدا بولۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەسلىدە ئوسمان ئېلى ئاخۇنباينىڭ قاقشالدىكى

مەرتىۋىسىنى بۇرۇندىن بىلگەچكە، ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئۇلارنى ئوبدان مېھمان قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى ئوسمان ئېلىك خايۇز قارا ① بېرىپ قۇدىلاشتى. قۇلىبەك ۋە ئاخۇنبايلار بۇ ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى جايىدا بولغانلىقىدىن خوش بولۇپ، «ئەمدى مەقسىتىمىزگە يېتىدىغان بولدۇق» دەپ گۈلگەقەلىرى ئېچىلىپ كېتىدۇ.

قۇلىبەكنىڭ ئوسمان ئېلى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشى

قۇلىبەك 1933 - يىلى 2 - ئايلاردا ئىبراھىم تۈەنجاڭنى ئاز بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن ئۈچتۈرپاننى مۇھاپىزەت قىلىشقا قالدۇرۇپ، قالغان ھەممە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ پىچان دېگەن يەرگە بېرىپ ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. دۇ ۋە ئوسمان ئېلى بىلەن كۆرۈشمىدۇ. ئىككىسى مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئوسمان ئېلىنىڭ 600 ئەسكىرى بىلەن قۇلىبەكنىڭ 400 ئەسكىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىش ۋە تۆمۈر سىجاڭ بىلەن بىرلىشىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇلار شۇندىن كېيىنلا قەشقەرگە چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم باشلاپ، دوتەي يامۇلىدىن باشقا جايلارنى تېز ئارىدا ئىشغال قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى پۇختا، ئەسكەرلىرى چاققان ۋە جاسارەتلىك بولغاچقا، ئەسكەرلەر

① قارا - ئۆتۈشتە قىرغىزلار قائىدىسى بويىچە قىز تەرەپكە ئوي مەسلىھەت بېرىلىدىغان مال - چارۋا - تەھرىردىن.

سېپىلىنى بۇزۇپ يول ياساپ، ئۈستىگە ئاتلىق چېپىپ چىقىپ،
 ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ نۇرغۇن
 ئوق - ياراقىنى غەنىمەت ئالغان. شۇ يىللاردا «قىرغىز
 ئەسكەرلەر سېپىلىگە ئاتلىق چېپىپ چىقتى» دېگەن داۋرائىلار
 پۈتۈن شىنجاڭ رايونىغا تارقالغان (بۇ ئەمەلىيەتتىمۇ راست
 ئىدى. بەزى ياشانغان كىشىلەردىن ھازىرمۇ بۇ سۆزلەرنى
 ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلايمىز). قۇلبەك
 بىلەن ئوسمان ئېلى قەشقەرنى بىرلىشىپ ئالغاندىن كېيىن،
 تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە
 ئۇيغۇر، قىرغىز (ئاز بىر قىسىم تۇڭگان ئەسكەرلىرىدۇر بار)
 ئەسكەرلىرىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۆز قوماندانلىققا ئۇيۇش-
 تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە قەشقەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە
 ئەنگىلىيىنىڭ كونسۇللىرى بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا تۆمۈر
 سىجاڭنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ ئۆزلىرىگە تارتاتتى.
 تۆمۈر سىجاڭ بولسا، ئۇلار ھەر ئىككىسى يات دىندىكىلەر
 دەپ بېرىشىنى رەت قىلاتتى. شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى-
 دىن تۆمۈر سىجاڭغا، ماسجۇڭنىڭ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش
 ھەققىدە خەت - خەۋەر كېلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بولسا،
 «تۇڭگانلارمۇ مۇسۇلمان تۇرسا، ھەمدە مېنىڭ بۇيرۇقىم بويى-
 چە ئىش قىلىۋاتسا، ئۇلارنى قانداق يوقاتقىلى بولىدۇ»
 دەپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ يوليورۇقىنى ئىجرا قىلمايدۇ.
 ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلبەك خوجىنىياز ھاجىدىن كەلگەن
 خەتنىڭ خەۋىرىنى بىلىپ قېلىپ، تۇڭگانلارنى يوقىتىشنى
 تەكلىپكەن بولسىمۇ، تۆمۈر سىجاڭ يەنىلا ھەر تەرەپلىمە
 پاكىتلارنى كۆرسىتىش ئارقىلىق بۇلارنىڭ پىكرىنى رەت
 قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلبەك بۇنىڭدىن رەنجىپ

قالىدۇ. ئۇلار يالغۇز قىرغىز ئەسكەرلەر بىلەنلا. تۇڭگانلار-
 غا ھۇجۇم قىلساق دەپ ئويلاشقان بولسىمۇ، لېكىن تۆمۈر
 سىجاڭنىڭ تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ئۆزلىرىگە ھۇجۇم
 قىلىشتىن ئەنسىرەيتتى. تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى
 كۆپرەك تەشەببۇس قىلغان قۇلىبەكنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر
 يوشۇرۇن سىر بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، مادارىن قەشقەر
 يېڭىشەھەردە تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە بېكىنىپ
 ياتقانلىقى ئۈچۈن، بىر ئاماللار قىلىپ مادارىننى قولغا
 چۈشۈرۈپ «قىسماس» ئېلىش ئىدى. شۇ ئارىلىقتا قىرغىز
 ئەسكەرلەر بىلەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا بىر ئاز
 ئاغرىنىشلار پەيدا بولۇپ، ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلىبەك
 ئەسكىرىنى ئېلىپ قەشقەردىن چېكىنىپ چىقىدۇ. ئۈستۈن
 ئاتۇش ئەتراپىغا كەلگەندە قۇلىبەك بىلەن ئوسمان ئېلى
 مەسلىھەت قىلىش ئارقىلىق، قۇلىبەك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ
 قاقشالغا، ئوسمان ئېلى تۇيۇن تەرەپكە قايتىپ كېتىشىدۇ.
 شۇنىڭدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا «تۆمۈر سىجاڭنى
 تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بىر
 قىسىم قىرغىزلار تۆمۈر سىجاڭغا ئىچىنى ئاغرىتسا، يەنە
 بىر قىسىم قىرغىزلار ئۇنىڭغا تاپا - تەنە قىلىشىدۇ. ئوس-
 مان ئېلى ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ دەرھال تاغدىن قايتىپ
 چۈشۈپ، تۆمۈر سىجاڭدىن قالغان، ئەسكەرلەر ۋە جانىبەك
 قازى ① بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەر شەھىرىنى قايتىدىن
 ئىشغال قىلىدۇ.

① جانىبەك قازى - سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قىرغىز ئىدى.

قۇلبەكنىڭ قارا شەھەرگە يولغا چىقىشى

قۇلبەك قەشقەردىن قايتىپ كېلىپ ئۈچتۇرپاندىكى شىتەي يامۇلىدا دەم ئېلىپ تۇرغانىدا، 1933 - يىلى 6 - ئايلاردا خوجىنىياز ھاجىدىن قۇلبەكنى ياردەمگە چاقىرىپ، غانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇلبەك 400 ئەسكەر بىلەن باشلاپ ماڭماقچى بولغان كۈنى، ئىمىن لوپىنى تۈرۈپ، مىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇنى يامۇل دەرۋازىسى ئۈستىدىكى تامغا مىڭلاپ قويۇدۇ، ھەمدە ئەسكەرلەر ئاتقا مىڭەندىن كېيىن قۇلبەك: «قايسىڭ يامۇلدىن ئاتلىق چېپىپ چىقىپ كېلىۋېتىپ ئۇنى ئاتىسەن!» دېگەندە، يامان سۇلۇق موسا باي دېگەن ئەسكەر بۇيرۇق بويىچە يامۇلدىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ ئۇنى ئېتىۋەتتى. ئاندىن قۇلبەك قوشۇنى ئاقسۇ تەرەپكە يول ئالدى. 15 كىلومېتىرچە مېڭىپ «ئىلىقچى دۆڭ» دېگەن جايغا كەلگەندە قۇلبەك قوشۇنىنى توختىتىپ: «مانا بۇ قىرغىز ئاياللىرىدىن چىققان باتۇر جاڭىل مىرزانىڭ ئىلىقلىرى يايلىغان جاي؛ مانا بۇ قەبرىستانلىق قالماقلارنىڭ جاڭىلنىڭ ئىلىقلىرىنى بۇلاش ئۈچۈن كەلگەندە جاڭىلنىڭ ئادەملىرى قارشىلىق كۆرسىتىپ سىزنى قىلغاندا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسەدلىرى؛ بىز ئاللا يولىدا خوجىنىياز ھاجىغا ياردەمگە ماڭدۇق، بۇ يەرگە قويۇلغان جەسەدلىرىگە قۇربان ئوقۇپ، دۇئا تەگىپ ئېيتىشىپ ماڭساق، ئاللا بىزگە مەدەتكار بولۇپ سەپىرىمىز راۋان، دۇشمەنلىرىمىز ئۈستىدىن غالىب بولغانىمىز، ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ دۇئا - تالۋەت قىلىپ يولنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئاقسۇ -

غا كەلگەندە باي سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ بىر ئاز سۆزلىشىپ ئالغاندىن كېيىن يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، شۇ كۈنى ياقا ئېرىققا كېلىپ قونىدۇ. 1933 - يىل 7 - ئايدا قۇلبەك قاراشەھەر ئەتراپىدىكى كورلا، بۈگۈرلەرگە يېتىپ كېلىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئاندىن ئۇلار مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، بارلىق كۈچنى ئۇيۇشتۇرۇپ ماجۇڭنىڭ قىسىملىرىنى باش ئەگىمدىن توسۇپ زەربە بېرىپ، ئاندىن شېڭ شىسەي بىلەن سوقۇشۇپ ئۇنى مەغلۇب قىلساق دېگەن پىلانىنى تۈزۈشىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قىرغىز-لار تاغ يولىغا پىششىق بولىدۇ، سىلەر باش ئەگىمدىكى تار قايمىغىنىنى مەركەز قىلىپ، شۇ يەردىن ماجۇڭنىڭ قىسىملىرىغا زەربە بەرسەڭلار دەپ قىرغىز ئەسكەرلەرگە يەنە 2 — 3 لپەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى قوشۇپ بېرىدۇ. قۇلبەك بۇنى ماقۇل كۆرۈپ، يۈسۈپ تۈەنجاڭ بىلەن قارا-باي تۈەنجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن شۇ جايغا ماڭغۇزىدۇ. قۇلبەك ئۆزى كورلا ۋە بۈگۈرلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن تۇرىدۇ، خوجىنىياز ھاجى ۋە قۇلبەكلەرنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يۈسۈپ تۈەنجاڭ بىلەن قاراباي تۈەنجاڭ ئەسكەرلەرنى باش ئەگىمدىكى تار قايمىغىنىنى مەركەز قىلىپ، ماجۇڭنىڭ قوشۇنلىرىغا توسۇپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى ئېھىر چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. ئۇرۇش خېلى جىددىي، قان تۆكۈلۈش كۆپ بولسىمۇ، ئۇيغۇر، قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ تۇرغان جايى مۇستەھكەم ھەم ئەپلىك بولغاچقا، بۇلاردىن چىقىم بولمايدۇ. ماجۇڭنىڭ قوشۇنلىرى ئىلگىرىلىپەلمەي تەرەپ -

تەرەپتىكى ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ كېلىپ ئومۇمىي
 ھۇجۇم باشلاپ، تار قاپچىغىنى قىسىپ كەلگەندە خوجىنىڭ
 ياز ھاجى، قۇلبەكلەر ئەھۋالىنىڭ يامانلىشىۋاتقانلىقىنى
 پەھىلەپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەرگەن. تار قاپچىغىدىكى
 ئۇرۇشتا يۈسۈپ تۈەنجاڭ ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش
 قىلغانلىقتىن قۇلبەك بىلەن خوجىنىياز ھاجى مەسلىھەتلى-
 شىپ، يۈسۈپكە تۈەنجاڭ دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەنلىكىنى
 رەسمى جاكالىغان. (ئۇنىڭ ئالدىدا قۇلبەكنىڭ كۆرسىتىشى
 بىلەن تۈەنجاڭ دېيىلىپ كەلگەنىدى). قۇلبەك يۈسۈپ
 تۈەنجاڭنى تار قاپچىغىغا بۇيرۇغاندا ئۇنىڭغا «سەن بىر
 ئامال قىلىپ، كۈمۈش، قىرغىز تام، توقسۇن ئىلانلىقتىكى
 قىرغىزلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ھەرىكەت قىل» دەپ تاپ-
 شۇرغانىدى. يۈسۈپ تۈەنجاڭ شادىقان بىلەن مامەلەش دې-
 گەن ئىككى قىرغىز ئەسكەرنى تاغ ئارىسى بىلەن پىيادە
 ماڭغۇزۇپ يوشۇرۇن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لې-
 كىن تۇڭگان ئەسكەرلەر بارلىق تاغ جەلغىلىرىنى قاپلاپ
 كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار توقسۇن تەرەپكە ئۆتەلمەي قاي-
 تىپ كېلىدۇ. (شادىقان 1975 - يىلى ئاقچى بازىرىدا ۋا-
 پات بولدى. مامەلەش شۇ ۋاقىتتا ياش بىر خۇيزۇ ئايال
 بىلەن توي قىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە
 چە ئىناق ئۆتۈشكەنىدى) خوجىنىياز ھاجى بىلەن قۇلبەك
 نىڭ بۇرۇن ئۆي ئىچىدە ئولتۇرۇپ تاغنى تالقان قىلماقچى
 بولغان پىلانلىرى، ماجۇڭنىڭ قاتتىق قىسسىنى نەتىجىسىدە
 دە تارمار بولۇپ، ئاخىرى ئاقسۇ تەرەپكە چېكىنىدۇ.
 ئاقسۇغا بارغىچىلىكمۇ يول بويى تۇڭگانلار بىلەن بىر مۇنە-
 چە كاتتە ئۇرۇشلار بولىدۇ. ئاقسۇغا يېقىنلاشقاندا، قۇلبەك

ئاقسۇ شەھىرىگە كىرمەي، ئەسكەرلەرنى باشلاپ ھازىرقى
ۋىنسۇ ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق، ئۆيتېتىر دېگەن جايلىرى بىر
لەن ئەگىپ مېڭىپ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىدۇ. يۈسۈپ
تۈەنجاڭنى بىر ئاز ئەسكىرى بىلەن ئۇچتۇرپاننى قوغداش
قا قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلەرنى ئائىلىسىگە دەم ئېلىشقا
قويۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئۆزى بىر ئاز ئەسكەر بىلەن
ئۇچتۇرپان يامان سۇنىڭ قۇلبەك قورولىدىكى تۇرار جايىغا
چىقىپ دەم ئالىدۇ. 1933 - يىلى كۈز ئايلىرىدا خوجىنىم
ياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭلار ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ، بۇ
ۋاقىتتا ئۇلار ئۇچتۇرپان خەلقى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى
ئېلىنىدى. قىرغىز مامبەت سىدىق شاڭيۇ سوۋغا - سالام ئەق-
دىم قىلدى. شۇ قاتارىدا ماخمۇت سىجاڭ بىلەنمۇ تونۇشۇپ
دوست بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى ياخشى يورغا ئات يوللۇق
تۇتتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماخمۇت سىجاڭ ئۇچتۇر-
پاننى قوغداۋاتقان يۈسۈپ تۈەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكەندە،
ئۆزلىرىنى، قاقشال يولى بىلەن يۈرۈپ قەشقەرگىچە يول
باشلاشقا ماقۇل كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككىگە
بۆلۈنۈپ، قاقشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە يولغا چىقتى.
لېكىن بۇ ۋاقىتتا قىرغىزلار ئىچىدە «خوجىنىياز ھاجى يۈ-
سۈپ تۈەنجاڭنى تۇتۇپ كېتىپتۇ، جازالىغىدەكمىش» دې-
گەن ئۆسەك سۆز تارقايدۇ، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرى
يامانسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قۇلانسارق
دېگەن يېرىگە كېلىدۇ، ماخمۇت سىجاڭ بولسا، باش چاقما
ئارقىلىق دەريا كېچىپ ئۆتۈپ ئاقيار بىلەن ئۈمۇ قۇلانسارق
قا كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ يامانسۇ بىلەن ماڭغان قو-
شۇنلىرى «يەتتە ئۆيلۈك» دېگەن مازاردا كېلىۋاتقاندا، قۇ-

ئىبەكنىڭ دەم ئېلىشقا تارقاتقان ئەسكەرلىرىدىن ئابدۇللا
 ئىسىملىك بىرسى ئارقىدا كېلىۋاتقان ئىككى تۆگىدىكى قو-
 راللىرىنى تۇيۇقسىز كېلىپ تارتىۋالىدۇ. بۇ تۆگىدىكى قو-
 رالار 16 تال مىللىتى بولۇپ، ئادەم زىيان بولمىغان. بۇ
 ۋەقەنى قىرغىزلاردىن مامبەت سىدىق شاڭيۇ، ئالىمبەك باي،
 شاقار بايلار ئاڭلاپ قۇلىبەككە مەلۇم قىلدۇ. قۇلىبەك:
 «بۇ ناھايىتى سەت ئىش بولمىدۇ، ئەمدى ھاجىم بىلەن قات-
 داق يۈز كۆرۈشكىلى بولىدۇ» دەپ ئاچچىقلاپ، قورال بۇ-
 لىغان ئەسكەرىنى قاتتىق جازالىغان ھەم بۇ ئىش تۈپەيلى-
 دىن يۈسۈپ تۈەنجاڭغا زىيان يېتىشىدىن ئەنسىرىگەن. خو-
 جىنىياز ھاجى قۇلان سارقا كەلگەندە تومازۇڭ شاڭيۇنىڭ ئۆ-
 يىگە چۈشكەن. ماخمۇت سىجاڭ چېكىر شاڭيۇنىڭ ئۆيىگە
 چۈشكەن بولۇپ، ئۇلار ئەسكەرلىرىنى ئەتراپقا تارقاق ئو-
 رۇنلاشتۇرغان. شۇ كېچىدە «يامان ئېڭىز» دېگەن ھاجىغا
 چۈشكەن ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى ئېتىنى نوروزباي، قادىر
 قۇل دېگەن ئىككى قىرغىز بۇلاپ قاچقان. 3 - كۈنى خو-
 جىنىياز ھاجى «ئۈزەڭگۈش دەرياسى» بىلەن «قاقشال دەر-
 ياسى» دىن ئۆتۈپ جۈمەك ئوينىشىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن.
 بۇ كېچىسىمۇ تېزەكبىي دېگەن بىر قىرغىز بۇلارنىڭ بىر
 ئېتىنى بۇلاپ قېچىپ كەتكەن. ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەر-
 گەن بۇ بۇلاڭچىلىق ئەھۋاللىرىدىن خوجىنىياز ھاجى قات-
 تىق خاپا بولۇپ، «پۇقرالار بۇنداق قىلالمايتتى، قۇلىبەك-
 لەرنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ شۇلار كۈشكۈرتۈپ قىلغان ئىش بو-
 لۇشى مۇمكىن» دەپ گۇمانلىنىپ قاراۋۇللۇقنى كۈچەيتكەن.
 بۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ تۈەنجاڭ خوجىنىياز ھاجىغا «بۇ بىزنىڭ
 ئىچىمىزدىكى بەزىبىر نادانلارنىڭ ئىشى بولسا كېرەك. كۆ-

ئۇلارنىڭ ئالدىغا، قىرغىز پۇقرالاردا ئات - ئۇلاغ تولا، قانچە لازىم بولسا، مەن تەييار قىلىمەن» دەپ ئەسەللىمى بەرگەن، خوجىنىياز ھاجى ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىققاندا «يۈسۈپ تۈەنجاننى تۇتۇۋاپتۇ» دېگەن ئېغۇ تارقىلىپ، يۈسۈپنىڭ ئاتىسى ئاخۇنباي لۇيچاڭ خوجىنىياز ھاجىنى «غۇلجا بېشى» داۋانىغا كەلگەندە توسۇپ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن بارلىق ئەسكەرلىرىنى يىغىپ تەييارلىقمۇ قىلىپ قويغانىكەن. بۇ خەۋەر قۇلبەكنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندە، ئۇ ئاخۇنبايغا دەرھال خەت ئەۋەتىپ «ئاخۇنباي ئەخمەتلىق قىلىمىسۇن، ھاجىغا چېقىلىدىغان بولسا، ئوغلى يۈسۈپتىن جەزمەن ئايرىلىدۇ. ئەسكەرلىرىنى دەرھال تارقاتسۇن ۋە كېيىنمۇ ھەر قانداق جايدا چېقىلىمىسۇن» دەپ ئاخۇنباينى توسغان. بۇ ۋاقىتتا قۇلبەكمۇ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتىنىڭ بار يوقلۇقىنى بىلىش ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بايقاش ئۈچۈن 15 چە ئادەمنى ئېلىپ چەت يول ياقىلاپ ماربلاپ ماڭغان. يول ئۈستىدە خوجىنىياز ھاجىغا چېقىلغان قىرغىزلارغا چالۋاقاپ، ھەتتا نوروز باينى ئۇرۇپ - تىللاپ بۇلاپ كەتكەن ئاتنى قايتۇرۇپ ئالغان.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى «ئۈزەڭقۇش» دەرىياسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا قۇلبەكلەرنىڭ ئېگىز يار ئۈستىدە قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار قۇلبەك تەرەپكە يامغۇر-دەك ئوق ياغدۇرغان. لېكىن قۇلبەك بىر تالمۇ ئوق چىقارماستىن چېكىنىپ، ئۆزىنى تاغ ئارىسىغا دالدۇرغان. ئەگەر شۇ كۈنكى ئوق چىقىرىش ئەھۋالى بولمىغان بولسا قۇلبەك خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھۆزۈرخالىق

ئېيتماقچى بولغانىدى. بۈگۈنكى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، قۇلبەگ ھاجىم مەندىن گۇمانلىنىپ ئاچچىقى كەپتۇ، دەپ ئويلاپ، شۇندىن كېيىن ئۆزىنى ناھايىتى ھوشيار تۇتقان، خوجىنىياز ھاجى ئۇچتا قونغان كۈننىڭ ئەتىسى قەدىمكى خارابىي شەھەر ئۇچتىكى «چاھار گۈمبەز» زاراتكارلىق قىمغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، «غۇلجا بېشى» داۋان ئارقىلىق سومتاش دېگەن جايغا بارغان. قۇلبەگمۇ دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى «قوشبۇلاق» دېگەن كىچىك ئورمانلىققا كېلىپ بولغان. خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا يەنە ئوق ياغدۇرغان. قۇلبەگلىرى بولسا يەنىلا ئوق چىقارماستىن بىر چوڭ سوقما تامىنىڭ ئىچىگە كىرىپ يوشۇرۇنغان. خوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى بىرەر سائەتچە ئوق چىقارغاندىن كېيىن، «نوكەسكەن» دېگەن تاغ ئىچىگە كىرىپ غۇلجا بېشى داۋان تەرەپكە راۋان بولغان. قۇلبەگلىرى يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقىپ خوجىنىياز ھاجىلار ماڭغان جەنۇبىي تاغ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتسا، سوپىتاي قاتارلىق تۆت ئەسكەر دەريادىن ئۆتۈپ بۇلار تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانىكەن. بۇلار ئەسلىدە خوجىنىياز ھاجىغا يول باشلاپ يۈرگەن يۈسۈپ تۈەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بولۇپ، «نوكەسكەن» تاغ ئىچىگە كىرگەندە «ئۇلارنىڭ ئاتىلىرى ھېرىپ قالدى» دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ قايتىپ كېلىدۇ ۋە يۈسۈپ تۈەنجاڭنىڭ «ھاجىغا قەتئىي چېقىلىم سۇن» دېگەن سۆزىنى قۇلبەگكە يەتكۈزۈپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىدۇ.

قۇلبەگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئەتىسى ئۇچتۇرپانغا قايتىدۇ. خوجىنىياز ھاجى بولسا، شۇ كۈنى «غۇلجا بېشى»

داۋىنىدىن سالامەت ئۆتۈپ «ئارپا چۈچۈك» دېگەن يايلاق
 ئەتراپىغا بېرىپ قونىدۇ. ئەتىسى «قۇرغاقبەل» داۋىنىدىن
 ئۆتۈپ «قاراگۆ» يايلىقى بىلەن كېتىپ بارغاندا، ئۇلارغا
 بىر گاچىغا كىشى ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن خوجىنىياز ھاجى بىر
 ئاز گۇمانلىنىدۇ، بىللە كېتىۋاتقان يۈسۈپ تۈەنجاڭ ئۇنى
 ئاللىبۇرۇن تونۇپ، ئۇنىڭ ئىما - ئىشارەت بىلەن قىلغان
 سۆزلىرىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجىغا تەرجىمە
 مە قىلىپ بېرىپ، «ئۆچكە ئىزلەپ يۈرگەن يابا ئىكەن»
 دەيدۇ. شۇڭا خوجىنىياز ھاجىمۇ يولغا راۋان بولۇۋېرىدۇ.
 ئەسلىدە بۇ ئادەم گاچىغا بولماستىن بەلكى ناھايىتى ھوشيار
 بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ ئاخۇنباي ئوغلى يۈسۈپتىن خەۋەر
 ئېلىشقا ئەۋەتكەن كىشى ئىدى. يۈسۈپ تۈەنجاڭ ئۇنىڭغا
 «مەن سالامەت، بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە قايتىپ بارىمەن،
 ئاتام خاتىرجەم بولسۇن» دېگەنلىرىنى ئۇقتۇرىدۇ.
 گاچىغا ئۆز يولغا راۋان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخۇنباي
 قۇلىيەكنىڭ گېپى بىلەن خوجىنىياز ھاجىمنى غۇلجا بېشى
 داۋاندىن توسۇماي ئۆتكۈزۈۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئوغلى
 يۈسۈپ تەرەپتىن بىر ئازلا ئەنسىزلىك خەۋەر كەلسىلا ھا -
 جىملار بىلەن ئېلىشىش تەييارلىقىدا تۇراتتى. خوجىنىياز
 ھاجىم شۇ كۈنى «تېگىرەك» دېگەن جايدا قونۇپ، ئۇنىڭ
 ئەتىسى «قۇدۇق» دېگەن جايغا يېتىپ، قاقشال تەۋەسىدىن
 ئايرىلىشتا، يۈسۈپ تۈەنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ شۇ
 يەرگەچە يول باشلاپ كەلگەنلىرىگە رەھمەت بېيتىپ ئۇلار -
 نى يۇرتىغا قايتۇرىدۇ. ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىققان خوجىنىياز
 ھاجى قاقشال تەۋەلىكىدىن ئۆتۈپ، 6 - كۈنى ئاتۇش
 چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 300 كىلومەتەر

مېتىر ئەتراپىدا كېلەتتى. شۇ ۋاقىتلاردا قىرغىز ئاقىنلىرى
خوجىنىياز ھاجى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك شېئىر قوشاقلارنى
توقۇغان.

خوجىنىياز قوزغىلىپ،
قۇمۇلدىن چىقتى بوز تورغاي.
غەيرىتى بار بولغاچقا،
قەشقەرگە كەلدى تۇتۇلماي.

يۇرتىدىن كىم ئايرىلسۇن،
جاھاندارچىلىقتىن قىسىلماي.
گاسىلىك بىلەن گېنېرال،
كەڭ قەشقەرنى تاشلىشىپ،

قاقشال زىمىنىنى ئارىلاپ،
ھاجىئاكام غەيرەت بىلەن ئىلگىرلىمەكتە،
گاسىلىك بىلەن گېنېرال كەڭ قەشقەرنى باسماقچى؛
يولنى كەلسە ھاجىئاكام ھەر ئىككىسىنى ئاغدۇرماقچى

يۇقىرىقى ئەھمىيەت ئىسپاتلانغاندەك قۇلمىيەك، ئاخۇنباي
باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئاممىسى، خوجىنىياز ھاجىنى قاقشال
يولىدىن ئۆتۈشتە ياخشى كۈتۈپ سالامەت ئۇزاتقان. ئەگەر
قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزغان بولسا، «غۇلجا بېشى» داۋىنىغا
بارغاندا «نوكەسكەن» دېگەن جاي خۇددى قوتان شەكلىدە
بولغانلىقى ئۈچۈن، قارشى تەرەپ قانچىلىك كۈچلۈك بول-
سىمۇ، ئۇنىڭ قانچىلىك چىقىم تارتىشىنى مۆلچەرلەپ بول

مايتتى. چۈنكى «ئوكەسكەن» دېگەن جايدا كىرىدىغان بىرلا ئېغىز بولۇپ، ئۆت ئەتراپى 1000 مېتىردىن ئىز بولغاچقا قاناتلىق قۇشلارمۇ تەسلىكتە ئۇچۇپ ئۆتەلەيتتى. دېمەك بۇ جاينىڭ سىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئاخۇنباي دەسلەپتە «خوجىنىياز ھاجىنى مۇشۇ جايدا ئۇجۇقتۇرىمەن» دەپ پىلانلىشىدىكى سەۋەب مۇشۇ ئىدى.

ياقۇپ فۇگۇدەن، مافۇيۇدەن، قۇلبەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجرى

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە ماڭغاندىن كېيىن، ماجۇڭ يېڭىنىڭ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن قوماندانلىرىدىن ما-
شىنىڭ، مافۇيۇدەن قىسىملىرىغا زەربە بېرىپ، قەشقەر ياكى
ئۇچتۇرپانغا ئۆتكۈزمەي چىڭ توستى. بۇ ۋاقىتتا «ئۇچ-
تۇرپاندىكى قىرغىز قۇلبەك خوجىنىياز ھاجىنى بۇلاپتۇ، ھۇ-
جۇم قىلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ» دېگەندەك پىتىنە - پا-
سات سۆزلەر تارقالغان. شۇخا ياقۇپ فۇگۇدەن، قۇلبەك قاتار-
لىق قىرغىزلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش نىيىتىدە ئۇچتۇرپانغا بار-
تۇرۇپ كىرىپ، قۇلبەكنىڭ ئۇچتۇرپاننى قوغداۋاتقان تۆمۈر
لىيەنجاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ
ۋە تۆمۈر لىيەنجاڭ قېچىپ كېتىدۇ. ئۇچتۇرپان بازار بېشىغا
ھەسەن ئالى ئىسىملىك بىر قىرغىز كېلىپ قالغاندا، ئۇنىڭ
قىرغىز قالپىقى كىيگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئۇنى
ئېتىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدىنى يۆتكەپ كېتىش ئۈچۈن دۇ-
رۇش بەگ ئىسىملىك قىرغىز كېلىپ ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى

رىنى ئېلىپ كەلگەندە، ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلار-
نىمۇ ئېتىۋېتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ئىچىدە «ياقۇپ فۇگۇەن قىرغىز
بولسلا ئولتۇرىدىكەن» دېگەن گەپلەر تارقاپ، قىرغىزلار كې-
چە - كۈندۈزلەپ يىراق - يىراق تاغلارغا قېچىپ كېتىشىدۇ.
ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن جەبرى - زۇلۇم ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىك-
دى ئۈچۈن، بۇ پاراكەندىچىلىكتىن بىر قىسىم ئۇيغۇر كىشى-
لەرمۇ مال - دۇنيا، خوتۇن بالىلىرىنى ئېلىپ يىراق تاغلارغا
قېچىپ قىرغىزلار بىلەن بىللە تۇرىدۇ. يەنە بىر مۇلچە قىر-
غىزلارنى يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى يوشۇرۇپ
قۇيىدۇ. شۇ چاغدا ھەمەر ئىچىدىكى باي بوۋىجان دېگەن
ئۇيغۇر ئادەم مال - دۇنيا ۋە خوتۇن بالىلىرىنى ئېلىپ بىز قېچىپ
بارغان «ئاققاش» دېگەن جايغا چىقىپ، بىز بىلەن بىللە تۇردى.
يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك «قۇلىبەگ ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈپ، خو-
جىنىياز ھاجىنى بۇلاپتۇ» دېگەن ئىغۋا بىلەن «ياقۇپ فۇ-
گۇەن قىرغىز قويماي ئۆلتۈرىدىكەن، بۇنى خوجىنىياز ھاجى
تاپشۇرۇپتۇ» دېگەندەك ئىغۋالار قۇلىبەگكە ئاڭلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ
دەرھال ئەسكەرلىرىنى يىغىپ ئۇچتۇرپانغا كىرىپ، ياقۇپ
فۇگۇەن بىلەن سوقۇشقان. بۇ قېتىمقى سوقۇشتا قۇلىبەگنىڭ
ئىنىلىرىدىن سىدىق بىلەن ئايداھقا ياقۇپ فۇگۇەن ئەسكەر-
لىرىنىڭ ئوقى تېگىپ ئۆلگەن، نەتىجىدە «ئۇيغۇرلار بىلەن
قىرغىزلار سوقۇشۇپتۇ» دېگەن ئىغۋا تارقالغاندا، ئاقسۇدىكى
ماجۇڭيىڭ قوماندانلىرىدىن مافۇيۈەن پۇرسەتنى غەنىمەت بى-
لىپ، قىرغىزدىن ئايال ئالغان شور ئىسىملىك ئابدۇللا دېگەن
خۇيزۇنى (تۈڭگان بىلەن قىرغىز بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار بىلەن
ئۇرۇشساق، قۇلىبەگنى ئاقسۇغا سىلىڭ ھەم دوتەي قىلساق

دەپ قۇلبەگگە ئەلچىلىككە ئەۋەتسۇن. بۇ تەكلىپنى قۇلبەگ ماقۇل كۆرۈپ، تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ياقۇپ فۇگۇەنگە ھۇجۇم قىلغان. نەتىجىدە ياقۇپ فۇگۇەن قاچقان، قۇلبەگ بولسا «ئىككى ئىنساننىڭ قىساسىنى ئالىمەن، ياقۇپنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرمىگىچە توختىمايمەن» دەپ، ياقۇپ فۇگۇەننى ئاۋاتنىڭ ئايكۆل، غورو چۆل ئەتراپلىرىغىچە قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، ئۇنى تۇتالىمىغان. لېكىن ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئادەملىرى كۆپ چىقىم بولغان. قۇلبەگنىڭ ئادەملىرى نۇرغۇن ئوق - ياراق ھەممەت ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كەلگەن. ياقۇپ فۇگۇەن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، مافۇيۇەن قۇلبەگكە «خوش» دەپ مۇ قويماستىن، 1934 - يىلى ئەتىياز ئايلىرىدا قىسىملىرىنى باھلاپ قەشقەر تەرەپكە راۋان بولغان. ياقۇپ فۇگۇەن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يۈسۈپ ئۇەنجاڭ ناھايىتى كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن، قۇلبەگ خۇش بولۇپ ئۇنى كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىدا ماختاپ، نۇرغۇن ئىنسانلارنى بەرگەن، شۇڭا قىرغىزلار ئىچىدە يۈسۈپ ئۇەنجاڭنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزىنى توغرىسىدا خېلى ئۇزۇنغىچە ھېكايىلەر تارقىلىپ يۈرگەن.

قۇلبەگ ياقۇپ فۇگۇەننى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ياقۇپ فۇگۇەن ئۆلتۈرگەن ئىككى ئىنساننىڭ نەزىر - چىراغلىرىنى كاتتا ئۆتكۈزىدۇ ھەم شۇندىن كېيىنلا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سەل يامانلىشىدۇ. شۇڭا ئۇچتۇرپاندىكى ئېزىز ھاجى قاتارلىقلار يۇلى كەلسىلا قۇلبەگنى جايلىۋېتىشنى ئويلايتتى. شۇ كۈنلەردە قۇلبەگ دارىنى ئەمەلدارلىرى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى نۇر ھاجى دېگەن كىشى مېھمانغا چاقىرىدۇ. قۇلبەگ 30 ئەتراپتىكى ئادەملىرى بىلەن تۆمۈرچى كوچىسىدا كېتىۋاتقاندا، 80 دەك

ئېشەك بىلەن ئارچا - قارىغاي ئوتۇلىرىنى بازارغا ساتقىلى ئېچىلىۋاتقان پۇقرالارغا ئۇچراپ قالىدۇ. بۇنى قۇلبەگنىڭ ئادەملىرىدىن ساتىندى، ئابدۇقاسىم دېگەنلەر كۆرۈپ قۇلبەگكە: «بۇ ياخشى ئوتۇنلار ئىكەن، لەڭزى (ئەسكەرنىڭ ياتىقى) گە چۈشۈرتۈپ ئالساڭ» دەيدۇ. قۇلبەگ ماقۇل كۆرىدۇ. ئۇلار پۇقرالاردىن ئوتۇننىڭ باھاسىنى سورىغاندا، ئوتۇنچىلار بىر ئاز يۇقىرى باھا قويدۇ. قۇلبەگ بۇنى ئاڭلاپ چالۋاقاپ «سارتىنىڭ ئوتۇنى سۆگەت، تېرەك بولىدۇ، ئارچا - قارىغاي قىرغىزنىڭ تۇرسا، ئۇنى رۇخسەتسىز ئېلىپ كېلىپ يەنى قىرغىزغا پۇلغا ساتامدەكەن» دەپ، ئوتۇنلارغا بىر تىيىنمۇ پۇل بەرمەستىن قىرغىزلارغا بىكارغا چۈشۈرتۈپ بېرىپ، نۇرغاجنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا كېتىدۇ.

نۇر ھاجى، قۇلبەگلىرىنى ئات سويۇپ، ئېرىن ياساپ قىرغىز قائىدىسى بويىچە مېھمان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئېزىز ھاجى قۇلبەگنى شۇ داستان ئۈستىدە جايلىۋېتىشنى ئويلاپ، باشقىلارغا مەسلىھەت سالىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر مۆتىدىللىرى ئېزىز ھاجىنى توسۇپ، ئۇنى نىيىتىدىن ياندۇرىدۇ.

1934 - يىلى كۈزدە قاقسالدىن چىلىپاق باي دېگەن كىشى ئات، تۆگە، قوتاز بولۇپ 100 دېك چارۋا مال ئېلىپ قۇلبەگ بىلەن قۇددىلىشىش ئۈچۈن (قىزغا چاي ئىچكۈزۈش ئۈچۈن) ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ. قۇلبەگ بۇ قۇددىلىرىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قۇلبەگ سارايدىن تاكى جوجاڭ، كۆكچى، مەھەللىسىگە قەدەر قوراللىق ئەسكەرلىرىنى قاتار تۇرغۇزۇپ، داڭا - دۇمباق ۋە ناخشا - ئۇسۇللار بىلەن خەلق ئالەم ئالدىدا ئۆز سەلتەنىتىنى كۆرسىتىدۇ.

كېيىنكى توي مەرىكىسىمۇ كاتتا ئۆتكۈزۈلگەن ۋە يىم

راقى - يېقىندىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز مېھمانلار كۆپ چاقىرىلغان بولۇپ، ئاز بولمىغان سوۋغا - سالاملار كەلگەن. بۇ سوۋغا - سالاملارنى يول بويىغا ئاغامچا ئارتىپ ئېسىپ، ئاتلىق يۈرۈپ كۆرۈشكەن، قۇدىلارغا تارتىلىدىغان كىت (تون) ۋە كىيىم - كېچەك، رەختلەرمۇ، كۆرگەزمە قىلىپ بېرىلگەن.

قۇلبەگىنىڭ ئاقىۋىتى

1934 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۈچتۈرپاندا سوۋېت كىشىلىرى ۋە قىزىل ئارمىيىسى پەيدا بولۇپ قالدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىمۇ كۇلساين مۇستەھكەملىنىشكە باشلىدى.

قۇلبەگ بولسا قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنى «دەم ئالدۇرۇش» دېگەن باھانە بىلەن تارقىتىۋەتتى. ئۆزىگە ئىشەنچلىك دەپ قارىغان قارىنباي، ئابدۇللا (خۇيزۇ) قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق ئەسكەر ۋە مەسلىھەتچىلىرىنى خوتۇن بالىلىرى بىلەن بىللە ئۆزى تۇرۇۋاتقان جاي قۇلبەگ قورولغا كۆچۈرۈپ چىقىپ، قىش ئۆتكىچە شۇ يەردە تۇردى. 1935 - يىلى ئەتىياز كىرىشى بىلەن ئۇلار قۇلبەگ قورولىدا تۇرۇشنىمۇ ئەپسىز كۆرۈپ، جاڭغار دېگەن تاغنىڭ «چوڭ يايلاق» دېگەن جايىغا چىقىپ ئورۇنلاشتى. بۇ يەر سوۋېت چېكىرىسىغا يېقىن ئىدى. شۇڭا قۇلبەگ قول ئاستىدىكىلەرگە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىشكە مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتتىن كەلگەن بولغاچقا، بۇ مەسلىھەت

مەتكە زادىلا قوشۇلمايدۇ. ئەكسىچە ھىندىستان، ئافغانىستان تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. ئاخىرى بۇلار بىرلىككە كېلەلمەي پەيت كۈتىشىدۇ.

1935 - يىلى ياز ئايلىرىدا ھېك شىسەينىڭ ئەسكەرلىك

رىدىن 15 - 20 گىچە قوراللىق كىشى، مائەي دېگەن قىر-غىزنى زورلۇق بىلەن يول باشلاتقۇزۇپ، قۇلبەگىنى تۇتۇش ئۈچۈن ماڭىدۇ. ئۇلار بىر ئېدىرلىق سايدا كېتىۋاتقاندا، قۇلبەگىنىڭ تۆگە باققۇچى سۈپىتىدە قويغان ئادىمى ئادىلىنىڭ ئوغلىغا ئۇچرايدۇ. ھېلىقى قوراللىق ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن گەپ - سۆز سورىغاندا، ئۇ چاندۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى شۇ يەردىلا ئېتىۋېتىدۇ. قوراللىق ئەسكەرلەر داۋاملىق ئىلگىرىلەپ چاڭارت تاغ ئاغزىغا يېقىنلاشقاندا، كىچىككىنە بىر كېڭىز ئۆي كۆرۈنىدۇ. بۇ ئۆيدە مۇسۇك دېگەن بىر قىر-غىز بولۇپ، ئۇ قۇلبەگىنىڭ كۈزەتكۈچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى قۇلبەگىگە خەۋەر قىلىپ قويىدۇ. قۇلبەگى بولسا چوڭ يايلاق بىلەن كىچىك يايلاق ئوتتۇرىسىدىكى تاغقا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، تەييار ھالەتتە تۇرىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئالا - چوققا كەلگەندە، مال ئىزلەپ يۈرگەن ئۆمۈر ئالى دېگەن قىرغىزنى ئۇچرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆمۈر ئالىنى مەجبۇرىي ھالدا يول باشلاتقۇزۇپ ماڭغاندا، تۇيۇقسىزدىن قۇلبەگىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. ئۆمۈر ئالى دەرھال ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بولسا تەرەپ - تەرەپكە قاچىدۇ. ئۇلاردىن ئىككى كىشى ئۆلۈپ، قالغانلىرى ئات - قوراللىرىدىن ئايرىلىپ يارىدار بولۇپ، جەنۇب تەرەپتىكى تاغقا قاراپ كېتىشىدۇ. ئۆلگەنلەر بۇرۇن قۇلبەگىگە ئەسكەر بولغان ما-

تاي، ناماز دېگەن كىشىلەر ئىدى. (ئۇلار ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتتىن ئۇچتۇرپانغا كەلگەن ۋاقتىدا قۇلبەگەگە ئەسكەر بولغان ئىكەن). شۇڭا قۇلبەگ بۇلارنى تۇتۇپ قېلىپ روزاخۇن موللام دېگەن كىشىگە ئۇلارنىڭ نامىزىنى چۈشۈرتۈپ دەپىن قىلغانىكەن. مەن 1942 - يىلى قورول مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ تۇرغىنىمدا، كىچىك يايلاققا بېرىپ بۇ يەردىكى ئىككى قەبرىنى كۆرگەن ئىدىم. روزاخۇن دېگەن كىشى 1950 - يىلى ئۆز ئەجلى بىلەن ئۆلدى. كېيىن ئاڭلىساق ھېلىقى ماتاي بىلەن ناماز ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، يول باشلاپ بارغانلار ئىكەن.

قۇلبەگەلەرنىڭ تۇرغان جايىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، بۇ يەرنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش ئەپسىز بولغانلىقتىن، كېيىن ھۆكۈمەت تەرەپ باھىچە ئۇسۇل قوللاندى. يەنى - قادىر ھاجى باشلىق بىر قىچە ئا-خۇن، ئۆلمايلارغا گەپ ئۆگىتىپ، ئۇلارغا قۇرئان، نان، تۇز تۇتقۇزۇپ، ئىبراھىم شەنجاڭ نامىدىن قۇلبەگەگە خەت ياز-دۇرۇپ ئۇلارنى قۇلبەگەگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خەتنىڭ مەزمۇنى: «ھازىر شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجى بىر-لىشىپ ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاق بولۇشقا چاقىردى. بۇ-ندىن بۇرۇن ھەممىمىزدە سەۋەنلىك ئۆتۈلدى. ئۆتكەنگە سالا-ۋات. ئاداۋەت ساقلاشمايلى. مەنمۇ ئۇچتۇرپانغا شەنجاڭ بولۇپ كەلدىم. سىز بىلەن قىيامەتلىك دوست بولۇش نىيىتىم بار. بەختلىك كۈنلەر ئالدىمىزدا، سىز ئۇچتۇرپانغا خاتىر-جەم قايتىپ كەلسىڭىز...» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. قۇلبەگ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىپ ياخشى كۈتۈپ، ئۇلارنىڭ

گەپ - سۆزىنى ئاڭلايدۇ. ئەمما قۇلىبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەر خىلمۇ - خىل پىكىرلەرنى قىلىشىپ، ئۇزاق تالاش - تارتىشتىن كېيىن ئاخىرى قۇلىبەگ بىلەن ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىشىدۇ. ئىبراھىم شەنجاڭ نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ ھەم ئۇلارغا زىياپەت بېرىپ، تەسەللىي ئېيتىدۇ. شۇ قاتارىدا قۇلىبەگنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرىگە نەسىھەت قىلىپ ئۇلارنى ئۆز ئائىلىلىرىگە قايتۇرىدۇ. 1935 - يىلى كۈز ئايلىرىغا كەلگەچە، قۇلىبەگ ئۆزىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى سارىيىدا خوتۇن - بالىلىرى بىلەن خاتىرەم تۇرۇۋېرىدۇ. قارىنباي، ئابدۇللا دېگەن كىشىلىرىمۇ ئۆز ئائىلىلىرىگە چىقىپ شۇ جايدا تۇرىدۇ. 1935 - يىلى 11 - ئاي لارغا كەلگەندە ھۆكۈمەت تەرەپ قۇلىبەگنى «مەسلىھەت بار» دەپ چاقىرتىپ، شۇ كۈنىلا ئۇنى قولغا ئېلىپ سولايدۇ. ئارقىدىن قارىنباي بىلەن ئابدۇللا ئىمۇ چاقىرتىپ كېلىپ قولىغا ئالىدۇ. 5 - 6 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كېچىدە ئىبراھىم شەنجاڭ ئۆزى باشلىق بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن چىقىپ، قۇلىبەگلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ھەم شۇ كېچىسى قارىنباي، ئابدۇللا ۋە قۇلىبەگ ئۈچ كىشىنى بىر ۋاقىتتىلا ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، جەسەدىنى يامۇل ئالدىدىكى تېرەك تۈۋىگە ئاپىرىپ بىللە كۆمدۈرىدۇ. قۇلىبەگنى ئۆلتۈرگەن كېچىسى ئۈچ - تۆت ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. «قۇلىبەگنى بۈگۈن كېچە ئۇجۇقتۇردى» دېگەن گۇماندا بولغان كىشىلەر، شۇ كۈنى ئەتىگەندە ماڭا بىر - ئىككى نان ۋە بىر ياغلىق ئالدىنى بېرىپ گەپ ئۆگىتىپ، مېنى يامۇلغا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋەتكىنى بويىچە مەن ئوينىغان بولۇپ، يامۇلنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن

كىرىپ «قارا تىڭزى» (تۈرمە - قارا تىڭزى، ئاق تىڭزى دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى) تەرەپكە كېتىۋاتسام، مەھەممەت لوزۇڭ دېگەن كىشى «ھەي بالا نەگە بارىسەن؟» دەپ سورىدى. مەن قارىنباي چوڭ دادامغا نان ئېلىپ كەلدىم دەپ دىدىم. ئۇ كىشى «ئۇلار يوق بۈگۈن كېچىدە ئاقسۇغا مەجلىسكە كەتتى» دېدى. ياناي دەۋاتسام ۋاڭ لويى، چىنىدا-يى ئىككىسى ماڭمىلا قاراپ قوللىرىنى شىلتىپ، «تامادى» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تىللىغاندەك قىلدى. مەن قورققان پېتى يىغلاپ قېچىپ ئۆيگە كېلىپ ئەھۋالنى ئېيتسام، نۇرمام ھەت، ئاقماق، شامىر قاتارلىقلار ئوراز باينىڭ ئۆيىگە كىرىپلا ئەر - ئايال يىغلىشىپ كەتتى. مەن شۇ ۋاقىتلاردا 10 ياشلار چامىسىدا ئىدىم. مەن يېنىپ ماڭغاندا مەھەممەت لوزۇڭ دېگەن كىشى مېنىڭدىن ئەنسىرەپ (ئۆكشىنىڭ قىرغىزلار بىلەن ئالاقىسى ياخشى ئىدى)، ئارقامدىن كېلىپ قۇلبەگلەرنىڭ شۇ كېچىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى چوڭلارغا پىچىرلاپ خەۋەر قىلىپلا قايتتى. چىن دايسى دېگەن كىشى ئەينى ۋاقىتتا ئۇچتۇرپاندىكى يامۇل ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋىرى بار نەرسە ئىكەن. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئاقچى تەمىنلەش كوپىراتىپىدا بوغالتىر بولۇپ ئىشلەپ، 52 - يىلى كېسەل بىلەن ئۆلدى. شۇندىن كېيىن قۇلبەگىنىڭ مال - مۈلۈك، يەر - زېمىنلىرى ۋە قورال - ياراقلارنى مۇسادىر قىلغان مامۇت سىمجاڭ، بارامىق مال - مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ قەشقەر تەرەپكە يۈرۈپ كېتىدۇ. 1942 - يىلى مەن قۇلبەگى قورولدىكى باھلانغۇچ مەكتەپكە بارغىنىمدا، بۇ مەكتەپ قۇلبەگىنىڭ چوڭ سارىيى ئىكەن. تۆت ئېغىزلىقى قىزىل سىرلانغان، ئالتە ئېغىزلىقى تېخى سىرلانمىغان بولۇپ، ئاشخانا، ئامبار،

50 ئات كەڭرى سىققۇدەك چارۋىخانىسى بار خېلى كەڭ كاتتا زېمىن ئىكەن.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا شىنجاڭدا مىللەتلەرنى بىر - بىرىگە ئۆچلەشتۈرۈش، ئادەم ئۆلتۈرۈش، جازالاش ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىبراھىمنى ئۆچتۈرپانغا شەنجاڭلىققا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن قۇلبەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم - سىمۇ شەنجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىمۇ تۈرمىگە ئالغان. قۇلبەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتە كۈچ چىقارغان كىشىلەرنىڭ يەنە بىرسى قادىر ھاجى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنى 1937 - يىلى لاردا قەشقەر ساقچى باشقارمىسىغا باشلىق قىلىپ بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ قەشقەردىمۇ قىلىمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغان، ئاخىرى ئۇمۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

1936 - يىللىرى يەنى ئىبراھىم ئۆچتۈرپاندىكى شەنجاڭلىق مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆچتۈرپانغا زەيدىنپەگ دېگەن كىشى شەنجاڭ بولىدۇ، ئۇ كىشى ئۈچ - تۈرپان، قاقشال خەلقىگە ئىنتايىن كۆپ بېدە - ئوت، ئال - ۋان - سەيسى قويغانلىقتىن خەلق ئۇنىڭدىن بەكمۇ زارلانغان.

ماخوسەن، ئابدۇنىياز... نىڭ قاقشالدىكى ھەرىكەتلىرى

1936 - 1937 - يىللىرىدا ماخوسەن، ئابدۇنىياز ۋە ئابدۇغوپۇرلار بىرلىشىپ شېڭ شىسەي بىلەن ئۇرۇش قىلىۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى. ئارقىدىنلا ئۆچتۈرپاندىن قاچقان ياقۇپ فۇگۈەنمۇ ئابدۇنىياز قوشۇنغا قوشۇلۇپتۇ دېگەن پاراڭلار ئاڭلاندى. شۇ كۈنلەردە ئابدۇغوپۇر قوشۇنلىرى ئۈچ -

تۇرپانغا كېلىپ ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقان بول-
 سمۇ، ئاخىرى يېڭىلىپ قاچتى. ئۇ مەزگىلدە سوۋېت ئاي-
 روپىلانلىرى ئاغىچا قورول ئارقىلىق كېلىپ بومبا تاشلاپ
 ۋە ئوق ياغدۇرۇپ پاراكەندىچىلىك قىلغاچقا، ئۇچتۇرپاندى-
 كى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر دەريا بويلاپ قاچتى.
 ئايروپىلانلار پىلىموت، بومبا بىلەن ئۇلارنى داۋاملىق قوغ-
 لىدى. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى قاقشال تەرەپكە قېچىپ «ئەس-
 سىق جىلغا» دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۈچ ئەس-
 كىرى «پېتى باشى قىشلاق» دا ئولتۇرۇشلۇق بازار قۇل-
 دېگەن پۇقرانىڭ ئۆيىگە كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلماقچى بول-
 غان. بۇنىڭغا بازارقۇل ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى قار-
 شىلىق قىلغاندا، ئەسكەرلەر ئۇنى ئېتىۋېتىپ قېچىپ كېتىدۇ.
 ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىر مۇشۇ قىشلاقتا بار. ئابدۇنىياز ئەس-
 كەرلىرى ئەشمە دېگەن يەرگە بارغاندا، قەشقەر تەرەپتىن
 كېلىۋاتقان شېڭشىسەي ئەسكەرلىرى ئالدى تەرەپتىن چىقىپ
 قېلىپ، ئۆزئارا سوقۇشۇپ كېتىدۇ. بۇ سوقۇشۇشتا ئابدۇنىياز
 قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قايتا ئۇچتۇرپان تەرەپكە يانىدۇ. ئۇلار
 يولدا مامبەت ئالى ھاجى دېگەن قىزغىز كىشىنى تۇتۇۋېلىپ
 يول باشلاشقۇزۇپ ساپاربايغا كەلگەندە، ئۇچتۇرپانغا كىرىش-
 ىنىڭ ئەپسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تاغ ئارىلاپ كەلپىنگە،
 كېيىن كەلپىن ئارقىلىق مارالبېشىغا كېلىدۇ. مامبەت ئالى
 ھاجىنى كەلپىندە ئۆيىگە قايتۇرىدۇ. ئۇ يولدا كېلىۋېتىپ
 ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان شېڭشىسەي ئەس-
 كەرلىرىگە ئۇچراپ، ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا ئەت-
 راپلىرىدا ئۇرۇش قىلىپ يۈرگەن كۈنلەردە، سوۋېتنىڭ بەش

ئايروپىلانى ئاقسۇ تەرەپكە ئۇچۇپ كېلىپ بومباردىمان قىلىپ قايتىدۇ. ئەتىسى ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى ئايروپىلان ئۆتكەن چېگرا تەرەپكە بارىدۇ. سوۋېتنىڭ بۇ ئايروپىلانى ئەسلى تاشقا سوقۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنىكەن. ئايروپىلاندا ئىككى دانە مىللىتىق، ئىككى پىلمىت، ئىككى تاپانچا ۋە بىرمۇنچە ئوق - دورا بار ئىكەن. يەنە ئىككى كىشى بولۇپ، ئۇلار - نىڭ بىرى ئۆلگەن، ليۇتېنېنت ساق قالغان. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى ليۇتېنېنت بىلەن قورال - ياراقلارنى ئېلىپ يېنىپ كەلگەن. ھېلىقى ليۇتېنېنت رۇس بولۇپ، ئابدۇنىيازغا «مەن سىلەرگە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ بېرىمەن» دەپ يىالغان سۆزلەپ قويۇپ، كېيىن ئاقسۇ تەرەپتىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئىچىگە قېچىپ كەتكەن. يەنە سوۋېتنىڭ بىر ئايروپىلانى قاقشالنىڭ «كۆيۈكتوقاي» دېگەن يېرىدىكى سايغا قونغان، قىرغىزلار ئۇ يەرگە بارسا ئايروپىلاندىكىلەر رۇسلار بولۇپ، پۇقرالاردىن بىر كالا بېرىشنى تەلەپ قىلغان. خەلق بىر كالا بەرگەندە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ يەپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر ئايروپىلان كېلىپ ئۇلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ھېلىقى ئايروپىلاننىڭ مېھنى تۈگەپ يەرگە قونۇشقا مەجبۇر بولغانىكەن.

ئابدۇنىياز يېڭىلىپ، ئۇچتۇرپاننى تاشلاپ خوتەن تەرەپكە كېتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ياقۇپ فۇگۇەنمۇ ئابدۇنىياز قوشۇنى ئىچىدە بولۇپ، ئۇ بۇرۇن قىرغىزلار بىلەن ئۇرۇشقانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى يوشۇرۇپ يۈرگەنىكەن.

قاقشالنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى مەدەنىي - مائارىپى 1930 - يىلدىن بۇرۇن قاقشال تەۋەسىدىكى مەدەنىي -

مائارىپ ئىشلىرى ئارقىدا بولۇپ، 30 - يىللاردىن كېيىنلا قاقشالدىكى قەبىلە باشلىقلىرى قەشقەر، ئۇچتۇرپان تەرەپلەر-دىن موللا، خەلپەت، مۇپتى، قارى دېگەنلەرنى ئۆز ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىپ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى. بۇنداقلارنىڭ بەزىلىرى شۇ بىر ئائىلىدىكى بالىلارنىلا ئوقۇتسا، يەنە بەزىلىرى شۇ مەھەللىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇتاتتى. بۇلار-نىڭ ئىش ھەققى ئۆشەر، زاكات، قۇربانلىق ... قاتارلىق جامائەت كىرىمىدىن بېرىلەتتى. ئۇندىن باشقا بەزى كىشىلەر ئۇلارغا سوۋغا - سالام بېرىپ تۇراتتى ۋە ئۆيلىرىگە چاقىرىپ مېھمان قىلاتتى. شۇڭا، بۇ كىشىلەرنىڭ جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتىمۇ يۇقىرى بولۇپ، كىرىمىمۇ خېلى ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر (موللىلار) مەشۇ ئۇسۇل بىلەن تۇرمۇش يولى ئىزلەپ، ھەرتەرەپلەردىن ئاستا - ئاستا قاقشال تەۋەسىگە كېلىشكە باشلىدى. نەتىجىدە دىنىي ئىلىم ساھەسى بويىچە ئوقۇيدىغانلار بارا - بارا كۆپەيدى. لېكىن بالىلارنىڭ ئوقۇغان ئورنى رەسمى مەكتەپ بىنالىرى بولماستىن، بەلكى شەخىسلەرنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، مالنىڭ دوللا سۆڭەكلىرى ياكى ياغاچتىن ياسالغان تاختىلارغا ئىملا - ھەرپلەرنى يېزىپ ئوقۇتۇلاتتى. ئوقۇش شارائىتى ناھايىتى ناچار، ئۇنىڭ ئۈستىگە دىنىي ئوقۇتقۇچىلار ھەرقايسى ئۆزىنىڭكىنى راست قىلىپ، ئۆزئارا رىقابەتلىشەتتى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قاقشال ۋە ئۇچتۇرپانغا چاپچار موللا، مۇسا موللا، ئالى باي موللا، يۈنۈس موللا، ئابدۇللا قادىر قۇل ... قاتارلىق قىرغىز موللىلار كەلدى. بۇلار ئۆزلىرىنى بۇرۇنقى يەرلىك موللىلاردىن ئۈستۈن تۇتاتتى. دىنىي بىلىم جەھەتتىنمۇ يەرلىك موللىلارنى بېسىپ چۈشكە

دەك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، تېزلا خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. نەتىجىدە سىرتتىن كەلگەن موللىلار بىلەن يەرلىك موللىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت پەيدا بولۇپ، يەرلىك موللىلار بېكارچى بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆزئارا بالا تاللىشتى. قايسى موللىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن بالىلارنىڭ ئوقۇش ئۈنۈمى ياخشىراق بولسا، ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى ھۇمۇللاغا ئاپىرىپ بېرىشتى. شۇڭا ئۇچتۇرپاندا بالا ئوقۇتقان قىرغىز موسا موللامنىڭ ئوقۇتۇشى نەتىجىلىك بولماپقا، ئۇ كىشىگە بېرىپ ئوقۇيدىغان بالىلار يالغۇز قىرغىز بالىلىرى بولۇپ قالماستىن، ھەتتا ئۇيغۇر بالىلىرىمۇ موسا موللامنىڭكىگە بېرىپ ئوقۇيدىغان بولدى. سوۋېتتىن كەلگەن موللىلار ئىچىدە يەنە باي تېمىر موللا دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئاقچى ناھىيە مەسچىتىنىڭ ئىمامى، ئۇ يەنىلا جامائەت ھۆرمەت قىلىدىغان ئەرباب. يەنە بىرى جاپپار موللا بولۇپ، ئۇ قاقشال خەلقى ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ، 1936 - يىلى ئۇچتۇرپان قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئىزىۋىشىنىڭ رەئىسى بولغان. 1937 - يىلى ئۇنى شىنجاڭ شىمىي ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇ ۋاقتىدا ئاتا - ئانىلار دەسلەپ بالىلىرىنى يېتىلەپ موللاملارغا ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغاندا، «بالىمىزنىڭ سۆڭىكى بىزنىڭ، گۆشى بىلىنىڭ» دەپ، بىرمۇنچە سوۋغا - سالاملار بىلەن بىللە قوشۇپ ئاپىراتتى. بالىلار ھەپتىسىگە پەيشەنبىلىك، شەنبىلىك دەپ بىرەر داچەن ياكى تومپۇر، تاپالىغانلىرىمىز بىرەر مىسقال كۈمۈش پۇل ئېلىپ باراتتۇق. ئانىلىرىمىز ئۇلارغا ئاتاپ قۇيماق، پوشكال، قاتلىمىلارنى پىشۇرۇپ ئەۋەتەتتى. موللاملار بۇنداق بالىلارغا ئالاھىدە ئېتىبار

بېرىپ، كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتقاندەك بولاتتى. دەرسخانىلىرىمىز شۇ ئەتراپتىكى ھاللىقراق كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىختىسار قىلىپ بەرگەن ياكى ئىجارىگە ئېلىنغان تام ئۆيلىرى (قىرغىزلارنىڭ كىمىز ئۆيلىرى) بولاتتى. شارائىت ناھايىتى ناچار بولۇپ، پاخال سېلىنغان ئۆي ئىچىگە تىزلىنىپ ئولتۇراتتۇق. ھەر بىر موللامدا كۆپ بولغاندا 20، ئاز بولغاندا 5 - 10 بالا ئوقۇيتتۇق. ئەتىگەندە چاي ئىچىپ بولۇپ بىر ئولتۇرۇۋالسا، كۈن ئولتۇرۇش ئەتراپىدا قايتاتتۇق. موللىلار ئالدى بىلەن بىزنى كىتاب ئوقۇشقا باشلاپ قويۇپ، ئۆزى مۈگىدەپ بىزنى كۈزىتىپ ئولتۇرغان بولاتتى. كەپسىزلىك قىلساق، بىرىمىزنى - بىرىمىزگە كۆتەرتىپ قويۇپ تېقىمىلىرىمىزغا ئۇراتتى. كەچتە مەكتەپتىن قايتىش ئالدىدا ھەممىمىز ھويلىغا چىقىپ سەپكە تىزىلىپ موللامنىڭ كۆزىدىن كۆچۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن قايتاتتۇق. دەرسلىك تەرتىپى ئالدى بىلەن ئەرەبچە 30 ھەرپ، ھەپتىيەك، قۇرئان، چاھار كىتاب، خۇجاھاپىز... لار بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى تەرتىپ بويىچە ئوقۇتۇلۇپ، ئاندىن بەش پەرھىز، 40 ئەھكام، بەشۋاق ناماز... لار ئۆگىتىلەتتى. شېك شىمەي دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە ئانچە - مۇنچە پەننىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. سوۋېتىن كەلگەن موللاملاردىن بەزىلىرى يېڭى پەننىي مەكتەپلەرگە دەرس بېرىشكە باشلىدى. 1931 - يىللاردا ئۇچتۇرپاندا خەنزۇچە شۇتاك دېگەن مەكتەپلەر پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭدا قىرغىز بالىلىرىمۇ ئالچە - مۇنچە ئوقۇغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرىغىچە ئوقۇپ نەتىجە قازىنالمىغانلىرى بولمىدى. 1937 - يىلغا كەلگەندە ئۇچتۇرپاندا «قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۆي - يۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، ئۇچتۇرپاننىڭ بېدىلىك دېگەن جا-

يىدىن 15 مو يەر ئېلىپ ئىشخانا، مەجلىسخانا، ياتاق، مەكتەپ سېلىپ، 38 - يىل 6 - ئايدا مۇشۇ يېڭى ئورۇنغا چىقىپ ئىش باشلىدى. بۇ ئۇيۇشما قارمىقىدا رەئىس، كاتىبات، مەدەنىيەت، تەشۋىقات، تەشكىلات، مالىيە، سانائىيە نەپەسە، بۆلۈملىرى قاتارلىق ئاپپاراتلار بولغانىدى. ئۇنىڭدا 30 غا يېقىن خادىم ئىشلەيتتى. 1936 - يىلغا كەلگەندە ئۇيۇشما باشچىلىقىدا قاقشالدىكى تۆت بەگلىككە تۆت سېنتر (مەركىزىي مەكتەپ) قۇرۇلۇپ، پەننىي بىلىمگە يۈرۈش قىلىش باشلىنىپ كەتتى. بۇرۇنقى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان بالىلارنىڭ ئەلاچىلىرىدىن تاللاپ يېڭى مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇتۇلدى. ئوقۇتقۇچىلار يۇقىرىدا دېگەندەك سوۋېتتىن كەلگەن پەننىي بىلىمدىن خەبىرى بار ئوقۇتقۇچىلار بولدى. 1937 - يىلنىڭ كىرىشىدە يوقىرىقى تۆت مەكتەپتە ئوقۇغان بالىلارنىڭ ئەلاچىلىرىدىن تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. 37 - يىلى قاقشالنىڭ ھەممە يېزا - قىشلاقلىرىدا (ۋىندى سۇ ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاقمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) جەمئىي 30 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، يېڭىچە پەننىي مائارىپ جانلىنىشقا باشلىدى. بەزى مەكتەپلەر خەلقنىڭ ئىنازە قىلىشى بىلەن ياسالدى. ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىدىكى دارىلئىسلام مەكتىپىنىڭ ھەممىسى قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى بىلەن پۈتۈپ، بىرىنچىسى 40 تىن قىرغىز يېتىم بالىلار قىرغىز ئۇيۇشما تەمىناتى بىلەن ئوقۇيتتى. 1938 - يىلنىڭ كىرىشىدە ناھىيە تەۋەسىدە 13 ئورۇندا شەنلى مەكتەپ (ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى مەكتەپ)، 17 ئورۇندا خۇيلى مەكتەپ (ئۇيۇشما قارمىقىدىكى) قۇرۇلدى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاش، ئىش راسخوتى، تەمىنات

تى بولسا مەركىزىي مەكتەپلەرنىڭكىنى ھۆكۈمەت، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭكىنى ھەر قايسى ئۇيۇشما ئۆزلىرى ئايرىم باشقۇرىدىغان بولدى. 1941 - يىلى ئاقسۇ مەدەنىي - مائارىپ ئىدارىسى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە باغلاپ، ئۇچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسى ئۈچۈن 45 نەپەر ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ بېرىش توختىسى تۈزدى. بۇ بالىلارنىڭ بارلىق تەمىناتىنى قىرغىز ئۇيۇشما تۈلدى. يەنە بۇ بالىلار ئۈچۈن قاق - شالدىن ئاقسۇغا ئات، قوي، كالا، ھەتتا قېمىزغىچە يەتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى كۆپىنچە تاشكەنتتە ئوقۇپ كەلگەن توختى ھاشىم، ئەيسانىياز، ئابدۇرېشىت، تۇرسۇن ياسىن قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلار بولغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ ئۈرۈمچىدە ئىشلەمكتە. كېيىنكىدەك ۋاقىتلاردا ئىنقلابىي قۇربان ئابدۇللا داۋۇت، ل مۇتەللىپ لەرمۇ قىرغىز بالىلارغا قىسقا ۋاقىت تەربىيە بەرگەن. بۇ ۋاقىتلاردا ئۇچتۇرپان قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا قاقشال، ئۇچتۇرپان، ۋىنسۇ ناھىيىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاق، باي ناھىيىسىنىڭ قارا باغ يېزىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلاردىن تارتىپ، ئاقسۇ ۋىلايەت قەۋەسىدىكى قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئۆشەر - زاكات تاپشۇراتتى. يىغىلغان بۇ ئۆشەر - زاكات - لارنى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتەتتى. شۇڭا 1936 - يىلدىن كېيىن بۇ جايلاردا مەدەنىي - مائارىپ تېز راۋاجلىنىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىگە يەتكەن. جاي - جايلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۈرۈشلىرى ئېچىلىپ، ياش - قېرى، ئەر - ئايال دېمەستىن كۈن چىقماستا ھەكتەپكە كېلىپ ئۆگىنىش كەيپىياتى شەكىللەنگەن. مەكتەپلەردىكى تۈزۈم كۆرۈلۈشتە ھەربىي تۈزۈمدەك كۆرۈ-

نەتتى. شۇڭا، مۇشۇ يىللاردىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش، سانائىتى
نەپسە ئىشلىرى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان. ئۇندىن
باشقا قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ يەنە 80 ئاتلىق بىر
كارۋىنى بولۇپ، بۇ كارۋان ئۇيۇشما تەۋەسىدىكى رايونلار -
دىن تېرە، كۆرپە، يۇڭ، ئۇچەي، قاتارلىق خام ماتېرىيال -
لارنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئاپىرىپ پىششىق ماللارغا ئالماشتۇ -
راتتى. ئۇ تەرەپتىن ئېلىپ كىرىلگەن رەخت ۋە باشقا نەر -
سلەر ھەر قايسى دۇكانلارغا سېلىنىپ سېتىلاتتى. بۇنىڭدىن
كىرگەن كىرىم قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىكى ئوقۇتقۇچى،
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاشى ئۈچۈن چىقىم قىلىنات -
تى. قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت
لار ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزگەن خام مال پۇلىدىن 1100 سوم
سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتە قالغان بولۇپ، 1942 - 1943 - يىل
لىرى مەمبەت كېرىم، تۆلىمىش، مەن (خالىل) ئۈچ كىشى ئى -
سىق كۆلىنىڭ بۇرۇنقى مال ئالدىغان جاي «ئىشلىق» قانۇچ
قېتىم بېرىپ تەلەپ قىلىپمۇ ئالالمىدۇق. كېيىن ھۆججەت -
داۋكومېنتلارنى ئاساس قىلىپ، ئۇيۇشما رەئىسلىرىنىڭ ئۆ -
زى سوۋېتنىڭ مۇناسىۋەتلىك دائىرىلىرىگە ئەر ز قىلىپمۇ ئا -
لالمىدى. شۇ ۋاقىتتىكى بۇ پۇل ئالتۇنغا سۇندۇرۇلۇپ ھېساب
لىناتتى. ئۇچتۇرپاندىكى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى شۇ
يىللاردا خېلى جانلىنىپ، بىرمۇنچە پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بار -
غانلىق خەۋرى ئۆلكە مەركىزىي ئۈرۈمچىگە ئاڭلىنىپ، ئۆل -
كىمگە ۋەكىل چاقىرتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن: شېكش -
سەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇرۇلتاي
لارغا قىرغىزلاردىن شاقارباي، ئايشا، چۈيتۇ (ئايال)، مام -
بەت ئېمىل قاتارلىق كىشىلەر قاتنىشىپ كەلگەن. ئۈرۈمچىگە پە -

خەنغا بارغانلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەدەنىي-مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى. بۇنداق يىغىنلار كۆپىنچە مەكتەپلەردە ئۆتكۈزۈلۈپ، يىغىننى شاۋجاڭ، مۇئەللىملەر باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ يۇقىرى ئىدى. 1938 - يىلى ئېچىلغان قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قۇرۇلتىيىغىمۇ قاقشالدىن سەككىز نەپەر قىرغىز ۋە كەل قاتناشقان. بۇلاردىن ئالتىسى قاقشالغا سالامەت قايتىپ كەلدى، ئىككىسىنى شېڭ شىسەي يوقىتىۋەتتى، تاكى 1950 - يىللىرىغىچە ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئۇيۇشما داۋاملىق ئىش بېجىرىپ تۇرغان. 1950 - يىلدىن كېيىن «ئىتتىپاق» دېگەن تەشكىلى نامغا ئۆزگەرتىلدى. بۇرۇن بۇ ئۇيۇشمىلاردا ئۆي-خۇر، قازاق، قىرغىز خادىملار ئارىلاش ئىشلىگەن.

شېڭ شىسەينىڭ قاقشال قىرغىزلىرىنى تۇتقۇن قىلىشى

1935 - يىلى كۈز ۋاقتىدا شېڭ شىسەي قۇلبەك قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئۇچتۇرپاندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تېخىمۇ فالجىرلىشىپ، بىگۇنا قىرغىز ئاھالىسىگە قول سالدى. 1936 - يىلى ئاقۇن باي دۇيچاڭ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ تۈەنجاڭ، كىچىك ئوغلى قادىش، ئىنىسى قالچىكە قاتارلىق بىر ئائىلىدىكى تۆت كىشىنى تۇتۇپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئايتىقۇجۇ، قارا بايلارنى تۇتۇپ ئاقسۇ تۈرەمسىگە ئېلىپ كەتتى. 1937 - يىلى يامان سۇدىن ئارتىپ، كۆكتارتقىچىلىك بولغان تۆت بەگلىك تەۋەسىدىن 102 كىشىنى ئىككى قېتىمدا تۇتۇپ كەتتى. بۇلاردىن پەقەت ئۈچ كىشى ساق قايتىپ كېلىپ، 99 كىشى ئىزدەپ كەلمەي يوقالدى.

1937 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە ئاقسۇ تەرەپلەردە جەمئىي قىرغىزلاردىن 120 كىشىنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇلاردىن 90 كىشى سالامەت قايتىپ كېلىپ، 30 كىشى دېرەكسىز يوقالغان. قەشقەر، ئاقسۇ ۋە ئۈرۈمچىگە تۇتۇپ كەتكەنلەر جەمئىي 222 كىشى بولۇپ، 93 نەپىرى قايتىپ كەلگەن. 129 كىشى ئۆلۈپ، دېرەكسىز يوقالغان. بۇلار ھەر ساھە كىشىلىرىدىن بولۇپ، بەزىلىرى ئاددىي نامرات چارۋىچىلار ئىدى. ئۇلارغا توقۇل خان جىنايەتلەرمۇ ئەنگىلىيە، ياپون، تۈركىيە، لوندون، دېھلىغا قانداق قاچماقچى ئىدىك؟ قانداق تىل بىرىكتۈرۈلگەن! قانچىلىك ئالتۇن - كۈمۈش توپىلانغان ئىدىڭلار؟ دېگەندەك توتۇقۇقسىز سوئاللار ئىدى. ئۇزاملاردىكى قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنىڭ ئادەم ئىسمىمۇ ياكى جاي ئىسمىمۇ؟ ۋە ياكى بىرەر تاغ - يايلاق ئىسمىمۇ؟ دېگەننى پەرق ئېتەلمەيتتى. مەسىلەن: قەدىرىمىش، قۇربانبايلارنى سوراق قىلغاندا «لوندون دېگەن كىشىنى زادىلا كۆرمەيتتىكەنمەن» دېگەن. شۇنىڭغا سوراقچىلار ئۇنى ناھايىتى قاتتىق ئۇرغان، ئويماق دېگەن ئادەم ياپون، دېھلى، دېگەن تاغلارغا بارمىغانىدىم، ئالتۇن كۈلەشمۇ بىلىمەيتتىم، دېگەندە سوراقچىلار ئۇنى سەن موللا ئوخشايسەن، دەپ سىمنى كالىسىغا يۆگەپ ھوشىدىن كەتكىچە قىيىنغان. كېيىن بۇ ئادەم ئۈچ ئايدا ئارانلا ساقايغان. سالامەت كەلدى دېگەنلىرىمۇ قۇلۇقى گاس، چىشى يوق، كۆز - قۇلاق، پۇت - قولىرىدىن ئايرىلغان ھالدا كەلگەن. ئاياللار تۇل، بالىلار يېتىم قالغان. يېڭى توي قىلغانلار ئەمدىلا ئىسسىق ئائىلىسىنى قۇرۇپ خاتىرجەم بولساي تۇرۇپلا خانىۋەيران بولغان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغ

قانلىرى دات - پەرياد چېكىپ، قاقشالنى يىغا - زارى،
قارا تۇمان قاپلىغانىدى.

«بوزدۆڭ» ① قىرغىزلىرى

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن خىلمۇ - خىل سەۋەب-
لەر تۈپەيلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىسسىق كۆل رايون-
لىرىدىن بىرىمۇنچە قىرغىزلار شىنجاڭغا ئۆتۈپ، جۇڭگو پۇقرا-
سى بولۇپ تۇرۇپ قالغان. بۇلار ھازىر ئەينى ۋاقىتتا ئورۇن-
لاشقان جايى ئاقسۇ كونشەھەر ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق،
جام، بوزدۆڭ، باي ناھىيىسىنىڭ ياقا ئېرىق، قاراباغ
يېزىلىرىغا ئورۇنلىشىپ قالغىنى بويىچە تۇرماقتا. ئۇلار ئەس-
لىدە چېچىلاڭغۇ ئولتۇراقلىشىپ يەرلىك ئۇيغۇر چارۋىدارلار-
نىڭ چارۋىسىنى باققان ياكى يەرلىك كىشىلەرگە ياللىنىپ
ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىلغان. ئۆزىگە تەئەللۇق ئۆي - جاي،
تېرىلغۇ جايللىرى يوق ئىدى. بۇلار جەمئىي 100 نەچچە ئا-
ئىلىلىك بولۇپ، كۆچمەن ھالەتتە تۇرمۇش كۆچۈرەتتى.

1935 - يىللاردا شىنجاڭغا كەلگەن سوۋېت قىزىل ئار-
مىيىسى خادىملىرىدىن ئاقسۇ كونشەھەر، ئۈچتۇرپان ناھى-
يىلىرىنىڭ ھەر قايسى مەمۇرىي ئورگانلىرىغا ئورۇنلىشىپ
ئىشلەۋاتقان بىر ئىككىمىدىن كىشى بار ئىدى. ئۇلاردىن
سىدىق بەگى چېكىراجى دېگەن قىرغىز كىشى ئاقسۇ ۋىلا-
يەتلىك ساقچى باشقارمىسىدا ئىشلىگەن. سالىخ دېگەن
كىشى ئۈچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغان. مانا

① بوزدۆڭ - ئاقسۇ كونشەھەر ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان

بىر يېزىسى - تەھرىرىدىن.

مۇشۇ ئىككى كىشى ئەينى ۋاقىتتىكى خىزمەت شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - قىشلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. نەتىجىدە بۇ قىرغىزلارنىڭ يەر - زېمىنلىرى، مۇقىم تۇرىدىغان يايلاق - قىشلارنى يوق بولۇپ، جاي - جايلاردا ھەرخىل ئىشلار بىلەن چېچىلاڭغۇ تۇرمۇش كۆچۈرۈۋاتقانلىقىنى ئېنىقلىغان. كېيىن ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى سالى دوتەيگە ئومۇمىي ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ، كۆچمەن ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقان قىرغىزلارنى تۇراقلاشتۇرۇپ يەر - زېمىنغا ئىگە قىلىش، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىش، سوغۇق جايلاردا تۇرۇپ قالغان ۋە تۇرمۇشتا قىيىنلىۋاتقان ئۇيغۇر قېرىنداشلارنى ھاۋاسى ئىللىق، تېرىقچىلىققا ئەپلىك بولغان جايلارغا كۆچۈرۈپ يەر - زېمىن بېرىش دېگەندەك تەكلىپلەرنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاق سۇ ۋالىي مەھكىمىسىدىكى سالى دوتەي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ، قىرغىزلارنى ھاۋا ئىقلىمى سوغۇق ھەم چارۋا بېقىشقا لايىق بولغان ۋىنسۇ ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاق، باي ناھىيىسىنىڭ يا - قېرىق، قاراباغ دېگەن جايلىرىغا يىغىپ ئورۇنلاشتۇرغان. 1937 - يىلغا كەلگەندە، قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان بۇ رايونلارغا ئۇيغۇر - قىرغىز ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدە پەننىي مەكتەپلەر سېلىنىپ، قىرغىز ئۆسمۈرلىرى پەننىي بىلىم ئېلىشقا باشلىغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر، قىرغىز قېرىنداشلار بىردەك رازى بولغان. شۇڭا قىرغىزلار بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بوز دۆڭدە بەش سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئۇ مەكتەپ ئۇچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ شۇ جايلاردىن يىغىلغان ئۆشرە - زاكات... كىرىملىرىدىن تەمىنلەندى.

1950 - يىلغىچە بوز دۆڭگە يىغىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان قىر-غىزلار 300 ئائىلە ئەتراپىدا بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم كىشىلەر چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە تاراپ كەتتى. ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ ھاۋا كېلىماتى سوغۇق، يايلاق - قىشلاقلرى چارۋىچىلىق قا باب بولسىمۇ، ئەمما ئازادلىقتىن بۇرۇن ئاشلىق پىشمايتى. ئازادلىقتىن كېيىن يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ھازىر بۇغداي پىشىدىغان بولدى. 1984 - يىلى «بوزدۆڭ قىرغىز مىللىي ئاپتونوم يېزىسى» قۇرۇلۇپ، ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولدى.

سىدىقبەگ چېكىراجى

سىدىقبەگ چېكىراجى (قىرغىزلار باقاي دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتىشاتتى) ئەسلىدە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن كېلىپ ئاقسۇ تەۋەسىدە ئىشلىگەنىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ، ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپاننىڭ يامانسۇ دېگەن جايىغا بېرىپ مامبەت ئاسان دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن يۇرتىغا قايتقان. ئۇ قايتىش ۋاقتىدا مامبەت ئاسان ئۇنىڭغا بىر ئات بېرىپ، يەنە بىر قىرغىز يىگىت بىلەن ئۇنىڭ قولىغا بىر بۈركۈت قوندۇرۇپ (ئىنتام قىلىپ)، ئاغىچا قورول بەدەل داۋىنىنى ئارقىلىق ئىسسىق كۆلگە يولغا سېلىپ قويغان. 1945 - يىلى مىللىي قىسىم ئاقسۇغا چۈشۈپ گومىنداڭچىلارغا ۋەھىيە سېلىۋاتقاندا، سىدىقبەگ قاقشالدىن ئۇچتۇرپان، يامانسۇغا ئىككى قېتىم چۈشۈپ ئەھۋال ئىگىلىگەن. سىدىقبەگ ئىككى كىچى قېتىم بىر ئەچچە ئادەملىرى بىلەن يېرىم كېچىدە كېلىپ، يامانسۇدىكى قادىر شامخو (ئازادلىقتىن كېيىن باس

تۇرۇلغان) نىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى گومىنداڭ ھەربىي ساقچىلىرى بولۇپ قالسا تۇتۇپ كېتىش ئىدى. شۇڭلاشقا سىدىقبەگ قادىر شاڭيو ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنى قاتتىق ئاختۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ دائىرلىرى يوقلۇقىنى بىلىپ، ئۆي ئىگىلىرىگە كېچىچە غەۋغا قىلماي جىم يېتىشىنى، ئۇنداق بولمايدىكەن ئېتىپ تاشلايدىغانلىقى ھەققىدە ھەيۋە قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۆي ئىگىلىرى تاڭ ئاتقىچە مىدىر - سىدىر قىلالماي ياتىدۇ. سىدىقبەگلىر بولسا مامبەت ئاسان دېگەن تونۇشنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇ ۋال ئىگىلىكىدۇر. ئۇلار قايتقاندا مامبەت ئاسان بىر ئات سۈڭە قىلىدۇ. لېكىن ئەتىسى سەھەردە پەيچۇسوغا بېرىپ، باسمىچىلار كېلىپ كېچىدە بىر ئېتىمنى بۇلاپ كەتتى، دەپ مەلۇم قىلىپ قويدۇ. گومىنداڭ ھەربىي ساقچىلىرى بولۇپ 50 نەچچە كىشى سىدىقبەگنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاغىچا قورولخاھەدەر قوغلاپ بارىدۇ. لېكىن سىدىقبەگ قاتارلىق تۆت كىشى ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقىرىپ باش كۆتەرتىگەچكە، قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۈچەنچى قېتىم سىدىقبەگ يەنە ئۈچ كىشى بىلەن زىندان دېگەن يايلاققا چۈشكەندە، گومىنداڭ پەيچۇسوسىدىكىلەر تۇيۇپ قېلىپ بۇلارنى تۇتۇشقا ھەرىكەتلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سىدىقبەگلىرى يەنىلا تۇتقۇزماي قېچىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپانلاردا بۇنداق ھەرىكەتلەرنى قىلىپ يۈرۈشى، ئەينى ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي ئىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، گېنېرال ئىسھاقبەك تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن. بۇلارنىڭ ھەرىكىتى بىر تەرەپتىن مۇشۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي

ئارمىيە ئاقسۇغا چۈشكەندە بۇ جايدىكى خەلق قوزغىلىپ ئار-
مىيىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن بول-
غانىدى. ئەمما 11 ھېتىم خەۋىرى چىققان مەزگىللەردە، بۇ
ئىش ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇلغانىدى.

قاقشالنىڭ يېرىم ناھىيىدىن پۈتۈن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى

كومپارتىيە ئەزاسى، ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ ئۈچ-
تۇرپانغا شەنجاڭ، ئاقسۇ مائارىپ ئىدارىسىغا جۈيچاڭ بول-
غان مەزگىللەردە، ئۈچتۇرپان ۋە قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ ئومۇ-
مىي ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ ھەمدە سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە
مەدەنىي - مائارىپ جەھەتلەردە بەكمۇ ئارقىدا ئىكەنلىكىنى
بايقاپ، بۇ ئەھۋالنى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىدۇ.
كېيىن ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قاقشالنى ئۈچتۇرپاندىن
ئايرىپ ناھىيە قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكىگە دوكلات يېزىپ تەس-
تىق ئالىدۇ. شۇندىن كېيىن قاقشالدىن جاپپار قارى، بەك
سۇلتان قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ، قاقشال
ئۈچۈن كادىر تەربىيىلەشكە كىرىشىدۇ. ئەپسۇسكى شۇ ئارىدا
يولداش لىن جىلۇغا كۇچاغا شەنجاڭ بولىدىغانلىقى ھەققىدە
ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالىدۇ. يولداش لىن جىلۇ يۆتكىلىش
ئالدىدىكى ئالدىراش پەيتلىرىدىن ۋاقىت چىقىرىپ، قاق-
شالدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا خەلققە ياراملىق كىشىلەردىن
بولۇپ چىقىش ئۈچۈن ئالاھىدە تاپشۇرۇقلارنى بېرىدۇ ھەمدە
بۇ ئىشنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا كەلگەن جۈيچاڭ ۋاڭ چىڭغا
ئالاھىدە تاپىلاپ، ئاندىن كۇچاغا يۆتكىلىپ كېتىدۇ. 1939 -

يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى بەك سۇلتانغا ئوقۇش ۋاقتىنىڭ توشقانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. 1940 - يىلىدىن باشلاپ قاقشال ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلىپ يېرىم ناھىيە بولىدۇ. بەك سۇلتان ناھىيىلىك شەنچىچۈيگە جۈيچاڭ قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. كونكرېتنى ئىشلار ئۇچتۇرپاننىڭ شەنچىڭ شۇ جەزىگە تاپشۇرۇلىدۇ. بەك سۇلتان بىر مەزگىل شۇ جەزى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش باشقۇرىدۇ. كېيىن بۇ ئىككىسى قاقشالدىكى تۆت بەگلىك باشلىقلىرىنى يىغىپ پىكىر ئېلىش نەتىجىسىدە، ئۇچتۇرپانغا يېقىن بولغان يامانسۇ، قۇلبەك قورول، باش چاقما، قاراتىكە قاتارلىق جايلارنى ئۇچتۇرپان تەۋەلىكىدە قالدۇرىدۇ. ئاندىن قاقشالغا چىقىپ يەر ئوتتۇرىسى بولغان ئاقچى يېزىسىنى شەنچىچۈي مەركىزىي قىلىپ بېكىتىدۇ ۋە شۇ نامدا تامغا ئويدۇرۇلىدۇ. ھەر دەرىجىلىك خادىملار بېكىتىلىپ، قۇرۇشقا تېگىشلىك ئىدارە ئورگانلار دەسلەپ قىلىپ قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇنىڭغا شۇ يېزىدىكى بايلارنىڭ ئۆي، جاي زېمىنلىرى ئىشلىتىلىدۇ. شەنچىچۈي قۇرۇلۇپ ئىشلىرى ئەمدىلا بىر قەدەر يۈرۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردە سۇ ۋە قۇرۇلۇش قىلىشقا ياغاچ - تاش يېغىلۇقى بايقىلىدۇ، نەتىجىدە كۆپ مەسلىھەتلەر ئارقىلىق شەنچىچۈينى ھەرت - ھارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان «ئۈچ» يېزىسىغا يۆتكەشنى قارار قىلىدۇ ۋە 1941 - يىلى ئەتىيازدا بۇ جايغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىمۇ يەنىلا بايلارنىڭ ئۆي - جاي، ئىمارەتلىرى ئىشلىتىلىدۇ. يېتىشمىگەندە كىگىز ئۆيلەرنى تىكىپ ئولتۇرۇپ ئىش بېجىرىدۇ. شەنچىچۈي ئورلىنىڭ بۇ يەرگە يۆتكەلگەنلىكى، كېيىنكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا كۆپ ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ.

خەلق تۈرمۈشىنىمۇ كۆپ پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىن
ئېتىدۇ.

ئۇچتۇرپان ئاسمىنىدا تۇمان

1945 - يىلى كۈز ئايلىرىدا ئۈچ ۋىلايەت قوشۇنلىرى
«مۇزارت داۋىنى» نى قوغداپ ياتقان گومىنداڭ قوشۇنلىرى-
غا ئەجەللىك زەربە بېرىپ، ئاقسۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپتۇ،
دېگەن خەۋەر ئۇچتۇرپانغا تارقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇر-
پان دائىرىلىرى «ئاغىچا قورول»، «قۇلبەك قورول»، يامانسۇ
قاتارلىق چېگرا پونكىتلىرىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى
شەھەرگە يىغىپ، ناھىيىلىك ساقچىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن
قوشۇپ ئۈنسۇبىرسال بىر قوشۇن تەھكىللەيدۇ. 8 - ئاينىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار ئۇچتۇرپاننى تاشلاپ، بىراقلا ئاقسۇ تە-
رەپكە يۈرۈپ كېتىدۇ. لېكىن ئۇلار 3 - 4 كۈن ئۆتمەيلا
ئاقسۇدىن قايتىپ كېلىشىدە ئۇچتۇرپاندا ئادەم ئېتىش، ئا-
دەم تۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، ئۇلار كېلىۋېتىپ ئۈچ-
تۇرپان ناھىيە بازىرىغا كىرىش ئېھتىمالىدا (تۇمشۇق تاغدا)
مۇسا شاگىيو دېگەن كىشىنى ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئېتىپ تاش-
لىدى. ئارقىدىنلا شەھەرگە كىرىپ مەرھۇم ئىنقىلابىي قۇر-
بان ئابدۇكېرىم ئابباسۇپنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولغان سېيىت
ئابباس، ئارتۇق ئابباس، ئۇلارنىڭ بوۋىسى ھاشىم ئاقسا-
قال ۋە ئۇلار بىلەن چېتىشلىقى بار دەپ ھېسابلانغان ئىب-
راھىم مۆمىن، ئۆمەر قاسىم، ئابلىمىت ئىبراھىم، قۇراپ قا-
رى، ئىسمائىل، تويتۇق، ئىسكەنباي، چاپپار، ئاخۇن ئۇستا،
قاتارلىقلارنى ئىلگىرى - ئاخىرى قولغا ئېلىپ ناھىيە تۈر-

مىسىگە تاشلىدى. ھۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان ئاھالىسى ئىچىدە
دە قىيا - چىيا، يىغا - زارە كۈچىيىپ كەتتى. ئۇ يەر -
بۇ يەردىن چىققان ئوق ئاۋازلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەر-
لەرنىڭ تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يۈرۈشلىرى ئۇچتۇرپان
ئاھالىسى ئىچىدە قاتتىق ۋەھىمە تۇغدۇرغانىدى. لېكىن ئا-
رىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ھېلىقى بىرلەشمە قوشۇندىن
كى ئادەملەر خوتۇن، بالىلىرىنى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى
تۆگىلەرگە ئارتىپ، قاقشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە قاراپ
قاچقاننىدى. شەھەر ئىچىدە سېپىل دەرۋازىلىرى تاقالغان
ئىدارە - ئورگانلاردا ئادەم يوق، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ دە-
ۋازىلىرى تاقىلىپ، ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى يېزا - قىشلاق
لارغا قېچىپ كەتكەنىدى. بىز قىرغىز ئۇيۇشما خادىملىرىمۇ
تاغ ياقىلاپ يامانسۇ تەرەپكە چىقىپ كەتتۇق. يولدا كېتى-
ۋاتقىنىمىزدا شەھەر تەرەپتىن بىر قانچە پاي ئوق ئاۋازى
ئاڭلاندى. بىز دەرھال بىر يەرگە يىغىلىپ تۇردۇق. بۇ ۋا-
قتتا مۇندىن نەچچە كۈن ئىلگىرى قولغا ئېلىنغانلاردىن
ئىسكەنباي، جاپپار، ئاخۇن ئىستا قاتارلىقلار قىيىن - سۇ-
رەن سېلىپ قېشىمىزغا كېلىپ، بىز بىلەن يىغلاپ تۇرۇپ
كۆرۈشتى. ئاندىن جاپپار، ئاخۇن بىزگە: «بىزنى قويۇپ بەر-
دى، لېكىن ھاشىم ئاتىساقالنى، ئۇنىڭ بالىلىرىنى ۋە شۇ-
نىڭدەك يەنە بىر قانچىسىنى بىزگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېتىپ
تاشلىدى» دەپ خەۋەر يەتكۈزۈشتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ
ھەممىسىز يىغا - زارە قىلىشىپ ھازا ئاچتۇق. چۈنكى ھا-
شىم ئاتىساقال ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ بىز قىرغىزلار بىلەن
باردى - كەلدىسى ناھايىتى قويۇق ۋە ھەممىسى دوست
بولۇپ، ئۇچتۇرپاندا ئىززەت - ئابرويغا ئىگە ئىلغار

كىشىلەر ئىدى. بۇلارغا پەقەت ئابدۇكېرىم ئابباسۇپنىڭ تۇغ-
قانلىرى بولغانلىقىلا گۇناھ بولغانىدى. بۇندىن باشقا كىشى-
لەرگىمۇ مۇشۇلار بىلەن ئالاقىسى بار، دەپ گۇمان بىلەنلا
سۈيىقەست قىلىنغان. مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇچتۇرپان ناھىيە-
سىنىڭ قورچاق شىيەنجاڭى چۈي زىچىڭ، ساقچى باشلىقى
ئۇيۇشنىڭ دېگەن جاللاتلار بولۇپ، يۇقىرىقى ئىنقىلابىي قۇر-
بانلارنى 1945 - يىلىنىڭ 9 - ئېيىدا مۇشۇ ئەبلەخلەر باش
بولۇپ ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ئاسسىمىنى
قارا بۇلۇت قاپلاپ، ھەممە يەردە يىغا - زارە ئاڭلىناتتى.
ئاھالىلەر يۈرەكزادە ئىدى. ئىنقىلابىي قۇربان سىيىت ئاب-
باس چېچەن، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، غەيرەتلىك ئەزىمەت
ئىدى. كىچىكىمىزدىن تارتىپلا بىللە ئۆتەتتۇق. خىزمەتلەردە
ئۆز ئارا ياردەملىشەتتۇق. قالغانلىرى بىلەنمۇ تونۇشاتتۇق،
مەن بۇلارنىڭ قۇربان بولغان خەۋىرىنى يامانسۇدا تۇرۇپ
ئاڭلىغىنىمدا، ھەسرەتلىنىپ ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي
قالدىم. مەرھۇمنى تاكى ھازىرمۇ ئېسىمدىن چىقارمايمەن.

شۇ ۋاقىتلاردا گېنېرال ئىسھاق بەگ، سىدىق بەگ، گۈلەر «ئا-
غىچا قورول» ئارقىلىق گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئەھۋالىنى
ئىگىلەش ئۈچۈن ئىسمايىل، تويۇتۇق دېگەن كىشىلەرنى يا-
مانسۇغا چۈشۈرگەنىكەن. ئۇلار يامانسۇدا ئالىمبەكباي دېگەن
كىشىنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرغاندا، گومىنداڭچىلار بىلىپ
قېلىپ ئۇلارنى ئۇچتۇرپان تۈرمىسىگە ئېلىپ كەتكەنىدى.
بىز ئۇلارنىمۇ سىيىت ئابباس قاتارلىقلارنى ئاتقاندا ئېيتىۋەت-
كەن بولسا كېرەك دەپ ئويلايتتۇق. كېيىن ئاقسۇ تۈرمىسى-
دىن سالامەت قايتىپ چىققان ئىبراھىمنىڭ ئېيتىشىغا قارىغان-
دا، تويۇتۇق قاتارلىق ئۈچ نەپەر قىرغىزنى لى مۇتەللىپ فا-

تارلىقلارنى ئۆلتۈرگەندە بىللە ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. 1945 - يىلى 11 - ئايدا، ئۇچتۇرپاننىڭ قور-چاق شىيەنجاڭى چۈي زېچىڭ ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇ كۈنئەھەر ناھىيىسىگە شىيەنجاڭ بولۇپ يۆتكەلدى. ئورنىغا ئاقسۇ ھەربىي رايون باشلىقى جاۋخەنچىنىڭ قېيىن ئاتىسى ۋاڭ ۋىندا شىيەنجاڭ بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا مەن قىزغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قۇلبەك قورولدىكى مەكتەپنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن چىققاندىم. تۇرسۇن دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە ئەمدىلا داس تىخانىغا ئولتۇرۇشۇمغىلا ئىككى قوراللىق ساقچى باستۇرۇپ كىرىپ، قورولدىكى ساقچى چازىسىغا ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. ئىشخانىغا كىرسەم كارىۋاتتا خۇددى تىمساققا ئوخشاش بىر سېمىز ئەبلەخ ياتقانمەن. ئۇ ئېغىنلاپ قويۇپ ماڭا چەكچىيىپ تىلىمىغانچە قاماپ قويدى. ھەتتا تونۇش تۇرۇش خېتىمىنىمۇ كۆرمەيلا يىرتىپ تاشلىدى. شۇ كېچىسى قىيىنلىپ ئاران تاڭ ئاتتۇردۇم. ئەتىسى يەنە ئىككى قوراللىق ساقچىغا ھەيدەتكۈزۈپ، شەھەر دادۇي يامۇلىغا ئېلىپ كىردى. كېيىن ئۇ يەردىن يەنە شەنچىڭخۇغا تاپشۇرغانىدى. شىيەنجاڭ ۋاڭ ۋىندا كۆرۈپ بىر ئېغىزمۇ گەپ سورىماستىن «يالاڭ ماڭ» دېدى. گۇندىپايلار شۇ ھامان قولۇمغا كوپىزا، پۇتۇمغا ئىشكال سېلىپ، نىكاھلاپ ئالغان خوتۇنۇم ھاشىمىمۇ بىللە قوشۇپ ئاياللار تۈرمىسىگە تاشلىدى. ئەتىسى شىيەنجاڭ ۋاڭ ۋىندا مېنىڭدىن «چېگرىغا نېمىشقا باردىڭ؟، قانداق ئەھۋاللارنى ئىگىلىدىڭ؟، ئۈچ ۋىلايەتكە قانداق قاچماقچى ئىدىڭ؟، شېرىكلىرىڭ كىم؟، سوۋېتكە قانداق قاچماقچى؟، ئايالىڭ بىلەن قانداق نىكاھلان

ھان؟ نىكاھلىنىشنىڭ كوممۇنىستلارنىڭ ئىشلىرىغا ئوخشايدۇ...»
 دېگەنلەرنى بىلىمچىلار سوراق قىلدى. ئەسلىدە مېنى قولغا
 ئېلىشتا بەزىلەر ئايالىم ھاشى بىلەن نىكاھلانغانلىقىم توغرىسىدا
 چېقىمچىلىق مەلۇمات بەرگەن بولسا، يەنە بەزىلەر
 دەل شۇ پەيتلەردە مېنىڭ قورول مەكتەپنى ① كۆزدىن
 كۆچۈرۈش ئۈچۈن بارغانلىقىمنى چېقىشتۇرغانىكەن. ئەر-
 ئايال ئىككىسىز تۈرمىدە يېتىش جەريانىدا، خىلمۇ - خىل
 سەۋەبلەربىلەن ئەيىپلىنىپ يېتىۋاتقان كىشىلەردىن 200 دەك
 ئادەمنى ئۇچراتتۇق. بۇلارنىڭ ئالدىغا 4 - 5 يىل بولغانلار-
 مۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەھەممەت ئاخۇن دېگەن
 بىر ئۇيغۇر دېھقان قاراشەھەرگە ئاھلىق توشۇش ئالۋىڭىغا
 بارغانىدا، ئېلىپ بارغان ئاشلىقىدىن 40 جىڭ
 قوناق كەم چىققانلىقى ئۈچۈن تۆت يىلدىن بېرى تۈرمىدە
 يېتىپ كېلىۋېتىپتۇ. ھەتتا 40 جىڭ قوناقنى بىرنەچچە ھەس-
 سە ئارتۇق تۈلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىسىمۇ قويۇپ
 بەرمەپتۇ. خوتەنلىك بەكرى دېگەن كىشىگىمۇ بىگۇنا ياتقىلى
 6 يىل بوپتۇ. گۇندىپايىلارنىڭ تۈرمىدىكىلەرنى قىيناش
 ئۇسۇللىرىمۇ ناھايىتى قەيە ئىدى. بۇنداق قىيناشلاردا
 ۋاڭ ۋىندا دېگەن ئەبلەخ دائىم مەس ھالدا كىرىپ، مەھ-
 بۇسلارنى قىيناش ئەھۋالىنى كۆرۈپ تاماشە قىلاتتى. بە-
 زىدە بىر چەتتە قاقاقلاپ كۈلۈپ ئېغىناپ ياتاتتى. بۇنداق
 ئازابلارغا چىدىمىغان بەكرى ئاخۇن ئاخىرى تۈرمىنى
 ئېشىپ قېچىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قېچىشىغا بىزمۇ يار-
 دەملەشكە ئىددۇق. ۋاڭ ۋىندا دېگەن ئەبلەختە شىيەنجاڭلىق
 سالاھىيىتى يوق ئىدى. دائىم مەس يۈرىدىغان ئەپپۇنكەش،

① قورول مەكتەپ چېگرىغا جايلاشقان مەكتەپ ئىدى.

ھاراقكەش بولۇپ، ئۇ پەقەت ئۆز قىزىنى جاللات جاۋ خەنچىگە ① تارتۇق قىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇچتۇرپانغا شىيەن-جاڭ بولغانىكەن. ۋاڭ ۋىندا يەنە ئۇچىغا چىققان پارىخور بولۇپ، مەنمۇ تۈرمىدىن چىقىشتا كىشىلەر ئارقىلىق بىر ئات پارا بېرىپ ئاران تۈرمىدىن قۇتۇلغانىدىم. «ئەل قىساسى مەنەل ھەق» ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئابدۇسالام ئابباس شىيەنجاڭ ھەم سوت باشلىقى بولۇپ كەلدى. ئارقىدىنلا مۇنەۋۋەر ئىنقىلابچىلارنى ئۆل-تۈرگەن چۈيزى چىڭ، ئۇ يۈشەڭ قاتارلىق جاللاتلار ئۈس-تىدىن ئوچۇق سوت ئېچىپ، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى. شۇ كۈنى كەڭ مەيداندىكى نەچچە مىڭلىغان ئامما كومپارتىيە رەھبەرلىكىگە ئاپىرىپ ئوقۇپ، خۇشاللىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

جاڭ جىچۇڭ، ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ ئاقسۇغا كېلىشى

1944 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا «ئۆلكىدىن مېھمانلار كەلگۈدەك، شىيەنجاڭ سەئىيەنلەر چاقىرتىلىپتۇ» دېگەن خەۋەر ئاقچى ناھىيىسىگە تارقالدى. قاقشال ناھىيىدىن يۇنۇس شىيەنجاڭ، ئۇچتۇرپاندىن ئىبراھىم فۇشىيەن-جاڭ قاتارلىق 30 غا يېقىن كىشى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ بەلگىلىشى بويىچە كۈنىشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر ساراينغا ئورۇنلاشتى. باشقا ناھىيىلەردىن

① جاۋخەنجى - 1945 - يىللاردا ئاقسۇدىكى گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ باغلىقى بولۇپ، ئۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بىلەن تەمىن - تەمىن قىلىش قان، ئاقسۇ تەۋەسىدە قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن جاللات ئىدى.

كەلگەنلەرمۇ. كۈنئەھەردىكى ھەر قايسى سارايلارغا ئو-
 رۇنلاشقاندى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھەممىمىزگە ئايرو-
 پىلان ئىستانسىسىغا چىقىپ قارشى ئېلىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
 بۈگۈنكى ئىستانسىدا ئادەم بەكمۇ كۆپ ئىدى. بىر ئاز-
 دىن كېيىن ئايروپىلان ماتورىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئاي-
 روپىلان ئاستا يەرگە قونۇشقا باشلىدى. مەيداننى داڭا-
 دۇمباق، كاناي - سۇناي ئاۋازلىرى ۋە شوئارلار قاپلىدى.
 ئايروپىلاندىن 20 يەككە چۈشتى. ئۇلار جاڭجىچۇڭ، ئەخ-
 مەتجان قاسىم باشلىق كىشىلەر ئىكەن. ئۇلار قارشى ئېلىش-
 قا چىققان ئاممىغا قول ئىشارىسى قىلىپ، شەھەرگە كىرىپ
 كېتىشتى. ئەتىسى چوڭ مەيداندا كاتتا يىغىن بولدى. مەي-
 دان ئەتراپى پۈتۈنلەي قوراللىق ھەربىيلەر بىلەن قور-
 شالغانىدى. يىغىندا ئالدى بىلەن جاڭجىچۇڭ سۆزگە تەك-
 لىپ قىلىنىپ، قارشى ئېلىش چاۋاكلىرى ئىچىدە بىر سا-
 ئەتتى ئارتۇق سۆز قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخەمەتجان
 قاسىمى سۆزلىگەن بولسىمۇ، ئانچە قىزغىن قارشى ئېلىش-
 ىمىدى. ھەتتا سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپلا ئۇنىڭغا قارشى شو-
 ئارلار توۋلىنىپ، يىغىن مەيدانى مالمانچىلىققا ئايلان-
 دى. شۇنىڭ بىلەن يىغىن بۇزۇلدى. تېچلاندىۇرۇش ئىم-
 كانىيىتى بولمايدىغاندەك ھالەت شەكىللەنگەنلىكتىن ھەر-
 بىلەر قورال - ياراقلارنى شاراقلىتىپ، ئەنسىزچىلىك پەي-
 دا بولۇشقا باشلىدى. مېھمانلارمۇ قايتتى. شۇندىن كېيىن
 مەيداندا ئۆز - ئارا ئۇرۇش - تىلىشلاش، قىيىقان - سۈ-
 رەن ئەۋج ئالدى. مەنمۇ قورقۇپ شەھەر ئىچىدە بىرسى-
 نىڭكىگە يوشۇرۇندۇم، ئەتىسى سىرتقا چىقىپ ئوقۇشقىدەك
 بولسام ھەرقايسى ئانىيىلەردىن كەلگەن كىشىلەرنى ھەربىي

ۋاپونغا چاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردىن ئاق
 بايراقچە كۆتۈرۈپ چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. بايراقچىغا
 «گېنېرال لېتئات چالا جىجۇڭ» دېگەن خەت يېزىلغانىكەن. ئە-
 لىدە يىغىننىڭ بۇزۇلۇشى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۈچ
 ۋىلايەتكە قارشى تۇيۇشتۇرغان پىلانلىق ئىشى ئىكەن.
 بىز بېرىپ 3 - كۈنى يەرلىك دائىرىلەر ئۈرۈمچىدىن كەل-
 گەن مېھمانلارنى قەشقەر تەرەپكە ئۈزۈپ قويىدى. شۇن-
 دىن كېيىن ئاقسۇنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى توختامىش ئاقچى،
 ئۈچتۇرپان، ۋىنسۇ، ئاقسۇدىكى 11 نەپەر ناھىيە دەرىجى-
 لىك قىرغىز ئەمەلدارلارنى بىر ئات سويۇپ ۋالىي مەھكى-
 مىسىدىكى ئۆز ئۆيىدە مېھمان قىلىپ ئۈزۈپ قويىدى.

توختامىشنىڭ ئاقسۇغا مۇئاۋىن ۋالىي بولۇشى

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگىنى گومىنداڭ دائىرىلىرى
 سۈيىقەست قىلىپ يوقىتىۋېتىشنى پىلانلىغاندا، ئۇ ئالدىنلا
 سېزىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاقىتنىچە ئۆزىنى
 دالدغا ئالىدۇ. ئائىلىسىنى بىللە ئېلىپ كېتىش ئىمكانىي-
 ىتى بولمىغاچقا، ئايالى گۈلئايىمنى قالدۇرۇپ كېتىدۇ.
 گۈلئايىم يالغۇز قالغاندىن كېيىن تۇرمۇش قىيىنچىلىقى
 تۈپەيلىدىن كېيىنكى كۈنلەردە توختامىش بىلەن تۇرمۇش
 قۇرىدۇ. گېنېرال ئىسھاقبەگ 11 يېتىمىدىن كېيىن سوۋېت-
 تىن قايتىپ كېلىپ ئۈرۈمچىدە تۇرغاندا، ئۆلكىلىك قازاق-
 قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مادانبەك توختامىشنى ئە-
 گەشتۈرۈپ كېلىدۇ ھەم ئىسھاقبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ توخ-
 تامىشنىڭ گۈلئايىم بىلەن تۇرمۇش قۇرغانلىقى ئۈستىدە

گەپ ئېچىپ، گەپچۈرۈم سورايدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەك «مەن جاننى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىلاجىسىز ئايالىمنى تاشلاشقا مەجبۇر بولغان. ئايال كىشى ئاجىز كېلىدۇ. ئەر بولغان كىشى تاشلاپ كەتسە ئايال تۇرمۇش يولى ئىزدەيمەي قانداق قىلىدۇ؟» مەن سەندىن ۋە ئايىمدىنمۇ ئاغرىنمايمەن. ئۇنى ياخشى كۈتسەڭلا بولىدۇ» دېگەن. ئىسھاقبەك بۇ سۆھبەت ئارقىلىق توختامىشنىڭ يۇرتى تېكەس ناھىيىسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا مەلۇم خىزمەت ئىقتىدارى بارلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى تېكەس ناھىيىسىگە شەنجاڭلىققا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئويلاشقان. ئەمما گومىنداڭ دائىرلىرى بۇنى سېزىپ قېلىپ، توختامىشقا: «سەن ئىسھاقنىڭ ئايالىنى ئالغان تۇرساڭ. ئىسھاقبەك ئەمەل بېرىمەن دېسە ئالدىمىز، ئۇ سېنى تېكەسكە شەنجاڭ قىلغان بولۇپ ئۆل تۈرۈشنى پىلانلاۋاتىدۇ. بىز ساڭا ۋالىيلىق ئەمەل بېرىمىز ۋە پۇل بېرىمىز» دەپ ئۇنى قايمۇقتۇرغان. بۇگەپ توختامىشقىمۇ ئوبدان ياققان، گومىنداڭ دائىرلىرى شۇ ھالدا مان ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە قىزغىزلار بار، ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرالايدۇ، دېگەن مەقسەتتە ئۇنى دەرھال ئاقسۇغا مۇئاۋىن ۋالىيلىققا بەلگىلەيدۇ. 1946 - يىلى كۈزدە ئۇ ئاقسۇغا مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ كېلىپ، 1947 - يىلىنىڭ مەلۇم مەزگىلىگىچە شۇ سۈپەتتە ئىشلىدى. كېيىنچە كەيپى ساپا ھاراقكەشلەردىن بولۇپ، لۈكچەكلەر قاتارىدا ئىش تۇتۇپ، بىر مۇنچە يامان ئىشلارنى قىلدى. مەسىلەن: يوقىلاڭ باھانىلار بىلەن ئادەم ئۇردى. 1948 - يىلى يازدا ئاقچى ناھىيىسىگە بارغاندا، بوربۇش بايىنىڭ ئايالى سۇۋايدانى نىكاھىدىن ئاجرىتىپ ئۆز نىكاھىغا ئالدى. 1949 -

يىلى يازدا ئۇ ئايالنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بېرىپ، ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، ئاقچى ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەردىن نۇرغۇن پارا ئالدى. ئۇچتۇرپانغا بارغاندا توققۇز بۇلاققا كىمىز ئۆيى تىكتۈرۈپ يېتىپ، باشقا كىشىلەرنى كۆزگە ئىلىمدى. ئەتراپلىرىغا ئەسكەرلەرنى پوسقا قويۇپ كەيپى ساپا، بۇزۇقچىلىقلارنى قىلىپ، بىرمۇنچە ئاياللارنىڭ ئىسپەت نومۇسىغا تەگدى. كۇچا، شايار، شىڭخىلاردىمۇ بىر ئاي ئايلىنىپ يۈرۈپ يەنىلا شۇنداق ئەسكىلىكلەرنى قىلغان. ئاقسۇدىكى ۋاقىتدا بىكار بولسلا كۈندىن-كۈن ناھىيىسىگە كىرىپ، قىرغىزلارنى يىغىپ ئوردا (ئوشۇق دېيىلى) ئويناپتتى. ئۇ يۇن تارقىغاندا خالىغان بىر ئاشخانىغا كىرىپ مېھمان قىلىشقا زورلايتتى. يوق تاماقلارنى ھەججۈرىي ئەتكۈزەتتى. توختامىش ئاقسۇدا تۇرغان ئاخىرقى كۈنلەردە ئۇنىڭ ئەسكىلىكلىرى چېكىدىن ئاشقانىدى. گومىنداڭ دائىرلىرى بۇ ئىشنى ئۆز ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، 1949 - يىلى يازدا ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتتى. شۇ يەردە ئۇ ئايالنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قولىغا ئېلىندى. 1975 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى چوڭ كەچۈرۈمىدە تۈرمىدىن چىقىپ، ئۆز يۇرتى تېكەستە 1982 - يىلى ئۆلدى.

يۈسۈپ قالدېبايىنىڭ نەنجىنىڭگە بېرىشى

1948 - يىلى گومىنداڭنىڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيى (زۇڭتۇڭ سايلىمى) ئېچىلغاندا، شىنجاڭ قىرغىزلىرى نامىدىن يۈسۈپ قالدېباي نەنجىنىڭگە بېرىپ يەڭىغا قاتتى.

شېدۇ، بۇ قېتىمقى يىغىن جياڭ جېيىشى، لى زۇڭخېن، سۇڭ كۇ، بەي چۇڭشى... لارنىڭ ئۆزئارا زۇڭتۇڭلۇق تالىشىپ، ھەر قايسى ئۆز تەرىپىگە ئاۋاز توپلايدىغان يىغىننى ئىدى. يۈسۈپ قالدېباي بۇقېتىمقى يىغىنغا قاتناشقان بولسىمۇ، ئانچە چوڭ رول ئوينىيالماي قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سايلام ئەھۋالى، نەنجىننىڭ تەرەققىياتى، تەيۋەننىڭ تەرەققىياتى ۋە كۆرگەن - بىلگەنلىرى ھەققىدە سۆزلەپلا يۈرىدۇ. يۈسۈپ قالدېباي شۇ ۋاقىتتا ئاقچى ناھىيە شىيەنداڭبۇسىنىڭ شۇجىسى بولۇپ، يىغىندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەپتىش ھەيئىتىمۇ بولغان. گومىنداڭنىڭ سوۋغا - سالاملىرىدىنمۇ مەلۇم دەرىجىدە بەھرىمەن بولغان.

40 ئۆيلۈك چارۋىچى قىرغىزلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىشى

1945 - يىلىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا گومىنداڭنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى خەلق ئۈستىگە سالغان ئالۋان - سەي سىلمىرى بارغانسېرى ئېغىرلاپ، چېگرا رايوندىكىلەر ئۆزىنى ئوڭشىيالماي قالغانىدى. مەسىلەن: چېگرىدىكى ئەسكەرلەر - نىڭ يېمەك - ئىچمەك، مېنەر ئات - ئۇلاغ ۋە باشقاچە قەجلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يەرلىك قىرغىز چارۋىچىلار خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا بىرەر قوزغىلاڭ چىقىرىش ياكى چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىش خىيالدا ئىدى. ئەمما ئىشنىڭ ئېپىنى كەلتۈرۈش ئاسانغا توختىمىدى. بۇنىڭغا كۆپىرەك

باش قاتۇرغانلار بېيىشەن ئالىي، تۆلۈگەن، ئىسمائىل قا-
تارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار كۆكتارت چازىسىدا تۇرۇش-
لۇق ئەسكەرلەر ئىچىدە ئىبراىي ئىسىملىك بىر قىرغىز ئەس-
كەر بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاتىسى تالىپنى 1947 - يىلى ئە-
تىيازدا ئاقچىنىڭ ساقچى باشلىقى ئۈجىڭچاڭ سوۋېت ئىتتى-
پاقىغا ئىشپىيىۋىتىلگەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىب-
راىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ غەمخورلۇق قىلغانلىقىنى بىلەت-
تى. ئۇنىڭ دادىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تېخى قايتىپ
كەلمىگەن. شۇڭا ئۇلار ئىبراىغا خىزمەت ئىشلەپ: «سەن
بىز بىلەن سوۋېت تەرەپىگە ئۆتسەڭ ئاتاڭ بىلەن كۆرۈ-
شىسەن» دەپ ئۆزلىرىگە تارتىدۇ. ھەمدە ئىبراىغا پوست
تۇرۇش نۆۋىتى كەلگەندە چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىش
قارارىغا كېلىشىدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا
ئىبراىغا پوست تۇرۇش نۆۋىتى كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار
چېگرىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆز ئالدىلىرىغا كېلىپ مېھمان
بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلاردىن بىرىسى قورالنى ئېلىپ
ماڭغاندا ئىبراى ئۇنىڭغا: «مېھمان بولغان يەرگە قورال ئې-
لىپ بېرىپ نېمە قىلىسىلەر. ئوغلاق تارتقاندا ئەپسىز بول-
دۇ» دەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى قورالنى ئالماي
كېلىپ، راسلانغان چوڭ كىگىز ئۆيىنىڭ ئىچىگە كىرىپ چا-
زا قۇرۇپ بەھۇزۇر ئولتۇرۇشىدۇ. داستان خان سېلىنىپ چاي
كەلتۈرۈلىدۇ. شۇ ئارىلىقتا ئۈچ، تۆت قاۋۇل يىگىت ئىب-
راى بىلەن بىرلىكتە چازىدىكى قورال - ياراقلارنى يىغىش-
تۇرۇپ بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۆيدە ئولتۇرغان ئەسكەرلەر
ئوخشىغان قىمىز ئىچىپ، سېسىز گۆشلەرنى يەپ، خۇشاللىق-
قىمىدىن قېنىقىنىغا پاتماي، چاقچاق پاراڭلار بىلەن ئولتۇرۇ-

شىدۇ. بۇ ئارىلىقتا مىللىتى تۆت قاۋۇل يىگىت ۋە بىر قانچە كىشىلەر داستىخان ئۈستىگە سالام بىلەن كىرىپ، ئەسكەرلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇرۇۋالدى. يەپ - ئىچىش بىر مەزگىل داۋاملىشىپ، داستىخان يىغىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن ۋاقتتا، ھەرىكەت قىلىش ئۇلارنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇ ۋاقتتا تالادىن بىرسى كىرىپ ئوغلاق تارتىشقا ئاتلارنى توقۇپ تەييارلىدۇ، ئارىدىن تەييار بولغىچە بىر ئاز ئوغلاق تارتساق، بەنجاڭلار چىقىپ قويغا دۇئا قىلىپ بەرسەڭلار دەيدۇ. ئۆيىدىكىلەر ھەممىسى چىقىپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن ۋاقىتتا، چەبىدەس يىگىتلەر ھەممىسى چىقىپ ئەسكەرلەرنى بىر - بىرلەپ باغلايدۇ ۋە بىر چارۋىچىغا قورال بېرىپ ئۇلارنى باققىلى قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلەرنى قولغا چۈشۈرۈش، قورالغا ئىگە بولۇش ئىشى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە غەلىبىلىك ئورۇنلىنىدۇ. ناھىيە تەرەپتىن ئادەم چىقىپ قېلىش ياكى بۇزۇقلارنىڭ خائىنلىق قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شەرق تەرەپكە ئىككى كىشىنى پوستقا قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 40 ئۆيلۈك چارۋىچى قىرغىزلار يۈك - تاقلىرىنى ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ، مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كۆكتارت داۋىنى ئارقىلىق سوۋېت زېمىنىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شەرق تەرەپتە پوستا قالغان تۆلۈگەن بىلەن ئىسىپ - ئىل ئەسكەرلەرنى ھەيدەپ داۋان ئۈستىگە چىققاندا، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى يېشىپ بىزنىڭ تاماشىمىز مۇشۇ، ئەمدى نە - گە بارساڭلار ئىختىيارىڭلار، دەپ قويۇپ بېرىدۇ. ئەسكەرلەر بولسا، كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ ناھىيىگە كېلىپ مەلۇم قىلغاندا، شىيەنجاڭ يۇنۇس، جۈيىجاڭ ئۈجىنجاڭ ئۇلارغا قاتتىق ھاقارەت كەلتۈرۈپ، دەرھال ئاتلىق ئادەم ئە -

ۋەتەن بۇ ۋەقەنى ئاقسۇغا مەلۇم قىلغان.
ئىبراھىم دېگەن ئەسكەر سوۋېت تەرەپكە ئۆتكەن بول-
سىمۇ، لېكىن ئاتىسى تالىپ بىلەن كۆرۈشەلمىگەن.
تالىپ 1954 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن خېلۇڭجاڭ ئار-
قىلىق شىئەنگە كەلگەندە، كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلگەن.
ئۇنىڭ بىلەن بىرگە يولغا چىققان ئۆمۈر ئاخۇن، مايمۇن
قاتارلىقلار سالامەت قىزىلسۇغا يېتىپ كەلگەن.

ساڭ لىيەنجاڭنىڭ ئاقچىغا كېلىشى

ئاقچى ناھىيىسىنىڭ كۆكئارت چېگرىسىدىكى 40 ئۆي-
لۈك چارۋىچىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىش ۋەقەسى يۈز
بەرگەندىن كېيىن، يۇنۇس ۋە ئۇچىنجاڭلار قورقۇپ كېتىپ،
«بىر نەچچە بۇزۇقلار ئەسكەرلەرنى باغلاپ، قورال - ياراق
لىرىنى بۇلاپ سوۋېتكە قېچىپ كەتتى» دەپ ئاقسۇ-
دىكى گومىنداڭ دىۋىزىيىسىگە مەلۇم قىلىدۇ. دىۋىزىيە دە-
ھاللا ساڭ لىيەنجاڭ باشچىلىقىدا 200 نەپەر خىللانغان ئەس-
كىرىنى ئاقچىغا ئەۋەتىدۇ. لېكىن بۇ خىللانغان ئەسكەر-
لەرنىڭ روھىي ھالىتى بەكمۇ تۆۋەن، ئاتقا مىنەلمەيدى-
غان، مىنگەن ھالەتتىمۇ ئىگەرنىڭ قېشىنى تۇتىمىسا ئولتۇرال-
مايدىغانلاردىن ئىدى. يۈز يۈرگەندە قورال - ياراقلى-
رىنى جايلاشتۇرۇپ تۇتالىمىغاچقا، بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى يەر-
لىك كىشىلەر بېتىملەپ يۈرەتتى. يۇنۇس شىيەنجاڭ بىلەن
ئۇچىنجاڭ، ساڭ لىيەنجاڭنىڭ ئالدىدا قورقۇپ خۇشامەت
چىلىك قىلىپ پايىپتەك بولاتتى. ساڭ لىيەنجاڭ كېلىپ
4 - 5 كۈن يۈرۈپ، 40 ئۆيلۈك چارۋىچى يۈتۈپ كەتكەن

پايلاققا بارغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقلەرنى يىغىپ پوپۇزا قىلىشتىن باشقا ئىشلارنى قىلالماي، ئاقچى ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدى.

بۇ ئەسكەرلەر چېگرىغا بېرىپ قايتىقچە بولغان ئار-لىقتا يېمەك - ئىچىمەك، يەم - خەشەك ۋە ئوتۇن - ياغاچ قاتارلىق ئالۋان ياساقلار ھەسسىلەپ ئېشىپ، خەلق ئۈس-تىمگە بالايى - ئاپەت ياققاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەر كۆزىگە نېمە كۆرۈنسە «پۇلىنى كېيىن بېرىمىز» دەپ كۆپ-لىگەن سېرىق ماي، كۆرپە - تېرە، تۈلگە قاتارلىق ماددىي بۇيۇملارنى ھەقسىز ئېلىپ كەتتى. ناھىيىگە كېلىپ ھاردۇق ئالىمىز دەپ ئىككى كۈن تۇردى. ئەتىسى ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىمىز دەپ خەلقنى يىغىپ، جەنۇبىي تاغقا قارىتىپ زەدىپەرەك، پىلىموت، گرانات، مىلىتى ئېتىپ ھەيۋە قىلدى. يۇنسۇ شىيەنجاڭ بىلەن ئۇجىنجاڭ ئۆزلىرىگە گەپ - سۆز يەتمىگەنلىكىدىن خۇش بولۇپ، ساڭ لىيەنجاڭ باشلىق ئەمەلدارلارغا نۇرغۇن سۇغا - سالام ۋە كۈمۈش تەڭىگە بېرىپ يولغا سالدى. ئۇلار 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاقچىدىن ئايرىلغاندا، ئۇلارغا بىر قانچە چارۋىچى-لارنى ئاقسۇغىچە يەتكۈزۈپ قويۇشقا بۇيرۇغانىدى. بۇ كىشىلەر ئەسكەرلەرنىڭ ئوق، دورا ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئات، تۆگىلەرگە ئارتىپ، كېچىسى ئات - ئۇ-لاقلىرىنى بېقىپ، ئۆز نەچچە كۈندە ئاران قايتىپ كەلدى.

ئازادلىق خەۋرىنىڭ تارقىلىشى

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى ساڭ لىيەنجاڭ ئاقچىغا كېلىپ قايتقان بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا، «كوممۇنىستلار

لەنجۇغا كېلىپتۇ، پالانى شەھەر ئازاد بوپتۇ، مايفۇفاڭ قېچىپتۇ....» دېگەندەك خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى. يۇ-نۇس، «يۇسۇپ، ئۇچىنجاڭلار قورقۇنچ ئىچىدە ئىدى. لېكىن شۇنداقىمۇ ئۇلار خەلق ئىچىدىكى ماجرالار-نى تەمكىنلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋاتاتتى. و- ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا شەنجىڭغۇ خىزمەتچىسى ھەرقايسى ئىدارىلەر-گە شەنجىڭغۇ مەجلىس خاھىشنامىسىگە يىغىلىش خەۋىرىنى تارقاتتى. يىغىندا يۇنۇس شەنجاڭ، بۇرھان جۇشنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولغانلىقى، ھەربىي، مەمۇرىي خادىملارنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسى يەتكۈزۈلدى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئاچچىنىڭ ۋەزىيىتى ئاستا ئاستا نورماللىشىپ، خەلق تىنچ، بەختىيار تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

بىر پېشقەدەمنىڭ ئەسلىھىسى

ئەپەندى ئەپەندى

مەن يېقىندا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر پېشقەدەم جەڭچىسىنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. ئۇ كىشى بۇ يىل 80 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئىسمى تېزەك ئادىل (ئادەتتە كىشىلەر تېزەك تۆرە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ)، بۇ كىشىنىڭ مىللىتى قىرغىز بولۇپ، 1950 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە قىزىلسۇ ئوبلاست ئاچچى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان. 1954 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە قىزىلسۇ ئوبلاستلىق تەپتىش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ئوبلاستلىق پارتكوم ھەيئەت ئەزاسى، سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى (رەئىسى) بولۇپ ئىشلىگەن.

مەزكۇر 1934 - يىلىدىن تارتىپ مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگكە ئەگىشىپ ئىشلىگەن. گومىنداڭ ۋە شىڭشىسەي تۈرمىلىرىدە ئىككى قېتىم ياتقان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي جەريانىدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى يوقىتىش ئۇرۇشىدا باشتىن - ئاياغ ئالدىنقى پرونتلاردا بولۇپ ئۇرۇشلارغا ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان. ئۈچ ۋىلايەتنىڭ تۈەن دەرىجىلىك پارتىزان ئەترەتلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئاجايىپ خىزمەت كۆرسەتكەن. كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى

بىنىڭ رازۇبىت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا تۆت قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپ، تۆت دانە مېدال ۋە ئوردىنلار بىلەن تارتۇقلانغان. ئۇلار «باتۇرلۇق»، «ساداقەتلىك»، «خەلق ئۈچۈن»، «پىدائىي» ناملىق مېدال ۋە ئوردىنلار بولۇپ، ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان.

1945 - يىلىدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشىدا يولداش سوپاخۇن بىلەن بىرلىكتە ئاقسۇغا چۈشۈپ، ئۇرۇشقا ئۆزى بىۋاسىتە قاتنىشىپ، كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقان.

مەن بۇ يەردە مەزكۇرنىڭ 1934 - يىلىدىن بۇيانقى ئەسلىرىنى ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى بىرمۇنچە تارىخىي پاكىتلارنى كەڭ كىتابخانىلارغا تونۇشتۇرماقچىمەن.

گەپنى ئىسسىق قىلىش باشلايمى

مەن تېزەك تۆرە بىلەن (ئۆۋەندە قىسقارتىپ تىۋرە دېگەن نام بىلەن ئالىمىز) بۇ قېتىم ئۇچراشقاندا، دەسلەپ ئۇيەر - بۇيەردىن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇشتۇمۇتلا ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمىھالىغا قىزىقىپ قالدۇم. چۈنكى بۇ كىشى تەجرىبىلىك بۇرۇنمۇ ئانچە - مۇنچە ئاڭلاپ يۈرەتتىم. كىشىلەر - نىڭ ئېيتىشىچە: -- بۇ كىشىنىڭ قولىدىن خېلى ئىش كېلىدىغان، بىر قانچە دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرگەن، كۆپ قېتىم شىنجاڭدىكى مۇستەبىت، مىللىتارىستلارنىڭ قالاھىدىلىرىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن چاپا چەككەن، ئىسازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئۆز لايىقىدا ئېتىبار بېرىشلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆتمۈش زۇلمەتلىك كۈنلەردە تارتقان چاپاسىنىڭ راھىتىنىمۇ كۆرگەن

ئادەم ئىدى. شۇڭا مەن پاراخۇننىڭ تېمىسىنى ئاستا - ئاستا ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمىھى تەرەپكە بۇرۇپ، سوئاللارنى قويۇشقا باشلىدىم. ئاخىرى ئۇ كىشى «ئۇنداق بولسا مەن گەپنى گېنېرال ئىسھاقبەگدىن باشلاي» دەپ سۆز باشلىدى.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا، بەزى شەخسلەر قانداقتۇ ئىسھاقبەگنى «سوۋېت ئادىمى، سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ كىشىسى، سوۋېت ئەۋەتكەن...» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپتۇ. مېنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس. چۈنكى مەن مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگنىڭ قول ئاستىدا باشتىن - ئاياغ بىللە بولدىم. ئۇ كىشىنىڭ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تولۇق بىلىمەن.

ئىسھاقبەگ قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ «ئادىگىنە» دېگەن قەبىلىسى ئىچىدىكى «جوۋوش» دېگەن كىچىك بىر ئۆز-رۇقتىن كېلىپ چىققان. مەرھۇمنىڭ ئاتىسى مۇنۇن ھاجى (مۇنۇنۇپۇمۇ دەيدۇ) دېگەن كىشى سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەجى قىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ كىشىنى ھا-جىم دەيتتۇق. تەركىبى ئوتتۇرا چارۋىچى ئىدى. تۇغۇلغان يېرى ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچان ناھىيە، سىمخانا دېگەن جاي. بۇلارنىڭ تۇرغان جايى بىلەن سوۋېت چېگرىسىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىسھاقبەگ دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە ئازىراقلا ئوقۇغان. 1918 -، 1919 - يىللىرى ئۇ چېگرا جايلىرىدا مال بېقىپ يۈرۈپ، چېگرىدىكى سوۋېت كىشىلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. ھەم سوۋېت سودا شېرىكىتى خادىملىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، جۇڭگو تەرەپتىن تېرە، يۇڭ، كۆرپە ... قاتارلىق خام ماتېرىياللارنى يىغىپ، سوۋېت سودىگەرلىرىگە ئۆتكۈزۈپ، ئۇلاردىن شۇ خام ماللار بەدىلىگە قەنت، شېكەر،

كەمپۇت، پېچىنە، سەرەڭگە، تاماكا، ھاراق، سوپۇن ... قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ، ئانچە - مۇنچە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەنە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەينى يىللاردا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق سوۋېت كېڭىلىرى ① دىكى ھەربىيلەر بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇلار ئارقىلىق ماركس-ئېنگېلس، لېنىن ئەسەرلىرى ھەم ۋىك پ تارىخىنى ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولىدۇ - دە، ئاستا - ئاستا ئۇ شەخستە پرولېتارىياتلىق ئىدىيە بىخ ئۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت تاكى كېيىنكى خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋاملىشىدۇ. مۇشۇ مەزگىللەرگە كەلگەندە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن «ئورمون موللا»، ئىسسىقلىق بىر كىشى شۇ يۇرتقا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ كىشى پەننىي بىلىم ئەھلى بولغاچقا، ئىسھاقبەگىنىڭ ئاتىسى ئۇ كىشىنى ئۆز ئۆيىدە ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى سۈپىتىدە ساقلاپ ئىسھاقبەگىنى پەننىي بىلىمدە ئوقۇتىدۇ.

1932 - يىلىغا كەلگەندە خوجىنىياز ئىنىقلايى بولدى. 1934 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماجۇڭگىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ماجۇڭگىڭ ئېنگېلسلار ئىشپىيىنى دەپ قارالدى. شۇ ۋاقىتلاردا قىرغىزلار ئىچىدىن «ئوسمان پادىشاھ» دېگەن بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماجۇڭگىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭنى ئېنگېلسلارغا سېتىش ئۈچۈن، ئىنىقلايى كۈچلەر بىلەن ئېلىشقىلى تۇردى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئوسماننى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا مەخسۇس ئىككى ئادەم ئەۋەتىپ، خىزمەت ئىشلىگەن بولسىمۇ، ئوسمان ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنى ئېتىۋەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئوسماننى تاش

① كەڭە - زاساپ، چېگرا خادىملىرى.

لاپ، ئۇچتۇرپان «بەش قارۋول» دېگەن جاينىڭ شاڭخېيوسى «ئابدۇللا» دېگەن قىرغىزنى ئۆزىگە تارتىپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا چاقىرىپ، نارىن، تىيانشان ... قاتارلىق رايونلىرىنى بىر ئايچە ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرۇپ، ئات - جابدۇق، پاتفون، گەزلىمىلەر بىلەن تارتۇقلاپ ھەم بىر كولاكتىن ① قالغان ئايالىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز يۇرتىغا ئەكەلىپ قويغان. ئۇ قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن ئۇنى 4 - چىلەر (دەۋرى ئەترەت) ئېتىۋەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى ئىلغارلىقنى قوبۇل قىلماي، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنى يامانلاپ، سۆز - چۆچەك تارقىتىپ يۈرگەنسەكەن. بۇ ئەھۋالنى ھېلىقى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كەلگەن ئايالى 4 - چىلەرگە چېقىشتۇرۇپ قويغانىمىش.

ئەمدى، بۇ يەردە 4 - چىلەر (دەۋرى ئەترەت) دېگەن سۆز چېقىپ قالدى. بۇ قانداق گەپ؟

4 - چىلەر (دەۋرى ئەترەت) دېگەن قىسىم 1934 - يىلى 10 - ئايدا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن قەشقەرنىڭ تويۇن ۋە - سىبخانا دېگەن ئىككى جايدىن شىنجاڭغا چۈشكەن. ئۇلارنى باشلاپ چۈشكەن كىشى ھېلىموپ دېگەن گېنېرال ئىدى. ئۇلار ئايروپىلان، تانكا، ماشىنا، بىرونمۇسك ۋە خېلى زامانىۋى قورال - جابدۇقلار بىلەن چۈشكەنىدى. ئۇلارنىڭ چۈشۈشىدىكى مەقسەت: ھاجۇگىيىنىڭ قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭنى ئەنگىلىيىگە سېتىشنى توسۇش ئىدى. مەن شۇ ۋاقىتتا 4 - چىلەر ئىچىدە ئاددىي بىر ئەسكەر ئىدىم. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «سۆيگۈ» دېگەن بىر قىرغىز لىيەنجىڭم

① كولاك -- ئەينى يىللاردا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى باي دېھقانلار.

بارلىقىنى بىلىمەن. ئەسلىدە ئىسھاقبەگى سوۋېت چېگرا قىسىملىرىدىكىلەر بىلەن بۇرۇندىن تونۇش بولغاچقا، چۈشكەن 4 - چېلەرگىمۇ ئىسھاقبەگى تونۇش ئىدى. ئۇلار چۈشۈش بىلەن ئىسھاقبەگىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قىلىپ قويدى. ئارقىدىنلا لۇيچاڭ (بىرىنگادا كوماندىرى) بولدى. (قول ئاستىدا 7 ۋە 35 - تۈەنلەر بار ئىدى) شۇندىن كېيىن ئۇلار قەشقەر سىبۇ يامۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ھەم ماجۇڭيىڭ، شۇنداقلا ئوسماننىڭ كۈچلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلىۋەتتى.

4 - چېلەر دېگەن ئەترەت ئەسلىدە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا «سۆيگۈ» دېگەن قىرغىز كىشى باشچىلىقىدا قۇرۇلغان. دەسلەپتە 200 دىن ئاشىدى. 1934 - يىلى تەييارلىنىپ چۈشكەندە ھەم شۇنچىلىك سان بىلەن چۈشكەن. 1935 - يىلىغا كەلگەندە ئارقىدىن ھىلىمبۇپ ① باشلىغان ئەترەت چۈشتى. ئۇلار ۋە بۇرۇن چۈشكەنلەر ھەممىسىز ئىسھاقبەگى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى تارمار قىلدۇق. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا ماڭارپ، سەھىيە، سانائەت ... ئىشلىرىغا ياردەم بەرگۈچى خادىملار ئارقا - ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى.

لېكىن ئارىدىن ئازچە ئۆتمەي شېڭ شىسەينىڭ ئىككى يۈزلىمىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىي كۈچلەرگە يوشۇرۇن ھالدا زىيان كەشلىك قىلىش ئىشى باشلانغان ئىكەن، شۇڭا 1938 -

① ھىلىمبۇپ -- ئەسلىدە قىرغىزىستاننىڭ ئاتباشى رايونىدا تۇغۇلغان، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا تەرتىپىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ كىشى كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتتى.

يىلى 12 - ئاي ئاخىرىغا كەلگەندە شېڭ شىسەي مېنى تۈرمىگە ئالدى. شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ ھەربىي ئىچىدىكى ۋەزىپەم پەيچاڭ ئىدى. شېڭ شىسەينىڭ مېنى قولغا ئېلىش تىكى سەۋەبى، مېنى سوۋېت ئىشپىيۇنى دېگەنلىك ئىكەن، لېكىن شۇ قېتىم قولغا ئېلىنغانلار مەنلا ئەمەس ئىدىم. جەمئىي سەككىز كىشى ئىدۇق. ئۇلار، نورۇز باي، قىرغىز، ئاقسۇ ساقچى باشلىقى ئىدى.

چاقىب، قىرغىز، ئاقچىنىڭ شاگىيوسى ئىدى. موسا، قىرغىز، 4 - چىلەر ئىچىدە ليەنجاڭ ئىدى. تۈرمىدە ئۆلدى.

ھاجى شاگىيا، قىرغىز.

شۇ قاتاردا قولغا ئېلىنغانلاردىن يەنە ئابباسوڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال، بىز تۈرمىگە ئېلىنغاندا شۇ يەردە تۈرمىدە ئىكەن. ئاڭلىشىپچە، كېيىن ئاقسۇ تۈرمىسىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ.

مېنى ئاقسۇ تۈرمىسىدە تۆت ئاي تۇتۇپ تۇردى. ئۇندىن كېيىن ئۈرۈمچىدىكى 2 - تۈرمىگە يۆتكەپ كەلدى. شۇ قېتىم بىزنى ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىۋاتقاندا ئۆمەر ئاخۇن دېگەن بىرسى يولدا ئۆلۈپ كەتتى. 1942 - يىلىنىڭ 4 - ئېيىدا مېنى ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىدىن ھېچىر گەپ - سۆزسىزلا بوشىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئەسلىدە مېنى ئاقسۇدا تۈرمىگە ئالغان ۋاقىتىدىلا مەرھۇم ئىسھاقبەگنەمۇ شېڭ شىسەي خىزمىتىنى يۆتكەش باھانىسى بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەكىلىپ، كېيىن غۇلجا قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا رەئىس نامى بىلەن ماڭدۇرۇۋەتكەنمىكەن.

مەن ئۈرۈمچىدىكى 2 - تۈرمىدە ياتقان ۋاقتىدا قاسىمجان قەمبىرى، قۇربانجان (غۇلجىلىق سودىگەر) ئاقاجان، تالە جارىق (قازاق) يولداشلار بىلەن تونۇشتۇم، تۈرمىدىن چىقىش ۋاقتىدا ئاقاجان دېگەن قازاق كىشى ماڭا بىر چوقىيىنى بەلگە ئورنىدا كىيگۈزۈپ، ماڭا: «مېنىڭ ئۆيۈم ئۈرۈمچى بىيەلىگودا، قاسقىرباي دېگەن كىشى مېنىڭ چوڭ ئاتام بولىدۇ، مەن شۇ كىشىنىڭ مۇقان دېگەن ئىنىسىنىڭ بالىسى بولىمەن. چىققاندىن كېيىن قاسقىرباينى تېپىپ، چوقايىنى كۆرسەتسەڭ ئىشىنىدۇ، مېنىڭ خەۋىرىمنى ئېيتقاچ بار» دەپ تاپىلىدى. مەن چىققاندىن كېيىن شۇ كىشىنىڭ تاپشۇرمىسى بويىچە قاسقىرباينى ئىزلەپ تاپتىم، بالىسىنىڭ خەۋىرىنى يەتكۈزدۈم. ھەم ئۆزۈم شۇ ئۆيدە يېتىپ - قويۇپ يۈردۈم. بىكار يۈرۈپ تۇرمۇش كەچۈرۈش قىيىن بولدى. شۇڭا، قاسقىرباينىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن، شۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىدىكى ئىۋانوپ ئىسىملىك بىر روسنىڭ شەخسى مۇنچىسىغا ئوت قالاپ بېرىپ، شۇ ئىش ھەققى بەدىلىگە تۇرمۇشۇمنى قامداپ يۈردۈم، چۈنكى، ئۇنىڭ بۇرۇنقى قازاق خىزمەتچىسى ئاغرىپ قېلىپ، ئىشقا كىمەلەلمەي قالغانىكەن. بۇ مۇنچا نەزىياڭدا ئىدى، گەرچە، كۈنمراپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ ھازىر مۇ بار.

مەن 2 - تۈرمىدىن چىقىپ، قازاق - قىرغىز ئۇيۇش-مىسىغا بارغاندا، ئۇ يەردە «مادانېيك» ئىسىملىك بىر قىرغىز كاتىپ كىشى بار ئىكەن. ئۇ كىشى بىلەن تونۇشۇۋالدىم. كېيىن تۈرمىدىن ئىسمايىل دېگەن قىرغىز كىشى چىقتى. ئۇ كىشى ئەسلىدە ئۇلۇغچات، بۆرتوقايلىق ئادەم ئىدى. بۇرۇن 4 - چىلەر ئىچىدە ئىشلىگەن. بىزمۇ تونۇشاتتۇق.

بۇ كىشىنىمۇ ئىسھاقبەگىنى تۇتقاندا بىللە تۇتۇپ قولغا ئالغانىكەن، ئۇ كىشى بىلەن بىللە بولدۇق.

مەن يۇقىرىدا دېگەن روسنىڭ مۇنچىسىدا بىر ئايچە ئىشلىدىم. شۇ يەرگە يېقىن بىر جايدا بىر ئۆزبېك كىشىنىڭ ئاشخانىسى بار ئىدى. مەنمۇ ئۇ يەرگە ئانچە - مۇنچە كىرىپ تاماق يەيتتىم. ئۇ كىشىنىڭ ئاشخانىسىدا قېزى ساتاتتى. مەلۇم بىر كۈنى شۇ ئاشخانىدا تاماق يەپ ئولتۇرسام، ئېرى تەرەپتىكى جۈزىدا ھېلىقى ئاشپەز باشقىلارغا «بۇ يەرگە ھەر كۈنى بىر قىرغىز كېلىپ قېزى يەيدۇ، ناھايىتى كۆپ يەيدۇ...» دەپ سۆزلەپ بېرىۋاتىدۇ. بىر نىمكا بالىدىن بۇ ئەھۋالنى سورايم، ئۇ ئەھۋالنى ماڭا تېخىمۇ تولۇق ئېيتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ ئۇ كىشىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇم، ئۇمۇ يېتىپ كەلدى. ئۆمەرغازى دېگەن قىرغىز ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەنمۇ تونۇشۇپ (بۇرۇنمۇ تونۇشاتتۇق) بىللە يۈردۈق. كېيىن ئۇ، ئىسمايىل بىلەن ئىككىمىزنى غۇلجىغا بېرىپ ئىسھاقبەگ بىلەن كۆرۈشۈشكە دەۋەت قىلدى، ئۆزى بولسا قەشقەرتەرەپكە كەتمەكچى بولدى، ئۇنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئىسمايىل ئىككىمىز غۇلجىغا كېتىش توغرىسىنى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا راسخوت تەلەپ قىلىپ بارغانىمىزدا، ئۇلار بىزگە يېرىم كىشىلىكتىن راسخوت بەردى. ئەنە شۇ پۇل بىلەن بىز بىر سودىگەرنىڭ ماشىنىسىغا كىرا قىلىپ غۇلجىغا يۈردۈق. يول بەك ناچار ئىدى. توققۇز كۈندە يېتىپ باردۇق. ئەسلىدە ئىسھاقبەگ قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى (غۇلجىدىكى) نىڭ رەئىسى بولۇپ، بىز بارغان كۈنلەردە ئۇ كىشىنى رەئىسلىك خىزمەتتىن بوشاتقانىكەن.

ئارقىسىدا گومىنداڭ ئىشپىيونسىلرى پايلاقچىلىق قىلىپ يۈرگە-
نمەن. قولغا ئالدىدىكەن دېگەن گەپ - سۆزلەرمۇ بارئىدى.
بىز بارغاندىن كېيىن ناھايىتى تەسلىكتە ئىسھاقبەگ بىلەن
كۆرۈشۈشكە ئىمكانىيەت بولدى. لېكىن كۆپ گەپ-سۆز قى-
لىشالمىدۇق، چۈنكى ئىسھاقبەگنى كۈتۈش-كە قوبۇلغان بىر
سېرىق قازاق كېلىنچەك بولۇپ، ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى قازاق -
قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپى مالىك دېگەننىڭ ئايالى ئىكەن.
ئۇ كېلىنچەك كۆرۈنۈشتە كۈتكۈچىدەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە
ئىسھاقبەگنى پايلاش ئۈچۈن قويۇلغان ئىشپىيونسىكەن.
ئىسھاقبەگ ئۇ كىرگەندە سۆزىنى توختىتتى، مەن بۇ ئەھۋال
دىن ئەينى ۋاقىتتىلا شۇ كېلىنچەكتىن گۇمانلىنىپ قال-
غانىدىم.

دېمەك، شۇ كۈنلەردە ئىسھاقبەگنىڭ ئۇ يەرلەردە
تۇرۇشى خەۋەرلىك بولۇپ قالغانىكەن. شۇڭا بىز كۆرۈ-
شۇپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا چاپچالدىكى قورمانالى
دېگەن قىرغىز كىشى ئىسھاقبەگنى ئۆز ئۆيىگە كۆچۈرۈپ
ئېلىپ كەتتى. بىز بولساق، غۇلجىدىكى قىرغىزلار بىلەن
تونۇشۇپ بىر نەچچە كۈن يۈرگەندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ
تايەكەمنىڭ بالىسى سولپىنىڭ چىكىرىتىدە ئىكەنلىكىمنى
ئاڭلاپ قالدىم ۋە ئۇنىڭ قېشىغا باردىم. بۇ 1942 - يىل
7 - ئايلار ئىدى. ئىنىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مەن جەنۇبىي
شىنجاڭ تەرەپتىكى تۇغقانلار قېشىغا قايتماقچى بولىدۇم.
ئىنىم بىلەن ئىككىمىز مۇزداۋان ئېشىپ ئاقسۇغا چۈشتۇق.
ئۇ يەردىكى يەرلىك قىرغىز ئاھالىلىرى بىلەن ئانچە - مۇن-
چە تونۇشۇپ، ئۇ يەردىن قاقشال (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى)
غا كەتتىم، ئۇ يەردىمۇ كۆرگەن - بىلىگەنلەر بىلەن ئۇچرى-

شىپ يۈردۈم. لېكىن شۇ ئارىلىقتا ئۈيەرگە 200 نەپەر گو-
مىنداڭ ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇقسام ئۇلارمېنى
تۇتقىلى چىقىپتۇ. سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەم، مەن ئاقچى نا-
ھىيىسىگە بارغاندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ غۇلجىغا بېرىپ ئەس-
ھاقىيەك بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمنى، كۆرگەن - بىلىگەنلىرىمنى
ھەر قەيەردە قوناق (مېھمان) بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمدا
سۆزلەپ يۈرگەنىدىم. ئىشپىيونلار بولسا مېنىڭدىن گۇمان
سىراپ، ئاللىقاچان گومىنداڭ دائىرىلىرىگە مېنى چېقىش-
تۇرغانىكەن. ئىشپىيونلار ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە: «تېزەك
تۆرە دېگەن بىر قىرغىز غۇلجىغا بېرىپ، ئەسھاقىيەك بىلەن
كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈپ مەخپى خىزمەت
ئىشلەش توغرىسىدىكى ناپىشۇرۇقنى ئېلىپ چۈشۈپتۇ، ئۇ
ئەسھاقىيەكنىڭ ئىشپىيونى ئىكەن، ئەسھاقىيەك ھازىر سوۋېتلەر
ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئاقساي دېگەن جايغا كەپتۇ، تېزەك تۆرە
بۇ يەردىن ئەسكەر توپىلاپ، ئاقسايغا بېرىپ، ئەسھاقىيەك
بىلەن قوشۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەن...»
دەپ يەتكۈزۈلگەنىكەن. بۇ ئىش مېنى گىومىنداڭ-
چىلار 2 - قېتىم تۈرمىگە ئالغاندىن كېيىنكى سوراقلاردا ئاش-
كارا بولدى.

ئەسلىدە مەن غۇلجىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈشتە
ھېچقانداق ۋەزىيە بىلەن چۈشمىگەن. ھېچكىمدىن ھېچقانداق
تاپشۇرۇقنى ئالمىغان. ئاقچى ناھىيىسىنىڭ كەلتەبەت دېگەن
يېرىدە ئابدۇرۇسۇل دېگەن كىشىنىڭ ئايالى مېنىڭ سىڭلىم
بولاتتى. يەنە بەزى تۇغقانلىرىم بار ئىدى. مەن ئۇيىقىغا
چۈشۈشتە ئەنە شۇ تۇغقانلارنى پانا قىلىپ چۈشكەنىدىم.
ئەپسۇسكى يۇقىرىقىدەك چاقوۋ بىلەن 2 - قېتىم قاماق

قا ئېلىندىم. ئاقسۇ (ئاسوق) يېڭى شەھىرىدە قاماقتا تۇ-
تۇپ تۇردى. مەن 2 - قېتىم 1942 - يىلى قاماقتا ئېلىنىپ
تاكى 1944 - يىلى 11 - ئايغىچە ئاقسۇ تۈرمىسىدە بولدۇم.
تۈرمىگە ئېلىنغانلار خېلى جىق ئىدى، ئېسىمدە قېلىشچە شۇ
ۋاقىتتا بىرگە قامالغانلار، ئاسانىپىك، مۇقاش، تويۇق، ئىس-
كەن مۇقاش، ئىسمائىل قاتارلىق توققۇز قىرغىز كىشى ئىدۇق.
ھەممىز ئەسلىدىكى دەۋرى ئەترەت (4 - چىلەر) نىڭ ئادەم-
لىرى ئىدۇق، مەندىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى مەندىن
بۇرۇنلا جاي - جايلاردىن يىغىپ ئەكىلىپ قاماپ بولغان-
نىمكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسانىپىك، مۇقاشلارنى ئۈرۈمچى
تۈرمىسىگە يۆتكەپ كەتتى. مۇقاشنىڭ ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە
ئۆلگەنلىكىنى كېيىن ئاڭلىدۇق. ئاسانىپىك بولسا بىتىم بول-
غاندا تۈرمىدىن چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئارىلىشىپ
يۈرۈپ، كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالدى.
يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىشىلەر ئەسلىدىكى دەۋرى ئەترەت
تارقالغاندىن كېيىن يەرلىك ئورۇنلاردا مەسئۇل خىزمەتلەر-
نى ئۆتىگەن. شېڭ شىسەينىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ
ئىنقىلابىي كۈچلەرگە بولغان زىيانكەشلىكىنى ئاشكارا باشلى-
ۋەتسەن ئىدى. گومىنداڭمۇ شېڭ شىسەينىڭ ئىنقىلابىي
كۈچلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشتەك ئەسكى جەنىدىنى تاپشۇ-
رۇپ ئالغان ئىدى. ئۇلار قولغا ئېلىنىشتىن بۇرۇن، ئۇلار-
نىڭ ۋەزىيەت ئۆتەش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك ئىدى.

1. ئاقچى - ئۇچتۇرپاندا، جونوسباي (زۇڭ شاڭيې)
2. ئۇچتۇرپاندا، سالىق، قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى.
- ئۇچتۇرپاندا، ئاسانىپىك، ساقچى جۇيىچاڭ،
3. ئاقسۇدا، سىدىقپېك، ساقچى جۇيىچاڭ.

نوروزباي، ساقچىدا سوتچى.

4. جۇمالى، بايدا ساقچى جۇيجاڭ.

5. سۇلايمان، كۇچاردا، ساقچى جۇيجاڭ.

6. ماۋلانېبك، تۈەنجاڭ، خوتەن چېگرىسىنى ساقلايتتى.

7. موللاسابىر، تۈەنجاڭ، قەشقەردە.

8. ھوللا شەرمەت، قەشقەر سىبىو يامۇلدا.

مەن ئاقسۇدىكى تۈرمىدە ياتقان ۋاقىتلىرىمدا (ئاخىر-قى مەزگىللەردە) لى مۇتەللىپنىڭمۇ شۇ يەردە قاماقتا ئىكەنلىكىنى ئاڭلىدىم. لېكىن ئۆزۈم كۆرەلمىدىم. كېيىن ئاڭلىسام گومىنداڭچىلار يەپ كېتىپتۇ.

44 - يىلى 11 - ئايغا كەلگەندە غۇلجىدىن ئىنىم سولپى مېنىڭ ئاقسۇ تۈرمىسىدە قاماقتا ئىكەنلىكىمنى ئاڭلاپ ئاقسۇغا چۈشۈپتۇ. تۈرمە جەريانىدا بىزنى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەككە سالغانلىقتىن، مەن رېماتىزم بولۇپ قالغانىدىم. شۇڭا گومىنداڭچىلارمېنى 15 ئاتنى بېقىش ئۈچۈن چىقىرىپ قويغانىدى. ئات سۇغۇرۇش باھانىسى بىلەن سىرتقا چىقىش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. ئىنىم سولپى بىلەن كۆرۈشكىنىمىدە ئۇ ماڭا «ھازىر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلاندى. بىز بۇ يەردىن قېچىپ چىقىپ كېتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزۈم بېقىۋاتقان ئاتتىن بىرنى ئىگەرلەپ مىنىپ (ئىنىمنىڭ ئۆزىنىڭ ئېتى بار) قاچىستۇق، مۇزداۋان ئارقىلىق غۇلجىغا ئۆتۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قوشۇلۇپ كەتتۇق. ئارقىمىزدىن گومىنداڭچىلار قوغلىغان بولسىمۇ يەتكۈزىدىدۇق.

مەن غۇلجىغا بارغاندا بىرىنچى قېتىم قولغا ئېلىنىپ، ئۈرۈمچى 2 - تۈرمىدە، تۈرمىداش بولغانلاردىن قاسىمجان

قەمبىرى، قۇربانجانلار بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇلارنى 1944-
يىلى ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىدىن چىقارغانىكەن.

بۇ ۋاقىتتا تېخى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلمىغان.
ئىلىقدا غېنى باتۇر ۋە ئەكبەرلەر گومىنداڭچىلار ئۈستىدىن
ئىسيان كۆتۈرگەن ۋاقىت ئىكەن. مەن غۇلجىغا بارغاندىن
كېيىن باشقا رەھبەرلەر بىلەن بىرلىكتە غۇلجىدىكى سوۋېت
كونسۇلخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ 700 دانە قورال ئالدىق
ھەم گومىنداڭ سىلىڭبۇسىغا ھۇجۇم قىلدۇق. گومىنداڭچىلار-
نى ھەيرانباغقا سۈرۈپ تاشلىدۇق. غېنى باتۇر ئۆزى ئادەم-
لىرى بىلەن بىۋاسىتە باش ساقچىغا باستۇرۇپ كىرىپ،
باش ساقچىنى ئالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە مەن ئېلىخان تۆرمەنىڭ قوغدىغۇچىسى
ئىدىم. ئەخمەت ئەپەندىم — سابىر ھاجىيۇپنىڭ كاتىپى ئىدى.
مەلۇم بىر كۈنى سابىر ھاجىيۇپ مېنى قىچارتىپتۇ، كىرسەم،
مېنىڭ ھەربىي ئىشلاردىن قانچىلىك خەۋەردار ئىكەنلىكىمنى
سۈرۈشتۈرۈپ سورىدى. ئېيتىپ بەردىم ۋە شۇ ھامان ئۈچ يە-
شەك ئوق، ئۈچ دانە بەش ئاتارمىلىق كەلتۈردى. بىر قۇر كۆك
كىيىم بەردى ۋە بىر ئات مىندۈردى - دە، مېنىڭ قىزىل
كۆرە، موڭغۇل كۆرەگە بېرىشىمنى تاپشۇردى. نېمە ئۈچۈن
بېرىشىنى ئۇقمايمەن. ئەسەتسى ئېلىخان تۆرمە، سابىر ھا-
جىيۇپلار بىزنى ئۈزۈتمەش ئالدىدا: «بىز ۋەزىيىتىنى قۇربان-
جانغا تاپشۇردۇق، سەن شۇ كىشى بىلەن بىللە بارىسەن،
كونكرېت ئىشنى شۇ كىشىدىن ئاڭلا!» دېدى - دە، بىزنى ئۇزات-
تى. قۇربانجاننىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۇ يەردە بىزنى كۈتۈپ
تۇرغان 10 كىشى بىلەن قوشۇلدۇق. ئىككى قازاق كىشىنى قى-
زىل كۆرەنىڭ ئەھۋالىنى رازىۋېت قىلىپ كېلىش ئۈچۈن

ماڭدۇردۇق. ئۆزلىرىمىزمۇ ئەتىسى شۇلار ماڭغان يول بىلەن قىزىل كۆرە تەرەپكە كېتىۋاتىمىز. سار بۇرچۇن دېگەن بەلدىن ئاشقاندا ھېلىقى بىز ئەۋەتسەن رازۇبىچىكلارنىڭ بىرىنىڭ قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتتۇق. ئۇ ئېلىپ كەلگەن خەۋەردە: «قىزىل كۆرەدىكى گومىنداڭچى شەنجاڭ، جۇيىجاڭ، باج ئىدارە باشلىقى باشلىق 30 نەچچە ناھىيە دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خەۋەرچىسىنى ئاڭلاپ قورقۇپ، يۇلتۇز ئارقىلىق قاراشەھەرگە قېچىپ تۈۋەندى. بىز ئۇلارنى قوغلىماقچى بولىدۇق، قىدىرىمىش دېگەن بىر قىرغىز كىشى بىزگە يول باشلىغۇچى بولدى. يەرلىك ئەمەلدارلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن غېنى دېگەن بىر ئۇيغۇر كىشى ئۆزىنى باشلىق دەپ يۈرگەنىمىكەن، ئۇ بىزگە 10 ئادەم قوشتى. بىز ھېلىقى گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ قارا دالا — ئاق بۇرخان دېگەن يەرگىچە باردۇق، لېكىن ئۇلار ئۇزاپ كەتكەنىمىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىز يەنە قىزىل كۆرەگە قايتىپ كەلدۇق. بىز قىزىل كۆرەگە كەلگەندە قۇربانجان تۇققۇجا دېگەن قازاق كىشىنى شەنجاڭ، غېنى دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى جۇيىجاڭ (ساقچىنىڭ) قىلىپ بەلگىلەپ بولغانىمىكەن. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، موڭغۇل كۆرەدىكى ناھىيە دەرىجىلىك گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىمۇ قېچىپ، مۇزداۋاننىڭ ئاستىدىكى خان يايلاق دېگەن جايدا ياتقانلىقى مەلۇم بولدى. ناھىيىدە گومىنداڭچىلار قالماغانىكەن، شۇنىڭغا بىز موڭغۇل كۆرەگە بارماقچى بولىدۇق. يەرلىك ئاھالىلەر دىن 100 دەك ئادەم، ئارە، پالتىلىرىنى كۆتۈرۈپ «بىزمۇ قۇربانجان بىلەن بىرگە گومىنداڭچىلارنى يوقاتقىلى بارىمىز!» دەپ ئۆزلىكىدىن پىدائىي بولۇپ يىغىلىپ كېتىپتۇ. شۇنداقلا

ئىتتا بىز ئۇلارنى قوبۇل قىلالىدۇق. بۇرۇنقى ئادەم -
لىرىمىز بىلەن قوشۇلۇپ 20 كىشى بولۇپ، موڭغۇل كۆرەگە
كۆز باغلانغاندا يېتىپ باردۇق ھەم ئۇتۇرلا شەنجىڭغۇغا
چۈشتۇق. راستلا، ئۇ يەردە گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى قالمىغا -
نىكەن. ئۇ يەردە قۇربانجاننىڭ ئۇشۇر ئامبال، يەنە بەگە
دېگەن موڭغۇل تونۇشلىرى بار ئىكەن. ئۇلاردىن قاچقانلار -
نىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرسەك، ئۇلارنىڭ (قاچقانلارنىڭ)
ھېلىھەم شوتىنىڭ خان پايلاق دېگەن يېرىدە ياتقانلىقى
مەلۇم بولدى. قاچقانلار ئىچىدە مودوچىڭ (مۇخاممەت، ئال -
تايملىق قازاق كەرمي قەبىلىسىدىن) دېگەن بىرسى بار
ئىكەن. بۇ موڭغۇل كۆرە ساقچىدا شۇڭگەنىكەن. ئۇ يەر -
لىك قازاق ئاھالىلىرىگە ناھايىتى چىق ئازاپ - ئوقۇبەت
سالغان مۇناپىق ئىكەن. ئۈچ قازاق كىشىنى «سوۋېت بىلەن
ئالاقىسى بار» دەپ ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ تاشلىغانى -
كەن. شۇڭا يەرلىك خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى
ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن.

نەتىجىدە بىز ئۇلارنى قوغلاپ بارماقچى بولدۇق. لېكىن
يەرلىك موڭغۇل باتۇرلىرى بىزنىڭ بېرىشىمىزغا پەقەت قو -
شۇلىمىدى. ئۇلارنىڭ سەۋەبلىرى: «سىلەر ئۇ يەرلەرنىڭ
يەرشارىتى، يوللارنى بىلمەيسىلەر. شەپە ئالدۇرۇپ قويۇپ،
قاچۇرۇپ قويىسىلەر. بىز بۇ يەرلەرنىڭ ھەر بىر تال گىيا -
سى بىلەن تونۇش، شۇڭا سىلەر بىزگە قورال بېرىڭلار، بىز
ئۇلارنىڭ بىرسىنىمۇ قاچۇرماي يوقىتىپ بېرىمىز» دەپ تۈ -
رۇپ ئالدى. شۇ ئارىدا بىز ئۇشۇر ئامبال دېگەن موڭغۇل
كىشىنى شۇ ناھىيىگە شەنجاڭ قىلغانىدۇق. ئەتىسى بىز
ئۇلارغا ئۈچ دانە بەش ئاتارمىلىتىق، 1000 دانە ئوق بەردۇق.

ئۇلاردىن نامىن، بەگە، ئاپوچى دېگەن موڭغۇللار ھېلىقى گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ كەتتى، ئۇلاردىن يېرىم كۈن كېيىن مەن 15 ئادەمنى ئېلىپ، شۇلار ماڭغان يول بىلەن ماڭدىم. ھېلىقى ئۈچ كىشى چىلىپەڭزە ئارقىلىق ئاپىلىنىپ ئۆتۈپ، قاچاقلارنىڭ پىيادە قېچىش يولىنىڭ ئالدى تەرەپىگە ئۆتۈپ توسۇپ يېتىپتۇ. ھەم ئۇلار ئۆتمىدىغان بىر كۆۋرۈكنى ئىگىلەپ مازاپ ياتقانىكەن. گومىنداڭچىلار كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋاتقاندا ھېلىقى مۆكۈنۈپ تۇرغانلار ئوق ئوزۇپتۇ، مو-دوچىڭ، شەنجاڭ، ساقچى جۈيىچاڭ، بىر ھەربىي سەنمۇجاڭ، باج جۈيىچاڭ... قاتارلىق يەتتە كىشى شۇ يەردىلا موللاق ئېتىپ، جان بېرىپتۇ، ئاڭغىچە بىزمۇ يېتىپ بېرىپ قالدۇق. بىز خېلى ئارقىدا ئىدۇق. مەن بىر تاش تۆپىسىگە چىقىپ قال-راپ كۆرسەم، (دۇربۇن بار ئىدى) ئالدىمدا ئاپئاق قېلىن قاردا بىر مۇنچە پىيادە ئادەملەر ئۆلەر تىرىلىشىگە قارىسا، بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، قار بەك قېلىن بولغاچقا، ئۇلار راۋان ھۈرەلمەيتتى. مەن شۇ ھامان ئۈچ ئاتلىق ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇلار يېتىپ بېرىپ قارىسا، بۇ كېلىۋاتقانلار بايىقى قاچقان گومىنداڭچىلارنىڭ كىچىك دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بولۇپ، ئۇلار ئالدى تەرەپتىن ھېلىقى ئۈچ موڭغۇل يولداشلار چىقارغان ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ، ئالاقزادە بولۇپ، ئاتىلىرىنى مېنىشكىمۇ ئۈلگۈرمەي، ھەتتا قوراللىرىنىمۇ ئالماي ئارقىسىغا يېنىپ قاچقانلار ئىكەن. بىز ئەۋەتكەن ئۈچ ئادەم ئۇلارغا يېتىپ بېرىش بىلەنلا ئۇلارنى دۇمبالاپ، ئۇرۇپلا كەتتى. بىز ئارقىدىن بېرىپ ئۇلارنى توختىتىپ ئالدۇق، چۈنكى خەلق تە ئۇلارغا نىسبەتەن چەكسىز ئۆچمەنلىك بار ئىدى - دە!

بىز نەق مەيدانغا بارساق ئايۇچى دېگەن موڭغۇل ماڭا
«نامىن يەتتىنى ئاتتى، ئۇلارنىڭ بەشى خەنزۇ، ئىككىسى قا-
زاق» دەپ دوكلات قىلدى. نامىن مودوچىڭ (مۇخاممەت)
نىڭ يېنىدا تۇرۇپتۇ. مودوچىڭنىڭ ئۆلۈكىنى ئۆرۈپ -
چۆرۈپ قارىسام لىق قانغا بويالغان. يەتتە قەۋەت سارجا كىي-
مىنى ئۆستى - ئۆستىلەپ كىيگەنىمكەن. نامىننىڭ ئېي-
تىشىچە: «تېخى سىز كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئۇنىڭ قۇلقى مىدىر-
لاۋاتاتتى. ھازىرلا جېنى چىققان بولسا كېرەك» دېدى.
ئارقىدىكى ئادەملەرىمىزمۇ يېتىپ كەلدى. شۇ قېتىم
بىز ئۇلاردىن 28 دانە بەش ئىنسانىيەتلىق، ئۈچ ناگان، 30
ئات ئولجا ئالدۇق. ھېلىقى ئۈچ نەپەر موڭغۇل يولداش كې-
تىمىشكە رۇخسەت سورىغانىدى، ئۇلارغا بىز ئولجا ئاتتىن
ئۈچىنى بەردۇق، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇشال بولۇپ يۈرۈپ
كەتتى.

بىز مۇشۇ جايدا بەش كۈن تۇرۇپ قالدۇق. مودوچىڭ
باشلىق گومىنداڭچىلارنىڭ ئۆلۈكىنى شۇ يەرگىلا ئورا كو-
لاپ كۈمۈۋەتتۇق. 2 - كۈنى بىز خەت ئارقىلىق ئەھۋالدىن
قۇربانجانغا ئادەم ئەۋەتىپ دوكلات قىلدۇق، چۈنكى ئۇ ۋاق-
ىتتا بىزدە تېلېفون، راتسىيە يوق ئىدى.

ئۇندىن كېيىن مەن ئارىشاڭنى كۆرۈپ، چارلاپ كېلىش
ئۈچۈن يۈرگەنىدىم. يولدا ئىككى ئاتلىق كىشى ئۇچرىدى.
ئۇلارنىڭ بىرى ئايال ئىدى، ئايال ماڭا قۇربانجان ئەۋەتكەن
يىر پارچە خەتنى سۇندى. خەتتە «مودوچىڭ» نىڭ جەسىتىنى مۇشۇ
ئايالغا تاپشۇرۇپ بېرىڭلا» دەپتۇ. مەن ھەيران قالدىم. كېيىن
بىلگۈدەك بولسام، بۇ ئايال مودوچىڭنىڭ قېيىنى ئانىسى ئىكەن.

مەن رەت قىلدىم. ئۇ قۇربانجاننىڭ نامىنى سېتىپ ماڭا پوپوزا قىلدى. لېكىن مەن قەتئىي رەت قىلغاچقا، ئۇ ئا- يال ئاخىرى قايتىپ كەتتى.

ئۇندىن كېيىن باش قوماندانلىق شتابىتىن كۈلەندىكو- لايۇپ ① ئىسىملىك بىر رۇس كىشىدىن بىزگە بىر ئالاقە ئەۋەتىپتۇ. ئالاقىدا «سوۋېت بىلەن تۇتاش سۈمبە چېگرى- سىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى 200 دانە قورال بېرىدۇ. ئۇنى سىلەر تاپشۇرۇپ ئېلىڭلار، ھەم قىزىل كۆرە - موڭغۇلكۆ- رەلەردىن 200 ئەسكەر ئېلىپ شۇ ئەتراپنى قوغداڭلار» دەپتۇ. بىز بۇ بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىپ، كۈلەنى قايتۇردۇق. ئۆمەرجان ئىسىملىك بىر كىشىنى ئەۋەتىپ، سۈمبە چېگرىسى- دىن 200 قورالنى ئۆتكۈزۈپ ئالدۇق. يۇقىرىدا ئولجا ئالغان 30 قورالنى موڭغۇلكۆرە ساچىمغا تاپشۇرۇپ بەردۇق. چۈنكى بۇ موڭغۇلكۆرە ساچىمىنىڭ ھەقىقىي ئىدى.

مەن سۈمبە چېگرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ئالغان 200 قو- رالنى قۇربانجانغا ئەۋەتسەم، ئۇنىڭدىن ماڭا 20 نى ياندۇ- رۇپ ئەۋەتىپتۇ. شۇندىن كېيىن مەن چېگرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن يېنىمغا ئادىل، قىدىرغىچ، ئۆمۈر قاتارلىق 10 كىشى- نى ئېلىپ ئاق بۇلاق، قارىغاي تاش،... كۆكتېرەككىچە ② باردىم. ئۇ يەردىن يۇلتۇزغا (چېگرىغا) كەتتىم. چۈنكى بۇ ۋاقىتدا جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ چېگرى- سى شۇ يەردىن ئايرىلاتتى. شۇ جەرياندا پوس قويۇشقا تېگىشلىك ھەممە جاينى بەلگىلىسەپ چىقتىم. 12 - ئاينىڭ 27 - 28 - كۈنلىرى مەن چېگرىدىن قىزىل كۆرەگە كەلسەم

① كۈلەندىكولايۇپ ھازىر شوقىدا ئولتۇرۇشلۇق ھازىر مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىمىنىڭ ۋەكىلى، 82 ياش.

② كۆكتېرەك - ھازىرقى نېكەس ناھىيەسىنىڭ كۆكتېرەك 3 كۆڭۈشچىسى

قۇربانجان بىلەن كۆلە 200 ئەسكەرنى قوبۇل قىلىپ بوپتۇ.
 ئۇلدىن كېيىن قۇربانجان بىلەن ئىككىمىز غۇلجا
 سىلىڭبۇغا ئەھۋالنى دوكلات قىلغىلى باردۇق. ئېلى خان
 تۆرە بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋالدىن دوكلات قىلدۇق. بىر
 ۋاقىتتا ئېلىخان تۆرە مېنى ئاستا يېنىغا قىچقىرىپ، قۇل-
 قىمغا «ئىسھاقبېك $\times \times \times$ كىشى بىلەن سوۋېتتىن قايتىپ
 كېتىپتۇ» دېدى، بۇ 1945 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى ئىدى. مەن
 شۇ ھامان ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشۈشكە ماڭدىم. لېكىن
 قوغدىغۇچىلار بىزنى كۆرۈشۈشكە كىرگۈزمىدى. ئەتىسى يەنە
 بارغىنىمىزدىمۇ كىرگۈزمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبېكنىڭ
 ئىنىسى ئەخمەتنى چاقىرتقۇزدۇم. ئاندىن ئۇ بىزنى باشلاپ
 كىرىپ ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشتۈردى. خۇشال - خۇرام
 ئىدۇق. يېنىدا ماۋلانېيىك، نۇغايىيى، لىسكىن... قاتارلىقلار
 بار ئىكەن. بىللە تاماقلانپ، ئانچە - مۇنچە سۆزلىشىپلا
 قايتتۇق. خىزمەت توغرىلىق كۆپ گەپ - سۆزلەرنى قىلىشقا
 گېنېرالنىڭ ۋاقتى يوق ئىدى. بىز قايتىپ ئېلىخان تۆ-
 رەنىڭ قېشىغا كەلگەندە تۆرەم ئالاقزادىلىقتا تۇرۇپتۇ. نېمە
 بولغانلىقىنى سورىساق، قورغاستا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قىسىم-
 لىرى چاپچالغا قېچىپتۇ دەپ، شۇ ھامان بىزگە 10 ئادەم،
 بىر پىلىمىيوت بېرىپ «شۇ قاچقان گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ
 تۇتۇش» نى بۇيرۇدى. بىز شۇ ھامان ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن
 قوغلاپ يۈردۇق. يېتىشىپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇ-
 شى توغرىلىق خەت بىلەن ئەلچى ئەۋەتتۇق، لېكىن ئۇلار-
 نىڭ جاۋابىدا تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. قارى-
 خۇدەك بولساق ئۇلار بىر يىداڭلىققا بېرىپ قاپلىشىپ قال-

ھالسىكەن. قار ناھايىتى قېلىن، ھاۋامۇ ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. ئۇلار قاياقتىن چىقىپ كېتىشىنى بىلىمەي، يول تا- پالماي تەمتىرەپ قېلىشقانىكەن. بىز بۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، يېقىن ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆگزىلەرگە، تۆپىلىكلەرگە چىقىرىپ «تەسلىم بولساڭلار ئۆلتۈرمەيمىز!» دەپ ۋارقىرىغىلى قويدۇق. قېرى بوۋاي - موماي، ئەر - ئايال، بالا - چاقا بولۇپ ئاھالە ناھايىتى جىق ئىدى. بۇ ھال دۈشمەنگە بىزنىڭ ئادىمىمىزنى بەكمۇ جىق كۆرسىتىۋېتىتۇ. بىزمۇ بۇ پەيتنى چىڭ تۇتۇپ، گومىن- داڭچىلارغا ئۆز جايىمىزدا تۇرۇپلا ھۇجۇم قىلدۇق. بىز ئالدىنلا يالغۇز پىلىميوتىمىزنى بىر تۆپىلىككە ئورنىتىپ قويغا- ئىدۇق. پىلىميوت ۋە مىلىتىقلاردىن بىر قېتىم ئوت ئېچىش بىلەنلا گومىنداڭچىلاردىن 15 ئات، يەتتە ئادەم ئۆلدى. بۇ- ھاق ئەھۋالدا ئۇلار تېخىمۇ ئالاقزادىلىققا چۈشتى. شۇ پەيتتە بىز يەنە خەت ئارقىلىق ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ، 2 - قېتىم خەت ئەۋەتتۇق. ئاخىرى، ئۇلار قا- تۇرغان جاۋابىدا: «ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلساڭلار، تەسلىم بولىمىز» دەيتۇ. مەن دەرھال بەش جەڭچىنى ئەۋەتتىم. ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق. ئۇلار قوراللىرىنى خۇددى ئوتۇن ئورنىدا بىر چەتكە تاشلاپ، ئۆزلىرىنى چەت- كە ئالاتتى. ئاخىرىدا ھېسابىنى ئالساق، 200 ئات ۋە 200 قورال ئىكەن. ئۇلارنى غۇلجىغا سىلىڭبۇغا ھەيدەپ بېرىپ تاپشۇردۇق. ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىقىنى ئۇقىدۇق.

شۇ ئارىدا ئىبراھىم باي ئىسىملىك بىر قازاق كىشى يېتىپ كېلىپ، قورال - ياراق، ئولجا ھېسابىنى بېرىشنى

تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇ ناھايىتى كۆرەڭ ئىدى. ئىسلىمە
ھەربىي تۈزۈم بويىچە بۇنداق قالايمىقان تەلەپكە يول
قويۇلمايتتى. مەن ئۇنىڭ تەلپىنى رەت قىلسام، ئۇ تېخىمۇ
ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەن يان قورالىنى چىقىپ
رىپ ئۇنىڭغا ھەيۋە قىلغانىدىم. ئۇ بوشىشىپ قالدى.

ئۇندىن كېيىن مەن مىللىي ئارمىيە 5 - كورپۇسنىڭ
رازۋىت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم. بىز خىزمەتنى
تاكى 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇردۇم. 1949 -
يىلى 11 - ئايدا مىللىي ئارمىيە 37 - پولكى ئاقسۇغا
چۈشكەندە مەنمۇ شۇ پولك بىلەن ئاقسۇغا بىللە چۈشتۈم.

قوشۇمچە ماتېرىيال

1981 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى موڭغۇلكۆرە 5 -
گۇڭشى كادىرى يولداش بۇغۇباي ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ ئۆم-
رۇشلاردا تېزەك تۈرە بىلەن بىللە بولغان كۈلەنمكولايوپىنى
زىيارەت قىلغان. پاكىت ئورنىدا شۇ ۋاقىتتىكى زىيارەت
خاتىرىسىنى بۇ يەردە قوشۇمچە بەردىم.

سوئال: سىز $x \times x$ يىلى غۇلجىغا (قىش ئايلىرى)
كىملىرى بىلەن بارغان؟ قانداق ئىشلار بولغان؟

جاۋاب: مەن ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان.
قورغاستىن قاچقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن 200 نى چاپ-
چالدا ئۇرۇش بىلەن قولغا چۈشۈردۇق. سىلىڭبۇدىن بىزگە
10 ئەسكەر قوشقان. قۇربانجان، تېزەك ۋە مەن ئۈچىمىز
بىللە بېرىپ قولغا چۈشۈرگەن. بۇ ۋاقىتتا سىلىڭبۇ بىزنى
تەقدىرلىدى. بەكە دېگەن موڭغۇل يولداشىمىز بار ئىدى، بۇ

ئەسىرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلارنىڭ ھەممىسىنى سېلىۋېرغا تاپشۇردۇق.

سوئال: موڭغۇلكۆرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشقا كىم - كىمىلەر قاتناشقان؟ ئۇ ۋەقە قانداق بولغان؟
جاۋاب: موڭغۇلكۆرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشتا تېزەك تۆۋرە ئەسكەر باشلىقى بولۇپ، يەنە قۇربانجان - كۈلەلەر كېلىپ، 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ، شوتىدا ئاقباش ئەپەندى، مودوچىڭ (قازاق) قاتارلىق يەتتە ئادەمنى ئۆلتۈردۇق. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇلكۆرە گومىنداڭدىن تارزانغان. بۇ قېتىمقى كۈرەشتە كۈلەنكولا - يوپ، قۇربانجان، ئادىلۇ تېزەكلەر ئاساسلىق يېتەكچىلەر ئىدى.

سوئال: سىزدە يەنە قانداق پىكىرلەر بار؟
جاۋاب: مەن داۋانغا (مۇزداۋانغا دېمەكچى) گومىنداڭچىلار بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن ئۈچ قېتىم باردىم. شۇ ۋاقىتتا ئالغان باتۇرلۇق مىدالىم بار. ئۇنىڭ نومۇرى №21. بۇ مىدال ھازىرمۇ بار. مۇشۇ خىل مىدال تېزەك تۆۋرەگىمۇ بېرىلگەن.

سومبەدىن (سوۋېت چېگرىسىدىن دېمەكچى) ياردەم ئۈچۈن بەرگەن قوراللارنى كىم تاپشۇرۇپ ئالغىنى ھازىر ئېسىمدە يوق. لېكىن قورال ئالغانلىقىمىز راست.
موڭغۇلكۆرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشتا يۇقىرىقى ئۈچ كىشى ئاساسلىق ئادەملەر، ئۇندىن باشقىلارنىڭ قوشۇمچە سۆزلىرى ئىناۋەتسىز.

كۈلەنكولا يوپ.
بۇ خاتىرە قازاقچە يېزىلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بېرىلدى.

1945 - يىلدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشى

تېزەك تۆرە ياشانغان كىشى بولغاچقا، ئارتۇقچە سۆز-
لەپ كەتسە چارچاپ قالاتتى. شۇڭا ئالدىنقى بىر ھېكايىنى
تۈگەتكەندىن كېيىن، ئارىدا بىر كۈن دەم ئېلىپ، كېيىنكى
كۈنى بارغىنىمدا ئالدىنقى ھېكايىدىكى بەزى ئېنىقسىز
بولغان جايلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئاستا - ئاستا سۆھبەتنىڭ
تېمىسىنى 1945 - يىلدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشى تەرەپكە بۇرۇدۇم.
شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى بۇ ۋەقەنى تەپسىلىي ھېكايە قىلىپ
بېرىشكە باغلىدى.

ئالدى بىلەن ئۇ كىشى، «1945 - يىلى 7 - 8 -
ئايلاردا كەلگەندە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئۈچ ۋىلايەتنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق چاپلارغا قاراپ يۈرۈش قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ بولغانىدى. شىمالىي پۈتۈنلەش ئارمىيىسى يۈرۈش ئالدىدا تۇراتتى. پۈتۈن شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۆلچەرلىگەندە، شىمالىي پۈتۈنلەش ئارمىيىسى شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ كۈچلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چېگرا جايلاردىن شىمالىي شىنجاڭغا تەھدىت سېلىش خەۋ-پى بار ئىدى. شۇڭا باش قوماندانلىق بۇنى ھېسابقا ئېلىپ، چاققان بىر ئەترەتنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە چۈشۈرۈپ، ھەر قايسى جايلاردا گومىنداڭ كۈچلىرىگە ئالاق زادىلىك كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆز جايلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇشنى ئويلاشقان. قوماندانلىق بىزگە بىر جايدا مۇقىم تۇرۇپ ئالماستىن، يۆتكىلىپ يۈرۈپ، گومىنداڭچىلارغا ۋەھىمە سې-

لىشىنى تاپشۇرغان. دەسلەۋىدە بىزدە مۇزداۋان قوغانى ئالغاندىن كېيىنلا، ئاقسۇ تەرەپكە چۈشەسلىك ئوي بارئىدى. لېكىن بىز مۇزداۋاندىكى گومىنداڭ ئۇۋىسى بولغان قوغان چازىسىنى ئالغاندىن كېيىن، بىزدە ئىشەنچ كۈچىيىپ كەتتى. بىز بىلەن بىرگە يۈرگەن مۈلكى رەھبەرلەر ۋە ھەربىي يېتەكچىلەر بىرلىكتە ئاقسۇغا چۈشۈشنى ئەنە شۇ يەردە قارار قىلغان. ئەنە شۇ مەزگىلدە سوپاخۇن ۋە مەن باشلىق بىر پارتىزان ئەترىتى جەنۇب بىلەن شىمال چېگراسىنى ئاتلاپ، ئاقسۇغىچە باردۇق» دەپ داۋاملاشتۇردى تېزەك تۆرە.

ئەمۇال مۇنداق ئىدى: — مەن 1945-يىلى 5 - ئاي مەزگىلى چېگرىدىكى ئاق بۇلاق دېگەن داۋاندا چېگرا ساقلاپ يۈرەتتىم. مەلۇم بىر كۈنى باش قوماندانلىق شتابىتىن «قول ئاستىدىكى 18 ياشتىن يۇقىرى، 25 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەرنىڭ تىزىملىكىنى ئەۋەت، بۇلار مۇنتىزىم قولىنى قىلىنىدۇ» دېگەن بۇيرۇق كېلىپ قالدى. بىز ئاق بۇلاققا 150 ئادەم بار ئىدۇق. بۇلاردىن يۇقىرىقى تەلەپ بويىچە ئايرىپ كەلگەندە 45 ئادەم تەلەپكە لايىق چىقتى. بۇ ساننى تېكەستە تۇرۇشلۇق نوغايىي پولىتوۋىسكە مەلۇم قىلساق «شۇ ئادەملەرنى ئۆزۈڭ ئېلىپ يېتىپ كەل» دەپتۇ. مەن 45 ئادەمنى ئېلىپ، 5 - ئاي ئاخىرى تېكەسنىڭ قوبۇ دېگەن يېرىگە يېتىپ باردىم. بارغاندىن كېيىن ھەربىي تۈزۈم بويىچە بارلىق ئات - جابدۇق، قورال - ياراقلارنى بىزنى پولىككا تاپشۇردۇق. ھەتتا ئۆزۈمنىڭ ۋە كانىۋىيىم ئۆمۈر دېگەن بالىنىڭ يان قوراللىرىدىن تارتىپ تاپشۇرۇپ، ئۇ يەردە 2 - 3 كۈن دەم ئالدۇق. مۇشۇ كۈنلەردە موڭغۇلكۆ-

رەدىن تېلېگرام كېلىپ قالدى. ئۇنىڭدا، گېنېرال ئىسھاقبېك سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق سۇ بېشى دېگەن يەردىن جۇڭگو تەرەپكە ئۆتۈپ، موڭغۇلكۆرەگە كېلىپ بولغان ئىكەن. مېنى شۇ يەرگە يېتىپ كەلسۇن دەپتۇ. ئەسلىدە ئىسھاقبېك 1945 - يىلى 8 - ئايلاردا جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈش دەپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئايلىنىپ كەلگەنىدى. مەن گېنېرالنىڭ قېشىغا بارغىنىمدا زاكىرۇپ (رۇس) ئابدۇرىيىمجان ھەسەنوپ قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ گېنېرال بىلەن بىللە ئىكەن. مەن ئۇلارغا ئۆز ئىشلىرىمدىن دوكلات قىلغاندىن كېيىن بەزى تراپشۇرۇقلارنى بەردى - دە، ئەتىسى ئىسھاقبېك قوبۇغا كەتتى.

مەن زاكىرۇپ دېگەن كىشىنىڭ قېشىدا قېلىپ بىر مەزگىل ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالدىمدا، كېيىنكى كۈنلەردە يايلاۋدىن 100 ئات ئالدۇرۇپ چۈشۈپ، ئۇنى ماڭا تاپشۇردى. بۇ ئاتلارنى ھەيدىتىپ تېكەسكە نوغايىي پولىكىغا ئاپاردىم. مەن بارغاندا ماڭا ئاتاپ مەخسۇس ئىككى بوز ئۆي تىكىپ قويۇپ شۇپتۇ. ئۇ يەردە مەن ئۈچۈن بىر مۇنچە پارتىزانلارنى يىغىپ قويغانىكەن. نوغايىي ماڭا «ئاۋۇ ئادەملەرنىڭنى قولۇڭغا تاپشۇرۇپ ئال» دەيدۇ. بېرىپ قارىغۇدەك بولسام جەمئىي 50 دەك ئادەم ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ كۆرۈنۈشلەرى، كىيىملىرى ھەر خىل، كېيىن ئۇقسام، ئۇلار تېكەس. كۈنەس، يۇلتۇزلاردىن، ھەر مىللەتتىن توپلانغان مەزگەنلەر ئىكەن. نوغايىي ماڭا: «بۇ كىشىلەر قول ئاستىڭىدىكى پارتىزانلار، سەن بولساڭ پارتىزان باشلىقى...» دېدى.

ئەتىسىدىن باشلاپ بىز ئاتلىرىمىزنى تاقلىتىپ، ئاش - ئوزۇقمىزنى تەييارلاپ، ھېلىقى ئادەملەرنى ئېلىپ شۇتانىڭ

يېنىدىكى قىيىنچىلىق دېگەن يەرگە باردۇق. ئەسلى نىشانىمىز — سوۋېت بىلەن جۇڭگو چېگرىسى ئارىلىقىدىكى (ئارا سىرت) يەرلەر ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈش ئىدى. لېكىن بىز يولدىن ئېزىپ قېلىپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ چەت چېگرىسىدىكى ساپقال دېگەن يەرگە بېرىپ قاپىتىمىز. شۇ يەردە قونغان كۈنى ئەتىسى سەھەردە بىزنى سوۋېت ئەسكەرلىرى تۇتۇۋالدى. ئۇلار بىزنى باندىتلار دەپ چۈشىنىپ قاپتۇ. ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇتۇپ تۇرۇپ، ئەھۋال ئېنىقلانغاندىن كېيىن ئاندىن بىزنى يەنە قايتۇرۇپ ئەسلى ئاتلاپ ئۆتكەن چېگرا ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. پولكوۋنىڭ نوغايىباي بىلەن قايتا كۆرۈشتۈشتە، ماڭا يەنە 60 ئادەم قوشۇپ بەردى. بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ پارتىزان ئەترىتىمىزدە 200 ئادەم بولغانىدۇق. ھەم ماڭا: «سوپاخۇنلار جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە چۈشۈش ئۈچۈن ئاق بۇلاق بىلەن يۈرۈپ كەتتى. شۇلارغا تېز يېتىشىڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مەن شۇ ھامان ئادەملىرىمنى باشلاپ ئاتلاندىم — دە، توختىماستىن يۈرۈپ، سوپاخۇنلارغا ئاقىپۇ-لاقتا يېتىشتىم. بىز قوشۇلدۇق، ئۇ يەردە مەرھۇم ئابدىكېرىم ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرى، قۇربانجان، ئىسكەندەر ئەپەندى، سىدىق ھاجى قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ بار ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىز ئاق بۇلاقتىن قارا داۋان، قاراغاي تاش ئارقىلىق ئېشىپ، باينىڭ قەبىيى دېگەن يېزىسىغا قا-راپ يول ئالدىق. ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، ئۈستىمىز يامغۇر توختىماي قۇيۇۋاتىدۇ. ساي-سايلىرىدىن، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلار بارغانسېرى ئېقىنغا چۈشۈپ كۆپىيىپ، يۈرۈش يولىمىزنى قىيىنلاشتۇراتتى. بىز پۈتۈن بىر كېچە توختىماستىن

پۈتۈنلەي سۇ كېچىپ ماغدۇق. ئاتلارنى بىر - بىرىگە چېپىتىپ ئېلىپ يۈردۈق. يالغۇز سۇنىڭ توسالغۇسى ئاز كەلگەندەك، ئېقىن باشتىن - بويىغا بۈك ئورمانلىق ئىدى. ئۇنى بۆسۈپ ئۆتۈش تېخىمۇ قېيىنغا چۈشتى. ئادەملەر بىر - بىرىگە يېقىن يۈرمىگەندە، بىر نەچچە مېتر ئارقىدا قالسىلا قوشۇندىن چۈشۈپ قىلىپ، ئېزىپ كېتەتتۇق. تاڭ سەھەر بولغاندا قېيىنغا يېقىنلاپ باردۇق. بىز تاغ تۆپىسىدە تۇرساق پەستىكى قارىغايلىقلار ئارىسىدىكى چىغىر يولدا گومىنداڭنىڭ ئىككى ئەسكىرى 30 تۈگە 15 ئادەمنى يۈك تاڭلىرى بىلەن ھەيدەپ كېتىۋېتىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا مەن 50 چە ئادەم بىلەن ئالدىدا ئىدىم. سوپاخۇنلار ئارقىمىزدا خېلى يىراقتا كېلىۋاتاتتى. مەن ھېلىقى ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئۇلارنى (گومىنداڭ ئەسكىرىنى) تۇتۇپ، ئۇلاردىن «تىل» ئالماقچى بولدۇم. ئۈچ پارتىزاننى پەسكە چۈشۈرگەنىدىم. ئۇلار يوشۇرۇن بېرىپ كۈزەتسە، ھېلىقى كارۋان بىر قارداغلىق ئارىسىدىكى بوشلۇقتا توختاپ دەم ئېلىشىپتۇ. ئىككى ئەسكەرنىڭ بىرسى مىلتىقىنى قارىغايىنىڭ پۇتىقىغا ئېلىپ قويۇپ، ھەدەپ پوپايىكا توقۇشقا كىرىشىپتۇ. يەنە بىر ئەسكەر نېرىدا بىر نېمىلەرنى قىلىۋاتقىدەك. پارتىزانلار شەپە ئالدۇر-ماي بېرىپ ھېلىقى پوپايىكا توقۇۋاتقان ئەسكەرنى گېلىمدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. يەنە بىر ئەسكەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۆز چېنىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. پارتىزانلار قالغان كارۋانلارنىڭ ھەممىسىنى ھەيدەپ كېلىشكەنسەكەن، ئېنىقلاپ كۆرسەك، 15 ئادەم «گۇناھكار» دەپ ھېسابلىنىپ، تۈگىلەرگە ئاش - ئوزۇق ئارتىپ، شۇلارغا ھەيدىتىپ، بايدىن قوغان قېيىمىدىكى گومىنداڭچىلارغا يەتكۈزۈپ كېلىۋاتقانلار ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، ھېلىقى

پۇقرالاردىن قېيى قوغاندا گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق
 لىيەنى بارلىقىنى بىلدۈرۈپ، پەرزىمىزچە، ھېلىقى قاچقان
 ئەسكەرنىڭ ئۆز قىسمىغا قاچان يېتىپ بېرىپ خەۋەر بېرىدۇ
 دىغانلىقىنى بەلگىلەشتۈرۈپ، چۈنكى ئۇ پىيادە قاچقاندى.
 بىز بولساق ئاتلىق ئىدۇق. شۇڭا ئۇ ئەسكەردىن بۇرۇن
 يېتىپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن دەرھال ئاتلاندى.
 قېيى قورغانغا كىرىدىغان ئېغىزدا گومىنداڭنىڭ بىر
 پوتىسى بار ئىكەن، بۇ ئىنتايىن مۇھىم ئېغىز ئىدى. بۇ
 پوتەنى يوقاتمىغىچە ھېچقانداق جايدىن ئىلگىرىلەپ ماڭغىلى
 بولمايتتى. شۇڭا مەن ئۆزۈم (سوپاخۇن) بىر بەن ئادەم
 ئىلىپ باردىم. ئۇ پوتەنى ساقلاپ تۇرغان يارمەمەت ياقۇپ
 ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەسكەر ئىكەن. پارتىزانلار ناھايىتى
 ئېچىللىك بىلەن كىرىپ بۇ ئەسكەرنى قولغا چۈشۈردى.
 بىر پاي ئوقۇمۇ چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خەتەرلىك
 ئېغىزدىن نېرى تەرەپتىكى گومىنداڭچىلارغا شەپە ئالدۇرماي
 ئۆتۈپ كەتتۇق. ئۇ يەردىن خېلى ئىلگىرىلىگەندە گومىنداڭنىڭ
 ئىككى تەرەپتىكى ئىككى پوتىسىگە دۇچ كەلدۇق. بۇ
 كۈندۈزى ئىدى. ئۇلار بىزنى بىلىپ قېلىپ، بىزگە قارشى ئوق
 چىقاردى. پۈتۈن كۈن بويى مۇشۇ ئىككى پوتەيدىكىلەر بىلەن
 قاتتىق جەڭ قىلدۇق. قاراڭغۇ چۈشكەندە بولسا، ئىككى
 پوتەيدىكىلەر ئۆزئارا بىر - بىرىنى بىز دەپ چۈشىنىپ،
 تاڭ ئاتقىچە ئۇرۇشتى. پۇ بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاغ تۆ-
 پىسىدە ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈپ، دەم ئې-
 لىۋالدۇق، ھەر ئىككى پوتەي تازا چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ
 بىلەن ئۇلارنى قالدۇرۇپ، يانداپ ئۆتۈپ، ئىختىيارى ھال-
 دا قېيى مەھەللىسىگە كىرىپ باردۇق. يولدا گومىنداڭنىڭ

ئۈچ نەپەر ئالاقىچى (بايدىن چىقىۋاتقان) ئاسكىرىنى تۇتۇ-
ۋالدۇق. ئۇلارنىڭ ئىككىسى خەنزۇ، بىرسى پىرۇتكا ئىدى.
ئۇلار قېيى قوغانغا ئالاقە ئېلىپ كېلىۋاتقانمىكەن.
ئۇلارنى سوراق قىلىش ئارقىلىق باي شەھىرى ئىچىدە گو-
مىنداڭنىڭ ئىككى پىيادە ئۇيغۇر ئەسكەرلەر لىيى، ئىككى
ئاتلىق خەنزۇ ئەسكەر لىيى، يەنە ئارىلاش مىللەتتىن تەركىب
تاپقان ئىككى لىيەن بارلىقىنى بىلىۋالدۇق. بايدىكى ھۆكۈ-
مەت - گومىنداڭ ئارمىيىسى دائىرىلىرى ئاخشام قېيىدا
يۈز بەرگەن ئەھۋالدىن خەۋەر تاپمىغانلىقى مەلۇم بولدى.
بىز قېيى مەھەللىسىگە كىرىپ بارغاندا، يەرلىك ئاھالىلەر
بىزگە گومىنداڭچىلارنىڭ كۆپ قىسمى شەھەر تەرەپكە قېچىپ
كەتتى. قالغانلىرى قومۇشلۇققا كىرىپ مۆكۈندى» دەپ قومۇشلۇقنى
كۆرسەتتى. بىز قومۇشلۇققا يېقىنلاپ بارساق تۆت گومىنداڭ
ئەسكىرىنىڭ قومۇشلۇققا قېچىپ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى
ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. ئۇلار قومۇشلۇقنى پانا قىلىپ
بىزگە قاراپ ئوق ئاتتى. بىزنىڭ بىر ئېتىمىز ئۆلدى. بىز
قومۇشلۇققا ھۇجۇم قىلدۇق. ئۇ يەردىن 10 گومىنداڭچى چى-
قىپ، شەھەر تەرەپكە قاچتى. مەن (تېزەك تۆرە) ئۇلارنىڭ
ئارقىسىدىن ئادەملىرىم بىلەن قوغلاپ يۈردۈم. مېنىڭ ئار-
قامدا كېلىۋاتقان ئادەملىرىمدىن بىرسى قېچىپ كېتىۋاتقان
لاردىن بىرسىنى ئاتقانمىكەن، ئۇنىڭ قورسىقىغا
تېگىپ، ئۈچەي - باغرى ئات ئۈستىدە چۈۈلۈپ
كېتىۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ يەنە قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. 200
مېتىردەك يەرگە بېرىپ «شالاق» قىلىپ يىقىلىپ چۈشتى،
شۇ ئارىدا مېنىڭ ئېتىمىم پۈتلىشىپ يىقىلدى. مەن
دومىلاپ كەتتىم. ئۆزۈمنى ئوڭشاپ ئورنۇمدىن تۇرسام ئال

دەمدە ئاق بوز ئاتلىق بىر گومىنداڭ ئەسكىرى ماڭا مەل-
تىقىنى تەڭلەپ تىررۇپتۇ. مەلەتقىنىڭ كورژوكىنى ئۈچ قېتىم
باسقاندى. مەلەتقى ئېتىلىدى. ئاخىرى ئۆزى قورقۇپ
كېتىپ، ئارقىسىغا قايرىلىپ قاچتى. مەنمۇ ئارقىسىدىن
ئاتلىق قوغلاپ بېرىپ، يېتىشىپ ئېتىگىدىن تۇتۇۋالدىم.
ئاڭلىنىشنىڭ پاينىمكى بىلەن بېشىغا ئۇرغانىدىم، بېشى
قاناپ كەتتى. تۇتۇۋالدۇق، ئارقىدىكى سەبداشلارمۇ يېتىپ
كەلدى. تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ سوپاخۇن قېشىغا ئېلىپ
بارساق، ئۇلارمۇ بىزدىن ئەنسىرەپ تۇرغانىكەن. يەرلىك
ئاھالىلەرمۇ ناھايىتى كۆپ يىغىلغانىدى. ئۇلار بىز تۇ-
تۇپ ئېلىپ بارغانلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەردى.

بىز شۇ ھامان توختىماستىن، كېچىلەپ مېڭىپ بايغا
كىردۇق. بايغا كىرىدىغان يەردە گومىنداڭنىڭ بىر پىوتىمى
بار ئىكەن. تاڭ سەھەر ۋاقتى ئىدى. پوست ئالماشماش
پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇ پوتەيدىكى ئەسكەرنى يوقاتتىق.
تە، سوپاخۇن شۇ ھامان بىر بۆلۈك ئادەملەرنى باشلاپ نا-
ھىيلىك ساقچىغا ئاتلىق باستۇرۇپ كىردى. ئۇ يەرگە نا-
ھىيلىك شەنجاڭ، فۇ شەنجاڭلىرى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى
يىغىلىشىۋالغانىكەن. ئۇلارنى تىرىك تۇتتۇق. ئاخۇنوپمۇ
شۇ ۋاقىتتا بايدا تەرجىمانىكەن. شۇ قېتىمدا قولغاچۇشكەن.
باي ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق، يىغىرىدا ئېيتىلغان گومىنداڭ
ھەربىيلىرى قېيىدىن قېچىپ كەلگەنلەردىن خەۋەر ئېلىش
بىلەنلا، شەھەرنى ساقلاشقا بىر بەن ئەسكەر قالدۇرۇپ،
قالغىنى ھەممىسى ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. شەھەر-
نى ساقلاشقا قالدۇرغان بىر بەن گومىنداڭچىلار ساڭخا كى-
رىۋېلىپ بىزگە خېلىلا قارشىلىق كۆرسىتىپ باقتى. سوپا-

خۇن ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، ئاخىرى ھەممىسىنى يوقاتتى. شۇ جەرياندا بىزدىن تېكىسلىك، ئابدۇراخمان ئىسىملىك بىر قازاق مەرگىنىمىز قۇربان بولدى.

بىز ئەرتىدىن باشلاپ بايدا بىر ھەپتە دەم ئالدۇق. ئاخۇن باي دېگەن قىرغىزنى باي ناھىيىسىگە شەنجاڭ، ياسىن دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى ساقچى جۇيىجاڭ قىلىپ بەل گىملەپ، ئۇلارنى قوغداشقا بىر پەي ئەسكەر بەردۇق. ئۆز-لىرىمىز قوشۇنىمىزنى رەتكە سېلىپ، پىدائىيلار قوبۇل قىلىپ، كۈچىمىزنى ئۇلغايتتۇق.

بىر ھەپتىدىن كېيىن بىر ئاخشىمى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يول ئالدۇق. تاڭ ئاتقىچە توختىماي يۈرۈپ، تاڭ سەھەردە ياقا ئېرىققا يەتتۇق. ئۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ، كېيىنكى ئىشلار پىلانى توغرىلىق مۇزاكىرە قىلدۇق. يەنى بىمۇستە ئاقسۇغا بېرىش كېرەكمۇ ياكى مۇز داۋاندىكى قوغاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭچىلارنى ئۇجۇقتۇرۇش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرە بولدى. چۈنكى، شۇ ۋاقىتتا كۇچاردا گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق تۈەنى بار ئىدى. مۇزداۋان قوغاندىكى گومىنداڭچىلار تېخى يوقىتىلمىغان. مۇنداق ئەھۋالدا ئاقسۇغا كىرىپ قويساق، كېيىن كۇچار ۋە قوغان تەرەپتىكى گومىنداڭچىلار بىزگە ئارقا تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ، چېكىنىش يولىمىزنى توساپ قوياتتى. مۇنازىرىنىڭ ئاخىرىدا مۇزداۋان قوغانغا تېگىش قارار قىلىندى. ئۇ يەرگە بىز كەچ پېشىنىدە يېتىپ بېرىپ (قوغان ئاغزىدىكى قىزىل بۇلاققا) ئۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر-نىڭ ئۆيى - ئۆيلىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتۇق. قوغاننىڭ ئەھۋالىنى ئوقۇشساق، ئۇ يەردە گومىنداڭچىلار خېلى كۆپ

ئىكەن. بىز ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ، ئاقسۇ تەرەپتىن قوغانغا ئۆتىدىغان يولنى كۆزىتىپ ئولتۇرساق، ئاقسۇ تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ ئىككى ئاتلىق ئەسكىرى چىقىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنى ئالاقچىلار بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدۇقتە، شۇ ھامان بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئۇلارنى تۇتۇشقا كەتتى. بىر-سىنى تىرىك تۇتۇپ ئەكىلىپتۇ، يەنە بىرسى ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كىرىپ كېتىپتۇ. تۇتۇلغان ئەسكەرنىڭ ئىسمى قادىر ئىدى. (بۇ ھازىرمۇ خوتەن كىرىيە ناھىيىسىدە ھايات بار ئىكەن) بۇنىڭدا ئاقسۇ گومىنداڭ سىلىڭبۇسىدىن قوغاندىكى گومىنداڭچىلارغا چىقارغان خەت بار ئىكەن. خەت خەنزۇچە بولۇپ، بۇ خەتنى مەرھۇم ئابباسوپ ئوقۇدى. خەتتە «ھا-زىر ئوغرىلار باينى ئېلىۋالدى. بىز بۇ يەردە ئېھتىيات بىلەن تۇرۇۋاتىمىز، سىلەرمۇ ھۇشيار بولۇڭلار، ئارقىدىن يار-دەم چىقىرىمىز» دېيىلگەن. بۇ ئەسكەرنىڭ دېيىشىچە: «مەن دىكى بۇ خەت ئادەتتىكى خەت، ھېلىقى قېچىپ كەتكەن ئەسكەردە ئەڭ زۇجىم ئالاقە بار ئىدى» دېدى. بىز ئۇ قاچقان ئەسكەر بۈگۈن جام ① غا يېتىپ بارىدۇ. ئەتە ئاق سۇغا يېتىپ بېرىپ، سىلىڭبۇسىغا خەۋەر يەتكۈزىدۇ. شۇ-نىڭ ئۈچۈن ئاقسۇدىكى گومىنداڭچىلار ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، كۈچ چىقىرىپ بولغىچە، دەرھال قوغانغا ھۇجۇم قىلىپ، قوغاندىكى گومىنداڭچىلارنى ئەسكەنجىگە ئېلىپ قو-يۇپ، ئاندىن ئاقسۇدىكى چىقىدىغان گومىنداڭچىلارنىڭ چىقىش يولىنى توسۇش كېرەك، دېگەن قارارغا كەلدۇقتە، شۇ ھامان تولۇق ھەرىكەتكە كېلىپ، مۇزداۋان قوغاندىكى گومىنداڭچىلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىۋەتتۇ. ئۇلار بى-

① جام — ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر كۆلىمى.

لەن بىر كېچە قاتتىق جەڭ بولدى. بىز ئۇلارنى قوغاندىن
 ھېچيەرگە مىدىرلىيالمىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ ئەتىسى
 تاڭ سەھەر بىلەن قوغاننى تاشلاپ، تۇيدۇرماستىن بوز-
 دوك ① گە كەلدۇق. ئۇ يەردە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆي-
 لىرىدە ئوبدان ئوزۇقلىنىپ ئېلىپ، توختىماستىن دەرھال
 تۈز ئاۋات ② دېگەن يەرگە بېرىپ، تۇمشۇق دېگەن جايدا
 ئاقسۇ تەرەپتىن چىقىدىغان گومىنداڭچىلارنىڭ يولىنى تو-
 ساپ ياتتۇق.

بىز يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، قوغاندىن بوزدۆڭگە
 كەلگەندە، ئۇ يەردىكى يەرلىك قىرغىزلارنىڭ «ماكتىباي»
 ئىسىملىك بىر شاڭيوسى بار ئىكەن. ئەسلىدە بۇ گومىنداڭ
 سىلىڭبۇسىنىڭ ئىشپىيولى ۋە يېقىن قول چومىقى ئىكەن.
 بىز دەسلەپ بۇ ئەھۋالنى بىلمەي، ئۇنىڭدىن بىر ئاز ئاش-
 ئوزۇق سېتىپ، تەييارلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلساق، ئۇ كۆ-
 رۈنۈشتە بىزگە ناھايىتى قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ، مېھمان
 قىلىپ، ئاخىرى ئۆزى دەرھال تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ،
 ئادەملىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، گۆش - ماي، ئاش - ئۆ-
 زۇق تېپىپ بەرمەكچى بولۇپ چىقىپ كېتىپ، ئەمەلىيەتتە
 بىزنى ئالداپ، كۈتۈپ تۇرۇشقا مۇمىنمەل قىلىپ قويۇپ،
 ئۆزى ئاقسۇ گومىنداڭ سىلىڭبۇسىغا بىز توغرىلىق خەۋەر
 قىلغىلى كېتىپتۇ. بىز بۇ ئىشنى كېيىن بىلىپ قالدۇق. ئۇ
 نى قوغلىماقچى بولۇپ، ئاخىرى قوغلىنىدۇق. چۈنكى، ئۇ-
 نىڭىزمۇ ھېلىقى قاچقان ئەسكەر بىز توغرىلىق ئاللىقاچان
 ① بۇز دۆڭ -- ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئورۇنلاشقان

كۆڭۈش.

② تۈز ئاۋات -- ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ تۈز كانى.

خەۋەر يەتكۈزەتتى. ماكتەمباينىڭ شۇ قېتىمقى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن گومىنداڭ ئاقسۇ سىلىڭبۇسى ئۇنىڭغا شۇ-نىڭدىن كېيىن بىر مۇنچە قورال بېرىپ، ئەسكەر ئېلىپ، قوغاندىكى گومىنداڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇب بىلەن شىمال چېگرىسىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي بىلەن تاكى 1949-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە دۈشمەنلەشتى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ قولغا ئېلىنىپ، خەلق جازاسىغا ئۇچرىدى.

ئەسلى گېيىمىزگە كەلسەك: — بىز تىرەشۇقتا مۆكۈ-نۈپ ياتقاندا، دەل يېرىم كېچە بولغاندا، دېگەندەك ئاقسۇ تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ نۇرغۇنلىغان ئاتلىق قىسىملىرى چىقىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى. ئەيھات...! ئۇ يەردە ئۇلار بىلەن تاڭ ئاتىمىچە زامانىنى قاتتىق ئېلىشىشلار بولدى. تاڭ سەھەر بولغاندا گومىنداڭچىلار چىداشلىق بېرەلمەي، ئۆلۈكلىرىنى تاشلاپ ئاقسۇغا قېچىپ كىرىپ كەتتى. بىز تەرەپتىن بىرمۇ كىشى چىقىم بولغىنى يوق. بىز بولساق يەنە شۇ ھامان ئاتلىنىپ بوز دۆڭگە كېلىپ، تاماقلانىپ، يەنە توختىماي مۇزداۋان قوغانغا قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. قوغاندىكى گومىنداڭچىلار ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇشتىن كېيىن بىزنىڭ قايسى تەرەپكە كەتكەنلىكىمىزنى بىلەلمەي، ھاڭ — تاڭ قېلىپ، ياكى ئۇ يەردىن باشقا تەرەپكە يېزىلغانلىقىمىزنى ئالاقىزادىلىكتە تۇرغانىكەن. يولداش سوپاخۇن قاسىم ئىسكادىرۇنى گومىنداڭنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى قېچىش يولىغا، مېنى (تېزەك تۆرە) سول تەرەپتىكى قېچىش يولىغا مۆكۈنۈپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۆزى بولسا بىز بۆلۈك ئادەملىرىنى ئېلىپ، تاغ تۆپىسىگە چىقتى. تاغ تۆپىسىدىن مۇزداۋان قوغان سىپىلىپ

نىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر مىدىرىغان جان ئېنىق كۆرۈلۈپ
 تۇراتتى. جەڭ باشلىنىپ كەتتى. سوپاخۇن سېپىل ئىچىدە
 كى ھەر بىر مىدىرىغان ئادەمنى بىر - بىرلەپ تېرىپ
 (ئېتىپ) تۇراتتى. چۈلكى سوپاخۇن ناھايىتى ئۇستا ئاتقۇچ
 ئىدى. ئىككى ئەسكەر ئۇ ئاتىدىغان قوراللارغا ئوق سېلىپ
 ئاران ئۈلگۈرتەتتى. ھۇنداق قىلىپ ئۇ يەردىكى گومىنداڭ
 چىلار كازارمىلىرىدىن باش چىقىرايلى قالدى. بىلىش
 خىزمەتچى، ئۇ يەردە 400 دىك گومىنداڭچى بار ئىكەن. ئاخىر
 رى سوپاخۇن مىنامىوت بىلەن سېپىلنى بومبىلاپ، قوغاننى
 پارىتىپ، باستۇرۇپ كىرىشكە ھەرىكەت قىلدى. مانا مۇ.
 شۇ ۋاقىتتا قوغان ئىچىدىكى گومىنداڭچىلار سېپىلدىن بۆ.
 سۈپ چىقىپ قاچتى. ئۇلار بىز مۆكۈلۈپ تۇرغان تەرەپكە
 قاراپ ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي قېچىپ كېلىۋاتىدۇ.
 لېكىن يېقىنلاپ كەلگەندە بىزنى بىلىپ قالدى - دە، يۈرۈش
 يولىنى ئۆزگەرتىپ قۇملۇق تەرەپكە قاراپ قاچتى. ئۇلار
 قۇملۇقتا پىتىراپ، راۋان يۈرەلمەيتتى. ئۇلار قايتالغا چىق
 قاندا بىز ئورۇنلىرىمىزدىن ئىرغىپ تۇرۇپ ھۇجۇم قىلدۇق.
 شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى 400 دىك گومىنداڭچىلارنىڭ ھەممىسى
 سىنى قولغا چۈشۈردۇق. ئۇنىڭ ئىچىدە 70 - 80 دىك مىل
 لى ئەسكەرلەر بار ئىكەن. ئۇلارغا خىزمەت ئىشلەپ ئۇلار.
 نى ئۆزىمىزگە قارىتىپ ئالدۇق. (ئۆزىمىزگە قوشۇۋالدىق)
 قالغان ئەسكەرلەرنى پارتىزانلارغا قارىتىپ قويدۇق.
 لېكىن شۇنىمۇ دېيىش كېرەككى، مۇزداۋان قوغاننى
 ئېلىش بىزگە ئىنچە ئوڭايغا چۈشىدى. گومىنداڭچىلار
 سېپىلگە بىزگە قارىتىپ بىر پوتەي قۇرۇۋالغانىكەن.
 ئۇنىڭدا بىر ستانكۋاي پىلىمىوت شىددەت بىلەن بىزگە ئوق

ئوزۇپ تۇراتتى. بىز پەقەت ئىلگىرىلىيەلەيتتۇق. بۇ ئىند تايمىن مۇھىم پوتەي ئىدى. كېيىن بىلىشمىزچە، ئۇ پوتەي دىكى پىلىميوتچى بىر قازاق ئىكەن. ئۇنىڭ پىلىميوت ئېتىش تېخنىكىسى شۇنچە يۇقىرى ئىدىكى، ھەر قېتىم پىلىميوتنى ئىشقا سالغاندا، بىر مېتىر ئارىلىقنى پەرقلىتىدۇرۇپ، خۇددى سىزىق سىزغاندەك تەكشى ئاتاتتى. ئەگەر شۇ ئارىدا بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئوچۇقلۇقتا بولىدىغان بولسا بىر-سىمۇ ساق قالمىغان بولاتتى. لېكىن بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئاللىقاچان ئابىرون ئېلىپ، مۆكۈنۈپ بولغانىدى، مەن (سوپا-خۇن) بولسام تاغ تۆپىسىدە مۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ پىلىميوت ئېتىش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلاتتىم، كۈزىتەتتىم، ھەيران قالاتتىم. ئاخىرى چىداپ تۇرۇشقا بولىدى، مەندە ئوت ئوق بار ئىدى. شۇ ئوقلارنى سېلىپ، پوتەينىڭ كىچىككىنە ئاغزىغا قارىتىپ بىر نەچچە قېتىم ئاتتىم. كار قىلىدى. يەنە بىر نەچچىنى ئاتتىم، بىر ۋاقىتتا پىلىميوت ئىشتىن توختىدى. ئاندىن بىز قوغان سېپىلىگە باستۇرۇپ كىرىشكە مۇيەسسەر بولالمدۇق. سېپىلىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ھېلىقى پوتەيدىكى قازاقنى ئۆزۈم كىرىپ، گەجگىسىدىن سۆرەپ چىقتىم. قارىغۇدەك بولسام، مەن ئاتقان ئوت ئوقلار پىلىميوتنىڭ توسالغۇ ئۆمۈرىنى بىر قانچە يەردىن تېشىپ ئۆتكەن. لېكىن ئۇنىڭغا تەگمىگەن. ئاخىرى بىر ئوق تو-سالغۇ تۆمۈردىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئاغزىغا تېگىپ، ئىگىكىنى تېشىپ چىقىپتۇ. ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئېتىشتىن توختىغانىكەن. بىز ئۇنى تىرىك تۇتقاندا ئۇ «مېنى ئۆلتۈرۈمەڭلار!!» دەپ شۇنچە يالۋۇرغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭغا رە-ئايە قىلىمدۇق. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئېتىۋەتتۇق، چۈنكى،

ئۇ بىزگە ناھايىتى جىشق ئاۋازچىلىق تۇغدۇرغانىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئىسمىنى قانچە ئەسلىسەممۇ ئېسىمگە ئالمايۋاتىمەن. لېكىن ئۇنىڭ ئىسمىنى شۇ قېتىمقى جەڭدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. بۇ گەپ ھەتتا باش قوماندانلىققىچە بېرىپ يەتكەن.

ئەسلىدە بىز شۇ كۈنى ناھايىتى چاققان ھەرىكەت قىلغان ئىكەنمىز، ئەگەر يەنە يېرىم سائەت كېچىككەن بولساق ئىشىمىز چاتاق بولار ئىكەن. چۈنكى، شۇ ئارىلىقتا كۇچار تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق تۈەنى ياردەمگە كېلىپ قالدى. ئۇلار بىلەنمۇ قوغاندا قاتتىق ئېلىش-تۇق، ئاخىرى ئۇلار چىداشماق بېرەلمەي باي تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن بىز قوغاندا بىر ھەپتە دەم ئېلىپ، ئات، ئادەم، ئاش - ئوزۇق، قورال - ياراقلار - بىزنىڭ ھېسابىنى ئېلىپ، قوشۇنىمىزنى رەتكە سېلىپ، ئۆزىمىزنى تۈزەشتۈردۇق. بۇ ۋاقىتتا بىزدە مەيلى ئادەم، قورال - جابدۇق، ئاش - ئوزۇق جەھەتتە خېلىلا يېتىلىپ قالغانىدۇق. ئالاھىدە قۇۋۋەتلىك نەگەنىمىدۇق. بۇ ئارلىقتا ئارقىمىزدىن XX باشچىلىقىدىكى بىر بىن، ۋە ئىككى دوڭغۇل لىيەن ياردەمگە كېلىپ قالدى. شۇ كۈنلەردە بىز ئاقسۇغا چۈشۈشكە تەييارلىنىۋاتاتتۇق. ئۇلارمۇ بىز بىلەن چۈشەكچى بولدى XX راتسىيە ئالغۇچ كەلگەنىكەن. ئەمدى بىزنى بىۋاسىتە باش قوماندانلىق شتاب بىلەن ئالاقە باغلىيالايتتۇق. ئەھۋالدىن باش قوماندانلىققا دوكلات قىلىۋەتتۇق. XX باشچىلىقىدىكى ياردەمگە كەلگەنلەرنىڭ بىز بىلەن ئاقسۇغا چۈشۈشنىڭ ھاجىتى يوق دەپ بىلىدۇق، شۇڭا ئۇلارغا مەسلىھەت بەرگەنىمىزدە، ئۇلار ما-

قۇل بولۇپ قايتىپ كەتتى. تېزەك تۆرەنى مۇزداۋان قو-
 غاننى ساقلاشقا باش زىخۋى قىلىپ قالدۇرۇپ، مەن (سو-
 پاخۇن) ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈردۈم. ئاقسۇنىڭ كونا شە-
 ھىرىگە ھېچ توسالغۇسىزلا كىرىپ باردۇق. مېنىڭ قىچقىم-
 ىشىم بىلەن 9 - ئاي ئاخىرى تېزەك تۆرە 60 ئادەمنى
 ئېلىپ، ئاقسۇغا يېتىپ باردى. تېزەك تۆرە كەلگەن كۈن-
 ىنىڭ ئەتىسى ئاقسۇدىكى گومىنداڭچىلار بىزگە كەڭ كۆ-
 لەملىك ھۇجۇم باشلىدى. لېكىن بىزمۇ مۇنداق بولۇشنى
 بىلىپ، ئالدىنلا يار تۆپىسىگە چىقىپ بولغانىدۇق.
 مۆكۈنۈپ ياتساق، يار ئۈستىدىكى تۈزلەڭلىكتىن (بىزنىڭ
 ئالدى تەرىپىمىزدىن) 300 دەك ئۇزۇن چاپان كىيگەن،
 مىللىي ئادەملەر مىللىتىلىرىنىڭ پايىنىكىنى تەتۈر تۇتۇپ،
 بىز تەرەپكە قانداقتۇ تەسلىم بولغاندەك ھالەتتە كېلىۋات-
 ىدۇ. ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرىلەرمۇ بىز بىلەن بىللە
 ئىدى. X X ئۇلارنى كۆرۈپ بىزگە: «ئۇلار پۇقرالار ئى-
 كەن، ئاتماڭلار، بىزگە قوشۇلماقچى ئوخشايدۇ» دەپ بىزنى
 تۈستى. لېكىن مەن (سوپاخۇن) بۇنىڭ گومىنداڭنىڭ ئال-
 دامچىلىقى، ھەيلى، مىكرىسى، ئۇلار پۇقرا بولماستىن بەلكى
 پۇقراچە ياساندۇرۇلغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى دەپ قارايت-
 ىم، بۇ پىكىرىمنى X X قا ئېيتسام ئۇ كىشى كۆنىمىدى.
 دېگەندەك، ھېلىقى ئۇزۇن چاپانلىقلار ھەممىسى گومىنداڭ-
 ىنىڭ مىللىي ئەسكەرلىرى ئىكەن. خا لىيەنجاڭ (ئۇيغۇر) دې-
 گەن بىر قانخور ئۇلارنى باشلاپ كەلگەنىمكەن. ئۇلار ئال-
 دىمىزدىكى زاراتلىق غەيرىلىرىگە يېتىش بىلەنلا، قەبرىلەر-
 ىنى پانا قىلىپ، مىللىتىلىرىنىڭ ئاغزىنى ئىسۋرۇپ، بىزگە
 قارىتىپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. دېمەك، بىز مۇشۇ

يەردە ئالدىنىپ قالدۇق. ئارىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇلارنىمۇ ئاز چىقىمغا ئۇچراتىمىدۇق، لېكىن بىز-دىن ئابلەت داۋۇت دېگەن ئىسكادىرون ۋە بىر م-وڭغۇل جەڭچى شۇ مەيداندا قۇربان بولدى. بىز بۇ يەردە بىر كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلدۇق. لېكىن گومىنداڭ ئىسكەرى ئارقا - ئارقىدىن ياردەمگە كېلىۋېرىپ، بىزدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالدى. بىزنىڭ چېكىنىشىمىزگە توغرا كەلدى. ئەتىسى بىز كونا شەھەرنىڭ يۇقىرى تەرىپى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ يېڭى شەھىرىگە بېرىپ، سېپىلىنى قورشىۋالدۇق. گومىنداڭچىلار بۇ ۋاقىتتا ئاقسۇ سېپىلى ئىچىگە بىكىنىۋالغانىدى، بىز قىزىل كۆۋرۈك ① نى ئىگىلىۋالدۇق.

مۇشۇ ۋاقىت 10 - ئاي ئاخىرى ئىدى، سوپاخۇن مېنى (تېزەك تۆرە) ئۇچتۇرپانغا بېرىشنى بۇيرۇدى. مەقسەت، ئۇچتۇرپاننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ، ئۇ يەرگە تەھدىت سېلىش ئىدى، مەن ئاقيارغا ② بېرىپ، دەريانىڭ بۇ قېتىدا تۇرۇپلا دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يار ئۈستىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان گومىنداڭ ئاقيار بازارلىق ساقچى يەيچۇسوسىغا قا-رىتىپ بىر نەچچە پاي ئوق ئاتتىم. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ يەرنىڭ سوچاڭى مەھەممەت ئىسىملىك ئەبلەخ، مىللىتى ئا-ۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا، قورقۇپ كېتىپ، ئېتىمنى يايىداق مىنىپ، بىر نەچچە ئىسكىرىنى باشلاپ، ئۇچتۇرپان شەھىرى-گە قېچىپ كىرىپ كېتىپتۇ. قالغان ئەسكەرلىرىمۇ تەرەپ -

① قىزىل كۆۋرۈك - ئاقسۇدىن قەشقەرگە ئۆتىدىغان كۆۋرۈك. (جا

كۆۋرۈكىمۇ دەيدۇ)

② ئاقيار - ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقسۇغا تۇتاش كۆلىمى

تەرەپكە پىتىراپ قېچىپ كېتىپتۇ. بىز ئاقىيار بازىرىغا كىرىپ، ئەمدىلا يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن سۆزلىشىپ تۇراتتۇق، ئارقىمىزدىن ئالاقىچىمىز يېتىپ بېرىپ قالدى. ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋىرىدە مېنى دەرھال ئاقسۇغا قايتىپ كەلسۇز» دېيىلگەن.

ئوۋىتى كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ كېتىش كېرەككى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر مۇنچە ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار، ياشلار، خەلق ئاممىسى ئۆزلىكىدىن ھەرىكەت قىلىپ، بەزى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانىكەن. بىز ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان تەرەپكە بېرىپ قايتقاندىن كېيىن گومىنداڭچىلار «ئوغرىلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت قىلغان...» دېگەن باھانىلەر بىلەن بىر مۇنچە كىشىلەرنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈچتۇرپاندا، مەرھۇم ئابباسوپنىڭ ئىنىسى ئارتۇق، سىيىت قاتارلىق ئالتە، يەتتە زىيالىي، ئاقىياردىن بىر نەچچە يەرلىك ئاھالە، ئاقسۇدا ل. مۇتەللىپ، X X قاتارلىق بىر نەچچە ئىنقىلابچىلار بار.

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك: مەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە، بىزنىڭ كىشىلىرىمىز يەنىلا ئاقسۇ سېپىلىنى قورشاپ تۇرۇپتۇ. ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بىر ئەھۋال بار. بىز دە قىدىرغىچ دېگەن بىر باتۇر قىرغىز يىگىتى بار ئىدى. ئۇ سېپىل تېشىدا، سېپىل ئۈستىدە بولسا زومىڭ ۋە ئۇنىڭ ئايالى زورالار ئاشكارە يۈزمۇ... يۈز تۇرۇپ، ناھايىتى قاتتىق سۆزلەر بىلەن تىللاشتى.

مەن ئاقسۇغا بارغاندا مەرھۇم قاسىمجان قەمبىرى

«ئەمدى بىتىم بولىدىغان بولدى. شۇڭا بىز سېنى قىچارتىپ
 ۋالدۇق. يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىز غۇلجىغا قايتىدىمىز.
 غان بولدۇق، ئەمدى سەن بوز دۆڭگە بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ
 ئەھۋالىنى بىلىپ كەل!» دەپ بۇيرۇدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ
 رۇشمۇ توختىغاندەك بولۇپ قالغان، ھەر ئىككى تەرەپتە
 ھەرىكەت خېلى جىسىپ قالغانىدى. مەن بوز دۆڭنى
 چارلاپ قايتتىم، ئۇ يەر تىنچ ئىكەن. مەن شەھەرگە قايتىپ
 كەلگەندە بىزنىڭ ئادەملىرىمىز قايتىشقا تەييارلىنىۋات
 قانىكەن. شۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ نىيىتىمىز شۇنچە ئاق ئى
 كەنكى: بىتىمغا سادىقلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىز بارلىق
 ھۇجۇم خاراكتېرلىك ھەرىكەتلىرىمىزنى توختىتىپ، ھەتتا
 قولىمىزدىكى ئاپتوماتلارنى (بىزدە گېرمانىسكى ۋە سوۋېتس
 كى ئاپتوماتلار كۆپ ئىدى) دېھقانلارنىڭ بەش ئېشىكىگە
 كىرا قىلىپ، ھەتتا ئۇنى ھېچبىر نىقابلىماستىن، خۇددى
 ئوتۇن ئورنىدا ئېشەككە يۈكلەپ مۇزداۋان قوغانغا ماڭ
 دۇرۇۋەتكەندۇق. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت تە
 رەپ بىلەن گومىنداڭ تەرەپ تەنپەن جۈزىسىغا ئولتۇرغان
 ئىكەن. شۇڭا بىز يۇقىرىنىڭ «بىتىم بىز تەرەپ بولغۇچە
 سۈركىلىشىنى توختىتىپ، قايتىڭلار!» دېگەن يوليورۇقىغا ئە
 مەل قىلىپ، قوغانغا قاراپ يۈرگەندۇق. لېكىن ئاقسۇ
 دىكى گومىنداڭچىلار بىزنىڭ بۇ ئىشىمىزنى ئەكسىچە «بىز
 نىڭ ئاجىزلىقىمىز، قورققانلىقىمىز» دەپ چۈشەنگەن، ياكى
 ئېغىزدا «بىتىم» قىلىمىز دەپ قويۇپ، ئاستىرتىن ھىلە -
 مەكىرى، نەيىرەڭ ئىشلىتىشتەك رەزىل بەت بەشىرىمىزنى
 ئاشكارىلاپ قويدى. مەسىلەن: - بىز ئاقسۇدىن قايتىپ
 كېلىۋېتىپ، ئىشلەنچى ① دېگەن جايغا كەلگەندە، ئاقسۇدىن

① ئىشلەنچى - ئاقسۇ كۆنەر بىر يېزىسى

كى گومىنداڭچىلار بىزنى ئارقىمىزدىن قوغلاپ كەلدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، بىزنىڭ ئاچچىقىمىز كېلىپ قالدندە، نە- تىجىدە بىز ئارقىمىز يېنىپ ئۇلارنى قوغلاپ، قايتا ئاقسۇغا كىرگۈزۈۋەتتۇق. ئاندىن يەنە مۇزداۋان قوغانغا قايتىپ كەلدۇق.

1945 - يىلى 11 - ئاي مەزگىلى، بىتىم سۆھبىتى بولۇۋاتقانمىكەن. بىز ئۇرۇشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ، قو- غاندىن غۇلجىغا قايتماقچى بولدۇق. ئۇ يەرگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىن غۇلجىغا بېرىش ئۈ- چۈن ناھايىتى نۇرغۇن سودىگەر، ھۈنەرۋەن كاسىپ خەلقلەر يىغىلىپ قالغانمىكەن. ئۇلارنى سالامەت ئۆتكۈزۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەندىق، ئۇلار بىر نەچچە يۈز ئادەم ئىدى. لېكىن ئارپىلىق دېگەن يەر- گە كەلگەندە گومىنداڭچىلار بىزنى يەنە قوغلاپ چىقتى. بۇ خەلقلەرنى توغ بەلچى دېگەن يەرگىچە قوغلاپ كەلدۇق، سوپاخۇن بولسا گومىنداڭچىلارنى توسۇپ قالغانىدى. ئۇ كىشى قوغلاپ چىققان گومىنداڭچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىش- قانمىكەن. بىز ۋاقىتتا سوپاخۇن ئارقىمىزدىن يېتىپ كې- لىپ قالدى. ئۆزى ناھايىتى چارچىغان، ئۇنى پۈتۈپ كەت- كەن، ئاۋازى چىقماي قاپتۇ. شۇڭا ماڭا (تېزەك تۆرەگە) «ئەمدى مېنىڭ ئاۋازىم چىقماي قالدى. سەن گومىنداڭنى مۇشۇ يەردە توسۇپ تۇر، بۇ خەلقلەرنى ۋە قوشۇننى مەن باشلاپ ئۆتۈپ كېتەي» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مەن بۇيرۇق بويىچە، قول ئاستىدىكى پارتىزانلارنى يىغىپ، توغ بەلچى- دە گومىنداڭچىلارنى بىر كېچە توسىدىم. سوپاخۇن كېتىپ

ئىككى سائەتتىن كېيىن گومىنداڭچىلار قىمىلداپ بېسىپ كەلدى. سودىگەر خەلقلىرىنىڭ ئات - تۆگە، زۇك - تاقلىق رى تېخى تولۇق ئۆتۈپ بولالمىغانىدى. شۇ ئارىلىقتا خەلقلىرىنىڭ 50 تۆگە، زۇك - ماللىرى گومىنداڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە بىزنىڭ قوشۇنىمىز كۆپىيىپ 1700 ئادەم، ئات ۋە قورال - جابدۇققا يەتكەن. مەن گومىنداڭنى شۇ جايدا توسۇپ بىر كېچە - كۈندۈز سوقۇش تۇم. شۇ ئارىلىقتا ئىسھاقىيىك - ماۋلانېيىكتىن بىزگە: «تېز قايتىڭلار!» دېگەن تېلېگرام كېلىپ قالدى. بىز شۇنىڭغا بارساق، ئىبراھىمىيىپ دېگەن كىشى ئارقىلىق بىزگە كىيىم - كېچەك ئەۋەتكەنىكەن. ھەممىمىزگە ھاردۇق يەتكەنىدى. كىيىم - كېچەك ئالماشتۇرۇپ دەم ئېلىپ، قوشۇنىمىزنى رەتكە سالدۇق.

يەنە شۇندىن ئېيتىپ كېتىش كېرەككى: — بىز ئاقسۇدىن چېكىنىپ، قايتقاندىن كېيىن بىز توغرىلىق گومىنداڭچىلار ناھايىتى جىق پىتىنە - ئېغۇ تارقاتتى. مەسىلەن: قانداقتۇر «ئوغرىلارنى سۈرۈپ، قوغاندىن ئۆتكۈزۈۋەتتۇق... ھەي، ئۇلار بىزگە بەرداشلىق بېرەلمىدى... يەي،...» دېگەندەك، ئەمەلىيەتتە بۇ گەپلەرگە رەددىيە بەرگۈچىلىكىمۇ يوق ئىدى. چۈنكى بىزنىڭ ئۇ يەردىن (ئاقسۇدىن) چېكىنىشىمىز ھەرگىزمۇ ئۇلارغا «بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىك» تىن، ئەمەس، بەلكى بىتىمگە ساداقەت بولۇش ئۈچۈن، يۇقىرىدىكى بۇيرۇقنى بويىچە قايتقانلىقىمىزنى يۇقىرىقى پاكىتلارنىڭ ئۆزى ئىسپاتلاپ تىزىۋېتتۇ. ھەتتا بىتىمنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدىكى كېلىشىمىدە ئاقسۇدا ئۈچ ۋىلايەتنىڭ مىللىي ئارمىيىسىدىن بىر

يىڭ ئەسكەر تۇرغۇزۇشقىمۇ گومىنداڭ تەرەپ ماقۇل بولغان. لېكىن فېۋرال ۋەقەسىدىن كېيىن مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم ئالدىنقى قايىتتى، شۇندىن كېيىن، گومىنداڭ تەرەپ ئۆزلىرى ماقۇل بولغان يۇقىرىقى كېلىشىمنىمۇ ئىجرا قىلىدىغۇ؟ ئۇندىن باشقا گومىنداڭچىلار بىزنى يەنە «ئوغرىلار ئاقسۇغا چۈشكەندە ھەممىسى ئىشى - ئىشرەت ۋە بۇزۇقچىلىققا بېرىلىپ كەتتى. بۇلاڭچىلىق قىلدى، خەلق مال - مۈلكىنى ھەقسىز ئېلىۋالدى. نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلدى. خەلقنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتتى...» دېگەندەك پىتىنە - پاساتلارنىمۇ تارقاتتى. بۇ ھەقتە شۇنى دېيىش كېرەككى، بىز خەلق پەرەزەتلىرى ئىدۇق. گومىنداڭ قۇللۇقىدىن خەلقىمىزنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئاڭلىق ھالدا ئۆيۈشكەن كۈچ بولغاچقا، بەلكى ئەينى ۋاقىتلاردا شۇ قېرىنداشلىرىمىز تارتقان ئېغىر كۈنلەرنى ئۆزلىرىمىزمۇ بىۋاسىتە بېشىمىزدىن كەچۈرگەچكە، بىزدە گومىنداڭچىلارغا بولغان غەزەپ - نەپرەت شۇنچە كۈچلۈك ئىدى. مېڭ ھەسسىلەپ ئۆچمەنلىكىمىز بار ئىدى. غەيرەت شىجائىتىمىز ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ مەيلى قايسى مىللەتتىن بولسۇن، ئىش قىلىپ گومىنداڭ تەرەپتە تۇرۇپ، بىزگە قارشى قورال كۆتۈرگەن ئىكەن، ئۇلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايتتۇق. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ قايتىش ھەققىدىكى بۇيرۇقى بولمىغان بولسا، شۇ ۋاقىتتا ئاقسۇ دائىرىسىدىكى گومىنداڭچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۈلىنى كۆككە سۈرۈپتۇق. چۈنكى بىزدە شۇنچىلىك ئىشەنچ ۋە غەيرەت باردى، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىز تەرەپتە ئىدى. كۈچىمىز ئۆزلۈكىمىز ئۇلغىيىۋاتاتتى.

ئەمما، بىز تەشكىللىك قوشۇن ئىدۇق. بىزدە يۈكسەك ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بىلەن بىر ۋاقىتتا پولاتتەك ئىنتىم زاممۇ بار ئىدى. شۇڭا بىز شىمالىي شىنجاڭدىن چۈشكەندە، ئۆزىمىز بىلەن بىللە ھەربىي سوت بىلەن چۈشكەن. خەلق مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىناۋىتىگە داغ كەلتۈرىدىغان كىچىككىنە يامان ئىشقىمۇ ھەرگىز يول قويالمايتتۇق. قاتتىق جازالايتتۇق. بۇ ھەقتەمۇنداق بىر كۈنكەرتىپ مىسال ئالايلۇ: بىز قوغاندىكى گومىنداڭچىلارنى تەسلىم قىلغاندا، ئەسەر بولۇپ كېيىن ئۆزىمىزگە قوشۇۋالغان ئابدۇل ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەسكەر باي تەردەپتىن غۇلجىغا چىقىپ كېتىش ئۈچۈن يۈرگەن بىر ئەر - خوتۇن، بىر قىزى ئۈچ كىشى ئىككى ئات بىلەن كېلىۋاتقاندا بۇ ئەسكەر ئۇلارنى يالغۇز يەردە ئۇچۇرتىپ قېلىپ، توسۇپ، بىر ئات ۋە مال - مۈلكىنى تارتىۋاپتۇ. بىز قوغانغا كەلگەندە بۇ ئەھۋالنى بىلدۈرۈپ شۇنىڭ بىلەن بىز بىلەن بىرگە يۈرگەن ھەربىي سودىمىز ئابدۇلغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئېتىۋەتتۇق. ئۇنىڭ بەنجىگىنى جازالاپ ئاددىي جەمئىيلىككە چۈشۈرۈۋەتتۇق. چۈنكى بىز ئۇرۇش ئۈستىدە، يۆتكىلىپ يۈرگەنچە قاماپ قويۇش ئىمكانىيىتىمىز يوق ئىدى.

مەيلى رەھبەرلىك ياكى جەمئىيەتلەر، پارتىزانلارغا بەلگىلىمە بويىچە نورما بېرەتتۇق. ھەر كىمىنىڭ خالىشىنى بويىچە ئومۇمىيلىك مۈلكىنى ئىگىلەپ ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. شۇنداق بىر كىچىككىنە مىسال ئالايلۇ: بىز ئۇرۇش ئۈستىدە، ھەر يەردە يۆتكىلىپ يۈرۈپ، كىيىم - كېچەك، ئاياغ - كىيىملىرىمىز تىنىلىپ كەتكەن، ئۆزىمىز ناھايىتى

يىتى كىرلەپ كەتكەنىدۇق. جىددىيلىكتە يۈرۈپ، ئاچ - توق قېلىپ، ناھايىتى جۈدىگەنىدۇق. كىيىملىرىمىزمۇ يېلىك ئىدى. ھەتتا پۇتلىرىمىزغا يۆگەيدىغان پايتىملىرىمىزمۇ قالدىغان. ئەمما بىزدە ماددىي بۇيۇملار يوق ئەمەس ئىدى. بىز ئاش - ئوزۇق ۋە باشقا نەرسە، كېرەك بولغاندا تېگىشىپ، سېتىپ ئېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن گەزلىمىلەرنى ئۆزىمىز بىلەن ئېلىپ يۈرگەنىدۇق. ئاش - ئوزۇقنى بىز ئەنە شۇ گەزلىمىلەرگە تېگىشىپ ئېلىپ يەيتۇق. ئاچچىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز بىلەن بىللە يۈرگەن سودىگەرلەر، پۇقرالاردا ماتا - چەكمەن، پاختا ۋە باشقا ماللار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋالدىمۇ قايسىبىر رەھبەرلىك ياكى قايسىبىر جەكچى شۇلاردىن ئۆز مەيلىچە ئاددىيسى پۇتقا پايتىما قىلىش ئۈچۈن بىرەر پارچە ماتامۇ ئالغان، ئاخىرى بىز شۇ تىغا بارغاندا ئاندىن يۇقىرىدىن بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن بۇيۇملار بىلەن نورما بويىچە ھەممە ئۈستى - باشلىرىمىزنى ئالماشتۇرۇپ چىقتۇق.

چۈنكى بىز خەلق قوشۇنى بولغاچقا، بىزنىڭ ئىچىمىزدە كۆرۈلگەن قىلچە بىر ئەسكى ئىش - بىزنى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئايرىپ قويىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىتتۇق. شۇنداقلا مەرھۇم ئابباسوف، قاسىمجان قەمبىرى، ئىسكەندەر ئەپەندى... قاتارلىق مۈلكى رەھبەرلەر بىز بىلەن بىللە ئىدى. گومىنداڭچىلارنىڭ يۇقىرىقىمىدەك پىنە - پاستىلىرى پەقەت ئۇلارنىڭ جامائەت پىكرى توپلاش ئۈچۈن چىقارغان ئويدۇرۇملىرى ئىدى. ئۇنداق ئىشلار يۇقىرى رەھبەرلىكتىن، تىۋەندىدىن كۆرۈلگەن ئەمەس ۋە ئاڭلىغانىمۇ ئەمەسمىز.

خاتىمە

مەن بۇ ۋەقەلەرنى ئىلگىرى-ئاخىرى بولۇپ بۇ ئىككى پېشقەدەم بىلەن 2 - 3 قېتىملاپ ئۇچرىشىش ئارقىلىق خاتىرىلەپ ئېلىپ ئاندىن بىر - ئىككى ھەپتە قايتا يېزىپ رەتلەپ چىقتىم. بىرىنچى قېتىمدا يالغۇز تېزەك تۆرەنىڭ ئۆزىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن خاتىرىلەپ ئالدىم. ئىككىنچى قېتىم تېزەك تۆرەنىڭ ئۆزىنى سوپاخۇن ئاكا بىلەن كۆرۈش تۈرۈش، ھەمدە ئىككى پېشقەدەمنىڭ بۇ ۋەقەلەر ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى دەقەمەتتە تۇرغۇزۇپ ئاڭلاش مەقسىتىدە، تېزەك تۆرەنى سوپاخۇن ئاكانىڭ ئۆيىگە ئېلىپ باردىم.

ئەينى يىللاردا ئاق قار - كۆك مۇزلارنى قۇچاقلاپ يېتىپ، بىر ئاكوپتا جەڭ قىلىشقان، مىللىتى دورىلىرىنى ئوبدان پۇراشقان، لېكىن ئارىلىقتا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىر - بىرىنى كۆرۈشەلمەي، ھەتتا 10 يىللىق ئاپەتلىك يىللاردا دەل يۇقىرىقى ئىشلار تۈپەيلىدىن تۆت كىشىلىك گورودنىڭ ئېغىر زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان، ھەتتا ھازىر بىر - بىرىنىڭ قەيەردە، ھايات بار - يوقلۇقىنىمۇ بىلىش مەيدىغان، ئىككى مىللەتتىن تەركىب تاپقان بۇ پېشقەدەم سەبداشلار بىر - بىرىنى كۆرگەندە قاتتىق قول سىقىشىپ، قىزغىن قۇچاقلىشىپ، «كېلىڭ، ئولتۇرايلى!» دېيىشىنىمۇ ئۇنتۇشۇپ، خېلى بىر ۋاقىتقىچە بىر - بىرىگە چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتلىرى بىلەن ئۇزاقتىن - ئۇزاق قارىشىپ، ئارقا - ئارقىدىن ھال ئەھۋال سورۇشۇپ كەتتى. مېنىڭ ئىشارەم بىلەن ئاندىن سوپاخۇن ئاكا تېزەك تۆرەنى ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ، بۇلار يەنە بىر - بىرىگە قارىشىپ، ئۇھ تارتىشىپ ئاستا - ئاستا ھال - ئەھۋال

سوراشقىلى تۇردى.

چايغا ئولتۇرغاندا ئاندىن بارا - بارا ئەينى يىللار -
دىكى كەچۈرمىشلىرىدىن سۆزلەر باشلانغىلى تۇردى. مەن
بولسام ۋەقەلىكىنىڭ راستچىللىقى ئۈستىدە ئۈزۈلۈپ تۇرۇپ،
ھۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ پەيتتە مەن ئۇلارنىڭ پاراڭلىرىنىڭ
تېخىمۇ قىزىشىغا تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، ئالدىنقى كۈنى
تېزەك تۈرەنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە ئاندىن - مۇن
دىن خاتىرىلەپ ئالغان يازمىلىرىمنى ھەر ئىككىيلەن بار
يەردە قايتا ئوقۇپ بەردىم. سوپاخۇن ئاكا بۇنى ئاڭلاپ
ئولتۇرۇپ، ئۇرغۇن تەرەپلەرنىڭ توغرائىكەنلىكىنى تەستىقلاپ،
توۋرا بولمىغان جايلارغا كەلگەندە تۈزىتىشلەرنى بەردى.
بولۇپمۇ يەر - جاي، ئادەم ناملىرى، ۋاقىت، ئەينى ۋاقىت -
دىكى ۋەزىيەت، شارائىت، تەلەپ، ۋەقەلىك ... قاتارلىق
جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم تۈزىتىشلەرنى بەردى.

ئەنە شۇ قېتىمقى ئېنىقلاشتىن كېيىن مەن بۇ ھاتىپ
رىيالنى ئىككىنچى قېتىم رەتلەپ يېزىپ چىقتىم. بەزى جايلار
دىن ئۆزۈم ئانچە قانائەت ھاسىل قىلمايتتىم. شۇڭا گۇمان
لىق بولغان تەرەپلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن 2 - قېتىم رەت -
لىكىنىمىنى يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا سوپاخۇن ئاكا ۋە
تېزەك تۈرەلەرگە قايتا ئوقۇپ بېرىپ، ئېنىقسىز جايلارنى
قايتا - قايتا سوراپ ئۇ ھەقتىكى چۈشەنچىم ئايدىڭلاشقان -
دىن كېيىن ئاندىن ئۈچىنچى قېتىمدا مۇشۇ نۇسخىنى
رەتلەپ چىقتىم.

قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئاقار - ئىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇش - ئاقارتىش ئەھۋالى

مۇھەممەت ھەستەن تۆرەقۇل

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدىكى خىزمەت-
لەرگە ياردەملىشىشكە ئەۋەتكەن چېن تىيەنچېۋ، ماۋزېمىن
قاتارلىق مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىن-
جاڭدا «فەندىخۇي» (يەنى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما)
قۇرۇلدى ۋە بۇ ئۇيۇشمىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىلىق ئالتە بۈ-
يۈك سىياسەت يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى
ھەر مىللەت خەلقى ئارقا ئارقىدىن جاي - جايلىرىدا ئو-
قۇش - ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. شۇقا-
تاردا قەشقەردىمۇ 1934 - يىلى ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز
ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغانىدى. مەزكۇر ئۇيۇشمىدا قىرغىز يۇقىرى
قاتلام ئاقساقاللىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قادىر جوۋىشباي
رەئىسلىكىدىكى توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىجرائىيە
ھەيئەت قۇرۇلۇپ ئىش باشلىدى. ئۇيۇشمىنىڭ نىزامنامىسىدا
ئۈچ يىلدا بىر قېتىم سايلاپ ئېلىپ بېرىش بەلگىلەنگەن.
ئەگەر ئىجرائىيە ھەيئەت زۆرۈر تاپقاندا ئۈچ يىل بىلەن
چەكلەنمەسلىك كېرەك، دەپ بېكىتىلگەنلىكتىن، ئىجرائىيە
ھەيئىتى ئارقىلىق ئۇيۇشمىنىڭ «ھەر نۆۋەتلىك رەئىس، مۇ-
-

ئاۋىن رەئىسلىرى يەڭگۈشلىنىپ تۇردى. ئىككىنچى قېتىمدا ئا-
تمىبەگ، ئۈچىنچى قېتىمدا ئاپىشەگ، تۆتىنچى قېتىمدا ئەسەن-
گەلدى بىلەن تۇرغان قوجامباي، بەشىنچى قېتىمدا ئابدۇقادىر
توختاروپ، مۇھەممەت ھەسەن تۆرە قۇللار رەئىس ۋە مۇ-
ئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلاندى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن رەئىسلەردىن قادىر، ئاتىش-
بەگ، ئاپىشەگ، ئەسەنئەلدى قاتارلىقلار شېڭ شىسەي
كوممۇنىزمغا، ئىنقىلابقا، تەرەققىيپەرۋەرلىككە قارشى چىقىپ،
ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەكسىيەتچىل ئەپتى - بەشىرىنى ئاشكا-
رلاپ، ھەر مىللەت خەلقىنى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنى
باشتۇرغاندا تۈرمىدە قىيىن - قىستاق، ئازاب دەستىدىن
قازا تاپتى.

ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇلۇغچات،
يېڭىسار، ئاقچى ناھىيىلىرىدە ناھىيىلىك قازاق - قىرغىز
ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، سادىق، ساتمبايلار ئۇلۇغچات ناھى-
يىلىك ئۇيۇشمىغا، ئىسلام قازى، ھامۇت ھاجى، بارات بەگ
لەر يېڭىسار ناھىيىلىك ئۇيۇشمىغا رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس
بولدى. (ئاقچى ناھىيىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ
رەئىسى ئېسىدە يوق). يۇقىرىقى ناھىيىلەردىكى قازاق -
قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ 38 - يىلىغىچە
قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1941 - يىلى قاراجۇل دېگەن
يەردە رايون دەرىجىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇ-
رۇلدى. جاپپار قول، قوۋان، مۇھەممەت تۇرسۇنلار رەئىس،
مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ،
1942 - يىلىغا قەدەر تىۋەندىكى ئورۇنلاردىكى ئۇيۇشمىمىز

قارمىقىدا باغلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى؛

1. توگورمەنتى مەكتىپىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت تۇرسۇن (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش مەھكىمىسىدە).
2. تەرەك مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ئۆمەر، موسىرىئالى، ئىبرايلار.

3. ئۇلۇغچات مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىرى ئاقمەت، جورۇبەگ.
4. قىزىلتۆي مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ساتىباي، ئابدۇللا.
5. ئويىتاغ، قارا كەچىن، جۇلۇقباش، كوسىراپ، قىزىلتۆي، بۇلۇڭكۆل، ئاقتو قاتارلىق ئورۇنلاردا قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى سايىتباي، مۇھەممەت ھەسەن بەگ قاتارلىقلار ئىدى. 1941 - يىلى قەشقەردە مەركىزىي مەكتەپ قۇرۇلۇپ تۇرغاندا مۇدىرلىكنى، ئابدۇقادىر، مۇھەممەت ھەسەنلەر قوشۇمچە مۇئاۋىن مۇدىرلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى.

ئۇيۇشمىسىنىڭ قارمىقىدىكى يۇقىرىقى مەكتەپلەرنىڭ راسخوتىنى ئۇيۇشمىسىمىز زېمىنىمىزگە ئالغان بولۇپ، ئۆشەرە - زاكاتتىن ئېلىنغان ئاشلىق، چارۋا - مال بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تىرىك چارۋا سودا دوگۇۋورى تۈزۈپ سودىگەرچىلىك قىلىپ، بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم بىلەن مەكتەپلەر تەمىنلىنىپ تۇرغانىدى.

قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەدەققىي قىلغان ۋاقتى 1936 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە بولغانىدى. شۇ ۋاقىتتا قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان لى فامىلىلىك بىر كوممۇنىست يولداش (شۇ ۋاقىتلاردا بىزئۇ كىشىنى بىلمەيتە

تۇق) بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلغان. بۇندىن باشقا مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگ قەشقەردە 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بىرىگادا كوماندىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇيۇشمىسىزغا ھەر جەھەتتىن تولۇق غەمخورلۇق قىلغانلىقتىن، قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئوقۇش - ئاقارتىش ئىشلىرى خېلى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ھەم بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى تەربىيىلىگەنىدى.

بىرىنچى تۈركۈمدە تۇرغانباي، قوجامباي، ئابدۇقادىر توختاروېلارنى ئۇيۇشمىسىز سوۋېتكە ئوقۇشقا چىقىدىغان ئو- قۇغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە سوۋېتكە چىقىرىپ ئوقۇتتى. ئىككىنچى تۈركۈمدە ئارىن، مۇھەممەت ھەسەن تۆرە- قۇل، ئاۋازقۇل، جورۇبەگ، مۇھەممەتجان، ماتى، ماتەش ھەيدەر قاتارلىق ئوقۇغۇچىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز مەكتەپلىرىدە ئوقۇتتى.

ئۈچىنچى تۈركۈمدە، قەشقەردە قۇرۇلغان قىرغىز مەر- كىزىي مەكتىپىگە بىر تۈركۈم ياشلارنى ئەۋەتىپ ئوقۇتتى. شۇ مەزگىلدە ئوقۇغان يولداشلاردىن تاھىر مەمتىلى، ئارىن ئالىقان، مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇل، مۇھەممەت تۆرە- سۇن، ئاۋازقۇل، ماتى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ھازىر ئاپ- تونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۈرلۈك خىزمەت- لىرىنى ئىشلىەپ، ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ھازىر بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شەرەپلىك ئەزالىرىدىن بولۇپ قالدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا ئوقىغان زىيالىيلارنىڭ يەنە بىر قانچىسى شېڭ شىسەي، گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ تۈرەملىرىدە قەتئىيلىك

بىلەن دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئازادلىق ئۈچۈن
مەرتلەرچە ئۆزىنىڭ ئېزىز ھاياتىنى قۇربان قىلدى. مەسى-
لەن: ئەسەنكەلدى ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتچى، تەرەق-
قىيەپرۋەر ئاقساقال ئىدى. 1944 - يىلى گومىنداڭ باندېت-
لىرى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە ئۇنى ماراسول، ھەيدەر، ئومەش
دېگەنلەر بىلەن بىرلىكتە ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان
ۋەھشىي، فاشىستىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، جادۇدا توغراپ
ئۆلتۈردى. بىز ھازىر يۇقىرىقى قېرىنداشلىرىمىزنى چوڭقۇر
سېغىنىپ، ئۇلارغا سەمىمىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

گېنېرال ئىسھاقبەگ توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇقادىر توختاروۋ

1 - ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى

ئىسھاقبەگ 1902 - يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ يىغىن يېزىسىدىكى سىمخانا كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئادەتتىكى بىر چارۋىدار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا يەت كەندە كونا موللامدا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر مەزگىل موللا ئىسھاق دەپ ئاتىلىپ يۈردى. قۇرامىغا يېتىپ يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان چاغدا دادىسى ئىسھاقنىڭ ئۆيىنى بۆلەك قىلىپ قويدى. 14 - 15 ياشلىق ئىسھاقنى خەلق بەگلىكىگە كۆتۈردى. شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي قائىدە - يوسۇن بويىچە ئىسھاق ئۆز قەبىلىسى ئىمان دېگەن يۇرتنىڭ بېگى بولدى. شۇندىن باشلاپ ئىسھاقبەگ دەپ ئاتىلىپ قالدى.

ئىسھاقبەگ ئوتتۇرا بويلىق، كەڭ گەۋدىلىك، سالماق - لىق ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ خۇشاللىقى بىلەن ئاچچىقلانغان لىقىنى ئاساسەن سېزىپ ئالغىلى بولمايدىغان خاراكتېردە كى كىشى ئىدى. بىر نەرسىگە ئاچچىقلانسىمۇ، خۇشال بول

سىمۇ كۈلۈپ قويايتتى. يىغىن - سورۇنلاردا ئوشۇقچە سۆز-
لەشنى خالىمايتتى. ئەمما ئۆزئارا ئولتۇرۇشلاردا قىزىق،
كۈلكىلىك پاراڭلارنى سېلىپ، ئولتۇرۇشنىڭ كۆڭۈللۈك ئۆت-
شىگە يول ئېچىپ، كىشىلەرنى ئەيمىنىپ قېلىشتىن خالى قىلاتتى.
ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەمئىيەتتىكى ئادالەت-
سىزلىك، تەڭسىزلىك ۋە يوانسىزلىق ئىشلارغا، فېئوداللىقنىڭ
تەسىر كۈچلىرىگە قارشى ئۆز ۋاقتىدا كۈردىش قىلىشقا جۈر-
ئەت قىلاتتى.

مەسىلەن: شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە تۈزۈم شەكلىدە
ساقلىنىپ كەلگەن ئادىتى بويىچە، يۇرتنىڭ بەگلىرى يۇقى-
رى سىنىپ ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىدىن ئاشمايتتى. شۇنداقلا
قىرغىزلاردا ساقلىنىۋاتقان قەبىلىۋازلىقنىڭ ھۆكۈم سۈرۈشى بىلەن
ھوقۇق تۇتقۇچىلار قەبىلىلەر باشلىقلىرىدىن ئاشماي،
بىرىدىن بىرىگە ئالمىشىپ تۇراتتى. ئىسھاق - بەگنىڭ
بۇ خىل شارائىت ئاستىدا تەڭسىزلىككە قارشى كۈرەش قىلىشى
بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقپەرۋەر، ئادىل، توغرا ئىش
قىلىدىغان كەمبەغەللەردىن - مۇسا، ئالپەيز، ئىسمائىل،
ئالىقۇل قاتارلىق كىشىلەر بەگلىككە كۆتۈرۈلدى. مۇسا -
ساقال دېگەن يۇرتقا، ئالپەيز - يۇيۇلغان سۇ دې-
گەن يۇرتقا، ئىسمائىل - چات دېگەن يۇرتقا، ئالىقۇل -
ئەتىك دېگەن يۇرتقا بەگ بولدى.

خەلقلەردە: «توغرا بەگدە تۇغقان يوق، تۇققانپەرەست
بەگدە ئىمان يوق» دېگەندەك، قىرغىز خەلقى - كەمبەغەلنىڭ
گېپىنى سۆزلەيدىغان توغرا - ئادىل بەگكە ئەمدى يېتىش-
تۇق، دېيىشىپ يۈردى.

2. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بەرگەن.

ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى — سار بۇلاق دېگەن جايدا ئۆت كۈزۈلۈۋاتقان يىللىق نەزىرە مەرىكىسىگە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن ئاتۇش تىجەندىن نىزامىدىن، ئالىم ئاخۇن شائىزۇڭ، قەشقەردىن مۇچىپتىن تۇردى ئاخۇن، مەمەتلى چولق، مۇھەممەت چاقىلداق قاتارلىق بىر قانچە ئۇيغۇر يولداشلار بېرىپ قالغان. مەرىكە باشقۇرۇۋاتقان پاساۋۇللارنىڭ ياردەمچىلىرى — ئايرىم ئاللىقاچان ياشلار يولسىزلىق بىلەن ئۇلارنى «مەيداندىن چىقىرىپ كېتىڭلار» دەپ ھەيدەپ چىقارغان ۋە ئۇلارنى ئۇرۇپ قويغان. ئىسھاقبەگ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، كىشى ئۇرغانلارنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق ئەيىبلەپ، مېھمانلاردىن ئەپۇ سورىغان ھەمدە ئۇلارغا ئايرىم ئۆي ھازىرلىتىپ مەرىكىگە قاتناشتۇرۇپ، ئالاھىدە كۈتۈۋېلىپ، مەرىكە تاماملانغاندىن كېيىن، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن يولغا سېلىپ قويغان. بۇ ئەھۋال خەلق ئارىسىدا خېلى ئۇزۇنقىچە ھېكايە قىلىنىپ ئېيتىلىپ يۈرگەن.

3. ئىسھاقبەگ مەدەنىيەت — مائارىپ ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرگەن.

كۆڭۈل بۆلگەن

ئىسھاقبەگ بولۇپمۇ قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيەت — مائارىپى ئارقىدا تۇرغانلىقىغا ئېچىنىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت — مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقىغا قارىتا تاغ رايونلىرىغا مەكتەپ سېلىش توغرىلىق ھۆكۈم

مەنكە ئارقىمۇ - ئارقا تەلەپ قويغان. لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ بەرگەن خىراجىتى بىلەن مەكتەپ پۈتمىگەنلىكتىن، ئىسھاق بەگ مەكتەپ قۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە كۆپلەپ تەشۋىق قىلغان، نەتىجىدە بەزىلەر ئۆي - جاي ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملارنى مەكتەپ سېلىشقا ياردەم قىلغان، مەسىلەن: كونا ئۇلۇغچاتتىكى شۈدەۋرىنىڭ ئىلغار كىشىلىرىدىن بالباي، قابىل، مۇھەممەت يۇنۇس دېگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر - ئىككى ئېغىزىدىن تام ئۆيلىرىنى ئېچىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن 1994 - يىلى كونا ئۇلۇغچاتنىڭ قورغان دېگەن ھازىردا بەش سىنىپلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىنىپ، چارۋىچىلارنىڭ بىر نەچچە يۈز ئوغۇل - قىز پەرزەنتلىرى ئۈنچى قەدەمدە ئېچىلغان شۇ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولغان. مېنىڭ ئانا مەكتەپىمۇ ئەشۇ مەكتەپ ئىدى.

شۇندىن كېيىن جۇڭگو قىرغىزلىرىدىن چەتئەلگە چىقىپ ئوقۇشقا ئىگە بولۇشمۇ ئىسھاقبەگىنىڭ ياردىمى بىلەن بولغانلىقىنى ئەسلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ھازىر - قى ئۇلۇغچات ناھىيىسى قەشقەرگە قارايتتى. ئىسھاقبەگى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى. ئون ئەتراپىدا ناھىيىسى بار قەشقەر ۋىلايىتىگە تەقسىم بولغان ئاران 7-8 سان ئىچىدە، بىرلا ئۇلۇغچات ناھىيىسى ئۈچۈن ئىسھاقبەگى ئىكەنلىكى قارارىدا قىرغىزلاردىن تۆت نەپەر ئوقۇغۇچىغا سان ئالغان. بۇنىڭدىن بىرسى ئۆتەلمەي، مۇھەممەت تۇردى ئاسانوف، تورغان قوجامبايوف، مەن (ئابدۇقادىر توختاروف) ئۈچىمىز چەتئەلگە چىقىدىغان ئوقۇغۇچىلار قاتارىدا سۈۋېتتە چىقىپ ئىككى يىل ئالىي مەكتەپتە ئوقۇپ كېلىش

پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇق. مانا شۇنىڭدىن ئىسھاقبەگنىڭ قىر-
غىز خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەر-
گەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

4. ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى

قاتنىشىش ئەھۋالى

30 - يىللاردا ئىسھاقبەگ جۇڭگو قىرغىزلىرى
ئىچىدە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن زۇلۇمغا
قارشى كۈرەش قىلىش يولىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان ئاتاق-
لىق كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى شىنجاڭ-
دىكى ھەرمىللەت خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ھەم تا-
رىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىش تەلپىگە ئۇيغۇن بولۇش
بىلەن، خەلقنىڭ قەدەرلىشى ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولۇشقا
باشلىدى.

دېمەك ئىسھاقبەگ ئۆز دەۋرىدە ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ
ھاكىمى، ئۇلۇغچاتتا قۇرۇلغان 1 - تۈەننىڭ تۈەنچاڭى، قەش-
قەردىكى ئاتلىق قىرغىز پولك (ئاتلىق 35 - تۈەن) قوماندانى،
لۈيچاڭ ۋە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ باش
قوماندانى (گېنېرال لېتىنات) قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ
كەلگەن.

مەرھۇم ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلاب يولىغا ئاتلىنىپ، با-
تۇرلۇق بىلەن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشى، شۇنداقلا ئىنقىلاب
نىڭ توغرا نىشانىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى
ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرۇشى ھەرگىز تەساددىپىي ئەمەس، بەلكى
شىنجاڭ رايونىنىڭ باشقا جايلىرىدا زۇلۇمغا قارشى
كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە خەلق ئىنقىلابىي

ھەرىكەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

1929 - 1930 - يىللاردا كونا ئۇلۇغچات يېھىن گۇڭ شېلىرىغا قاراشلىق تاغ رايونلىرىدا بىر مەزگىل مەلۇم ساندىكى باسمىچىلار توپلىشىپ ئۆز مەيلىچە يۈرۈشتى. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ قىرغىز رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق چېرىكلىرى (ئەسكەرلىرى) باسمىچىلارنىڭ بىزنىڭ زېمىنىمىزدا يۈرۈۋېرىشى ھەم ئېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى بىلەن كارى بولمايتتى. بۇ جايلاردىكى باسمىچىلارنىڭ كاتتىباشلىرى جالەنئەك قازى، ئايىت مارەك، ماماسالى قازى، ئومۇرزاق شىر-مات، قوشماق، تۇرغانباي، جۇماغول، بوغۇاي دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئىسھاقبەگىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى يوشۇرۇن ئېتىپ تاشلاشقا ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقان ئىدى. بۇ ئەھۋالنى باسمىچىلار ئىچىدە كى جۇماغول دېگەن ئادەم دەرھال ئىسھاقبەگىگە يەتكۈزۈپ قويغان، چۈنكى جۇماغول باسمىچىلارنىڭ ئىچىدە بولسىمۇ، ئۇ بۇرۇنلا ئىسھاقبەگىنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۇنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى قوللايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسھاقبەگ جۇماغولنى باسمىچىلار ئىچىدە تۇرۇۋېرىشنى ئۆزى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىدى. جۇماغول مۇھىم پەيتلەردە ئىسھاقبەگىگە خېلى ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. ئىسھاقبەگ جۇماغولدىن ھېلىقى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دۈشمەنلەرنىڭ سۈيىقەستىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەرگە بېرىپ، ئۆز ھەرىكىتىنى بىر مەھەل قەشقەر شەھىرىدە داۋاملاشتۇردى. قەشقەر شەھەر ئىچى ئۆس-تەڭ بويىدىكى قادىر ھاجى، قاۋۇل ئاخۇن، روزاخۇن دېگەن كىشىلەر ئىسھاقبەگىنى ئۆيلىرىدە ساقلاش بىلەن ئۇ-

نىڭ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىغا ياردەملەشتى.

ئىسھاقبەگ قەشقەردىن كەلگەندىن كېيىن، ئۆز ھەرىكەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە قوراللىنىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا تاغلاردىكى باسمىچىلار يەنىلا بار ئىدى. باسمىچىلاردىن ماماسالى قازى، يەرلىكتىن ئوبۇلقاسىم قازى، ئاتا قول دېگەنلەر بىرلىشىپ، ئىسھاقبەگ تۇرغان جايغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭىدۇ. ئەمما باسمىچىلار ئىسھاقبەگنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا جۈرئەت قىلالماي، ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى سارابۇلاققا كېلىپ خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىش بىلەن ئىسھاقبەگنىڭ ئۆي - جاي، مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرىدىن قويچىباي قىياس باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن كۈچ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىرى پەس - تىكى يول بىلەن باسمىچىلارنىڭ ئالدىدىن توراپ چىقىدۇ. يەنە بىرى تاغ ئارىسىدىكى يول بىلەن كەينىدىن قوغلاپ ماڭىدۇ.

ئۇلار ئوقسالور گۇڭشىسىگە قاراشلىق توغۇچار دېگەن جايدا باسمىچىلار بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئالدىدىن توسۇپ ماڭغانلار باسمىچىلارنىڭ ئۆتەر يولىدىكى كۆۋرۈكنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئىككى كۈچ باسمىچىلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا تىرە - پەس رەن قىلىۋېتىدۇ. بۇ سوقۇشتا قويچىباي ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىپ، تاغقا يامىشىپ چىقىپ كېتىۋاتقان باسمىچىلارنىڭ ئۈستىدىن تاشلارنى غۇلىتىپ، باسمىچىلارنى پەسكە قوغلاپ چۈشىدۇ.

ئىسھاقبەگ ئۆزىنىڭ يېقىن تاغىسى ئاتاقولىنىڭ خەلىق قىلغان جىنايىتىگە قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى شۇ

مەيداندىلا ئېتىپ تاشلاشقا بۇيرۇق بېرىپ، دەرھال ئىجرا قىلدۇرىدۇ. ئاتاقول بۇرۇن ئىسھاقبەگ تەرەپتە تۇرغان كىشى ئىدى. كېيىنچە ئۆز مەنپەئەتىنى دەپ باسمىچىلار تەرەپكە ئۆتمۈۋالغانلىقى ئۈچۈن، يېقىن تۇغقانم دېمەستىن ئۇنىڭغا زەرەپە بەرگەنلىكى ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلاب مەنپەئەتىنى قوغداشتا چىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تاغ ئارىلىرىغا يوشۇرۇنۇۋالغان باسمىچىلار بارغان سېرى ئاجىزلاپ تارقاق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، «ئىت ئۆلىمىدىغان چېغىدا قېيىشىدۇ» دېگەندەك، ئۇلار ئۆلۈمىگە تەن بەرمەي، بۇلۇڭ - پۇشقاقلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، قوي مارىغان بۆردەك تېگىپ - قېچىپ يۈرۈشتى. قىرغىز رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئىسھاقبەگ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بولۇۋاتقان خەلق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنىڭ يۆنىلىشىنى كۈزەتتى ھەم ئۇنىڭ ئۈنۈملۈك تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئۆز ھەرىكىتى ئۈچۈن ئۈلگە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزى تۇرغان جايدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى ئەتراپلىق كۈزدىتىپ، خەلقنىڭ ئويغىنىشى ئۈچۈن تەشۋىقات ئىشلىرىنى كۈچلۈك ئېلىپ باردى. شۇ قاتاردا خەلق ئىچىدە ئۆزىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تاللاش ۋە تەربىيەلەش ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ باردى. مەسىلەن: قىياسبەگ (ئۇلۇغچات يىغىن يېزىسىدىن)، ھاكىم شېرىپ (ئاق تۇ ناھىيىسىدىن)، سايىتبەگ (ئاتۇش تېجەندىن)، قۇربان مۇھەممەت (قەشقەر بەشكېرەمدىن)، ھەسەن كەلدى، شادەت، ئىسمائىل، ماراسولبەگ، ساتىبەگ، چاپاربەگ، ئىمىن سائىباي، ئىبراھىم تۇرغان، مۇھەممەت تۇرسۇن ... قاتارلىقلار.

تارلىقلار ئىسھاقىيەگە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىشەنچلىك ئىنقىلابچىلار ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىسھاقىيەگە بىر قانچىلىغان قوراللىق جەڭچىلەرنىمۇ تەربىيىلىدى. بۇ كىشىلەر ئۆز ۋاقتىدا ئىسھاقىيەگە يېقىندىن ياردەملەشتى ۋە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. بەزىلىرى ئىنقىلاب يولىدا قۇربان بولدى، ھازىر بارلىرى ھەر قايسى سەپلەردە تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئىشلەۋاتىدۇ.

1933 - يىللىرى ئۇلۇغچاتلىق (قىزىل ئۆيىدىن) قىرغىز ئوسمان ئېلى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، قىرغىز رايونلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئېلىشقا باشلىدى. ئايرىم بايلار ئۆزلىرىگە ئەسكەر سېلىقى ئۈچۈن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە بەردى. بۇنى كۆرگەن ئىسھاقىيەگە ئەسكەرلىككە ئۆزۈم بېرىشىم كېرەك، دەپ ئەسكەرلەر قاتارىدا قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئېلى قەشقەردە باش قوماندان بولغان، يەنە ساۋۇت داموللا قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرۇپ، ئۆزى ھۆكۈمەت باشلىقى، قىرغىزلاردىن چىپاق قازى مۇئاۋىن ھۆكۈمەت باشلىقى بولغان ئىدى.

1934 - يىلى ئۈرۈمچى تەرەپتىن گې دېگەن خۇيزۇ قەشقەرگە كېلىپ، پاجىئەلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندا، قەشقەردىكى قىرغىز قوراللىق گۇرۇھلار تاغلارغا قېچىپ چىقىدۇ. ساۋۇت داموللا چىپاق قازىنى ئۆز يۇرتىغا (ھازىرقى يېغىن يېزىسىغا) بېرىپ تۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. چىپاق قازى يۇرتىغا بارغاندا ئىسھاقىيەگە ئۆزىگە كاتىپلىققا چاقىرىدۇ. ئىسھاقىيەگە ئويلاپ يۈرگىنى چىپاق قازىنى يېتىم قالدۇرۇپ.

رۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى شاپداننى قولغا كەلتۈرۈش
 ئىدى. بۇ ئىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئۇرۇنلىنىشى ئۈچۈن ئىسھاقىگە
 چىپاق قازىغا كاتىپ بولۇپ بېرىشقا ماقۇل بولىدۇ. شۇ يۈر-
 سەقتىن پايدىلىنىپ چىپاقنىڭ ئوغلى شاپداننى قولغا كەل-
 تۈرۈپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا كۆپ ھەرىكەت قىلىدۇ، ئەم-
 ما چىپاق قازى شاپداننىڭ ئىسھاقىگە بىلەن يېقىنلىشىشقا ئادە-
 لا يول قويمايدۇ، بەلكى ئىسھاقىگە قارىتا مۇئامىلىسى
 بەكمۇ سوغۇق بولۇشقا باشلايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسھاق
 يەڭ ھاپداندىن ئۈمىد ئۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ناھايىتى
 ماھىرلىق بىلەن چىپاق قازىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر-
 گە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ كۆپ ساندىكى
 لىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىشەنچ تۇرغۇزىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىس-
 ھاقىگە چىپاق قازىنىڭ ئالدىدىن كاتىپلىقتىن بوشۇنۇپ چى-
 قىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئىشلەپچىلىك بولغان كىشىلەرگە ئەھ-
 ۋالنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە يېقىن ئارىدا چىپاق قازىنى قورال-
 سىزلاندۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. چۈنكى چىپاق قازى بولسا
 «شەرقىي تۈركىستان» چىلار قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىققان كىشى
 بولۇپ، كېيىنكى مەزگىلدە «شەرقىي تۈركىستان» نىڭ قۇر-
 غۇچىسى ساۋۇت داموللا تەرىپىدىن ئۇنى مەلۇم قوراللىق
 كۈچلەر بىلەن تاغقا (چېگرا جايغا) چىقىرىپ قويۇش ئىس-
 ھاقىگەنى گۇمانلاندىرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەل شۇ ۋاقىتلار-
 دا ئۇلۇغچاتىنىڭ تاغ ئارىلىرىدا تارقىلىپ يۈرگەن باسمىچى-
 لارنىڭ قالدۇقلىرى تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ چى-
 پاق قازىغا ئوخشاش كىشىلەرنى ئازدۇرۇپ ھەم بىرلىشىپ
 لىپ توپىلاڭ چىقىرىپ، خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىش ئېھ-
 تىمالىنىڭ خەۋپىدىن ساقلىنىش زۆرۈرلۈكىنىمۇ ئويلىماي

بولمايتتى. شۇڭا ئىسھاقبەگى ئالدى بىلەن ئىنقىلابىي ھەربىي كەڭەشكە كاشىلا بولىدىغان ئىچكى جەھەتتىكى توسالغۇ كۈچلەر-نى بىر تەرەپ قىلماي مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، 1934 - يىلىنىڭ باھار پەسلىدە 30 دەك كىشى بىلەن يېرىم كېچىدە چىپاق قارى تۇرغان جايغا بارغان. ئۇلار ئالدى بىلەن پوستانى تۇرغانلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن چىپاق قازىنىڭ 40 تىنى ئوشۇق ئەسكىرىنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، بىر پايىمۇ ئوق چىقارمايلا، ئۇخلاۋاتقان چىپاق قازى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى شاپداننى تىرىك قولغا چۈشۈرىدۇ.

چىپاق قازىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆيىگە قايتىمەن دېگەنلىرىگە رۇخسەت قىلىپ، ئەسكەر بولۇشنى خالىغانلىرىنى ئۆز قوشۇنىغا قوبۇل قىلىدۇ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلايدۇ. مانا بۇ ئىسھاقبەگىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەت باشلىنىشىنىڭ دەسلەپكى قوراللىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1934 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئىسھاقبەگى يىغىنىدىن كونا ئۇلۇغچاتقا كېلىپ رەسمىي قوراللىق كۈچ تەشكىللىپ، تاغ ئارىلىرىدا تارقىلىپ يۈرگەن باسىمچىلار ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ خەلققە پاراكەندىچىلىك سالغان ئوبۇلقالسىم قازى، ئەيسا پالۋان باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم يەرلىك ئەكسىيەتچى گۇرۇھلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىپ، كۆپلىگەن قوراللارغا ئىگە بولدى.

شۇ ۋاقىتتا سوۋېتتىن ئۆزبېك يۈسۈپجان سادىقوۋ باشچىلىقىدا قىرغىز - ئۆزبېكلەردىن تەركىپ تاپقان بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىسھاقبەگىگە ياردەمگە كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئۈرۈمچى ئەترىتى» دەپ ئاتاپ، ئىسھاقبەگى قوشۇنلىرى

بىلەن بىرلىشىپ چوڭ بىر ئىترەت بولىدۇ. بۇرۇن سوۋېتتىن قېچىپ ئۆتكەن بەزى كىشىلەرنىڭ سۆز تارقىتىشى بىلەن بۇ ئىترەت بىر مەھەل «تۆتىنچى» لەر دەپ ئاتىلىپ يۈردى. ئىسھاقبەگى خەلق، ئەسكەر، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىغىنىنى ئېچىپ «تۆتىنچى» نىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇنداق چۈشەنچە بېرىپ: يولداشلار «تۆتىنچى» دېگەن سۆز يامان سۆز ئەمەس، ئەمما بۇ چەتتىن ئېقىپ كىرگەن سۆز، بىزنىڭ ئىترەتلىرىمىز تۆتىنچى ئەمەس، سەككىزىنچى، دېمەك — سەككىزىنچى دېگەن سۆز ئېلىمىزنىڭ ئۆز سۆزى» دەپ قىسقىمىغا سۆزلىگەن.

مەن شۇ چاغدا ئۇلۇغچات باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، بۇ سۆزلەرنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان. لېكىن ئۈچۈن ھازىرقىدەكلا ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

شۇ چاغدا «تۆتىنچى» دېگەن سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ نېمە مەنا بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە غۇلغۇلا كۆپەيگەن ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا بەزى خەۋەردار كىشىلەر: «سوۋېت ئۆكتەبىر يىللىرىدا، ئىنقىلابقا قارشى ئەكسىيەتچى كۈچلەر پەيدا بولۇپ، ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت ھۆكۈمىتى خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىللەپ، ئۇلارغا 2 - 3 ئىترەت دېگەن نامنى بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىش چارىسىنى قوللانغان ئىكەن. ئىسھاقبەگى ئىترەتلىرىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ باسمىچىلارنى يوقىتىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆرگەنلەر شۇنىڭغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنىمۇ شۇلارنىڭ داۋامىغا كەلتۈرۈپ «تۆتىنچى» دەپ ئاتاشقانلىقى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەن. يۈسۈپجان سادىقوۋ دوست - دۈشمەننى ئايرىماي، قا-

لايمىقان ئادەم ئۆلتۈرۈپ، يامان ئىشلارنى قىلىپ چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن ئىسھاقبەگى بۇنىڭغا يول قويماي، بۇئەھ-ۋالنى سوۋېت تەرەپكە مەلۇم قىلغان. كېيىن يۈسۈپجان باش چېلىقىدىكى «تۆتىنچى» ئەترەت سوۋېت تەرەپكە قايتىپ كەت-كەن. سوۋېتتىن يەنە مەۋلانوف باشچىلىقىدا بىر نەچچە قىر-غىزلار كەلدى. مەۋلانوف ئىسھاقبەگە مەسلىھەتچى بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئىسھاقبەگىنىڭ ئەترەتلىرى بارغانسېرى كېڭىيىشكە باشلىغاندىن كېيىن، 1934 - يىلى ئەترەت دېگەن نام قالدۇرۇلۇپ، 1 - تۈەن دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ قوشۇن مۇكەممەل، تەرتىپلىك بىر قوشۇنغا ئايلاندى. شۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەگىنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكىدە ئەسكەرلەرنىڭ ئېيتىشى ئۈچۈن «ئالغا»، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن «ياش غەيرەت» دېگەن ئىككى خىل مارش ناخشىلىرى ۋۇ-جۇتقا كەلگەن.

«ياش غەيرەت»

ھەي... ھەي ياش غەيرەت،
ئوقۇپ ئالغا باسايلى.
ئوقۇپ ئىلىم ئۆگىنىپ،
ھۆنەر كانى ئاچايلى.
بىز ياش غۇنچىلار،
قوللاردا قەلەم.
كېلەچەك ئۈچۈن،
باسىمىز قەدەم.

.....

ھەي، قاراڭغۇ كۆرۈنگەن،

ئۇلۇغچاتنىڭ تاغلىرى.
ئۇچار قۇشتەك يېتىلگەن،
بىز ۋەتەننىڭ بالىلىرى.

«ئالغا» ناخشىسىنىڭ تېكىستى خاتىرىمىدە قالغان
ھەم كۆرۈپ يۈرگەنلىكىم ئۈچۈنمۇ ئازراق ئېسىمدە قالغان.
ناخشىنىڭ ئەسلى تېكىستى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دېگەن
دۈرۈلگەن. ئەسلىدە بۇ ناخشا تۆت كۈبلىت ئىدى، ئېسىم
دە قالغىنى تۆۋەندىكى ئۈچ كۈبلىت بولدى:
«ئالغا»

ئالغا! ئالغا! بىر، ئىككى، ئۈچ،
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتە كۈچ.
بىزنى توغرا يولغا باشلىغان،
يولباشچىلار ماركس، ئېلىنچ (لېنىن).

.....
بىزنىڭ شوئار: ئالىمىز قورال،
يېڭىپ ياۋنى، ئەلنى قوغدايمىز.
ئېلىمىزنى ياۋدىن ساقلاپ (ۋەتەن، خەلقنىڭ
ئاپىتى بولغان)،

دۈشمەنلەرنى تارمار قىلىمىز.
ئەلنىڭ باتۇر چەڭچىلىرى،
يېڭىشكە ئاتلان! ئالغا! ئالغا،
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتە كۈچ،
كۆتىرىپ تۇغنى، چامدا ئىشانغا.

ئىسھاقبەگىنىڭ قوشۇنى 1 - تۈەن بولۇپ تۈزۈلگەندىن
كېيىن، تۈەننىڭ ۋەزىپىسى يەنىلا ھەرقايسى جايلاردا تار-
قىلىپ يۈرگەن توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش بولدى. شۇنىڭ بىلەن

لەن بىللە ئىسھاقبەگ قوشۇنلارنى باشلاپ قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغلار ئارىسىغا يوشۇرۇلۇپ يۈرگەن قىرغىز - ئۆزبېك باسىمچىلارنى يوقىتىشقا ئاتلاندى. چۈنكى بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى قولىدىكى زور كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغان بولۇپ، ھەر تەرەپتە يوشۇرۇلۇپ يۈرگەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، قوراللاندى. باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۇرۇنۇراتقان ۋاقىت ئىدى. ئىسھاقبەگنىڭ قوشۇنلىرى تىرەك، تۈگۈرەمنى تاغلىرىدا ئوسمان بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئوسمان بىلەن باسىمچىلارنىڭ تىلى بىرەۋ - ئەمەسمۇ، دېگەن گۇماننى ئېنىق بىر خۇلاسەلەپ چىقالىغان ئەھۋال ئاستىدا، بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشتى. ئوسمان يېڭىلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسھاقبەگكە تەسلىم بولىدۇ. قالغانلىرى تىرە - پىرەن بولۇپ، جاي - جايلىرىغا قايتىپ كەتتى.

ئوسمان، جان ساقلاش مەقسىتىدە قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، قەشقەردىكى مامۇت سىجاڭغا قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. مامۇت سىجاڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئوسمان، توختى بەگ قاتارلىق بەش نەپەر ئادەمنى شېڭ شىسەيگە ئەۋەتىپ بەردىگەن. شۇنداق قىلىپ ئوسماننىڭ ھاياتى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئاخىرلىشىدۇ.

يۈسۈپجان قۇر بېشى باشچىلىقىدىكى يەنە بىر قىسىم ئۆزبېك باسىمچىلار بىلەن تەشەببىي، تويچو قۇربېشى باشچىلىقىدىكى قىرغىز باسىمچىلار ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن سارقول - قىزىل تاغ رايونلىرىغا بېرىپ، خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىپ يۈرگەن ۋاقتىدا، ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرىدىن بىر تۈركۈم قوراللىق كۈچلەر ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن بارغان. قىرغىز باسىمچىلار تاجىكىستاننىڭ مورغاب

دېگەن يېرىگە بېرىپ سوۋېت ئارمىيىسىگە قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۆزبېك باسمىچىلار قايتىدىن قەشقەرگە كېلىپ، مامۇت سىجاڭ، لىۋىسىلىڭ دېگەنلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن.

ئىسھاقبەگى يەنە قالدۇق باسمىچىلار ۋە يەرلىك توپىلاڭچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ھەرىكىتىنى داۋالاشتۇرۇپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قاقشال (ھازىرقى ئاقچى) تاغلىرىغا يوشۇرۇنۇپ ئالغان ئاخۇنباي لۈيجاڭ (قىرغىز)، ئوغلى يۈسۈپ تۈەنجاڭ، قىدرمىش، تۇرسۇننىياز قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي بېسىقتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئىسھاقبەگى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە كەڭ تارالغان باسمىچىلار ۋە ھەر تۈرلۈك، ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھەممىسىنى تارمار قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر پۈتۈنلەي بېسىقتۇرۇلۇپ شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىسھاقبەگىنىڭ 1 - تۈەنى شېڭ ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن بىر خەۋەرلىك كۈچ بولۇپ قالدى. شۇڭا شېڭ ھۆكۈمىتى بۇ يەردە چۈشۈرۈپ 1 - تۈەننى تارقىتىۋەتتى. 1 - تۈەننىڭ بىر قىسمى قوراللىرىنى قەشقەر يېڭىشەھەر سىلىڭبۇسى تاپشۇرۇپ ئالدى. بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئۆز قورالى بىلەن مەۋلانوو باشچىلىقىدا قەشقەردە يېڭى قۇرۇلغان قوراللىق ساقچى ئورگىنى بولۇپ تەشكىل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەگى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى. 1937 - يىلى قەشقەردىكى مامۇت سىجاڭ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇنەياز سىجاڭ بولدى. ئابدۇنەياز خوتەندىكى ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. شېڭ شىسەي سوۋېتتىن ياردەم سورىغاندا، سوۋېت ھۆكۈمىتى

تى يەنىلا ئىسھاقبەگىنىڭ قوراللىنىشىنى كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەگى ئۇلۇغچاتقا قاراشلىق جايلاردىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئېلىپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قوزغاش بىلەن بىللە، بىر ئاي ئىچىدىلا ئۇلارنى پۈتۈنلەي تارمار قىلىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ بىرلىككە كېلىپ، شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچلىقى بىر قەدەر مۇستەھكەم بولدى.

شېڭ شىسەي ئىسھاقبەگى قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ، ئىسھاقبەگىگە «لۈپچاڭ» دېگەن ھەربىي نامنى بەردى ۋە قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن چېگرا لىنىيىسىنى ئىسھاقبەگىگە تاپشۇردى.

ئىسھاقبەگىنىڭ قول ئاستىدا ئۈچ تۈەن بولۇپ، مەۋلا-نوۋ باشچىلىقىدىكى بىر تۈەن خوتەندە تۇرۇپ، شىنجاڭ چېگرا لىنىيىسىنى ساقلىدى. بىر تۈەن قەشقەر كونا شەھەردە ئىسھاقبەگىنىڭ قېشىدا تۇردى، يەنە بىر تۈەن ئاقسۇدىن تاشقورغانغا قەدەر بولغان چېگراغا مەسئۇل بولدى.

قەشقەردە تۇرغان تۈەن «35 - قىرغىز ئاتلىق پولكى» دەپ ئاتىلىپ (كېيىنچە 35 - تۈەن دەپ ئۆزگەرتىلىپ)، بۇنىڭغا ئىسھاقبەگى قوشۇمچە مەسئۇل بولدى.

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگى قوراللىق دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە زور غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچلىقىنى، خەلقنىڭ خاتىرجەم ياشىشىغا ھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقاندىن باشقا، قىرغىز خەلقلىرى ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. 1933 - يىلدىن باشلاپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆز كوممۇنىستىكلىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، شېڭ شىسەي

ھۆكۈمىتى ۋە جامائەت تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇردى.

1937 - يىلى «7 - ئىيۇن» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىدىكى ئورنى كۈندىن كۈنگە مۇھىم بولۇپ قالدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن نەرسىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلاتتى. پارتىيىمىز شىنجاڭغا قاراتقان خىزمەتلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بىۋىروسىنىڭ ئەزاسى يولداش دېڭ فانى ئەۋەتىپ، ئۇرۇمچىدە «8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى» نى قۇردى. شۇندىن باشلاپ شىنجاڭغا كەلگەن كوممۇنىستلار كۈنسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. 1938 - 1939 - يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئەزاسى چېن تىيەنچيۇ، ماۋزېسەن لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتتى. يولداش چېن تىيەنچيۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدا دائىمىي تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولۇپ، يولداش دېڭ فانىنىڭ خىزمىتىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋالدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭنىڭ مۇرەككەپ ۋەزىيىتىگە ئاساسەن شىپاڭ شىسەيگە ئائىتە بۈيۈك سىياسەتنى تۈزۈۋېلىپ، شەرتسىز ئىجرا قىلىشنى بېكىتتى. كۆپلىگەن تۈنەۋۋەر كوممۇنىستلار ئاساسىي قاتلام مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ مۇھىم خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتى. قىرغىز رايونلىرىدا بولسا مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان كوممۇنىستلار بىلەن يەرلىك ئىلغار كىشىلەر بىرلىكتە خىزمەت

ئىشلىدى. ئۇلار خەلقنىڭ غەمىنى ئويلاپ، ئادالەتلىك بىلەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. قىرغىزلار چېگرا جايلىرىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەرلەردە كۆپ ھاللاردا توپىلاڭ بوپ-لۇپ تۇرۇش تۈپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى ئېغىر دەرىجىدىكى قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن ھەمدە مەدەنىيەت - مائارىپ جەھەتتە بەكمۇ ئارقىدا قالغان ئىدى. شۇڭا ئىسھاقبەگ بۇ ئەھ-ۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە تۆۋەندىكى تەلەپلەرنى قويدى:

(1) كەمبەغەللەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىش؛

(2) قىرغىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مەلۇم ساندىكى قىرغىز مەكتەپلىرىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تولۇق تەمىنلەش؛ ئوقۇغۇچىلارنى ياتاقلاشتۇرۇش، قەشقەرگە بىر قىرغىز باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ بېرىش بىلەن بىللە يۇقىرى مەكتەپلەرگە قىرغىزلاردىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش؛

(3) يەرسىز كەمبەغەل چارۋىچىلارغا يەر ۋە باشقا ياردەملەرنى بېرىپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا تەشكىللەش؛

(4) كونا ئۇلۇغچاتتىكى يېرىم ناھىيىنى قىزىل ئۆيگە كۆچۈرۈپ كېلىپ، پۈتۈن ناھىيىگە ئايلىندۇرۇش بىلەن خەلققە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ۋە باشقىلار...

شېڭ ھۆكۈمىتى ئىسھاقبەگنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن بىر نەچچە مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. ئىسھاقبەگ بۇ ئىشنى قەشقەر قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورۇنلىشىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۈستىدىن نازارەت ۋە رەھبەرلىك قىلىپ تۇردى. قىر-

غىز ئۇيۇشمىسى بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم تەشكىللىپ ۋە پىلانلارنى تۈزۈپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن 4000 تۇياقتىن ئارتۇق قوي، 200 تۇياقتىن ئارتۇق ئۇي كالا ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى سېتىۋېلىپ، ھەر بىر كەمبەغەل ئائىلىگە 20 - 30 تۇياقتىن چارۋىنى ھەقسىز تارقىتىپ بەردى. ئۇندىن باشقا يەنە بىنەم يەر ئېچىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى كەمبەغەللەردىن 100 دىن ئارتۇق ئائىلىنى شۇ يېڭى ئېچىلغان جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەر ئائىلىگە بىر جۈپتىن قوش كالىسى، ساپان ۋە 20 تۇياقتىن قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. كونا ئىزلۇغچاتقا 300 ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، قىزىل ئۆيگە 500 ئوقۇغۇچىسى بار بىر مەكتەپ سېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ياتاقلاشتۇرۇش بىلەن ئىككى مەكتەپتىكى 800 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممە راسخوتلىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىنلەندى. قەشقەرگە بەش سىنىپلىق 300 ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، راسخوتنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەتتىن، ئاز بىر قىسمى قىرغىز ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تەمىنلەندى. ئاقتو، قاراجول رايونلىرىدا ھۆكۈمەت ۋە قىرغىز ئۇيۇشمىسى ھېسابىدا بىر قانچىلىغان باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش شەرتى بويىچە يۇقىرى مەكتەپلەرگە كۆپ ساندا قىرغىز ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن قىرغىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت-مائادى رېپ ئىشلىرى بۇرۇنقىغا قارىغاندا زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەشكە باشلىدى.

ئىسھاقبەگ شۇ ۋاقىتلاردا شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت بىلەن دوست بولغانلىقىغا ۋە سوۋېتنىڭ شېڭ ھۆكۈمىتىگە تۇتقان

پوزىتسىيىسىگە قاراپ، شېڭ شىسەيگە قارىتا باشقىچە كۆز قاراشتا بولمىغان ئىدى. ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ئىسھاقبەگكە قارىتا ئەندىشىسى كۈچىيىپ، ئىسھاقبەگنى يوقىتىش نىيىتىنى قانداق قىلىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپ باش قاتۇرغان ئىدى. نەتىجىدە بارلىق قۇۋلۇق - شۈملۈق ۋە ئالدامچىلىق سىياسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئالدى بىلەن كۈچنى پارچىلاپ تاشلاش چارىسىنى قوللاندى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىسھاقبەگكە قاراشلىق خوتەندىكى بىر تۈەن بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر چېگرالىرىنى ساقلاۋاتقان تۈەننىڭ بىرىنى خوتەن سىلىڭبۇسىنىڭ قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ، «6 - بىيەنچا دۈي (چېگرا چارلاش ئەترىتى)»، يەنە بىرىنى قەشقەر سىلىڭبۇ قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ، «7 - بىيەنچا - دۈي» دەپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىسھاقبەگنىڭ قېشىدا پەقەت بىرلا تۈەن قالدى.

ئارقىدىنلا شېڭ شىسەي ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كوماندىرلىرىنى يېڭى ئورۇنلاشتۇرغان تۈەنلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋەردى. تۈرلۈك بانىلار بىلەن كونا كوماندىرلارنى بوشاتتى. شەرت - شارائىت پىشپ پېتىلىگەندىن كېيىن، 1940 - يىلى ئىسھاقبەگنى ئۆرۈمچىگە چاقىرىپ تاماققا ئېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلاجىسىز قالغانلىقتىن بىر مەزگىل ئۈرۈمچىدە توختىپ تۇرۇپ، كېيىن ئىلى قازاق - قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەپ ئىلىغا ئەۋەتتى. شۇ يىلى قەشقەردىكى 35 - تۈەن تارقىتىۋېتىلدى.

شۇ چاغدا ئىسھاقبەگ شېڭ شىسەينىڭ قارا نىيىتىنى سېزىپ، ئۇنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسىگە، سوۋېتكە قارشى مەي-

دائىدا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق بىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئىسھاقبەگىنىڭ شىنجاڭدا (ئىلىدا) تۇرۇۋېرىشى خەۋەرلىك ئەھ-
ۋال بولۇپ قالدى.

ئىسھاقبەگى قايتا - غايىتا ئويلىنىش ئارقىلىق ئاخىر-
رى بۇ جايدا تۇرۇۋەلگەندىن كۆرە سوۋېتتە دۆتۈپ، سوۋېت-
نىڭ ياردىمىگە يۆلەنىپ خەلقنىڭ دۈشمەن چاڭگىلىدىن
ئۆتقۇزۇۋېلىشنىڭ پايدىلىق شارائىتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەت-
تى. شۇنىڭغا ئاساسەن ئۇ 1943 - يىلى ياز ئايلىرىدا ئەھ-
مەت دېگەن كاتىپى بىلەن بالىسىنى ئېلىپ، بىر ھەپتىگە
يېقىن جاپالىق يول يۈرۈش ئارقىلىق بىخەتەر ھالدا سو-
ۋېت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەن.

ئوسمان ئېلى توغرىسىدا ئەسلىمە

مەھمەد تۇرسۇن

1931 - يىلى قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنى قاتتىق چۆ-
چۈتتى. 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىمۇ قوزغىلاڭ كۆ-
تۈرۈلۈپ، تاكى كورلىغىچە قانات يايدى. تۆمۈر ئېلى
(دەسلەپتە تۆمۈر تۈەنچاڭ دەپ ئاتىلاتتى) كورلىدىن جەنۇ-
بىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى.
بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىنىڭ دىۋىزىيە
باشلىقى جىن شۇجى (جىشۈرېننىڭ 4 - ئىنىسى) قورقۇپ كې-
تىپ دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر دوتەيى
ماشياۋۇ (مادوتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە دىۋىزىيە باش-
لىقى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر ئېلى كۇچا، باي، ئاقسۇنى
ئېلىپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇراتتى.
مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مادوتەي ئۆزىنىڭ خەنزۇ، خۇي-
زۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان مىڭغا يېقىن ئادىمىنى
تەشكىللەپ، ياك چىڭمىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى تۈەنچاڭ
قىلىپ، تۆمۈر ئېلىنى توساش ئۈچۈن مارالبېشىغا ئەۋەتتى.
نەتىجىدە ئۇلار تۇمشۇق دېگەن جايدا 47 كۈن قاتتىق ئې-
لىشىپ. ھۆكۈمەت ئارمىيىسى كۆپ چىقىم تارتتى ھەمدە

تۆمۈر ئېلىگە ۋەكىل ئەۋەتسە، ئۇرۇش توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما تۆمۈر ئېلى ئۇلارنىڭ ھىلى - نەيرىمىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرمىۋەردى.

1933 - يىلى 3 - ئايلاردا مادوتەي ئۇچتۇرپان قاقشال يولىنى توساش ئۈچۈن سۇغۇن چارۋىسى (قاراۋۇللۇق ئورنى) غا ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى قەشقەر دوتەي يامۇلىدا نەزەربەنتتە ئىدى. مادوتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە قىرغىزلاردىن تەركىب تاپقان 400 ئەسكەرنى تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا چىڭ توڭلىنىڭنى يىڭجاڭ (چىڭ ئەسلى قەشقەر كۈنىشەھەرگە قاراشلىق تويۇن دېگەن جايدىكى چازىدا تۇرىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدا چىڭ لويە دەپ ئاتىلاتتى. مۇشۇ قېتىمدا ئۇ تويۇن، تېرە ۋە قىزىلئۆي قاتارلىق جايلاردىكى قىرغىزلاردىن 200 ئەسكەر ئالغان)، ئوسمان ئېلىنى نەزەربەنتتىن بوشۇتۇپ لېنجاڭلىققا تەيىنلەپ سۇغۇنغا ئەۋەتىدۇ. (سۇغۇن ئاتۇشتىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان تار جىلىڧىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇندىن بېرى ئەسكەر تۇرۇپ كېلىۋاتقان چازا ئىدى). ئوسمان ئېلىنىڭ قول ئاستىدا ئورازبېك، ئابلايېك، توختىبېك قاتارلىق بىرقانچە داڭلىق سەركەردىلەر بار ئىدى. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىجاڭ بىلەن مادوتەي ئەۋەتكەن ياك تۇەنجاڭنىڭ مارالبېشى تۇمشۇقىدا سوقۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلايدۇ ھەمدە قول ئاستىدىكى ئابلايېك، توختىبېك ۋە ئورازبېكلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مادوتەيگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۆمۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تۆمۈر سىجاڭغا خەت ئەۋەتىدۇ. نەتىجىدە تۆمۈر سىجاڭ بۇلارنىڭ ئىسە

ھانىنى ناھايىتى قىزغىن قوللاش بىلەن بىرگە، ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ بىر بايراق ئەۋەتىدۇ. 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى كېچىسى ئوسمان ئېلى قول ئاستىدىكى ئابلا بەگ، توختى بەگ ۋە ئوراز بەگلەر بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ، تاغغا يېقىن چىڭ توڭلىڭ ئەسكەرلىرى ياتقان گازارمىنى قورھىۋېلىپ، ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار قورھاۋدىن قېچىپ چىقىپ كېتىشكە ئامالسىز قېلىپ، قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ ھەم قوراللىرىنى تامامەن تاپشۇرىدۇ.

3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش شوتارى بىلەن ئاي يۇلتۇزلۇق بايراق كۆتۈرۈپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن قەھقەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىدۇ. ھۇ ۋاقتتا ئەيسا، سۈيۈندۈك قاتارلىق تۆت - بەشىمىز ئۇلارغا سويۇپ بېرىش ئۈچۈن قوي ئېلىپ توغرا سۇغا بارساق، ئۇ كۈنى ئەتىگەندە ئوسمان ئېلى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەھقەر تەرەپكە يۈرۈپ كەتكەن ئىكەن. شۇڭا بىز ئۇلار بىلەن توغراسۇدا كۆرۈۋەلىمەي قالدۇق. ئۇ جايدا خېلى كۆپ ئادەملەر بار ئىكەن. ئۇلار ئوسمان ئېلىنى ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۆيلىرىگە قايتىش ئالدىدا قاراجول، جايئۆپە، چىمقورغان، تەنگىتار قاتارلىق بەش بەگلىكتىن كەلگەن بەگ ۋە ئاقساقاللار ئەسكەرلەرگە كەتكەن قوي ۋە ئوزۇق - تۈلۈكنى ھېساب قىلىپ، ھەرقايسى بەگلىكلەرگە تەقسىم قىلىمىز دەپ توغراسۇدا بىر كېچە قونۇپ قالدى. بىزمۇ شۇلار بىلەن بىللە قونالغۇدا بولدۇق. ئۇلار ئۆز ئارا پاراڭغا چۈشتى. چىمقورغاندىن توختى بەگ دېگەن كىشى كەلپىنگە بېرىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھ-

ۋالىنى ئاڭلاپ كەلگەنلىكىنى، قىرغىزلارنىڭ چىڭ لويەنى
 ئۆلتۈرۈش قارارىغا كەلگەندىن كېيىن قۇيۇن ئەيسانىڭ
 (قۇيۇن - ئۇنىڭ لەقىمى) چىڭ لويەنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن-
 لىكى، قالغان خەنزۇلاردىن قورال تاپشۇرۇشقا قارشىلىق
 قىلغانلاردىن ئۈچ - تۆتتىن ئېتىپ تاشلىغانلىقى توغرىسىدا
 سۆزلەپ بەردى. شۇ ۋاقىتتا جاي تۆپىدىن سالايبەگ دېگەن
 كىشى ئوسمان ئېلى بىر قىمارۋاز ئىكەن، ئۇنىڭ ھەربىي
 باشلىقلىققا (تۇڭلىڭلىققا) سايلىنىشى توغرا بولمىدى، تېرەك
 تىن ئابدۇللا بەگنى ياكى چىققورغاندىن قۇربانبەگنى ساي-
 لىسا ياخشى بولاتتى دېدى. بەزىلەر ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى قۇۋۋەتلىپ
 بۇ ئىش زادى توغرا بولمىدى دېسە، يەنە بەزىلەر ئوسمان
 ئېلى ھەربىي باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچمەن، ئەكسىيەتچى-
 لەرگە قارشى كۆرەش قىلىمەن دەپ ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇ-
 نىڭ ھەربىي باشلىق بولۇشىغا سالاھىيىتى توشىدۇ، دېيىشتى.
 شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىكنىڭ مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىشى ئار-
 قىلىق ئوسمان ئېلى رەسمىي ھالدا تۇڭلىڭلىققا بېكىتىلدى.
 ئوسمان ئېلى تۇڭلىڭ بولغاندىن كېيىن چىڭ لويە
 (چىڭ دېسەڭ) نى ئۆلتۈرۈپ، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى قوز-
 غىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىسلام ئېچىش مەقسىتىدە ئاي يۇلتۇزلۇق
 بايراقنى كۆتۈرۈپ، سەپ - سەپ بولغان ئەسكەرلىرىنى باغلاپ
 زور ھەيۋەت بىلەن ئاستىن ئاتۇشنىڭ شورۇقى يېزىسىغا كى-
 لىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەمچە مىڭلىغان ئاھالە بۇلارنى داڭا -
 دۇمباق، كارناي - سۇنايلار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قىزغىن
 قارشى ئالىدۇ. ئۇ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، خەلققە:
 «بىز ئىسلام ئېچىپ ئەكسىيەتچىلەر ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ،
 خەلقنى ئېشىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئويۇشتۇق،

بۇ گۆرەشكە قاتنىشىشنى خالىغانلارنى سېھىمىزگە قاتنىشىش
 نى چاقىرىمىز » دەپ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق ئېلىپ بارىدۇ.
 يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، يۇقىرى قاتلام مەسۇت-
 ۋەلىرىنى، تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنى يىغىپ ھەر خىل
 سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىپ، بۇ يولدا ھەممە بىردەك
 ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۆرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ.
 زالىم ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدە يۈرگۈزۈ-
 ۋاتقان دەھشەتلىك زۇلۇمدىن غەزەپ - نەپرەتلىرىنى ئىچىگە
 سىغۇرالمىي تۇرغان خەلق، ئوسمان ئىبلى باشچىلىقىدا
 قىرغىز ئەمگەكچىلىرى قوزغىغان ھەرىكەتكە قىزغىن ئاۋاز
 قوشىدۇ. ھەممە بىردەك ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ،
 نۇرغۇن كىشىلەر ئەسكەرلەر ئۈچۈن مېنىشكە ئات، ئىشلىتىش
 كە پۇل ۋە خىلمۇ - خىل ماددىي نەرسىلەرنى ئانە قىلىدۇ.
 بولۇپمۇ تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى،
 زەيدىن كارۋان، كىچىك ئاخۇن، ئابدۇللا ئاخۇن، سەلەي
 ھاجى، ئىدرىس قاتارلىق كىشىلەر بۇ ھەرىكەتنى قىزغىن
 قوللاپ، ئۆزلىرى مال - پۇل چىقىرىپ دەسلەپتە بىر لېۋەن،
 كېيىن بىر تۈەن ئەسكەر توپلاپ ئوسمان ئىبلى قوشۇنىغا
 قاتناشتۇرىدۇ. بۇ تۈەننىڭ كادىرلىرى ئوسمان ئىبلىنىڭ يې-
 نىدىكى يېقىن ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، بۇ تۈەن
 ئەڭ ئىشەنچلىك تايانچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
 ئامما ئىچىدە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىنى ئىشلەپ، ھەربىي
 كۈچلەرنى كېڭەيتىپ، ھەربىي تەلىم - تەربىيىنى مۇستەھكەم-
 لەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئوسمان ئىبلى ئۈستۈن ئاتۇش،
 تاقۇت، ئۈچ، مىراۋان قاتارلىق جايلاردا ھەربىي مەشىقلەر-
 نى كۈچەيتىپ ۋە تەرتىپكە سېلىپ، زۆرۈر تېپىلغاندا

ماق ئۈچۈن ئۇلارنى قەشقەر شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىغا
 بېرىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە تېگىپ بېقىش، ھەربىي كۈچ-
 لەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئاممىنى قوزغاپ ئادەم كۈچ-
 ىنى ئۇلغايتىش ... قاتارلىق ئىشلارغا سالاتتى. شۇ يىلى
 5 - ئاينىڭ $\times \times$ كۈنى سەھەردە ئوسمان ئېلى پۈتۈن ئەس-
 كەرلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆت دەرۋازىسى-
 دىن بىراقلا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ چۈشكىچە بولغان ئارىلىقتا
 شەھەرنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى. ئەسلىدە ئوسمان ئېلى-
 نىڭ ئەسكەرلىرىدە قورال - ياراق كەمچىل ۋە ئەسكەرلەر-
 نىڭ ھەربىي تەلىم ئېلىشى يېتەرسىز، تەجرىبىسى كەم،
 توپ - زەمبىرەك قاتارلىق ئېغىر قوراللار بولمىغان ئەھۋال
 ئاستىدىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت تەييارلىق كۆرۈپ مۇدا-
 پىئەلىنىشىنى مۇستەھكەم ئىشلىگىنى ئۈچۈن ئەكسىيەتچىلەرنىڭ
 ئۇۋىسى بولغان قەشقەر كۈنئەشەھەرنى يېرىم كۈنگە يەتمىگەن
 قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئوڭۇشلۇق ھالدا ئىشغال قىلدى.
 «قەيەدە ئېزىلىش بولمىدىكەن، شۇ يەردە ئېزىلىشكە
 قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچلۈك بولمىدۇ» دېگەندەك، قەشقەر
 خەلقى ماتېتەي، ماشياۋۇ قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ جەب-
 رى - زۇلمىنى يەتكۈچە تارتقانلىقى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىت
 تا قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالىنى
 ئانچە - مۇنچە ئاڭلاپ، شۇنداق بىر قوزغىلاڭنىڭ بۇ يەر-
 دىمۇ كۆتۈرۈلۈشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتقان بىر
 پەيتتە، 1933 - يىلىنىڭ 3 - ئېيىدا ئوسمان ئېلى باش-
 چىلىقىدىكى قىزغىن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىسلام ئېچىش شوئارى
 ئاستىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان ھەرىكىتى پارتلىدى.
 قىزغىزلارنىڭ توغرا سۇدىن باشلىغان بۇ ھەرىكىتى، باشتىن-

ئاخىر كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسى ۋە قوراللىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. قوزغىلاڭ باشلانغان كۈندىن تارتىپ قوزغىلاڭچىلار قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان كۈنگە قەدەر، ئوسمان ئېلى قوشۇنىغا قوشۇلغان ئەسكەرلەر سانى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ باردى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلاڭنى قوللاش قىزغىنلىقى كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەدى. بولۇپمۇ قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىنغان كۈنى قەشقەرنىڭ يېقىن ئەتراپتىكى ھەممە يېزىلىرىدىن ئۆزلۈك-دىن پىدائىي بولۇپ كەتمەن، كالتەك، چۇماقلىرىنى كۆ-تۈرۈشۈپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىللە شەھەر ئۇرۇشىغا قاتناش قانلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ سېپىلىدە تۇرۇپ يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقىغا قارشى كەتمەن، گۈرچەكلىرى بىلەن سېپىلىنى قېزىپ يول ياساپ، قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئاتلىق سېپىلىغا چىقىشىغا يول ھازىرلاپ بەرگەنلىكتىن ئەكسىيەتچى كۈچلەر تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇپ، قەشقەر شەھىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئوڭۇشلۇق ئىشغال قىلىندى. شۇ كۈنى ئامما تەرەپتىن:

سېپىلگە چىققۇق ئات بىلەن،
سەۋەبى قازغان ئامما بىلەن
ئوسمان پاشا ئۇلارنى،

يەنە پاشا قىلۇنغا كەتتى بۈگۈن قان بىلەن، دەپ قوشاق توقۇلغان.

ئەگەر قەشقەردىكى ئېزىلگەن ھەر مىللەت دېھقان - چارۋىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلى - كۆكسىدە ساقلاشقان

ھەزەپ - ئەپەرەتلىرىنى ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىدە ئىپادىلەپ، ئەكسىيەتچى قوراللىق كۈچلەرنىڭ يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقىغا قارىماي، بىرىنىڭ ئىزىنى 10 بېسىپ قوراللىق كۈچلەرنىڭ سېپىگە ئاتلىق چىقىشىغا يول ئېچىپ بەرمىگەن بولسا، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇنداق تېز ئىشغال قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئوسمان ئېلى قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىق تۆھپىسى بىلەن قەشقەر خەلقى ئالدىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئاممىسى ئۇنى «ئوسمان پاشا» دەپ ئاتىدى.

لېكىن ئوسمان ئېلى يۇقىرى نام، مەنسەپ، ئابرويغا ئىگە بولۇشى بىلەن كۈرەڭلەپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن بولغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ چىرىكلىشىپ، ئويۇن - تالاش، ماشا، كەپپى - ساپا، ئەيشى - ئىشرەت بىلەنلا بولۇپ كەتتى. ئۇ 100 گە يېقىن ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرگە قىزىل ۋە كۆك دۇخاۋىلاردىن كىيىم كىيىدۈرۈپ، ھەممىسىگە 11 ئاتار مىلتىق ئاستۇرۇپ، يامۇلغا كىرىپ - چىقىشتا ھەيۋە قىلىپ مىلتىق ئاتىدىغان، بىكار ۋاقىت تاپسىلا تاغقا چىقىپ ئوغلاق ئويىنايدىغان بولىدىغان ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭدا ئېزىلگەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى، ئىستىقبالى ئۈچۈن داۋاملىق ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت توغرا يېتەكچى ئىدىيە بولىغانلىقى ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار ئۈستىدە ئويلىنىش بولىدى ھەم بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭدا فېئودال، خوراپاتلىق، شەخسىيەتچىلىك ئىدىيە

كۈچلۈك بولۇپ، ئىلغار تەرەققىيپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى
كۆرمىگەن. مەملىكەت ئىچىدىكى يېڭى ۋەزىيەتنى، بولۇپمۇ
سوۋېت سوتسىيالىستىك ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئوتتۇرىغا چىقىپ، مار-
كسىزم - لېنىنىزم ھەقىقىتىنىڭ ئىلھامى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىدا ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەرنىڭ
ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى قوزغىلاڭلىرى ئارقا - ئارقىدىن
كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى چۈشەنسەي. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خەلق
ئاممىسىنىڭ ئۈمىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا داۋاملىق
ئىزدىنىش، ئىنقىلابنىڭ توغرا يولىدا داۋاملىق مېڭىش،
ئۆزىگە توغرا ئىدىيىۋىي يۆلەنچۈك تېپىش جەھەتلەردە
ئويلىنىپمۇ قويمىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەتراپىدا
بىللە يۈرگەن بەزى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر «بىزگە يۆلەن-
چۈك بولمىسا، ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارالمايمىز،
باشقىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كېتىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن
سوۋېت ئىتتىپاقىغا يۆلەنشىمىز لازىم، بىز قەشقەردىكى
سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايلى» دەپ تەكلىپ
بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ تەكلىپلەرنى رەت قىلدى
ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش تۇتتى. ھەتتا ئۇ «قىرغىز
بولسلا ماڭا ئەسقاتىدۇ» دېگەن ئىدىيە بىلەن سوۋېت
ھۆكۈمىتىگە قوراللىق قارشى چىقىپ قېچىپ كەلگەن جا-
نئەك قازى، ئابدۇخالىق، ھادى، قوشمات قاتارلىق قىرغىز
باشمىچىلارنى ئۆز تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى قوراللان-
دۇردى ۋە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئىشلەتتى. يەنە بىر
تەرەپتىن باشقا ئىلغار كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ۋە
بۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز تەسىر - دا-

ئىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئورنىغا ئۇلاردىن نارازى بولۇپ چەتكە قاقتى. مەسىلەن: تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن «قەشقەرنى مەن ئىشغال قىلغان تۇرسام، تۆمۈر سىجاڭ مېنى كۆزىگە ئىلمىدى» دەپ نارازى بولۇپ، تاغقا چىقىپ تاماشا قىلدى. تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇلارنى ئۆز يېنىغا تارتماي چەتكە قاقتى. بولۇپمۇ ئۆزىگە قاراشلىق قىرغىز ھەربىي باشلىقلار بىلەن بولغان زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلماي ۋە ئۇلار بىلەن مەسىلەتلەشەي ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى كۈچلۈك قوزغىدى.

ئوسمان ئېلى قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ لوي، تۈەن، ليەن، پەيلەرگە ئايرىپ، ئوراز سامسالنى لۈيىجاڭلىققا، ئىساي، ئابدۇللا بەكلەرنى تۈەنجاڭلىققا بەلگىلەپ ھەربىي تەلىم - تەربىيىنى كۈچەيتتى ۋە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى مۇچىڭ تۇتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەلگەن قىرغىز باسمىچىلارنى ئۆز قاتارىغا كىرگۈزۈپ قوراللاندىرۇپ، تېگىشلىك ئورۇن ۋە ئابروىغا ئىگە قىلدى. ئوسمان ئېلى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بىر ئاي ئۆتمەستىنلا تۆمۈر سىجاڭ، مازىخۇيلار قەشقەرگە كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ ۋالىسى مەھكىمىسىگە، مازىخۇي يېڭىشەھەرگە چۈشتى. شۇ ۋاقىتتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن مازىخۇي ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆمۈر سىجاڭ بىلەن مازىخۇي ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنى سىلىڭ ۋە باش قوماندان

دان دەپ ئاتاپ، ھەممە ئىشنى ئۆز ئالدىغا تارتىپ باش قۇردى. تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، تۆمۈر سىجاڭ باشچىلىقىدىكى قوراللىق كۈچ، مازىخۇي باشچىلىقىدىكى قوراللىق كۈچ، ئوسمان باشچىلىقىدىكى قوراللىق كۈچ، ئۆزبېك قوراللىق كۈچلىرى قاتارلىق قوراللىق كۈچلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرغان بىر تۇتاش قوماندانلىق بولماي، ھەرقايسى ئۆز نەپسىگە چوڭ تارتىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىنىلا كېڭەيتىشنى ئويلايدىغان بىر ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بولۇپ دەم ئېلىشنى پانا قىلىپ، بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى باھلاپ ئۆز يۇرتى قىزىل ئۆيگە تاماشىغا چىقىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر سىجاڭ مازىخۇينى يېنىغا تارتىپ ئوسمان ئېلىنى يوقاتماقچى بولۇپ، مازىخۇيغا «ئوسمان ئېلى قاچتى، بۇنى قوغلاپ تۇتۇش كېرەك» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۆزى كىچىك ماشىنا بىلەن لىڭگەر دېگەن يەرگە چىقىپ، مازىخۇي ئەسكەرلىرىگە «سىلەر ئوسمان ئېلىنى تۇتماي قاپۇرۇۋېتىپسىلەر» دەپ چالۋاقچىلاردا، مازىخۇينىڭ ئەسكەرلىرى «ئۆزەڭ تۇتالماي، بىزنى ئەيىپلەمەن» دەپ، تۆمۈر سىجاڭنى ئىككى قۇر گۈەنى بىلەن بىللە ئېتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مازىخۇي ئەسكەرلىرى قەشقەر كونىشەھرىنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ، سېپىلنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ۋە باشقا قوراللىق كۈچلەر مازىخۇي ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، چېكىنىپ دۈرەلمەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇنى بەزىلەر ئوسمان ئېلى ئۆزى

كەلدى دېسە، يەنە بەزىلەر قەشقەر خەلقى نامىدىن
 چاقىرىپ كېلىندى دەيدۇ. مەيلى قانداقلا بولسۇن،
 ئوسمان ئېلى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مازىخۇي ئەسكەر-
 لىرى بىلەن بىر نەچچە كۈن قاتتىق سوقۇشۇپ، ئۆز ئىنىسى
 ئۆمەر (ئەر دارىن) باشلىق 30 دىن ئارتۇق ئاممىنى قۇر-
 بان قىلىپ، مازىخۇي ئەسكەرلىرىنى شەھىرىدىن قوغلاپ
 چىقىرىپ، شەھەرنى قايتا تىنچلاندۇرىدۇ. لېكىن ئوسمان
 ئېلى قەشقەرنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى
 نى توغرىسىدا تۆمۈر سىجاڭنىڭ قالغان كىشىلىرى ۋە باشقا
 كۈچلەر بىلەن مەسلىھەتلىۋېلىدۇ. ھەتتا ئۆز قارىمىقىدىن
 كى ئوراز لۈيچاڭ، ئىساي قاتارلىق ھەربىي باشلىقلار
 بىلەنمۇ مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن ھادى
 پانسات دېگەننى ئۆز ئورنىغا ۋاقىتلىق قوماندانلىققا بەل
 گىلەپ قويۇپ، ئىنىسىنى ئۆز يېرىگە دەپنە قىلىپ دەپ
 قىزىلىۋېتىپ كېتىدۇ. بۇ ئىشقا ئوراز سامالى
 نارازى بولۇپ: «مەن لۈيچاڭ تۇرسام، مېنى ئۆز ئورنىغا
 قويماي سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن ئادەمگە پۈتۈن شەھەرنى
 تاپشۇرۇپ كەتتى» دەيدۇ. ھادى پانسات ئوسمان ئېلىنىڭ
 ئورنىغا ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغاندىن كېيىن، جانىبەك قازىنى
 سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىشنى ئويلاپ، بەزى سورۇنلاردا: «جانىبەك
 قازى ئاتامنى سوۋېتكە قورالغا ساتساق» دېگەن سۆزلەرنى
 قىلىپ يۈرىدۇ، دەپ ئۇنى قارىلايدۇ. بۇنى جانىبەك قازى
 ئاڭلايدۇ، جانىبەك قازى سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسىم
 چىلار ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بىر ئاي
 ئىچىدىلا سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن قىرغىز باسىمچىلار باش-
 لىقلىرىنى ھەم يۈسۈپچان قۇربېشى قاتارلىق ئۆز بەك باس-

مەھپەلەلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، «ھادى بىزنىڭ ئىچىمىزگە كىرىپ
 گۈزۈلگەن سوۋېت ئىشپىيىۋى، ئۇ ئوسمان ئېلى بىلەن بىر-
 لىشىپ، بىزنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتۇپ بېرىپ قوزال ئال-
 ھاقچى» دەپ ئۇلار بىلەن ھادىنى ئۆلتۈرۈشكە مەسلىھەت
 بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئوراز دۇيچاڭ، ئىساي، ئابدۇللا
 بەگ، چىپاق قازى قاتارلىق قىرغىز باشلىقلارغا «ئوسمان ئېلى
 سىلەرنى دۈشمەن كۆرۈپ، سىلەر تۇرغان يەردە سىلەرگە
 مەسلىھەت سالمايدى. سىز ئوراز دۇيچاڭنى ئورنىغا قوماندان
 قىلىپ قويماي، سوۋېت ئىشپىيىۋى ھادىگە قەشقەرنى تاپشۇ-
 رۇپ كەتتى» دەپ ئۇلارنىڭ ئارازلىقىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭمۇ
 ھادىنى ئۆلتۈرۈشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلىۋالىدۇ. ئاندىن
 كېيىن ئۇ «ھادى دېمىزغا قارشى پامان ئىشلارنى قىلدى»
 دېگەن بەئىنامنى چاپلاپ، ئابدۇخالىق دېگەن يەنە بىر با-
 «چىلار باشلىقى ئارقىلىق ھادىنى ئاستۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، كال-
 لىسىنى ھېيتكارغا ئاسىدۇ. ھادى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن
 ئوراز، ئىساي قاتارلىقلار ئوسمان ئېلىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،
 ئۇنى سۈرگۈن قىلىشقا مەسلىھەتلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار
 يۈسۈپجان قۇربېشى قاتارلىق ئۆزبېك قوراللىق كىشىلىرىنى
 ئەۋەتىپ، ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇپ قەشقەرگە ئېلىپ
 كېلىدۇ ھەم ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ۋە يېنىدىكى يېقىن
 كىشىلىرى بىلەن 1933 - يىلى 11 - ئايدا قاغىلىققا سۈر-
 گۈن قىلىدۇ. ئورنىغا ئوراز سامسالى سىجاڭ، ئىساي لۇيچاڭ
 بولىدۇ. كېيىن ئوراز سامسالى ساۋۇت داموللىنىڭ «شەرقىي
 تۈركىستان ئىستىقالىيەت جۇمھۇرىيىتى» گە قاتنىشىپ، دۆلەت
 مۇداپىئە مىنىستىرى بولىدۇ. ساۋۇت داموللا 1934 - يىلى
 1 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كەلگەندە قولغا ئېلىپ

ئىدى. «ھەرقىي ئۈرگىستان ئىستىقاليەت جۇمھۇرىيىتى» مۇ
شۇنىڭدىن باھالاپ ئەمەلدىن قالدۇ. ئوراز ما جۇڭيىڭنىڭ
ئەسكەرلىرى بىلەن بىر ئاز سوقۇشۇپ قىزىل ئۆيگە قىپچىپ
كېتىدۇ. جانىبەك قازى ئۆز كىشىلىرى بىلەن تاشقورغان
ئارقىلىق پاكىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەر بولسا لۇسلىڭ،
مامۇت سىجاڭلارنىڭ ئىلىكىدە قالىدۇ. ئوسمان ئېلىنىڭ
قىرغىز ئەسكەرلىرى ئۆز جايلىرىغا تارقاپ كېتىدۇ.

ئىسماقېلەگەنىڭ ئوسمان ئېلىغا زەربە بېرىشى

ئوسمان ئېلى قاغىلىققا سۈرگۈن قىلىنىپ، 1934 - يىلى
3 - ئايغىچە شۇ يەردە تۇرىدۇ. ئۇ شۇ يىلى 4 - ئايدا
7 - 8 كىشىسى بىلەن پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئول
تۇراقلاشقان رايونىغا يېقىن ئاق دالا دېگەن يېرىدىكى
توغتېبەك، قۇربانبەك دېگەن قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۆيىگە
كېلىدۇ. ئوسمان ئېلى سۈرگۈندىن بوشانغاندىن كېيىن،
نېمە ئۈچۈن ئۆز يۇرتى قىزىلسۇيىگە بارماي بۇ جايغا
كېلىدۇ؟

جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرى ئىچىدە چوڭ باغىش دېگەن
قەبىلە كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ قەبىلە ئىچىدە ئاس-
قالى، قانداۋاز دېگەن ئىككى قەبىلە بار. پەيزىۋات ناھىيى-
سىگە قاراشلىق بەش بەگلىك ئىچىدە قارا جۇل، جايى-
دۇبە، تۈگۈر مىتى، قوراملىق دېگەن جايلاردا ئاسقالى
قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. قەشقەر كۈنئەھەرگە تەۋە قىزىل-
ئۆي، كەڭسۈەر، تويۇن دېگەن جايلاردا قانداۋاز قەبىلى-
لىرى ئولتۇراقلاشقان. ئوسمان ئېلى مانا مۇشۇ قەبىلىدىن
ئىدى. ئاسقالى قەبىلىسى ئىچىدە توختىبەك يۇقىرى ئاب-

روپغا ئىگە. ئاكا - ئۇكا قۇربانبەگلەر ئۆز ۋاقتىدا بىر نەچچە كىشى بىلەن سوۋغا - سالام ئېلىپ ئوسمان ئېلىنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىنى مۇبارەكلەپ، «سىزنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىڭىز بىز ئۈچۈن باغىش قەبىلىسىنىڭ شەرىپى» دەپ، قەبىلە تۇغقانچىلىقىنى بىلدۈرۈپ سالامغا بارىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئېلىنى ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ھەم قۇربانبەگلەر بىلەن «بىز بىر تۇغقان قەبىلىلىرىمىز، بىز ئۆز ئارا ياردەملىشىپ ياخشىلىق - يامانلىق ئىشلاردا بىللە بولىمىز» دەپ قۇرئان تۇتۇشۇپ دوست بولۇشىدۇ ۋە ئۇلارغا ئات مىنگۈزۈپ، تون كىيگۈزۈپ ئۈزىتىدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ ۋاقىتتا ئۆز يۇرتى قىزىلتۆيگە بارسا ئۇنىڭ رە-قىبى ئوراز سامسالىمۇ شۇ يەردە بولۇپ، ئوسمان ئېلىنىڭ ئۆيىگە مەلۇم قوراللىق پايلاقچىلارنى قويغانىكەن. ئوسمان ئېلى يۇقىرىدىكى «ياخشىلىق، يامانلىقتا بىللە بولىمىز» دېگەن قەسەم بويىچە، قۇربانبەگنىڭ ئۆيىگە بار-سام چوڭباغىش قەبىلىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوراز سامسالىمدىن ئۆچ ئالامىشەم مۇمكىن، دېگەنلەرنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، قۇربانبەگ، توختىبەگلەرنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. قۇربانبەگ دەر-ھال ئادەم ئەۋەتىپ قاراجۇل، جايدۆبە، مەيدان قاتارلىق يەرلەردىكى بەگ، ئاقساقال، قەبىلە باشلىقلىرىنى چاقىرتىپ كېلىدۇ. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن ئوسمان ئېلى مەجلىس ئېچىپ «ئوراز سامسالى قاتارلىق كىشىلەر ماڭا زىيانكەشلىك قىلىپ، مېنى قاغىلىققا سۈرگۈن قىلدۇردى. خوجىنىم ياز ھاجى يەكەنگە بارغاندا مېنى چاقىرتىپ كېلىپ كۆ-رۈشتى. ئۆمەرگە سىز قەشقەرنى پاتىھە قىلغان ئادەم، سىز-نىڭ خىزمىتىڭىزنى خەلق ئۇنۇتمايدۇ. مەن سىزنى قوللاي

مەن، سىز قايتىپ بېرىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى يىغىپ قەش-
 قەرگە بېرىپ ماخمۇت سىجاڭ بىلەن بىللە ئىشلەڭ، سىز-
 گە زىيانكەشلىك قىلغانلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزىڭىز ھەل قى-
 لىڭ، دەپ ماڭا ئات، قورال پۇل ياردەم قىلدى ۋە بىر
 پارچە خەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ قولۇمغا يەنە بىر پارچە بۇي-
 رۇقمۇ يېزىپ بەردى. مەن رۇوز، ئىسايىلاردىن ئۆچۈمنى
 ئالمەن، ئاندىن قەشقەرگە بېرىپ ماخمۇت سىجاڭنىڭ يې-
 نىدا تۇرىمەن. ئاسقالى، قانداۋاز قەبىلىلىرى بىر ئاتىنىڭ
 بالىلىرى. مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا كەلدىم. قىرغىزلاردا
 «يىلتىزى بېرىپ قوشۇلار، شېخى بېرىپ تارىلار» دېگەن
 تەمسىلى بار. مەن ئوزار بىلەن بىرلەشكەندىم، ئاخىرى
 ئۇ ماڭا زىيانكەشلىك قىلدى. سىلەر بىلەن دادام بىر، سى-
 لەر ماڭا ياردەم قىلساڭلار دېگەن سۆزلەرنى قىلىدۇ. مەج-
 لىسىگە قاتناشقانلار «بىز سىزنى قوللايمىز ۋە بۇيرۇقىڭىز
 بويىچە ئىش كۆرىمىز» دەپ ئىپادە بېلدۈرۈشۈدۇ. يىغىن
 ئاخىرىدا قۇربانبەك، يېزىمىزدىن ئەسكەر بولۇشقا تىزىملانغان
 150 تىن ئارتۇق كىشىنىڭ ئىسمىنى ئوقۇپ، مانا مۇشۇ كىشى-
 لەر ئۆز ئاتلىرى بىلەن ئۈچ كۈنگىچە تەييار بولىدۇ، دەپ ئۆف-
 تۇردى. يەنە بىر ھەپتىدىن كېيىن ئەسكەرلىككە تىزىملان-
 غانلار جەم بولۇپ ئوسمان ئېلى، قۇربانبەگلەر زىخۇي، سا-
 ۋۇتبەگ، جۇما قاتارلىق ئۈچ كىشى تىۋەنجاڭ، دۇبانبەگ
 قاتارلىق ئىككى كىشى فۇتۋەنجاڭ دەپ ئېلان قىلىندى.
 بۇلار پەي - پەيلەرگە ئايرىلىپ 3، 4 كۈن ھەربىي تەلىم -
 تەربىيە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، 200 دىن ئارتۇق ئىسادەم
 بىلەن (مەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى «ئو-
 راز، ئىسايىلارنى يوقىتىمىز» دەپ ئۇلۇغچات ناھىيە تەرەپ

كە قاراپ يولغا چىقتى. 3 - كۈنى باي قۇرت دېگەن يەرگە بارغاندا، كونا يولدا ئىساي لۇيچاڭ 20 دەك ئىسا- دىمى بىلەن ئوسمان ئېلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەپۇ سوراپ قورال تاپشۇردى. شۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئېلى: «ئىساي! بىز بىر تۇغقان، بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى ئىدۇق. سەن يالغۇز ئۆيۈك مۇندۇز قەبىلىسىدىن چىققان ئوراز سامسالىغا ئەگىشىپ سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار بىلەن بېرىلىش مېنى سۈرگۈن قىلىدىكەن، سېنى مۇشۇ يەردە ئېتىۋەتسەم بولاتتى. قىرغىزلاردا «ئالدىڭغا تازىم قىلىپ كەل سە، داداڭنىڭ خۇنىدىن كەچ» دېگەن ماقال بار. سەن ئالدىڭغا ئەپۇ سوراپ كەپسەن، بۇنىدىن كېيىن بېرىلىشىپ ئىشلەيلى» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىساي «بىزنى جانىبەك قازى قاتارلىق باسمىچىلار ئوسمان ئېلى سىلەرگە ئىشەنمەيدۇ، بىر قەبىلە، بىر تۇغقان بولغان بىلەن سىلەرگە ئىشەنمەي، سوۋېت ئىشپىيىنى بولغان ھادىگە قەشقەرنى تاپشۇرۇپ كەتتى، دەپ بىزنى ئازدۇردى» دەپ يىغلاپ ئوسمان ئېلىنى قۇچاقلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى بىلەن ئىساي ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلغان بولدى. ئىساي ئوسمان ئېلى بىلەن بىرلەشتى. 2 - كۈنى چەلىئارت دېگەن داۋاندىن ئوتتۇپ قىزىلسۇيىنىڭ ئۇرۇك دېگەن يېرىگە بارغاندا، بىزنىڭ كېلەۋاتقىنىمىزنى ئاڭلىغان ئوراز سامسالى، ئاسىيەك، مامۇت لىيەنجاڭلار 50 تەك ئەسكىرى بىلەن قاراغانتۇ دېگەن تاغقا چىقىپ بىز بىلەن سوقۇشماقچى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق. ئوسمان ئېلى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئەتىگىنى تاش سەھەردىلا ئەسكەرلەرنى ئىستىروي قىلىپ، قاراغانتۇ تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ ئوراز قاتارلىقلارنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدى.

ئەسكەرلەر قوربان زىغۇي ۋە تۈەنجاڭلارنىڭ قۇماندانلىقىدا
تاغقا ھەر تەرەپتىن قورشاپ بېرىپ، ئورازلارغا، ھەممە
مىز قىرغىز توقسانلارمىز، سوقۇشمايلى، قان تۆكۈلمىسۇن،
سىلەرنىڭ ھاياتلىقلارغا كاپالەتلىك قىلىمىز دەپ ۋەكىل
ئەۋەتىپ خىزمەت ئىشلىدى. ئورازمۇ كۈچى يەتمەيدىغانلىق
قىنى بىلىپ، قوربان زىغۇيدىن ئۆزىنىڭ ھاياتىغا كاپالەت
لىك ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن، قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم
بولدى. ئەسلىدە ئوسمان ئېلى ئورازنى ئۆلتۈرمەكچى ئىدى.
لېكىن قوربان زىغۇي قاتارلىقلار ئۇنى سوراپ قۇتقۇزۇپ قالدى.
ئورازنىڭ ئەسكەرلىرى تارقىتىۋېتىلدى. بىز ئوراز، ئاسىيىك،
مامۇت لىيەنجاڭ قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئېلىپ ئېيىقلىققا بارغىمىزدا
ئۇلارنىمۇ قويۇپ بەردى. ئوسمان ئېلى ئېيىقلىق
يايلىقىدا بىر ئاي يېتىپ دەم ئالدى.

شۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كونا ئۇلۇغچات رايونىدا،
ئىسھاقبەگ باشچىلىقىدا سوۋېتنىڭ قوللىشى بىلەن سوۋېتتىن
قېچىپ كەلگەن باسمىچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاشنى مەقسەت
قىلغان بىر تۈەن قۇرۇلغانىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەگ ئوسمان
ئېلىغا: «سىز قاشقەرنى ئىشغال قىلغان ھەم خەلققە خىزمەت كۆر-
سەتكەن ئادەم، خەلق ئىچىدە ئىناۋىتىڭىز يۇقىرى، بىز سىزنى ھۆرمەت-
لەيمىز، بىز ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، بىر بىرىمىزگە يار - يۆلەك بو-
لۇپ، ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن بىرلىشىپ كۆرەش
قىلايلى. بۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە يۆلەنچۈك كۈچ بولمىسا بولمايدۇ.
بىز سوۋېت ھۆكۈمىتىگە يۆلەنچۈك سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا
كەلتۈرۈشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا مەقسىتىمىزگە يېتەلەيمىز.
مەن ئۇلۇغچات تاغلىرىدا سوۋېتتىن قېچىپ ئۆتكەن باس-
مىچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىك

شېپ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتقان يەرلىك قارا كۈچلەرنى تازىلاپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتىمەن. ئەگەر سىز بىز بىلەن بىرلىشىشنى خالىسىڭىز تېز ئارىدا ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە قىلىڭىزلار» دەپ، 6 - ئايلاردا ماتى ۋە تاۋالدى دېگەن ئىككى كىشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ كىشىلەر ئەسلىدە ئىسھاقبەگىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەۋاتقان خېلى ئىلغار زىيالىيلار ھەم ئوسمان ئېلى بىلەن بىر يۇرتلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار چوقۇم ئوسمان ئېلىغا خىزمەت ئىشلەپ قايىل قىلىدۇ، دېگەن مەقسەتتە ئەۋەتىلگەنىدى. لېكىن ئوسمان ئېلى بۇ ئىشقا سەل قاراپ، خەتنى بىرنەچچە كۈن باسۇرۇپ قويدى. خەتتە قۇربان زىخۋىنىڭ ئىسمى بار ئىدى، شۇڭا بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇربان زىخۋى ئوسمان ئېلىدىن ئىسھاقبەگىنىڭ خېتىگە قانداق جاۋاب قايتۇرىمىز؟ دەپ سۈيلىگەن. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئوسمان ئېلى، قۇربان زىخۋى، ئىساي ... قاتارلىق يېقىن كىشىلىرىنى ئۆز ئۆيىگە يىغىپ مەسلىھەت قىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا بىز بىر بەن ئادەم مەخسۇس ئوسمان ئېلىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكەر ئىدۇق. شۇ كۈنى مەن ۋە جۇما بارغى دېگەن ئىككىمىز دېجۇرنى بولۇپ، ئىشك ئالدىدا تۇردۇق. ئۇلارنىڭ ئۆي ئىچىدىكى پاراخىللىرى بىزگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئىسھاقبەگ ئەۋەتكەن ماتى ۋە تاۋالدى دېگەن ئادەم ئىسھاقبەگىنىڭ خېتىنى ئوقۇدى. خەت يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك مەزمۇندا بولۇپ، ئۇ ئاخىرىدا، ئىسھاقبەگىنىڭ يېنىدا يەنە سوۋېت ئەۋەتكەن كىشىلەردىن مەۋلانوپ ۋە يەنە 2 - 3 قىرغىز ئادەمىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانىنى

ئەسكەرتتى. ماتېنىڭ سۆزىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى «خوش! ئەھۋالنى ئاڭلىدۇق، بۈگۈن بىرلىككە كېلىپ خەتكە جاۋاب قايتۇرايلى» دېدى. بۇ ۋاقىتتا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن: «ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشەيلى، ئۇ بىز ئۈچۈن پايدىلىق، سوۋېتكە يۆلەنمىسەك بولمايدۇ. ئىسھاقبەگنىڭ تۇتقان يولى توغرا، ئۇ سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن باسمىچىلارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىشنى ئويلاۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزمۇ بىكار ياتماي ئابدۇللا، قولچۇنلارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىپ، سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەيلى!» دېيىشتى. قۇربان زىخۇيىمۇ «بىز ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشىشنى خالايدىغانلىقىمىز توغرىسىدا جاۋاب خەت يېزىپ، ماتى ۋە تاۋالدىنى قايتا ئەۋەتەيلى. يەنە بىر تەرەپتىن بىزمۇ ئۆز ئالدىمىزغا ئىش كۆرۈپ ئابدۇللا قولچۇنلارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەيلى. مېنىڭ سوۋېتنىڭ قارا ئالا تاش چاۋىسى بىلەن ئالاقىم بار. ئۇلار بىزگە بىر كىشى ئەۋەتمەكچى، ئۇ كەلگەندىن كېيىن سوۋېت تەرەپ بىلەن يەنە ئايرىم سۆزلىشىپ كۆرەيلى» دېدى. ئوسمان ئېلى قۇربان زىخۇيىنىڭ پىكىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ھازىرچە بىرىنچى قېتىملىق خېتىمىزنى يېزىپ ماتى، تاۋالدىدىن ئەۋەتەيلى، دېدى. شۇندىن كېيىن يىغىندىكىلەر تارقىدى. دەل شۇ چاغدا ئوسمان ئېلى بىرىسىگە «ماتى، تاۋالدىغا خەتنى سەن ياز، لېكىن خەتتە ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشمىشكە ئېنىق ۋەدىمۇ بەرمەيلى. ئىبرەت قىلىشمۇ بولمىسۇن» دېگەن سۆزنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەر ئاڭلانماي قالدى. ئارىدىن 4 - 5 كۈن ئۆتۈپ، سوۋېتنىڭ ئات بېشى رايونىدىن 30 -

يىللاردا سوۋېتتە قارشى قوراللىق ھەرىكەت قىلىپ، كولخوز-
نىڭ كۆپلىگەن چارۋىلىرىنى بۇلاپ شىنجاڭغا قېچىپ كەل-
گەنلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن ئابدۇللا. قۇلچۇلانى تۇتماقچى
بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئاقچى ناھىيىسىگە ماڭدۇق،
ئوسمان ئېلى جىيەز بۇلاق دېگەن جايدا تۇرۇپ قالدى. ئوسمان
ئېلى قۇربان زىخۇي باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى
ئابدۇللا، قۇلچۇللارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ئۆزەڭگۈ
قۇۋۇش دېگەن يېرىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئابدۇللا،
قۇلچۇللا ئالدىنقى سوۋېت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى
ئۈچۈن ئۇلارنى تۇتالماي ئېيىقلىق يايلىقىغا قايتىپ كەلدى.
ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، سوۋېتنىڭ قارا ئالتاش چازى-
سىدىن تەخمىنەن 45 ياش ئەتراپىدىكى ھېسامىدىن ئىسم
لىك بىر قىرغىز كىشى كەلدى. ئۇ توققۇز ئاتار تاپانچىدىن
بىرنى ئېلىپ كەپتۇ. بۇ ئادەم ئوسمان ئېلىنىڭ قېشىغا كې-
لىپ ئىككى كۈندىن كېيىن، كۈن پاتاي دېگەندە ئوسمان
ئېلى بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغانىكەن. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان
ئېلى تاپانچىنى ئېيتىپ كۆردى، دەپ ئاسمانغا قارىتىپ
بىرنەچچە پاي ئوق چىقىرىپتۇ، ئاخىرىدا يەرگە قارىتىپ
كۈرچۈڭنى باسقاندا تاپانچىدا قالغان بىر ئوق ھېسامىدىنغا
تېگىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېسامىدىن يىقىلىپتۇ، ئوسمان ئېلى بولسا
«ئايلا! بۇ بىر سەۋەنلىك بولدى. تاپانچىدا ئوق قېپالغانىم-
كەن ئەمەسمۇ؟»، دەپ ئۇ كىشىنىڭ بېشىنى يۆلەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.
ئۇ كىشى بىر كۈندىن كېيىن ئۆلۈپتۇ. كۆپچىلىك بۇ ئىشنى
ئوسمان ئېلى قەستەن قىلدى دەپ نارازى بولۇشتى. بولۇپمۇ
قۇربان زىخۇي، ئوسمان ئېلىغا ئۆز بېشىنى يەپلا قالماي،
بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ چىقىدىغان بولدى، دەپ قاتتىق غە-

زەپلەندى ۋە شۇندىن كېيىن ئۇ ئوسمان ئېلىغا باشقىچە قارايدىغان بولۇپ قالدى. كېيىن ئوسمان ئېلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە چۈشۈپ، ماخمۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ يېنىدا بىر ئاي ئەتراپىدا تۇردى. بۇ جەرياندا ماخمۇت سىجاڭ لەڭگەر باغدا ئىككى قېتىم زىياپەت بەردى. ئوسمان ئېلى ماخمۇت سىجاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كەلگەندىن كېيىن بىزگە، ماخمۇت سىجاڭ مېنى تاغ رايونىدا تۇرسەن دېدى» دەپ، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاۋۋال قى تۇرغان جايى پەيزىۋاتنىڭ ئاقتالا دېگەن يېرىگە قايتىپ باردى.

ئوسمان ئېلى قەشقەردە تۇرغان ۋاقتىدا ماما سالى قازى، يولداش، دېگەنلەر باشلىق ئون نەچچە كىشى ئوسمان ئېلىنىڭ قاتارىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئاڭلىساق بۇلار سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار ئىكەن. ئۇلار ئەسلىدە ئوسمان ئېلىنىڭ قىزىلىئۆيىدە تۇرۇشلۇق ئەيسا ليەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر پەي ئەسكەرلىرىدىن بولۇپ، ئىسھاقبەگ بۇلارنى تۇتباقچى بولغاندا، ئۇلار پىيادە قېچىپ قۇتۇلغانلار ئىكەن. ئەيسا ليەنجاڭ بولسا، قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە ئىسھاقبەگنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئوسمان ئېلى بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىسھاقبەگنى دۈشمەن دەپ قارىدى. شۇندىن كېيىن ئوسمان ئېلى ئاقچى ناھىيىسىدىكى ئاخۇنباي دېگەن كىشى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا باشلىدى. ئاخۇنباي ئاقچى ناھىيىسىدە ئەڭ چوڭ قەبىلە باشلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ قولىدا مەلۇم قوراللىق كۈچ بولغاچقا، يالغۇز ئاقچى ناھىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ قال

ماستىن، بەلكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىمۇ تەسىرى چوڭ ئىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ماجۇڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە باش ئەگىمدە توسۇپ زەربە بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەن يۈسۈپ تۇەنجاڭ دېگەن ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ قولىدىمۇ مەلۇم قوراللىق كۈچلەر بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوسمان ئېلى ئا-خۇنباي بىلەن بىرلىشىپ ئىسھاقبەگكە تاقابىل تۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇنباي بىلەن قۇدىلىشىپ قىزىنى يۈسۈپ تۇەنجاڭغا بەرمەكچى بولدى. ئاخۇنباي بىرنەچچە يۇرتداشلىرىنى باشلاپ، ئوغلى يۈسۈپ تۇەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 200 گە يېقىن كىشى توي قىلىش ئۈچۈن تۈگۈرمىتىگە كەلدى. ئوسمان ئېلى يۈزدىن ئارتۇق بوز ئۆي (كىگىز ئۆي) تەييارلاپ چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، قۇدىلارنى قىزغىن كۈتتى. مەقسىتى ئاخۇنباي بىلەن بىرلىشىپ ئىسھاقبەگكە قارشى تۇرۇش ئىدى. لېكىن ئوسمان ئېلى سوۋېتتىن كەلگەن كىشىنى ئېتىپ قويغانلىقى ۋە ئىسھاقبەگنى دۈشمەن دەپ قاراپ، ئاخۇنباي بىلەن بىرلەشكەنلىكى قۇربان زىھۇي، ئىساي قاتارلىق يېقىن كىشىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارمۇ ئوسمان ئېلىغا قارشى ھەرىكەت قوللىنىپ، مەخپىي ھالدا تۇرغات چازىسىدا تۇرۇۋاتقان تۇرسۇن ئېلى ئارقىلىق سوۋېتنىڭ چاتىرىش چازىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى. ھەمدە ئوسمان ئېلىدىن چەك-چېگرىنى ئايرىپ، ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يەنە ئىسھاقبەگ تەرەپكە خۇپىيانە ئادەم ماڭدۇرۇپ، ئەگەر ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسە كۆرۈنۈشتە ئوسمان ئېلى تەرەپتە تۇرۇپ، ئەمەلىيەتتە قارشى تۇرماي-

دىغانلىقىنى، بەلكى پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەمدە بولىدۇ.
 خاتالىقىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسھاقبەگنىڭ ئەس-
 كەرلىرى، ئاخۇنباي پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن يۇرتىغا قايتىپ
 بولغاندىن كېيىن بىر كۈن ئۆتۈپلا ئوسمان ئېلى تۇرغان
 جايغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ مال - مۈلكى ۋە ئائىلە - تاۋابا-
 تىنى بىراقلا قولغا چۈشۈرگەن. قارشىلىق قىلغان ئىنسى
 شاۋدارنى (ئەسلى ئىسمى ماتى) ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، ئاشپىزى
 مەھەممەت ئاخۇن دېگەنگە ئوق تېگىپ ئۆلگەن. لېكىن
 ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى بىر پايىمۇ ئوق ئېتىل-
 مىغان. ئوسمان ئېلى، ماما سالى قازى، يولداش، توختىبەگ،
 ئوبۇلقاسىم قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قېچىپ جېنىنى قۇت
 قۇرغان. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئوسمان ئېلى-
 نىڭ ھەربىي كۈچىنى تۇتۇپ تۇرغان قۇربان زىخۇي، ئىساي
 قاتارلىقلار ئوسمان ئېلىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسھاقبەگ بىلەن
 يوشۇرۇن بىرلىشىۋېلىپ ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى
 ئوق ئاتىغانلىقىدىن بولغان. ئوسمان ئېلى ئەسلىدە ئىس-
 ھاقبەگ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى
 ئاڭلاپ يۈرگەن بولغاچقا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئىشەنپ
 ئۇلارغا ھوشيار تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئىسھاقبەگ ئەسكەرلىرى
 كېلىدىغان مۇھىم ئۈچ يولغا قاتمۇ - پقات پوست قويىدۇ.
 لېكىن ئوسمان ئېلىنىڭ بۇ ئەسكەرلىرى ئىسھاقبەگ تەرەپ
 بىلەن ئاللىقاچان بىرلىشىۋالغان بولغاچقا، ئۇلار ئوسمان ئې-
 لىغا «سىز خاتىرجەم بولۇڭ، ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرى
 كەلسە، ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرىمىز، مۇداپىئەنى چىڭىتىپ
 قويدۇق» دەپ ئوسمان ئېلىنى ئىشەندۈرۈپ قويىدۇ. شۇڭا
 ئوسمان ئېلى ئەپيۇن چېكىپ بىخارامان يېتىۋېرىدۇ. لېكىن

قۇربان زىخۇي باشلىق كوماندىرلار ئىسھاقبەگىنىڭ ئەسكەر-
لىرى كەلسە ئوق چىقارمايىسىلە، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىۋەتكەن.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسھاقبەگىنىڭ ئەسكەرلىرى ھېچبىر توسالغۇ-
سىزلا ئوسماننىڭ تۇرار جايىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنى
تىرىپىرەڭ قىلىۋەتكەن. ئوسمان ئېلى قاچقاندىن كېيىن
ئىساي قاتارلىق ئۇلۇغچاتلىقلار ئىسھاقبەگ ئەسكەرلىرىگە
قوشۇلغان. قۇربان زىخۇي باشچىلىقىدىكىلەر بولسا ئۆز جاي-
لىرىغا كېتىشكەن. ئاڭلىشىمچە ئوسمان ئېلى ئوپالغا قېچىپ
بارغاندا، ئۆزى بىلەن بىللە قاچقان يولداش دېگەن ئا-
دەم (سوۋېتتىن كەلگەن باسمىچى) ئوسمان ئېلىغا ئافغانىس-
تانغا ئۆتۈپ كېتىشنى مەسلىھەت بەرگەن، ئوسمان ئۇنى
رەت قىلىپ، نېمە بولسا بولسۇن مەن ئۆز ۋەتىنىمدىن
كەتمەيمەن، دېگەن. شۇندىن كېيىن ئۇ قەشقەرگە كېلىپ
ماخمۇت سىجاڭغا قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولغان، ماخمۇت
سىجاڭ يولداش دېگەن ئادەمنى ئېتىۋەتكەن. ئوسمان ئېلى،
ماما سالى قازى، توختى بەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىق يەتتە
كىشىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ
ئۆمرى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئاخىرلاشتى.

قىزىلسۇ قىرغىز مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى توغرىسىدا

ئابدۇقادىرۇ توختارۇ

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى قىرغىزلارنىڭ سانى 85841 بولۇپ، بۇلار ئاقچى، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، ئاق-تۇناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا تارقاق ياشايدۇ ھەم ئاساسىي جەھەتتىن چارۋىچىلىققا يۆلەنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئاقتۇناھىيىسىنىڭ ئۈزۈم، پىلال، قاراڭچىك، لايپۇلاق، جامال تېرەك قاتارلىق يېزىلىرىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىرغىزلارمۇ بار.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئۆتمۈش دەۋرلەردە تاغلىق رايونلاردا مەكتەپ قۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى يۇلى بار قىرغىزلار ھېچ بولمىغاندا ئۆيلىرىگە مولاتەكلىپ قېلىپ، بالىلىرىنى موللىدا ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقىراتتى. شۇنىڭدەك ئۆز جايىدا تۇرۇپ كەڭ بىلىم ئۆگىنىش ئىمكانىيىتى يار بەرمىگەن شارائىتتا، بەزىلەر ئىلىم ئىزلەپ باشقا جايلارغا (قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرگە) بېرىپ دىنىي ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنىتتى. ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرى خەنزۇچەنىمۇ ئۆگىنىتتى. بىر قانچە ئون يىللىق ئۆمرىنى بىلىم ئۆگىنىشكە سەرپ قىلىپ، بىر قەدەر ئىلىم ئەھلى لايىقەتكە ئىگە بولغانلار ئەل ئىچىدىنمۇ تېپىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاقچى ناھىيىسىدىن 1931 - يىلى ئالتە نە -
پەر ياش ئۆزلىرى ھەرىكەتلىنىپ، ئۇچتۇرپاندا ئېچىلغان
خەنزۇچە ئۆگىنىش مەكتىپىدە (شۇئاڭدا) ئوقۇپ، خەنزۇ
تىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆگىنىپ چىقىش بىلەن بىرگە
باشقا دەرسلەرنىمۇ قوشۇپ ئۆگەنگەن.

ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ قىزىلتۆي يېزىسىدىن موللا
بابىق دېگەن كىشى ئەسلىدە شائىر بولۇپ، ئۇ ئۆزلۈك -
دىن خەنزۇچىنىمۇ ئۆگەنگەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇ قەشقەرنىڭ
بىر ئەمەلدارى بىلەن بىللە بېيجىڭغا بېرىپ ئۈچ يىل
تۇرۇش جەريانىدا، خەنزۇ تىلىنى خېلى مۇكەممەل ئۆگەن -
گەن. بېيجىڭدىن قايتىشىدا ئىچكى موڭغۇل ئارقىلىق تاش -
قى موڭغۇل ھەم سوۋېت قىرغىزىستانى قاتارلىق جايلارغا
بېرىپ ساياھەت قىلىپ، چەتئەل بىلىملىرىدىن خېلى خەۋەر تاپقان.
كونا ئۇلۇغچات يېزىسىدىن مەھەممەت جۇما، يېقىندىن
شايدان دېگەنلەرمۇ ئۆز ۋاقتىدىكى بىلىمگە ئىنتىلگەن
كىشىلەردىن بولۇپ، خەنزۇ تىلىنىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەن -
گەن. شايداننىڭ يەنە روسچىدىنمۇ خەۋىرى بولغان.

تېرەك يېزىسىدىن ئىبراھىم ئابدۇللا، ئاتىسى ئاب -
دۇللانىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1933 - يىلى سوۋېت قىرغىز
ئىستاننىڭ نارىن ئوبلاستىغا بېرىپ، بىر مەزگىل ئوقۇپ،
ۋەتەنگە قايتقان. شۇندىن كېيىن ئۇ قىرغىز مائارىپىنى
يولغا قويۇپ، خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت يولىغا باشلاپ،
ئۆز يۇرتىدا تۇنجى قېتىم (كۆكيار دېگەن جايدا) يېڭى
مەكتەپ ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېقىن ئەتراپىدىكى
يۇرتلاردا، مەسىلەن: تويۇن (قىزىل قورغان)، تۈگۈرمىتى،
سۇغۇم، قورۇملۇق، مەيدان قاتارلىق جايلاردا يېڭى مەكتەپ
ئېچىش ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى.

ئىبراي دەرسلىك قوللانمىلارنى تۈزۈپ چىقىش بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ دەرس ئۆتۈشنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، كەڭ چارۋىچى خەلقلەرنىڭ يەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قوينىغا كۆپلەپ جەلپ قىلىش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان مائارىپچىلاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىبراي ئابدۇللا 1935 - يىلى ئۈرۈمچىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك قىز - غىز - قازاق خەلق ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. 1937 - يىلى ئۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە ئېلىنىپ، ئېچىنىشلىق ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تۈرمىدە ۋاپات بولغان. يەنە ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ قارا جۇل يېزىسىدىن تۆلۈك تۇرىقان دېگەن كىشى سەككىز يېشىدىن باشلاپ ئۆي - دىكى مولىدا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، 12 يېشىغىچە يۇرتىدىكى يېڭى مەكتەپتە ئوقۇپ، پەننى - بىلىم ئۆگەنگەن. ئاندىن كېيىن قەشقەر مەدرىسىدە ئىككى يىل ئوقۇپ دىنىي بىلىملەرنى تولۇقلاش بىلەن بىللە، تارىخىي بىلىملەرنىمۇ قوشۇمچە ئۆگەنگەن.

تۆلۈك 14 يېشىدىن باشلاپ سوۋېتتا (قازان باسمىدا) بېسىلغان مىللەتلەر تارىخىغا دائىر كىتابلارنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. كېيىن خوتەن، ئاقسۇ، قارا شەھەر - لەرگىچە ئايلىنىپ يۈرۈپ، قىرغىز تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، تارىخىي بىلىملەرنى تېخىمۇ تولۇقلىغان. قىسقىسى تۆلۈك قىزىق يىللىق ئۆمرىنى بىلىم ئۆگىنىشكە سەرپ قىلىش نەتىجىسىدە، قىرغىز تارىخىغا دائىر تارىخىي بىلىملەر جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئىقتىدارغا ئىگە كىشىلەردىن بولۇپ چىققان.

تۆلۈك تۇرىقان ھازىر ئوبلاستلىق مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمىي ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشىر قىلىش ئىشىغا ياردەملىشىپ، قىرغىز تارىخى (سانجىمىسى) توغرىسىدىكى بىلىملىرى بىلەن ئوبلاستىمىزنىڭ تارىخ - تەزكىرە يېزىش ئىشلىرىغا مۇھىم تۆھپە قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

شېك شىسەي دەۋرىدىكى قىرغىز مائارىپىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

قىرغىز مائارىپى 1933 - 1934 - يىللىرى رەسمىي يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىلىمگە تەشنا بولۇپ كەلگەن قىرغىز چارۋىچى خەلقى يېڭى مائارىپنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنى قىزغىن قارشى ئېلىش بىلەن بىللە جاي - جايلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قويىنىغا كىرگۈزۈش دولقۇنىنى قوزغىدى.

يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرى پۈتۈش ئالدىدا، قىرغىز چارۋىچىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بېرىش ئارقىلىق ۋاقىتلىق سىنىپلارنى تەشكىللىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇش ئىمكانىيىتى ھەل قىلىنىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان. ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆز ئۆيلىرىنى بىسراقتا مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلغان. مەسىلەن: كونا ئۇلۇغ چاتىسكى قابىل بەك، بالباي، جۇنۇسباي ئاتارلىق يۇرت مۇتەۋەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۈچ - تۆت ئېغىز ئۆيلىرىنى ئېچىپ، شۇ ئورۇندا يېڭىدىن سېلىنىۋاتقان مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا چوڭ مەدەت بەرگەن. ئاقچى خەلقلەرىمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن

مال - چارۋا توپلاپ، مەكتەپ سېلىشقا ياردەم قىلىشتىن تاشقىرى، بەزى ئىختىساسلىق كىشىلەر، ئۆزلىرىنىڭ كەمبەغەل ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپ، ئۇلار - نىڭ مەكتەپتىكى ياتاق ۋە باشقا راسخوتلىرىنى ھەل قىلىپ بەرگەن. يەنە بەزىلەر مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن جىددىي لازىم بولغا ياغاچ - تاش ۋە باشقا نەرسىلەرنىمۇ ياردەم قىلغان. مەسىلەن: ئۇچاغلاردا مەكتەپلەرنى ئاقارتىدىغان ئاھاك بەكمۇ كەمچىل بولۇپ، ئاسانلىقچە تېپىلمايتتى. بۇ ئىشقا نىسبەتەن خەلق چارە تېپىپ، تۇخۇمنىڭ ئېقىنى سۇيۇن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سۇيۇقلۇق ياساش ئارقىلىق مەكتەپ ئۆيلىرىنى ئاقارتقان.

1934 - يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كونا ئۇلۇغچات ۋە تېرەك يېزىلىرىدا تۇنجى قېتىم مەكتەپ بىنا بولۇپ، ئوقۇش باشلانغان. بۇ كونا ئۇلۇغچاتتا ئىسھاقبەكنىڭ ھەربىي قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەت باشلاۋاتقان ۋاقىتتا توغرا كېلىپ، مائارىپنى كۈچەيتىش ۋە گۈللەندۈرۈش جەھەتتە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنداقلا ئىسكەرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپ ئېچىلغان.

تېرەك يېزىسىدىكى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ مائارىپنى تونۇش، ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيۈشى بالدۇرراق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا - ئانىلارمۇ بالىلىرىغا كۆيۈنۈپ ئوقۇتقان. ھەتتا مەكتەپكە يىراق بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ چۈشلۈك تاماقللىرىنى مەكتەپكە يەتكۈزۈپ بەرگەن. بەزى كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۆيلىرىدە ئاش بولمىغان ئەھۋالدا ئايران (قېتىق)، پىشلاق (سۈتتىن ياسالغان بىر خىل يېمەكلىك) لارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، پەرزەنتلىرى

نىڭ ئوقۇشتىن ئۆكسۈپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلغان. ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق ھازىرقى پىلال ۋە ئۈزمە يېزىلىرىدىن قارىبەك، ھەيدار خىتىپ، ئىسلام قازى؛ چار-ۋىچىلىق يېزىلىرىدىن شەرىپ بەگ، ئامۇت ھاجى، جولىبو-رىس قارى؛ بۇلۇڭكۆل، سۇ بېشى يېزىلىرىدىن چىلبىش قاتارلىق مائارىپسۆيەر كىشىلەر ۋە يۇرت مەكتەپلىرى يۇرت - يۇرتلارغا بېرىپ، يېڭى مەكتەپ ئېچىش، بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىش ھەققىدە تەشۋىق قىلغانىدى. شۇڭا ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا جاي - جايلاردا كۆپلىگەن يېڭى مەكتەپلەر مەيدانغا كەلگەن. بولۇپمۇ بېھقانچىلىق يېزىلىرىدىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ تەييار ئۆيلىرىنى مەكتەپ قىلىپ قۇرغاندىن سىرت، ئىختىيارىي ئىئانە توپلاش ئارقىلىقمۇ يېڭى مەكتەپلەرنى سالغان. ئەڭ ئاۋۋال كونا ئۇلۇغچاتنىڭ بازىرى قورغان دېگەن جايدا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ، تېرەك يېزىسىنىڭ قوتۇزقۇل دېگەن تاغلىق رايوندا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلىرى خەلق ئىچىدىكى ساۋادلىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىنغان. يەنە بەزى ئوقۇتقۇچىلارنى ياخشى ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە تاللاپ ھەل قىلغان. بۇلار ھەم ئوقۇغان ھەم ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ، ئۇلار رۇشتى سىنىپ - دەپ ئاتالغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان مەكتەپلەر 1934 - يىلى باشلانغان بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر: ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ قىزىلتۆي، تويۇن (قىزىل قورغان)، بوستان تېرەك، بورى توقاي، چىمگەن قاتارلىق ئورۇنلىرىدا قۇرۇلغان. ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ قولانىبېرىق، ساپار باي، يامانسۇ،

سۇمئاش، قاراجىي ۋە ئۈچ دېگەن جايلارىدا بولغان.
ئاقئۇ ناھىيىسىدىمۇ 1935 - يىلىدىن 1936 - يىلىغا
قەدەر مەكتەپ قۇرۇش باشلىنىپ، قاشتېرىق، كۆسالا، قارا
كېچىك، بۆلۈڭكۆل، سۇ بېشى، چارلۇڭ، لايىۋلاق قاتارلىق
ئورۇنلاردا قۇرۇلغان. بۇ يېزىلاردىن تاشقىرى ئىلگىرى -
ئاخىر بولۇپ، دېھقانچىلىق يېزىلىرىدىمۇ يېڭى مەكتەپلەر
قۇرۇلۇشقا باشلىغان. بۇ مەكتەپلەر ئىككى يىل ئىچىدىلا 27
مەكتەپكە يەتكەن.

چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا ئاسا-
سەن، يۇقىرىقى ئېيتىلغان مەكتەپلەردە بىردىن سىنىپ، بە-
زىلىرىدە 3 - 2 سىنىپ بولغان، ئوقۇغۇچى سانى ھەر
بىر سىنىپتا 45، 40، 35 گە يەتكەن.

1938 - يىللىرىغا كەلگەندە، ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئاسا-
قارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىراجەت سەرپ قىلىشى بىلەن
رەسمىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى باشلانغان. بۇ قىرغىزلار
توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ياتاقلاشقان ئوقۇتقۇچى
مەكتەپلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بولۇپ، 1936 - يىلىدىن
1938 - يىلىغا قەدەر يېڭى سېلىنغان مەكتەپلەرنىڭ پۈتۈشى
بىلەن، بۇرۇنقى ۋاقىتلىق مەكتەپ بولۇپ كەلگەن (قۇرۇلغان)
خەلقنىڭ ئۆيلىرى ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىلگەن.

1938 - يىلىدىن باشلاپ، كونا ئۇلۇغچاتتا بەش سى-
نىپلىق 160 ئوقۇغۇچىسى بولغان بىر مەكتەپ، قىزىلئۆي-
نىڭ بازىرىدا 2 سىنىپلىق 300 ئوقۇغۇچىسى بولغان بىر
مەكتەپ، تاشقورغان بازىرىدا 6 سىنىپلىق 180 ئوقۇغۇچىسى
بولغان بىر مەكتەپ ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن سېلىنغان.
بۇ مەكتەپلەر ئۈچ ئورۇندا بولۇپ، بارلىق راسخوتى (تە-

مىنات، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى...) ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىن ئېتىلىگەن. ھەمدە ئائىلىسى يىراق بولغان ئوقۇغۇچىلار ياتاقلاشتۇرۇلغان. 1941 - يىلى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن قەشقەر شەھىرى ئىچىگە ۋىلايەتلىك قىرغىز مەكتەپ دېگەن نام بىلەن 240 ئوقۇغۇچىسى بولغان سەككىز سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىنىپ، ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپنىڭ بارلىق راسخوتلىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ھەل قىلىنغان. بۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى شەھەر ئىچىدىكى قىرغىز ئىسكەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئاساس قىلىپ، يەنە ئاقتۇ، ئاتۇش يېزىلىرىدىكى قىرغىز پەرزەنتلىرى قوشۇمچە ئوقۇغان.

خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قارمىقىدا بىر قانچە ئورۇندا دارىلئازىن، دارىلتام مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بارلىق راسخوتلىرى ئۇيۇشما تەرىپىدىن ھەل قىلىنىپ بېرىلگەن.

1937 - يىلىدىن باشلاپ، مەكتەپلەر شەنلى ۋە خۇيلى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان بولۇپ، شەنلى مەكتەپلەرنىڭ بارلىق خىراجەت راسخوتلىرى ھۆكۈمەتتىن ھەل قىلىنسا، خۇيلى مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتى، ۋە راسخوتلىرى ئۇيۇشما تەرىپىدىن ھەل قىلىنغان.

دېمەك، 1933 - 1934 - يىللاردىن باشلاپ يولغا قو-يۇلغان قىرغىز مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېز بولغان. 1938 - 1939 يىللاردىكى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قىزىلسۇ دائىرىسىدىكى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى قىرغىز باشلانغۇچ مەكتەپلىرى خېلى كۆپەيگەن. باشلانغۇچ مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەرنى قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلار-

دىكى مەكتەپلەرگە كۆپلەپ ئەۋەتىش ئارقىلىق، ئوتتۇرا مەكتەپ ھەمدە سىغىن مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش بىلەن ئوقۇتقۇچى مەسلىسى بىر قەدەر ھەل بولغان. دەرسلىك ماتېرىياللارنى ئۇيغۇر ۋە قازاق دەرسلىكلىرىدىن قىرغىزچىگە تەرجىمە قىلىش بىلەن، دەرسلىكلەر قىرغىزچە ئۆتۈلۈش ئىمكانىيىتى يارىتىلغان. قىرغىز تىلى دەرسلىكلىرى (ئوقۇش ماتېرىياللىرى) شۇ ۋاقىتلاردا سوۋېتتىن كەلگەن لاتىنچە ۋە ئىسلاۋيانچە يېزىقتىكى ئوقۇتۇش قوللانمىلىرىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىز كونا يېزىقى بويىچە قايتىدىن تۈزۈلگەن ۋە قەشقەر (جەنۇبىي تىيانشان) گېزىتىنىڭ تاش باسمىسىدا باستۇرۇش ئارقىلىق چارۋىچىلىق رايوندىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە قوللانما سۈپىتىدە تارقىتىپ بېرىلگەن. نەتىجىدە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى ھەل قىلىنغان.

1935 - 1937 - يىللاردا بەش نەپەر ئوقۇغۇچى چەت ئەلگە (سوۋېتكە) ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ، مەلۇم سەۋىيىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ۋە تەننىمىزگە قايتىپ كېلىپ قىرغىز مائارىپىنىڭ يەنىمۇ يۈكسىلىشىگە ئۆز ھەسسەلىرىنى قوشقان.

قىرغىز باشلانغۇچ مائارىپى شېڭ شىسەي دەۋرىدە بىر قەدەر تەرەققىي قىلغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

① 1930 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق، ھەمكارلىق سىياسىتىنى يولغا قويغانىدى. شۇڭا شۇ ۋاقىتلاردىكى مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ھەر ساھە ئىشلىرىنى (ھەر خىل ئىسلاھاتلارنى) يولغا قويۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج بولغان. بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈش.

رۇشى، ھەم تېزراق تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ئاساسلىق رول ئوينىغان. چۈنكى، تىل-يېزىق جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇمھۇرىيەتلىرى بولغان قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان قاتارلىق جۇمھۇرىيەتلەردە بېسىلغان ھەر خىل تىلدىكى ئوقۇش ماتېرىياللىرى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز مىللەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشقا قولايلىق بولغان ھەمدە بىر قەدەر ئۈنۈملۈك بولغان.

دېمەك، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا شۇ چاغلاردىكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش ماتېرىيال جەھەتتىكى ياردىمى بىر مەھەل ياخشى بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپى تەرەققىياتىدا تۈرۈتكىلىك رولى خېلى زور بولغان.

② شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبىدە چىن تىيەنجۇ ۋە ماۋ زېمىن قاتارلىق يولداشلار بولغانلىقتىن، بۇ يولداشلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مائارىپىغا، بۆلۈمۈ قىرغىز مائارىپىغا ۋە ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇرۇن بىرمۇ مەكتىپى بولمىغان كۆچمەن چارۋىچى قىرغىز خەلقى بىر قانچە ئون يېڭى مەكتەپلەرگە ئىگە بولغان.

③ ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق ۋىلايەتلەردە ۋە قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىلەردە قىرغىز، قازاق ئاقار-تىش ئۇيۇشمىلىرى تەسىس قىلىنىپ، قىرغىز خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، يۇقىرىقى ئۇيۇشمىلارنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك بولغان. شۇ قاتارىدا شىنجاڭدىكى كوممۇنىستىك ھەرىكەتنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىلغار ياشلارنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدىكى سانىمۇ زور بولۇشقا باشلىغان.

④ بارلىق قىرغىز مەكتەپلەردە قىرغىز تىلىدا دەرس ئۆتىلىشى، شۇنىڭدەك باشقا مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان قىرغىز ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان، سۈرئەتمۇ تېز بولغان.

⑤ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مائارىپىنى سۆيۈشى ۋە مائارىپنى قىزغىن قوللىشى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشمۇ كۆرۈنەرلىك بولغان. شۇ مۇناسىۋەتلىك مائارىپ خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. بۇ ھال مائارىپ ئىشلىرىنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسەلىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

گومىنداڭ دەۋرىدىكى قىرغىز مائارىپىنىڭ ئىھۋالى
گومىنداڭ دەۋرى — قىرغىز خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا چېكىنىش دەۋرى بولدى. چۈنكى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار بەرمىدى. سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي — مائارىپ ئىشلىرىدا پاراۋەرلىك يولغا قويۇلمىدى. قىرغىز مائارىپىغا سەل قاراپ، خىراجەت بەرمىدى. شۇڭا، مائارىپ ئىشلىرى چېكىنىش يولىغا ماڭدى. شۇ سەۋەبلىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى بەكمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. مەسىلەن: ئۆز ۋاقتىدا ئاقچى، ئاتۇش ناھىيىلىرىنىڭ قىسمەن تاغلىق رايونىدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بىرەر نەرسە تەقسىم قىلىنسا، پەقەتلا ئىدارە كادىرلار كۆزدە تۇتۇلغان. يەنى بولسا پەقەت كادىرلارغىلا ئۇقتۇرۇش قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار چەتكە قېقىلغان. ەۋبادا قاتنىشىشقا توغرا كەلسە، رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىنلا قاتناشقان.

مەكتەپلەردە ئۆز ئادەتلىرىدە دەرس ئۆتۈلىشىگە ئىلگىرى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى پەسەيگەن. دېمەك، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرى مائارىپنى كەمسىتىش، ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرۇش، تىللاش، سوراققا تارتىش، جەزىمانە قويۇش، پارا ئېلىش قاتارلىق تۈزۈملەرنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشتىن ھىزار بولۇش، ئاتا - ئانىلىرى ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىش ئەھۋاللىرى كېلىپ چىققان.

ئوقۇتقۇچىلارغا كەلسەك جەمئىيەتتىكى ئورنى تۆۋەنلەپ، تۇرمۇشتا ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا ئۇچىرىغاچقا، مەكتەپتە ئىشلەپ جان بېقىش ئىمكانىيىتى قالمايدىغان.

شۇڭا شېڭ دەۋرىدە قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەر بۇزۇلغان ھەمدە تاقىلىپ ۋەيران بولغان. ھىراق، ئاز ساندىكى مەكتەپلەر قالغان بولسىمۇ، ئىسمى بار، جىسمى يوق قۇرۇق شەكىلگە ئايلانغان. پەقەت گومىنلىك پارتىيە رەھبەرلىكىدەلا قىرغىز مائارىپى يۈكسىلىپ، غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىدى.

نۇرھاجىم ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيەسىدە بولۇپ ئۆتكەن قوراللىق توقۇنۇشلار

ئەمەتجان ھۈسەيىن

1930 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە بولغان تارىخىي دەۋر ئىچىدە شىنجاڭ ئاجايىپ زور تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. ئۇچتۇرپان ناھىيەسىمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا بولمىدى. خوجىنىيازھاجى باشچىلىقىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭ-چىلىرىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كېلىشى، نۇرھاجىمنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشى، ھەرخىل قوراللىق كۈچلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى مۇشۇ تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى. بۇ قوراللىق توقۇنۇشلاردا نۇرھاجىم ئۇچتۇرپان ناھىيەسىدىكى ئالاھىدە بىرشەخسىكە ئايلاندى. مېنىڭ نۇرھاجىم بىلەن تۇغقانچىلىقىم بار ئىدى. نۇرھاجىمنىڭ ھەربىي شتابى ئۆز قوروسىدا بولۇپ، ئائىلە بىلەن ئىشخانا ئارىلىقىدا ماڭا ئوخشاش ۋاسىتىچىنىڭ بولۇشى زۆرۈر ئىدى. گەرچە كىچىك بولساممۇ مۇھا-پىزەتچى ھېسابىدا كېچە - كۈندۈز داۋاملىق بىرگە بولغان-لىقىمىدىن ھاجىمنىڭ ئىشلىرىمىدىن خەۋەرم بار ئىدى. ئا-دەم ياشانغاندا تولىمۇ ئۆتكەن ئىشنى ئەسلىگۈسى كېلىد-كەن. كۆرگەن، بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىمىزنىڭ تارىخ بېتىگە يېزىلماي، ئەۋلادلىرىمىزدىن يوشۇرۇپ كۆرگە ئەكىرىپ كې-تىشنى راۋا كۆرمىدىم. ئۇنى قالدۇرۇپ كېتىشنى بۇرچۇم دەپ

بىلىپ، بۇ ئەسلىمەنى يېزىپ چىقتىم. نۇر ھاجىمنىڭ ئوغۇل -
لىرى ئەبەيدىم، پەتتار جانلارنىڭ ھەمدە ھازىر ياشاۋاتقان
پېشقەدەملىرىمىزنىڭ ئىسپاتلىشىدىن ئۆتكەزدىم.

1 - نۇر ھاجىمنىڭ تەرجىمىھالى

نۇر ھاجىم قۇمۇل شەھىرىدە، دىنىي زات مەخمۇت مول -
لام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئالتە يېشىدا ئاتا - ئانى -
سى يالغۇز ئوغلىنى ئېلىپ ئاقسۇ كونسىتەھەر ناھىيىسىگە كۆ -
چۈپ كەلگەن. مەخمۇت مول لام بالىسى دىنى مەكتەپتە ئوقۇتقان.
ھاجىم سەيپۇلۇققا شاگىرتقا كىرىپ، ھۈنەر ئۆگەنگەن. كې -
يىن تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن يەر باي خۇيزۇغا چاكار بو -
لۇپ ئىشلىگەن. خەنزۇچە گەپنىمۇ ياخشى ئۆگەنگەن، 20
ياشقا كىرگەندە تۇرمۇش يولى ئىزلەپ ئائىلىسى بىلەن ئۈچ -
تۈرپانغا كۆچۈپ كېلىپ، ھۆكۈمەت يېرىدىن يەر ئىجارىگە
ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلغان. بارا - بارا چارۋىچىلىقنى قو -
شۇمچە ئىشلەپ ئىقتىسادىي بىر قەدەر ياخشىلانغان، ئاندىن
بىر دېھقان قىز بىلەن نىكاھلانغان. ئۇ ئايالىنىڭ ئاتا - ئا -
نىسىدىن ھىراس قالغان يەر - زېمىنغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ
تەدرىجىي بېيىغان. دادىسى، ئانىسى بىلەن بىللە مەككىگە بې -
رىپ ھاجى بولۇپ كەلگەن، كېيىن ئاتا - ئانىسى ۋە ئايا -
لى ۋاپات بولۇپ 2 - قېتىم يەنە ئۆيلەنگەن. ئىككى ئايال
دىن تۆت ئوغۇل، ئالتە قىز، جەمئىي ئون پەرزەنت كۆرگەن.
بالىلىرى چوڭ بولۇپ يېتىلگەنسېرى دېھقانچىلىق قىلىش،
چارۋا بورداپ سېتىش ۋە سودىگەرچىلىك قىلىش بىلەن
تەدرىجىي باي بولۇپ نام چىقارغان، شۇنداقلا ھۆكۈمەت ۋە
يۇرت، ئەل ئىچىدە ئابروي قازىنىپ، سودىگەر - تىجارەت -
چىلەرگە شاگىزوك بولغان.

2- ئۇچتۇر باننىڭ ھەربىي ۋە مۇرىي ئەھۋالى

ئۇچتۇر بان ناھىيىسى تارىخىي ئۇزۇن، يېرى مۇنبەت، خەلقى ئەمگەكچان، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئەۋزەللىكىگە، پايدىلىق ھاۋا كېلىماتىغا، تەبىئىي كۈزەللىككە ئىگە بولغان سەككىز شاگىيلىق چوڭ ناھىيە ئىدى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىمۇ ئۇچتۇر بانغا قارايتتى. ئۇيغۇر، قىرغىز، خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ھاكىمىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار شەن يامۇل، شىتەي يامۇل، مادى لەڭزە، خارجى ئىشلار باجخانىسى قاتارلىق ئورگانلارنىڭ قولىدا ئىدى. شەن يامۇل: شەن يامۇل (شەنجىڭفۇ) چوڭ ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. شەنجاڭنى ئامبال دەپ ئاتايتتى.

شىتەي يامۇل: شىتەي يامۇل — يىمىڭ دەرىجىلىك پىيادە قىسىم ئىدى. شىتەي (يىڭجاڭ) كۇچالىق ئۇيغۇر مەھتمىن ۋاڭ ئىدى. ئۇنى ۋاڭ غوجام دەيتتى. تەيجىسى (مەسلىھەتچىسى) ئۆزىنىڭ كۈيىڭلى ئىدى. ئۇنى تاجى ھو- جام دەپ ئاتايتتى. لەنجاڭ دەرىجىلىك ئەمەلدارنى لويى دەپ ئاتايتتى. كېرەم لويى، رەجەپ لويى، ئىمىن لويى دېگەن لويىلىرى بار ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىرى ئۇيغۇر بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى.

چاقماقلىق قارا مىلىتىق، قوغۇشۇن ئوقۇقلۇق توققۇز ئا- تار، يەتتە ئاتار، بىر ئاتار ۋە پولات ئوقۇقلۇق بەش ئاتار مىلىتىق قىلىچلار بىلەن قوراللانغانىدى. ۋەزىپىسى ناھ-

يېنى مۇداپىئە قىلىش، ئۇچتۇرپان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىلىقىدىكى بەدەل چېگرىسىنى ساقلاش ئىدى.

مادى لەڭزە: مادى لەڭزە يىڭ دەرىجىلىك ھەربىي ئاتلىق قىسىم بولۇپ، دارېن (يىڭجاڭ) خۇيزۇ ماڭىڭ جاڭ ئىدى. ئۇنى مادارېن ھاجى دەپ ئاتايتتى. ئەسكەرلىرى خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇلاردىن ئىدى. پولات ئوقلۇق شىلەنجور، سامبا، توتوڭ نامىدىكى بەش ئاتار، قوغۇشۇن ئوقلۇق توق قۇز ئاتار، يان قورال، قىلىچلار بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇ دالا ئارمىيىسى بولۇپ، قەيەرگە ئېھتىياجلىق بولسا شۇ يەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيتتى.

خارجى ئىشلار باجخانىسى: شىنجاڭ رايونى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا سودا كېلىشىم بولغانلىقتىن، سودىگەرلەر سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مال ئالماشتۇرۇپ كىرگەن - چىققان ماللار ئۇچتۇرپاندا سېتىلىدىغان بولغاچقا، خارجى ئىشلار باجخانىسى قۇرۇلغانىدى. بۇ باجخانا مۇشۇ ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدىن باج ئالاتتى. يەرلىك باجنى شەن يامۇل، ئۆزى باشقۇرۇپ، بايلارغا كۆتۈرە بېرىش ئارقىلىق يىغىۋالاتتى.

3. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى

يەرلىك قوراللىق كۈچلەر ۋە ئۇرھاجىنىڭ

ھاكىمىيەت ئىگىلىشى

1933 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە خوجىنىياز ھاجىم ئەسكەرلىرى بىلەن قارا شەھەر، كورلا تەرەپكە يېتىپ كەلگەندە، كۇچادا تۇرۇشلۇق تۆمۈر ئېلى كۇچا خەلقىنى قوزغاپ ئەسكەر تەشكىللەپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇپ

كان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىك سەپ تۈزۈپ تۇرۇش قىلغان. كۇچادىن باشلاپ ئاقسۇ رايونىنى ئىشغال قىلىغانىدى.

ئۇچتۇرپاندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قارشى سوقۇشقا باردى ۋە يېڭىلىپ ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەنزۇ ئەمەلدارلار ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئالتە ئائىلىلىك كونا سودىگەر خەنزۇلارنى نۇر ھاجىم، مادارېن ھاجىم باشلىق يۇرت چوڭلىرى كېيىلىك قىلىپ مۇھاپىزەت قىلدى ۋە خاتىرجەم ساقلاپ قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا ما فۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى چىقىپ سوقۇشمايلا ئۇچتۇرپاننى ئىشغال قىلدى. ئۇچتۇرپاندىكى ئىككى يىڭى ئەسكەر ۋە قوراللارنى تىزىملاپ، ئۇلارنىڭ خىل يېڭى قوراللارنى تارتىۋېلىپ، بىر قىسىم ناچار قوراللار بىلەن قالدۇرۇپ قويدى. سا بىگىرىن، سوۋازى موللا دېگەن ئىككى خۇيزۇ ئادەمنى ئامبال (ھاكىم) بىلەن بىرگە، ئىش تاپشۇرۇپ قايتىپ كەتتى.

خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ تەشنىلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ئۇچتۇرپان خەلقى، ما فۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ ھېچ قانداق يېڭى ئۆزگىرىش قىلىپ بەرمىگەنلىكىگە غەزەپلىنىپ غۇلغۇلا قىلىشتى. ئۇلار بىر يېتەكچى كىشىنىڭ قوراللىنىپ جاھاننى ئۆزگەرتىشكە يېتەكچىلىك قىلىشىنى ئارزۇ قىلىشتى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە يېڭى - كونا ئەمەلدارلار پالەچ بولۇپ، ھۆكۈمەتسىزلىك كۈچەيگەنىدى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۆزبېك ئابدىقادىر ئاقساقال تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىر بۆلۈك قورال ئېلىپ، 20 گە يېقىن ئەسكەر تەشكىللەپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. قىرغىزلاردىن قول

بىسەك ئاقچى ۋە يامانسۇ رايونلىرىدىكى پالۋان مالچى قىر-
غىزلارنى ئۆز قورال، ئاتلىرى بىلەن ئەسكەرلىككە ئېلىپ،
قىرغىز رايونلىرىدا ئىش ئېلىپ باردى. قوچى يېزىلىق (ھا-
زىرقى يېڭى ئاۋات) كەنجى شاگىيى، شاگىيىلىق سۈپىتى بى-
لەن ئۆز تەۋەسىدىكى پالۋانلارنى قورال ئاتلىرى بىلەن ئەس-
كەر قىلىپ، ئۆز دائىرىسىدە ئىش ئېلىپ باردى. نۇر ھاجىم-
نىڭ كۈيىمۇغلى ئابدۇۋاپىت ئەسلى قۇمۇلۇق بولغانلىقتىن،
كۇچادىكى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بېرىپ بىر ئاز قو-
رال ئېلىپ كېلىپ ئون ئەتراپىدا ئەسكەر توپلاپ، ئۆزى
بىلگەن سەنەم بىلەن يۈرگەنىدى. ئۇ باشباشتاقلق ھا-
دىسىلەرنى كۆرگەن ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ غەزەپى قوزغىلىپ،
خاتىرجەمسىزلىنىپتتى.

بۇ ۋەزىيەتنى ئۇققان خوجىنىياز ھاجىم كۇچاغا نۇر
ھاجىمنى چاقىرتىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا نۇر
ھاجىمنى مەسئۇل قىلىپ، يىڭىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن قولغا
بۇيرۇق يېزىپ بەرگەن، ھەربىي مەمۇرىي، سىياسىي، تەشكى-
لىي ئىشلار ھەققىدە يوليورۇق كۆرسەتكەنىدى.

نۇر ھاجىم ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىپ يۇرت چوڭلىرى،
يېڭى - كونا ئەمەلدارلارغا خوجىنىياز ھاجىمنىڭ بۇيرۇقىنى
يەتكۈزگەندىن كېيىن ھەممە ئېتىراپ قىلىپ قولىدى. شۇندىن
ئېتىبارەن كونا ھەربىيلەر بارلىق ھەربىي ئەشيانى
قورال، ئوق - دورىلارنى رەت بويىچە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزلىرى
بىكار بولدى. نۇر ھاجىم شەھەر ئىچىنى ئاساس قىلغان
ھالدا خەلق ئەسكەرلىكىگە پىدائىي قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى
جاكالىدى. بۇ ۋەزىيەتنى ئۆتەشكە تەشەننا بولۇپ تۇرغان 15
ياشتىن 60 ياشقىچە سودىگەر، ھۈنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچى

لەر بەس - بەستە ئەسكەرلىككە يېزىلىپ، بىر نەچچە كۈن ئىچىدە 600 - 700 ئەتراپىدا ئەسكەر ھازىرلاندى. بىر يىل ئىككى لىيەن. بىر مۇھاپىزەتچى ئاتلىق دۈيدىن ئىبارەت خەلق قوشۇنى بارلىققا كەلدى. ئۇلارغا قورال تارقىتىپ بېرىلدى. سۇرھاجىم يىڭجاڭ بولدى. شتاب ئورنى ئۆز قوروسىدا بولۇپ، ئاتلىق مۇھاپىزەت دۈي شۇ جايغا ئورۇنلاشتى. 1 - لىيەنگە تۇرسۇن ھاجىم لىيەنجاڭ بولدى. 2 - لىيەنگە قالسىم ھاجى لىيەنجاڭ بولدى. بۇلارنىڭمۇ ئىش ئورنى ئۆز قوروسىدا بولدى. كازىم ئەپەندى (ئەسلى تۈركىيلىك ھەر-بىي ئادەم. سوۋېت - تۈركىيە سوقۇشىدا سوۋېتكە ئەسرىچۈ-شۈپ، كېيىن تۈرمىدىن قاچقان. شىنجاڭغا ئۆتۈپ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ قالغان) يىڭنىڭ قوماندانى ھەم مۇھاپىزەت دۈيىنىڭ دۇيىچىسى بولدى. ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئۇيۇشتۇرغان ئابدۇقادىر ئاقساقال، قۇلىبەك، كەنجى شاگىيى، ئابدۇۋايىت دېگەنلەرمۇ نۇر ھاجىمنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاندا 1000 گە يېقىن جانلىق خەلق قوشۇنى شەكىللەندى. كونا ھەربىي تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، مەمۇرىيەت ئىسلاھ قىلىندى، ئۆزبېك مىززىجان ئاقساقال شەنجاڭ بولدى. يېزا سۇڭجاڭلىرى، شاگىيلەر تەرتىپكە سېلىندى. نامۇۋاپىق ئال-ۋاڭ سېلىقلار بىكار قىلىنىپ مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى. بۇ قۇدرەتلىك خەلق قوشۇنىنى ۋە ئىسلاھ قىلىنغان مەمۇرىيەتنى كۆرۈپ خەلق خۇرسەن بولۇپ، خاتىرجەم بولدى.

خەلق قوشۇنلىرى خەلقنى ھېچقانداق سېلىق ئىقتىساد، ماددىي نەرسىلەر ئالىمىدى. باش شتابتىن تارتىپ ئاددىي ئەسكەرلەرگە قەدەر پۈتۈن راسخوتلىرىنى ئۆز ئىقتىسادىدىن سەرپ قىلدى. ھەتتا قوغۇشۇن ئوقلۇق مىللىتى

لارنىڭ ئوق - دورىلىرىنىمۇ ئۆزلىرى ياساپ تەييارلىدى.
شەھەر ئىچىدىكى ئىككىلىپ، بىر دۇي ئەسكەر بىر لىيەن
بولۇپ، كازىم ئەپەندىنىڭ قوماندانلىقىدا كاناي چېلىشى
بىلەن بىر يەرگە توپلىنىپ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىككى
سائەت جەڭگىۋار ھەربىي مەشق ئېلىپ بېرىپ، كەچتە ئىك-
كى سائەت قارىغا ئېتىش مەشىقى ئېلىپ باراتتى. ھەر ئاي-
دا ئىككى قېتىم قۇرۇقلۇق، سۇ، پاتقاق، چاڭگال ئارا ھەر-
بىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ، باشقا ۋاقىتتا قوراللىرىنى ئىش
ئورۇنلىرىغا ئېسىپ قويۇپ ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى.
ھەربىي خىزمەتكە كىرىشكەندە خۇددى مۇنتىزىم ھەربىيلەر-
دەك جەڭگىۋار ھالەتتە تۇراتتى.

كازىم ئەپەندى قوماندانلىق قىلغاندا ھەربىي فورما
بىلەن پاكىز، كاكار تاقاپ، قىلىچ، ناگان ئېسىپ ھەيۋەت
بىلەن مۇنتىزىم ھەربىي قائىدە بويىچە مەشق قىلدۇراتتى.
لەنجىڭ، پەيچاڭ، بەنجاڭلارمۇ ئوفىتسىرلىك قەددى - قامىتى
بىلەن قوراللىنىپ، ئۆز ئەسكەر سەپلىرىدە تۇراتتى. بۇلار
ئۆۋەت بىلەن شەھەر ئىچى ۋە سىرتلىرىنى كېچە - كۈن
دۈز گۈزەت قىلىپ باقاتتى. يېزا، رايونلاردا تەشكىللەنگەن
ئەسكەرلەر ئۆز جايلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. بۇ ھەيۋەتلىك
خەلق قوشۇنى ئەل قەلبىدە ياخشى تەسىر قالدۇرغانىدى.

4 - خوجىنىياز ھاجى ئۇچتۇرپانغا كېلىشنىڭ ئالدى

كەينىدە

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەت كۈچىيىپ، ئاقىۋىتى سوقۇشقا ئېلىپ بارغانىدى.
ئاقسۇ ۋە كۈنەشەھەردە ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئۆي-

غۇرلاردىن باي لۇجاڭ (كېيىن سىجاڭ دەپ ئاتالدى) ما جىسا قوشۇنىدىن بۆلۈنۈپ كېتىپ، سوقۇشقانىدى. نەتىجىدە ما جىسا يېڭىلىدى. ئەسكەرلىرى ئۆلدى، ئەسەرگە چۈشتى، قاچتى. ما جىسا يىگىرىمگە يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئۇچتۇرۇپان تەرەپكە قېچىپ، ياكۇۋۇرۇك يېزىغا كەتكەندە قولغا چۈشتى. نۇرھاجىم ما جىسانىڭ ئۇچتۇرۇپان تەرەپكە ماڭغانلىقى خەۋرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەسكەرلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، كازىم ئەپەندى قوماندانلىقىدا ياكۇۋۇرۇك يېزىمىنىڭ ئىلگىرى دۆڭ دېگەن يېرىنى ئاساسىي بازى قىلىپ تۇرۇپ، ياكۇۋۇرۇك يېزىنى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە ما جىساغا ئەلچى ئەۋەتتى. ما جىسا تەسلىم بولۇپ، شۇ مەيداندا قوراللىرىنى تاپشۇردى.

نۇرھاجىم قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەي، ما جىسانى ئۆز ئاتلىرىغا مىندۈرۈپ مۇھاپىزەت ئاستىدا باي لۇجىغا تاپشۇرۇپ بەردى. جاھىللىق بىلەن باشباشتا قىلىق قىلغان بىر ما جىسا ئەسكەرى، ئوق چىقىرىپ ئۇچتۇرۇپان تەرەپكە ماڭغانلىقتىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ غەلىبىدىن كېيىن نۇرھاجىم جەڭگىۋارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، مۇداپىئەدە تۇردى.

6 - 7 - ئايلار ئىدى. باي سىجاڭ سوقۇش غەلىبىسىدىن كېيىن ئەسكەر كۈچىنى كۆپەيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوي ئۆتكۈزۈپ قورال ئالدىغان كېلىشىمگە ئاساسەن، قورالنى تاپشۇرۇپ ئالدىغانغا كۈيىۋوغلى ئەمەتخان لۇجىغا 20 ئەسكەر بىلەن ئۇچتۇرۇپانغا چىقارغانىدى. قوراللارنى نۇرھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇچتۇرۇپان ئارقىلىق ئاقسۇغا يەتكۈزۈپ بېرىش تەلىپى بويىچە، نۇرھاجىم كازىم ئەپەندە

دى باشچىلىقىدا 30 ئەسكەرنى ئەمەتخان لۇيچاڭغا قوشۇپ
ئۇچتۇرپان بىلەن سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى بەدەل ئېغىزىغا
چىقىرىپ، 2 ، 3 تىن ساندۇق ئارتقان 30 - 40 ئات
بىلەن بەش ئاتار سېرىق قونداقلىق مىللىتى ئوقلارنى ئۆت
كۈزۈپ ئېلىپ، ئاقسۇغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. باي
سىجاڭ نۇرھاجىغا بۇ مىللىتىن بەش دانە ھەدىيە قىلىدۇ.
بىر قانچە ۋاقىتتىن كېيىن ۋەزىيەت يەنە ئۆزگىرىدۇ.
باي سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىمىنىڭ كۇچادىن ئەۋەتكەن
ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. بۇنىڭدا باي سىجاڭ خوجىنىياز
ھاجىمىنىڭ قېشىغا بېرىپ سوقۇشقا قاتنىشىش، نۇرھاجىم
ئاقسۇغا كېلىپ تۇرۇش بەلگىلەنگەنىدى.

نۇرھاجىم ئۇچتۇرپاننى ئىككى لەنجاڭغا تاپشۇرۇپ
ئاتلىق مۇھاپىزەت دۈيىنى ئېلىپ ئاقسۇغا بارىدۇ. باي سى-
جاڭ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ يېڭى قوراللار بىلەن
قوراللىنىپ، خوجىنىياز ھاجىمىنىڭ قېشىغا ماڭىدۇ.

ئەپسۇسكى باي ناھىيە ئەتراپىدىكى ياقا ئېرىق سو-
قۇشىدا باي سىجاڭغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئاقسۇغا كېلىپ، ئۈچ كۈن تۇرۇپ
نۇر ھاجىم بىلەن ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ. شۇندىن كېيىن ما-
جۇڭيىنىڭ ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم
ئۇچتۇرپاندا 4 ، 5 كۈن تۇرۇپلا ئاقچى ناھىيە قاقشال يو-
لى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈپ كېتىدۇ.

مېڭىش ۋاقتىدا نۇر ھاجىمغا بىرگە مېڭىشنى ئۇقتۇر-
غانىدى. نۇرھاجىم ئارقىدىن يېتىپ بېرىشقا ۋەدە بې-
رىدۇ. ھاجىم ۋەدە بويىچە ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ بۇرت
چوڭلىرىغا قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سالىدۇ: قات

ناشقۇچىلار ھاجىمنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ قەھەرگە بارماسلىقىنى، خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ ئەھۋالىنى ئۇقتۇرۇشىنى ۋە نۇر ھاجىمنىڭ خاتىرجەملىكىگە كېيىنكىلىك قىلىدىغانلىقىنى مەسلىھەت بېرىدۇ.

نۇر ھاجىم خوجىنىياز ھاجىغا بىر پارچە خەت بىلەن قولىدىكى يېڭى خىل قوراللارنى تەييارلاپ، ئوغلى ئەبەيدىم ئارقىلىق ئۇچتۇرپاننىڭ باشىغا يېزىسىدا كېتىپ بارغان خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئارقا سەپ لىنىيە باشلىقى ئوسمان ھاجىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ھەمدە نۇر ھاجىمنىڭ كۈيى ئوغلى ئابدۇۋايىتىمۇ خوجىنىياز ھاجىغا ۋەدە بېرىپ، ئالغان قوراللارنى تاپشۇرۇپ بېرىپ قەشقەرگە بارمايدۇ.

خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئارقا سەپ لىنىيىسى ئاچقىنىڭ قارا بۇلاق دېگەن يېرىگە بارغاندا، قۇلبەك تاغ ئارىسىدىن ماراپ بېرىپ بىر بۆلەك مەلىتىق ئوقلارنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇ ئاھۋاللاردىن خوجىنىياز ھاجىم خەۋەر تېپىپ، قاتتىق رەنجىپ غەزەپلىنىدۇ.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ماجۇڭنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ، ئارقىدىنلا قۇلبەك تاغدىن چۈشۈپ، ماجۇڭنىڭلار بىلەن بىرلىشىدۇ. نۇر ھاجىم قارشىلىق بىلدۈرمەي يۇرت چوڭلىرى بىلەن قارشى ئالىدۇ. قۇلبەك ئۇچتۇرپانغا تۈەن جاڭ بولىدۇ. نۇر ھاجىمنىڭ ئەمىلى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. قوراللىرى تاپشۇرۇۋېلىنىپ ھېچقانداق تەھدىتكە ئۇچرىماي، خاتىرجەم ياشايدۇ. نۇر ھاجىمنىڭ باشچىلىقىدا بۇ ئەسكەرلەر ئۈچۈن بايلاردىن ئىئانە توپلاپ رەخت، پۇل، چارۋا ھەدىيە قىلىپ خەلقنىڭ خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ قېلىنىدۇ. ماجۇڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىر ھەپتىدىن كېيىن ئاقسۇغا كېتىدۇ.

دۇ. ئۇچتۇرپان قۇلبەككە قالدۇ. ئۇ شەھەرگە ئورۇنلىشىپ،
تەمىناتلىرىنى شەنچىگۇدۇدىن ئېلىپ ئۇچتۇرپاننى ساقلاپ
ياتىدۇ.

قۇلبەك 10 ، 15 كۈلدىن كېيىن كېچىدە بىر قانچە
ئەسكىرى بىلەن نۇر ھاجىمىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇچتۇرپانغا
بىر بۆلۈك ئۇيغۇر ئەسكەرلەر كېلىۋېتىپتۇ، سىز ھازىر ئال-
دىغا بېرىپ قايتۇرۇڭ، بولمىسا شەھەر قانغا بويىلىدۇ، كۆي-
دۈرۈلىدۇ، دەپ تەھدىت سالىدۇ. ھاجىم بۇ پىكىرنى قوبۇل
قىلىپ، شەھەر ۋە خەلقنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشنىڭ مۇھىم-
لىقىنى ئېيتىدۇ. قۇلبەك شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كېتىدۇ.
نۇر ھاجىم ما جۇڭيىنىڭ قىسىملىرىدىن يوشۇرۇن ساق
لاپ قالغان سەككىز ئەتراپىدا قوراللىق مۇھاپىزەتچى مەخ-
پى ئەسكەرلىرىگە مۇداپىئەدە تۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قو-
يۇپ، ئۆيىدىن چىقىپ كېتىدۇ.

كېلىۋاتقانلار ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى
ئىكەن (ياقۇپ فۇگۇەن خوجىنىياز ھاجىمىنىڭ ئاقسۇ رايونى-
دا رازۋېتكا قىلىپ يۈرگەن ئادىمى بولۇشى مۇمكىن)، قۇل-
بەك بۇ كېچىنى جىددىي ھەربىي ھالەتتە ئۆتكۈزۈپ، ئەس-
كەرلىرىنى شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تۇمشۇق تاغدىن
تارتىپ جىگدىلىك، يالغۇز ئۈرۈك يېزىلىرىغىچە ئورۇنلاش-
تۇرۇپ، ياقۇپ فۇگۇەن ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزمەي يوقاتماق-
چى بولىدۇ.

ياقۇپ فۇگۇەن 200 ئەسكەرنى باشلاپ كېچىلىپ مې-
ڭىپ ئىككىنچى توخو بىلەن يالغۇز ئۈرۈككە يېتىپ كەل-
گەندە، قۇلبەك ئەسكەرلىرى توسۇپ ئوق چىقارغان، ئىككى
تەرەپ سوقۇشقان. قۇلبەك ئەسكەرلىرى 10 ، 15 مىنۇتلىق

جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي قېچىپ، شەھەرنى سۇ تاشلاپ ئاق-
 چى تەۋەسىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ياقۇپ فۇگۇدىن ئەسكەرلىرى
 قوغلىغان پېتى ئۇچتۇرپان چېگرىسىدىن چىقىرىۋېتىدۇ. بىر
 سائەت ھەربىي ھالەت بولىدۇ. پۈتۈن شەھەر ئىچىدىكى
 قىرغىز ئائىلىلىرى ئاقتۇرۇلىدۇ. قۇلبەك ئەسكەرلىرىنىڭ
 بىر قانچىسى ئۆلدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. پۇقرا قىرغىزلار
 ئامان قالدى. بىر سائەتتىن كېيىن ھەربىي ھالەت توختاپ،
 شەھەر تىنچلىنىدۇ. نۇرھاجىم باشلىق يۇرت چوڭلىرى
 سالامغا كىرىپ، خەلقنىڭ ئامانلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىنا-
 نە توپلاپ ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ. نۇرھاجىم قولىدى-
 كى قورالنى مەخپىي ھالدا بۇلارغا تاشىۋرۇپ بېرىدۇ.
 بىر ھەپتىدىن كېيىن ئاقسۇدىن بىر بۆلۈك ماجۇڭ-
 يىڭ ئەسكەرلەرنىڭ چىققانلىق خەۋىرى ئاڭلىنىدۇ. ياقۇپ
 فۇگۇدىن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇن تارتىپ
 ماڭىدۇ. ئاچتاغ يېزىغا بارغاندا ئىككى تەرەپ بىر سا-
 ئەت ئەتراپىدا سوقۇشۇپ، ياقۇپ فۇگۇدىن ئاقيار يېزىسىنىڭ
 قۇرۇق ئۈزۈم يولى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتۈپ
 كېتىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىدۇ. بۇلارمۇ
 يۇقىرىقىدەك قانۇن - يوسۇن بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ.
 كۆپچىلىك خەلق، يۇرت باشلىقلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشى
 بۇ بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى ۋە خەلق
 مۈلكىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ چارىسى ئىدى. ئۇچتۇرپاننىڭ سودا
 تىجارەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەچ جايلار سودىگەرلەر، يۇرت
 چوڭلىرىغا ئىنئانە يىغىش ھېچقانچە ئېغىر توختىمايتتى.
 ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىر ھەپتە تۇرۇپ قايتىدۇ.
 قۇلبەك تاغلارنى پانا قىلىپ، جان بېقىپ يۈرىدۇ. ناھىيىنى شەن-

جاڭ مرزىجان ئاقساقال، نۇر ھاجىم، يۇرت چوڭلىرى بىر-لىكتە باشقۇرىدۇ. 15 ، 20 كۈندىن كېيىن بىر تۈەن ئاق ئورۇس ئەسكەر كېلىدۇ. شۇندىن باشلاپ تۇراقسىز ھەربىي ھالەت تۈگەيدۇ.

بۇ مەزگىلدە شەنجاڭ مرزىجان ئاقساقال بىر كېچىدە قېچىپ كەتتى. ئاقچى يولى بىلەن قەشقەرگە بېرىپ ھىندىستانغا كەتكەن ئىكەن. ئۇندىن كېيىن نۇر ھاجىم، يۇرت چوڭلىرى كېڭەش ئارقىلىق، مەشھاباي دېگەن ئادەمنى شەنجاڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر 30 كۈن ئەتراپىدا تۇرغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر تۈەن ئاتلىق قىزىل ئىسار-مىيىسى كېلىدۇ. ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر ئاقسۇغا يۆتكىلىپ كېتىدۇ. قىزىل ئارمىيە 10 ، 15 كۈن تۇرۇپ ئاقسار يېزا قۇرۇق ئۈزۈم يولى ئارقىلىق مارالبېشىغا ئەكىلىنىدۇ. مېڭىش ۋاقتىدا نۇر ھاجىمنى ۋە ئوغلى ئابدۇۋايىت ئاخۇننى بىرگە ئېلىپ كېتىپ، خاڭكوڭنىڭ تەڭ دېگەن جايىدا ئۆل تۈرۈپ تاشلايدۇ. ھاجىمنىڭ بالىلىرى ئىزدەپ بېرىپ جەسەتنى يۆتكەپ كېلىپ، قولىتوغ مازارغا دەپنە قىلىدۇ. نۇر ھاجىم 72 يېشىدا، ئوغلى ئابدۇۋايىت ئاخۇن 45 يېشىدا ۋاپات بولغان ئىدى. شۇ چاغدا، ھاجىمنىڭ ئوغلى ئابدۇۋا-يىت ئاخۇن دېھقانچىلىقتىن باشقا ئىشقا ئارىلاشمىغان بىر يۇۋاش ئادەم ئىدى. ھاجىمنىڭ كۈيى ئوغلى ئابدۇۋايىت ئا-خۇن ئەسكەر تۇتقان ئادەم ئىدى. ئىسىم ئوخشاش بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۈيى ئوغلىنىڭ ئورنىغا ئوغلى كېتىپ قال-دى، دېگەن ھەسرەت گەپلەر بولغان ئىدى.

بىر مەزگىلدىن كېيىن، قەشقەردىن خۇجىنىياز ھاجىم

نىڭ ھەربىي قوشۇنى ئىچىدىن يىڭىچاڭ دەرىجىلىك ئىب-
راھىم دېگەن ئادەم، بىر پەي ئەسكەر بىلەن كېلىپ ئۈچ-
تۇرپانغا شەنجاڭ بولىدۇ. بىرگە كەلگەن ئوسمان ھاجىم
خارجى باجخانىسىغا باشلىق بولىدۇ. بۇ ئىككىيلەن قولبەك-
نى تاغ ئارىسىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن يېرىدىن تۇتۇپ
كېلىپ ئۆلتۈردى. يۈز بېرىپ كېلىۋاتقان ھۆكۈمەتسىزلىك،
قالايمىقانچىلىقلار تۈگەپ، ئاخىرىدا شېڭ شىسەينىڭ ھاكىم-
سىيىتى تىكلىنىدۇ.

5 - نۇر ھاجىمنىڭ بىر قانچە ئىشلىرى

نۇر ھاجىم ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر، نەزەردائىم
سى كەڭ، يىراقنى ئويلايدىغان ئادەم ئىدى. ئەڭ يۇقىرى
ھوقۇقنى ئىگىلەپ تۇرغان بىر يىل جەريانىدا خەلققە
سېلىق، ئالۋاڭ - ياساق سالغان ئەمەس. ھەربىي شىتابىنى
ئۆزىنىڭ شەخسى قوروسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بارلىق خىراجەت-
جەتنى ئۆز ئىقتىسادىدىن سەرپ قىلغان. قول ئاستىدىكى
ئەسكەرلەرنىڭ خىراجەتلىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلىش چارە-
سىنى يولغا قويغان. ھەر قانداق كىشىنىڭ خەلقىتىن سې-
لىق ئېلىش، خەلىقنى بۇلاپ - تالىشىغا قەتئىي يول قوي-
مىغان ئىدى.

مىللەتلەر ئارا ھاكىمىيەت تالىشىشىدىكى جىددىي ھەرى-
سى ھالەت مەزگىللىرىدە، چارە - تەدبىر ئىزدەپ ھەرىكەت
لەت خەلقىنىڭ خاتىرجەملىكىگە كاپالەتلىك قىلدى. ئۇنىڭ
رەھبەرلىكىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، ئوت قويۇش، ئادەم
ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى بولمىغان ئىدى. خەلق ئىچىدە «جىددىي

۱- تەرەپلىك كۈنلەردە ئۇچتۇرپاننىڭ تىنىچ ئۆتۈشى، خەلقنىڭ خاتىرجەم بولۇشى نۇر ھاجىمنىڭ، خەنزۇ لى شاڭزۇڭ، خۇيزۇ مافىڭجاڭنىڭ بىرلىك كاپالىتىدىن بولدى. دېگەن گەپلەر ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

ھاجىم ئىش باشلىغاندا ھەر مىللەت مۇتەبەرلىرى بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ بىرلىكتە ئىش كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىي ھالەت ۋە ئالدىدىن كېلىدىغان پاجىئەنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىتائەت توپلاش ئۇسۇلى بىلەن دۈشمەننىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ، خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ قالغان ئىدى. شۇنداق بىر ئىش يادىمدا بار. بىر كۈنى ھاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇۋاپىت:

— دادا 72 ياشقا كىرگەن ئۆمۈرلىرىدە ئەمەل تۇتۇپ نېمە قىلىلا؟، ئۆز دۆلىتىمىز ئۆزىمىزگە يېتىدىمۇ؟! - دېگەندە ھاجىم: — بۇ توغرا، لېكىن مەن بۇ ئىشنى ئەمەل دەپ قىلىۋاتىمەن، پەقەت خەلق ئۈچۈنلا قىلىۋاتىمەن. خەلقنىڭ ياخشىلىقىنى كۆپ كۆردۈم. ئۆلىسەم يەنە خەلق يەرلىكىگە ئاپىرىپ قويىدۇ. مەن بۇ يۇرتقا كىچىك كەلگەن. بايلارغا يىللىققا تۇرۇپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. خەلقنىڭ غەمخورلۇرى بىلەن بارا - بارا باي بولدۇم. بالا - چاقىلىق بولدۇم. ھەرەمگە باردىم. مانا مۇشۇ دۆلەتنى ئۇچ-تۇرپان خەلقى بەردى. مېنى ھۆرمەتلىدى. ناسىم چىقتى. مەنمۇ خەلققە ياخشى ئىش قىلىپ بەرمىسەم بولامدۇ؟ مەن قىلىم. سام باشقا بىرسى قىلىدۇ. خەلققە بىرەر ئاپەت كەل تۇرۇپ قويارىمىكەن دېگەن ئەندىشىدە بۇ ئىشنى ئۇستىۋىگە ئېلىۋاتىمەن - دېگەن ئىدى. ئەمەلىيەتتەمۇ شۇنداق بولدى. يەنە مۇنداق ئىشلارمۇ بولغان ئىدى:

1 - يۇقىرىدا ئابدۇقادىر ئاقساقالنىڭ ئەسكەر توپ

لاپ ھوقۇق ئىگىلىگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. نۇر-
 ھاجىم كۇچادىكى خۇچىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بېرىپ قايتىپ
 كەلگەن كۈنلەردە، ئابدىقادىر ئاقساقال ھوقۇقىدىن پايدى-
 لىنىپ، شەھەر ئىچىدە ئۇزۇندىن بېرى تۇرۇپ تىجارەت
 قىلىپ كەلگەن جاڭ لويى، ياكى شەنسىڭ، جاڭ سىيى،
 لى شاڭزۇڭغا ئوخشاش ئالتە ئائىلىلىك خەنزۇلارنى
 قوروسىغا يىغىۋېلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بو-
 لىسەن، خەتەمەڭنى قىلىسەن (سۈننەت قىلىسەن) دەپ
 قىستىغان. ھەم پەيىجاڭ دەرىجىلىك بىر ئادىمى جاڭ لو-
 يىنىڭ ئۆيىگە كېچىسى بېرىپ، بالا - چاقىلىرىنى قور-
 قۇتۇپ بۇلىماقچى بولغان. جاڭ لويى نۇر ھاجىمغا بۇئەھۋالنى مەلۇم
 قىلغان، ھاجىم دەرھال تەكشۈرۈپ، ئاقساقالنىڭ توغرا قىلىمىغا
 ئىلىقىغا تەنبە بېرىپ. خەنزۇلارنى ئۆز ئائىلىسىگە قايتۇرۇپ،
 20 ئۇيغۇر ئەسكەرنى ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويغان.
 2 - ئۇچتۇرپاندا جىن شۈرپىن ھاكىمىيەتنى ئاغدۇ-
 رۇلۇپ نۇر ھاجىم يىڭجاڭ بولغان مەزگىلدە، ئاقسۇدىن
 ماجۇكىنىڭ بىر ھەربىي كوماندىرى، كۇچالىق ئۇيغۇر
 نەجىمىدىن ھاجى بىر ئەسكەر بىلەن بىللە مۇپەتتىش
 دېگەن نام بىلەن ئۇچتۇرپانغا قوراللىق كەلگەن، ھاجىم
 خىمۇ ئۇقتۇرماي ئالتە ئائىلىلىك خەنزۇنى تەكشۈرمىز دېگەننى
 بانا قىلىپ، ياكى شەنسىڭنى ئېيتىپ تاشلاپ، مال مۈلۈكلىرىنى
 مۇسادىرە قىلغان. بۇ ۋەقەنى نۇر ھاجىم ئاڭلاپ دەرھال ئەسكەر
 ئەۋەتىپ تۇتۇپ كەلگەن. سوراقتىن كېيىن ئىقرار نامىسىنى ئېلىپ،
 قورال ئاستىدا ئاقسۇغا ماڭدۇرۇپ، يۇقىرىغا مەلۇم قىلغان.
 3 - ياقۇب فۇگۇدەن قولىبەك بىلەن سوقۇش قىلغان.
 1، ئەسىرگە چۈشكەن تۆت نەپەر قىرغىز ئوفىتىسىر ۋە ئەسكەر-
 لەرنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، نۇر ھاجىم بىر

دانه دۇر بۇن، بىر نەچچە تال مىلتىق ھە دىيە قىلىپ، يۇرت مۆلەپ لىرى بىلەن ياقۇپ فۇگۇەن ئالدىغا بېرىپ، تۆت نەپەر قىرغىزنى ئۆلۈمدىن سوراپ قۇتۇلدۇرۇپ قالغان. ياقۇپ فۇگۇەن بۇنىڭ ئورنىغا سولاقىتىكى ئادەم ئۆلتۈرگەن بىر قاتىلىنى دارغا ئاسقان.

4. ماخوسەن ئەسكەرلىرى بىرىنچى قېتىم ئۇچتۇرپانغا كەلگەندە، خۇيزۇ ياشلاردىن ھادىل ئاخۇن، مالىك قاتارلىق 14 كىشىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ ئەسكەرلەر قەشقەر مارالبېشىغا بارغاندا قېچىپ كېلىپ، ئاقسۇدا باي سىجاڭغا تۇتۇلغان. باي سىجاڭ بۇلارنى مەخپىي ئەۋەتىلگەن رازۋېتكىچى دەپ سولاپ قويغان. باي سىجاڭ ئاقسۇدا نۇر ھاجىمنى قالدۇرۇپ، ئۆزى باي تەرەپكە مېڭىش ئالدىدا، بۇ 14 كىشىنى ئېتىپ تاشلاش مەقسىتىنى نۇر ھاجىمغا ئېيتقان. ھاجىم بۇلارنى كۆرۈپ «ئۇچتۇرپانلىق ئادەملەر ئىكەن، مەجبۇرى تۇتۇپ كېتىلگەن ئىدى، مەن كېيىن» دەپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ ئۆزى تاپ شۇرۇۋېلىپ، ئادەم قوشۇپ ئۇچتۇرپانغا ماڭدۇرۇۋەتكەن.

5 - نۇر ھاجىمنىڭ ئۆز ئەسكىرى بولغان سوۋۇتقا ئايىمىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىبراھىم رەڭ دېگەن كىشى، بىر خۇيزۇ ئايالىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ بىر چۈپ ئالتۇن زىرە، كىيىم - كېچەكلىرىنى تارتىۋالغان. بۇ ئايال ھاجىمغا ئەرز قىلغان، ھاجىم ئىبراھىم رەڭنى پۇتۇن ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوراق قىلىپ، شۇ مەيداندىلا مالنى ئايالىنىڭ قولىغا قايتۇرۇپ، ئىبراھىمنى قوشۇندىن قوغلاپ چىقىرىپ پۇتۇن ئەسكەرلەرگە ئىبرەت قىلغان.

بۇ ئەمەلىي پاكىتلار نۇر ھاجىمنىڭ ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

«شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى

ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ

تەشكىللىنىشى توغرىسىدا

شەرىپ خۇشتار

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىدىن، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈرۈمچى ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنىغا قاتناشقان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆپچىلىك كېڭەش ئەزالىرى، ئاقسۇ، خوتەن، تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قىسمەن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى ۋە بىر قىسىم ھەر مىللەت ئىلغار كۈچلىرىمۇ غۇلجىغا كەتتى. مۇنداق شارائىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە بولغان ئازادلىق ھەيئىتى، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە، ئىنقىلابچىل پاشلار تەشكىلاتى، شىنجاڭ خەلقچىلار بىرلەشمىسى قاتارلىق

تەشكىلاتلارنىڭ ۋە ئۈچ ۋىلايەتتىكى ھەر بىر مەدەنىي ئا- قارتىش جەمئىيەتلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەھۋەتەشكىلاتلارنىڭ ۋە جەمئىيەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ، 1948- يىل 1- ئاۋغۇستا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى.

(تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ئىتتىپاق يەپ ئېلىنىدۇ). بۇ تەشكىلاتنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسى، شىنجاڭنىڭ بارلىق مىللەت ۋە سىنىپلارنىڭ ئىلغار كىشىلىرىنى «ئىتتىپاق» ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىتتىپاقلىق روھى بىلەن تەربىيەلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتىگە ۋە ئۇنىڭ خوجايىنى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى جاھانگىرلارغا ھەم ئۇلار- نىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە، شۇنداقلا يەرلىك مىللىي ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ ئاسمىنى چالغۇ - توۋاڭدىن، خەلقىمىزنى مەھكۇملىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئەركىن، باراۋەر، تەڭ ھوقۇقلۇق، خەلقچىل ھاكىمىيەت تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پروگرامما ئورنىدا قوبۇل قىلىنغان مۇراجىتى يۇقىرىدىكى سىياسەتلەر بويىچە تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىندى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشلىگەن

خىزمەتلىرى:

1 - ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلىش، كېڭەيتىش، مۇستەھ-

كەملەش ۋە ئۇنىڭغا تەشكىل ئاساس يارىتىش جەھەتتە ئۆز
ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى. ئىتتىپاق تەشكىلى قۇرۇلغانلىقى
ئېلان قىلىنغان 1948 - يىل 1 - ئاۋغۇستىن باشلاپ، 1949 -
يىلى مايغىچە بولغان جەريان ئىتتىپاقنىڭ تەشكىلى دەۋرى
بولغان ئىدى. ئىتتىپاق شۇ جەرياندا تەشكىل خىزمەتلەرنى
ئەشلەپلا قالماستىن، ئۇندىن باشقا ئومۇمىي ۋەزىپىلەرنىمۇ
ئىشلىدى.

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىق قىلغان ئىتتىپاق
مەركىزىي تەشكىلىي ھەيئىتىنىڭ ۋە ئەزالارنىڭ تىرىشچانلىقى
نەتىجىسىدە، ئىتتىپاق بىر ئۈچ ۋىلايەت تەشكىلاتىغا، بىر
ھەربىي تەشكىلاتقا، بىر بىۋاسىتە رايونلۇق تەشكىلاتقا، 29 نا-
ھىيلىك تەشكىلاتقا، 755 يەرلىك تەشكىلاتقا (بۇ تەشكىلاتلار
پەقەت ئۈچ ۋىلايەتتىلا بولغان) ۋە 77.394 نەپەردىن ئارتۇق
ئەزاغا ئىگە بىر سىياسىي تەشكىلاتقا ئايلانغان ئىدى.

2 - ئىتتىپاق ئەسلىدىكى ھەر قايسى تەشكىلات ۋە
جەمئىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ھەر مىللەت، ھەر تەبىئىيەتلىك بىرلىكىنى
ئاساس قىلىپ، خەلق پىرونىتى تەشكىل قىلىندى (ئۈچ ۋى-
لايەت دائىرىسىلا). ئىتتىپاق تەشكىل قىلىنىشىغا بار بولغان ھەر
قايسى تەشكىلات، جەمئىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرى ھەم
بارلىق ئەزالىرى ئۆز تەشكىلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىتتى-
پاق سېپىگە ئۇيۇشتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىتتىپاق ئەزالى-
رىنىڭ تەركىبىگە ھەممە مىللەتتىن بولغان، ھەر قايسى سى-
نىپلارنىڭ خەلقچىل تەبىئىيەتلىرى جەلپ قىلىندى.

ئىتتىپاق شۇنىڭ بىلەن بىرلىككەپ شەكىللىنى ئالغان
كەڭ ئاممىۋى تەشكىلاتقا ئايلاندى. تۆۋەندىكى سانلىق مە-
لۇماتلار ئۇنىڭ كۈچلۈك دەلىلى:

ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ كەسىپ ئايرىما سانى
 خىزمەتچى 5617 نەپەر، ئىشچى 6718 نەپەر.
 دېھقان 28.683 نەپەر، چارۋىچى 10.865 نەپەر.
 سودىگەر 1909 نەپەر، ھۈنەرۋەن 3301 نەپەر.
 ئوقۇغۇچى 5086 نەپەر، ئۆي خىزمەتچىسى 5214 نەپەر.

ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ جىنسىي ئايرىما سانى
 ئەرلەر 69.508 نەپەر، ئاياللار 7.780 نەپەر،
 ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ مىللەت ئايرىما سانى
 ئۇيغۇر 20.763 نەپەر، قازاق 44.234 نەپەر.
 قىرغىز 1.025 نەپەر، موڭغۇل 4.768 نەپەر.
 روس 1.643 نەپەر، تاتار 9.87 نەپەر.
 ئۆزبېك 843 نەپەر، شۋە 587 نەپەر.
 خەنزۇ 769 نەپەر، خۇيزۇ 1.400 نەپەر.
 سولون (داغر) 312 نەپەر، باشقىلار 8 نەپەر.
 (بۇ سانلىق مەلۇماتلار 1950 - يىلنىڭ بېشىدىكى ئىستاتىستىكا بولۇپ، سەيپىدىن ئەزىزنىڭ ئىتتىپاق كۈنپىرىنسىيەسىدە بەرگەن سىياسىي دوكلاتى، 1950 - يىل ئىيۇل نەشرى.
 27، 28 - بەتلەردىن ئېلىندى)
 3 - ئىتتىپاق ئۆز خىزمىتى جەريانىدا، گومىنداڭ ئەكسىل ھەرىكەتچىلىرىنىڭ مۇستەبىت سىياسىتى ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا ھەم ئۇنىڭ خوجايىنى بولغان ئامېرىكا جاھانگىرلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىگە قارشى ئىزچىل تۈردە كۆرۈش ۋە تەشۋىق ئېلىپ باردى.

4 - ئىتتىپاق قۇرۇلۇشى بىلەن يېڭى ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى
 ئوچۇق - ئاشكارا شەرىھلەنگەن 12 ماددىلىق مۇراجىئەتنامە

ئېلان قىلدى. (بۇ مۇراجىئەتنامە 1949 - يىلى 1 - يانۋار ئىتتىپاق ژۇرنىلىنىڭ 4 - سانىدىمۇ ئېلان قىلىندى. مۇراجىئەت نامىنىڭ بېسىپ تارقاتقان ئەسلى نۇسخىسى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە بۇلانغان — ئىسپاتىمۇ). بۇ مۇراجىئەت نامىنىڭ سۆز بېشىدىلا، شىنجاڭدا تىنچلىق خەلقچىلىقى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى خەلق ئالدىدا بۇ ئۇلۇغ مۇقەددەس ۋەزىپىلەرنى خەلقنىڭ ئۆزىگە تايىنىپ تۇرۇپ، خەلق خاھىشلىرىنى ھەل قىلىش مەسىلىسىنى ئۆز زېمىنىگە ئالدىغانلىقىنى بىلدۈردى، دەپ يېزىلغان ئىدى.

5 - ئىتتىپاق ئىنقىلاب جەريانىدا كۆرۈلگەن مىللىي مەسىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، مىللىي مەسىلىگە توقرا ۋە قەتئىي مۇئامىلە قىلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى مىللىيەتلەر ئوتتۇرىسىغا سالغان مىللىي زىتلىق ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىكلەرنى يوقىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىدىكى باراۋەرلىكىنى ۋە دوستانە بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇردى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ 1949 - يىلى مايدا ئىتتىپاق مەركىزىي تەشكىلى ھەيئەت نامىدىن بەرگەن مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى دوكلاتى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋەت تەدە زور يۈرۈش بولدى.

6 - شىنجاڭدا، تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاق مەركىزىي تەشكىلات ھەيئىتى؛

1949 - يىلى 4 - ئاۋغۇست كۈنى 30 - سانلىق مەجلىس ئېچىپ، مەجلىستە تۆۋەندىكىچە قارار چىقاردى.

1 - مىللىي زىددىيەتچىلىك ئوتىنى ياققۇچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكىتى، مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ ئۇتۇقلىشىغا قارشى قارىتىلغان ۋە بىزنىڭ خەلقچىل يولىمىزدا، پۈتۈلۈپ

شاڭ بولىدىغان ئەكسلىنىق، لايىي ھەرىكەت، دەپ ئونۇلۇپ
ھۆكۈم قىلىنسۇن.

2 - مىللەتنى ھاقارەتلەش، مىللەتنى بوزەك قىلىش،
مىللىي ئۆرپە - ئادەتلەرنى مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش ھەرى-
كەتلەر قەبىھ جىنايەت دەپ ئونۇلسۇن.

3 - مىللىي زىددىيەتنىڭ ئوتىنى ياققۇچى ئۇنسۇرلار -
غا قارشى ئەمەلدە، سۆزدە كۆرەش ئېلىپ بېرىش، ئىتتىپاق
تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە ئىتتىپاقنىڭ ھەربىي ئەزالىرىنىڭ
مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب ئۇتۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش
يولىدىكى ئەڭ مۇھىم مۇقەددەس ۋەزىپىلىرى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ،
ئۆزىنىڭ بارلىق ئەمەلىي ئىش تەجىربىسىدە، بۇنىڭغا
قارشى رەھىمەتسىز كۆرەش ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن.

4 - مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مىللىي زىددى-
يەتچىلىك ئۇرۇقلىرىنىڭ زەھەرلىك تۇخۇمىنى ئارىدىن سىقىپ
چىقىرىپ خەلق ئېڭىنى، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ۋە بىرلىك
روھىدا تەربىيە قىلىش ئىشلىرىدا ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ
زېرىكمەي ئىشلەشلىرى ۋە تەلىم - تەربىيە، تەشۋىق - تەرغىپ
خىزمىتىنى كۈچەيتىش، ئۇنى داۋاملىق رەۋىشتە ئېلىپ بېرىش
تاپشۇرۇلسۇن. (بۇ قارار 49 - يىل ئىتتىپاق ژۇرنىلىنىڭ
سېنتەبىر 9 - سانىنىڭ 20 - بېتىدە ئېلان قىلىنغان).

7 - ئىتتىپاق، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئىنقىلابىي توغ-
رىسىدا ئۆگىنىش تېزىس تۈزۈپ چىقىپ، ئەزالار ئىچىدە
كەڭ ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن جۇڭگو خەلق ئازادلىق
ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا تەشۋىق
تەرغىپ قىلىدى، گېزىت ژۇرناللاردا جۇڭگو خەلق ئازادلىق
ئارمىيە غەلىبىسىنى بېسىپ تارقاتقى. بۇ ئارقىلىق خەلق ئام-

مەسىدە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئىنقىلابى ۋە كوممۇنىستلار پارتىيىسىگە بولغان تونۇش ئۆستى.

ئىتتىپاق بۇنىڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەپ، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى رەھبەر-لىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە زىمىن ھازىرلىدى.

8 - ئىتتىپاق ئادىل، تىنچلىق، توغرا، خەلقچىلىق ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ باردى ۋە ئەزالىرىنى شۇ روھ بىلەن تەربىيىلىدى.

9 - ئىتتىپاق، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋە جاھانگىرلارنىڭ ئاگېنتلىرىغا، خەلق ئارىسىغا يوشۇرۇنغان رېئال-كىسيون ئۇنسۇرلارغا، پان ئىسلامىزم ۋە پانتوركىزمگە، چوڭ مىللەتچىلىك ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئىزچىل كۆرەش قىلدى، ھەم ئەزالىرىنى شۇ روھتا تەربىيىلىدى.

10 - ئىتتىپاق ئۈچ ۋىلايەتنىڭ گومىنداڭ ۋەيران قىلىۋەتكەن خەلق ئىگىلىكىنى قايتىدىن تىكلىدى ۋە ھېچ قانداق ئاساسى بولمىغان مالىيە ئىقتىسادىنى تىكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، بازار باھالىرىدىن مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشقا كاپالەتلىك قىلدى. ئىتتىپاق، تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىق بىلەن مالىيە باشقۇرغانلىقىدىن، ئۆلكە ئازاد بولغاندا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە، 130 مىليون 400 مىڭ يۈەن ① (ئۆلكە پۇلى) تاپشۇرۇپ، ئىتتىپاق باشقۇرغان مالىيە ئىقتىسادىنىڭ غەلىبىسىنى نامايەن قىلدى.

11 - ئىتتىپاق مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى چىڭ تۇت-

① سەيپىدىن ئېزىمنىڭ 50 - يىلدىكى سىياسىي دوكلاتىدىن ئېلىندى.

تۇپخەلقنىڭ مەدەنىي مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ياخشى ئاساس ياراتتى. مەسىلەن: 29 ناھىيە (ناھىيىلىك ئىتتىپاقلار) سەنئەت كورىكى ياكى ناھىيە سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ، تارىخىي دىراما، ئىتتىپاقلىق، بىرلىكنى كۈيلەيدىغان ھەرخىل سەنئەت نومۇرلىرىنى ئويناش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىيات سەنئەتكە بولغان ئارزۇسىنى قاندۇردى.

يەنە، مەزكۇر ناھىيىلەردىكى ناھىيىلىك ئىتتىپاقلار ياشلارنىڭ ساز ئۆگىنىش ھەۋىسىنى قاندۇرۇش، كۆپلەپ سەنئەت خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە ساز ئۆگۈنۈش كۇرسلىرى تۇيۇشتۇرۇپ، 1644 نەپەر ساز ھەۋەسكارلىرىنى يېتىشتۈردى. ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، ۋىلايىتىدە ۋە بىر قانچە نۇقتىلىق ناھىيىلەردە بۇغالتىرلىق كۇرسى ۋە مەخسۇس ئۆگىنىش ئورۇنلىرى تۇيۇشتۇرۇپ، 3846 نەپەر بۇغالتىر خادىمى تەربىيەلەپ ئىتتىپاقنىڭ ھەرقايسى تەشكىلىي ئورۇنلىرىدىكى بانكا، مالىيە، باجخانا، سودا، قاتناش قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھېسابات خادىملىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى قامدىدى.

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى بىۋاسىتە باشچىلىق قىلغان ئىتتىپاق تەشكىلىي، يالغۇز مەكتەپ مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلەپلا قالماستىن ئاممىۋى ساۋات چىقىرىش ئىشىغا مۇئاللىمىدە كۆڭۈل بۆلگەن. جۈملىدىن ھەربىر ۋىلايەت، ناھىيە ۋە يېزا قىشلاق تاغ رايونلىرى، دېھقان، چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان ئەڭ يىراق ۋە چەت جايلارغىچە ئىتتىپاق باشچىلىقىدا كەچ كۇرسىلار ئېچىپ، ھەرمىللەت ئەر - ئايال كىشىلىرىدىن 22.000 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ ساۋات چىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى.

ھەربىيلەر ئىچىدە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىپ ساۋات چىقىرىش ئىشى چوڭ ھەرىكەتكە ئايلانغان، جاي - جايلار - دىكى مىللىي قىسىم ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ھەربىيلەر ساۋاتلىق بولغان.

يەنە، ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، ئىلى - چۆچەك قاتارلىق جايلاردا شوپۇرلۇق كۇرسىلىرى ئېچىلىپ، تېز ئۆگىنىش ۋە تېز ئۆگەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شوپۇر ۋە رېمونت خادىملىرى بولۇپ 413 نەپەر كىشىنى يېتىشتۈرگەن.

12 - ئىتتىپاق ئۈچ ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، ئىجارە ھەققىنى مۇۋاپىق ھالدا ئازايتتى. ۋە قىشلاق بانكا (يېزا ئىگىلىك بانكا) سى قۇرۇپ، دېھقانلارنى ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمىگە ئىگە قىلدى.

13 - ئىتتىپاق، سىياسىي قانۇن خىزمىتىنى يولغا قويۇپ، خەلق سۈتى ۋە ھەربىي سوت قاتارلىق ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، خەلقنىڭ جان ۋە مال مۈلكىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلدى. يەنى ھەر خىل سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جىنايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى توسىدى. دۆلەت ۋە خەلق مۈلكىگە زىيان - زەخمەت يېتىدىغان ھەر قانداق جىنايى خاراكتېرلىك ئىشلارغا زەربە بەردى. (چارە كۆردى)

14 - ئىتتىپاق يەنە «ئىتتىپاق» ناملىق ئورگان ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەشۋىقات قورالى قىلدى. ئىتتىپاق ئۆزىگە توغرا يول تاللىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ژۇرنالنىڭ 1 - بېتىگە «ئىتتىپاق سېپىگە ئۇيۇشۇڭلار»، دېگەن شو-ئارنى يازدۇرغانىدى.

ئىتتىپاق بۇ بىر قاتار ئىشلارنى پەقەت ئۈچ ۋىلايەت
ئىلا قىلالىغان بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن
شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە قاراتقان ئىدى.

ئىتتىپاقنىڭ يەتتە ۋىلايەتتىنمۇ ئەزالىرى بار ئىدى.
بىراق ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدە
بولغانلىقى ئۈچۈن، كەڭرى ھەرىكەت قىلالىغان ۋە قىلال
مايتتى. پەقەت ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى، نىشانى، نۆۋەتتىكى
ۋەزىپىسى قاتارلىقلار نوغرىسىدا تەشۋىق-تەرغىبات ئىشلىرى
نى ئېلىپ باراتتى.

ئوموملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىتتىپاق تەشكىلىنىڭ بارلىق
قا كېلىشى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ، بىر يىللىق تارىخىي
خىزمەتلەر جەريانىدا نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلدى.
خەلقنى ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشتۇردى. پۈتۈن خەلقنى بىر مە-
كەزگە ئويۇشتۇرۇپ، جاھانگىرلىك ۋە باشقا ئەكسىيەتچىلەر-
گە قارشى تۇرۇش بىلەن جۇڭگو گۇڭچەنداشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو
خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىگە ماسلىشىشتىن ئىبارەت
ستراتېگىيەلىك مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىتتىپاق كۈتكەن تاڭ
ئېتىپ ئارزۇ-تېلەكلەر ئەمەلگە ئاشتى. ئۈچ ۋىلايەت ھاك-
مىيىتى ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ ۋەكىللىرى يەتتە ۋىلايەتتىكى
ئىلغار كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە، جۇڭگو خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن قىسىملىرىنى
قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قى-
لىشىدەك ئۇلۇغ ئىشنى غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇردى.

1949 يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئىتتىپاق باش
ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ ۋاقىتلىق (دەپلى) رەئىسى مەرھۇم

ئەسئەت ئىساقۇۋۇ ئىتتىپاق ئىجرائىيە ھەيئىتىگە ۋەكالىتەن جۇڭگو گۇڭچەندائى ۋە ماۋجۇشىغا تېلېگرامما يوللاپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۈملىدىن ئىتتىپاق تەشكىلى ۋە پۈتۈن ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ ئىرادە ۋە ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن ئىدى. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ماۋ جۇشى ئەسئەت ئىساقۇۋاغا، پۈتۈن ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ئىجرائىيە ھەيئىتى ھەم شىنجاڭ خەلقىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن مىننەتدارلىق جاۋاب تېلېگرامما يوللىغان (شۇ كۈندىكى خەلق گېزىتىدەمۇ ئېلان قىلىنغان). يولداش ماۋزېدۇڭ، «ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بولۇشى شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشنى ئىلگىرى سۈردى» دېگەن ئىدى. ئازادلىق ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى قوراللىق قوشۇندىن تارتىپ بارلىق ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى بىر گەۋدە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىتتىپاقمۇ ئۆزىنىڭ باش ئورگىنى - ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئۈرۈمچىگە يۆتكۈلۈپ كېلىپ ئەينى چاغدىكى، ج،ك،پ شىنجاڭ شۆبە بىيوروسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىش باشلىدى.

ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئالدى بىلەن شىنجاڭ بويىچە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سېپىدىن باشلاپ تاكى ئۇنىڭ يېزىلىق تارماقلىرىغىچە ھەممىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۆز تەشكىلىنى قۇرۇپ ئۆز دائىرىسىنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتتى.

① ئەخەتجان قاسىمى بېيجىڭگە يىغىلىغا بېرىش ئالدىدا، ئەسئەت ئىساقۇۋۇ ۋەزىپە تۆتەگەن.

ئىتتىپاق، ئۆلكە، شەھەر، ۋىلايەت، ناھىيە يېزا قىش
لاقلارغىچە ئۆزىنىڭ تەشكىللىرىنى قۇرۇپ، ئانچە ئۇزۇن
بولمىغان ۋاقىت ئىچىدىلا بىرقانچە يۈزمىڭلىغان ئەزا قوبۇل
قىلىپ، ئۇلارغا جۇڭگو ئىنقىلابىي، جۇڭگو كوممۇنىستلار پار-
تىيىسى ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شان شەۋ-
كىتى ھەم ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ
باردى ۋە ئۆگىنىشكە چاقىردى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىتتى-
پاقنىڭ بىرمۇنچە ياش ئەزالىرى سالاھىيىتىگە قاراپ جۇڭگو
يېڭى دېموكراتىزىملىق ياشلار ئىتتىپاقى (ھازىرقى كوممۇ-
نىستىك ياشلار ئىتتىپاقى) قا، يەنە بىرمۇنچىلىغان ئەزا-
لىرى جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىگە قوبۇل قىلىندى.

ئىتتىپاق، ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، باش ئىجرا-
ئىيە ھەيئىتى قۇرغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدە «ئالغا» گېزىتى
ۋە «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ ئورنىنى باسقان «ئالغا» ژۇر-
نىلىنى نەشر قىلدۇرۇپ، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن فاڭجېنلىرىنى، ماۋ-
زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلدى.

«ئالغا» گېزىتىنى تارقىتىۋېتىپ، قەشقەر ۋە كورلا قا-
تارلىق جايلارنىڭ ئاخباراتچىلىق ۋە مەتبەئەچىلىك ئىشىغا
ئادەم كۈچى ۋە تېخنىكا جەھەتتە ئاساس يارىتىپ بەردى.
«ئالغا» ژۇرنىلى بولسا ئاخىرقى عېسابتا قىممەتلىك نەزە-
رىيەۋى ژۇرنالغا ئايلىنىپ ھازىرمۇ داۋاملىق نەشر
قىلىنماقتا.

ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن تەڭ شىنجاڭ بىلەن ھەر
ساھەدىكى خىزمەتلەر يۈرۈشۈشكە باشلىدى. بۇ چاغدا، يەتتە
ۋىلايەتتە كۆپ ساندىكى ئىلغار كۈچلەرمۇ بار ئىدى.

«كادىر ھەممىنى ھەل قىلدۇ»، ھەممىنى ھەل قىلىدۇ.
خان كادىر مەسىلىسى ھە دېگەندە قىيىن ئىدى. مۇشۇنداق
نۇقتىلىق پەيتتە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىلغار زىيالىيلار جۈملى-
دىن ئاساسەن ئىتتىپاقنىڭ چىي - جايلىرىدىكى ئەزالىرى، خىز-
مەتلىك ئېغىر يۈكنى زىمىنىگە ئالدى.

دېمەك ئازادلىقتىن كېيىنكى پۈتۈن مىللىي كادىر (ھەر
مىللەت كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىتتىپاق ۋە ئۆي-
خۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەربىيىسىدە
يېتىلگەن سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە كىشىلەر ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى پۈ-
تۈن شىنجاڭدا ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى
ۋە ھەردەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىقتىسادنى
تەرتىپىگە سېلىپ، جەمئىيەتنى نورمال ئىزىغا سېلىۋالغىچە
بولغان بەش يىل ئىچىدىمۇ، ئىتتىپاق سابىق ئۇيغۇر مەدە-
نىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن ئون مىڭ
لىغان مەكتەپ، يۈز مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلارنى، جەمئىيەتتىكى بارلىق
مەدەنىي - مائارىپ ئورگانلىرى، كۈلۈبلەر، خەلق باغچىلىرى،
بالىلار يەسىلىسى، بالىلار باغچىلىرى، دارىلئاجىزىن، دارىل-
تامىلار، بوغالتىرلىق ۋە سەنئەتچىلەر يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى
قاتارلىق ئورۇنلارنى باشقۇرۇپ ۋە تەمىنلەپ، ھۆكۈمەتنى
ناھايىتى زور ئىقتىسادىي بېسىمدىن خالى قىلىپ، پارتىيە
ۋە ھۆكۈمەتكە يېقىندىن ياردەملەشتى.

ئىتتىپاق يەنە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە
ياردەم بېرىش ھەرىكىتىگە پائال ئىزاۋاز قوشۇپ، زور مىق-

تاردا ئىئانە توپلىدى.

ئىتتىپاق 1954 - يىلى ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە زېمىنىنى ئاڭلاشتۇرغاندا، ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مىللىي ئۇسلۇب ۋە ئۇيغۇر مىمارچىلىقى، نەققاشچىلىقى ئالاھىدە ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن ئۈرۈمچى نەنىمىگىدىكى مەشھۇر «ئۇيغۇر تىياتىرى»، (ھازىرقى خەلق تىياتىرى) بىنا-سىنى سالدۇرۇپ، مۇكەممەل پۈتتۈرۈپ، تولۇق جاھازىلاپ، ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆز قولىدىكى كۆچمەس مۈلۈك (ئۆي - ئىمارەت، جاھازىلار) ۋە باشقا ئىقتىسادىنىڭ ھەممىسىنى، ھەتتا كادىرلىرىمۇ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە زېمىنىنى غەلىبىلىك ئادا قىلدى. ئىتتىپاق ۋە زېمىن ئېتىبارى بىلەن تارقىتىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ پارتىيىگە، خەلققە، جەمئىيەتكە يەتكۈزگەن ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرى تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالىدۇ ۋە كىشىلەر قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

بىز بۇ ئەسلىمە بىلەن، ئىتتىپاقنى قۇرغۇچى ۋە پائال خىزمەت كۆرسەتكەن ھەرقايسى يولداشلارنىڭ مەرھۇملىرىنى ياد ئېتىمىز، ھاياتلارغا ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

مۇھەممەد روزى

ئاپرىل ئۆزگىرىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭنىڭ
ۋەزىيىتى ناھايىتى داۋالغۇپ تۇرغان ئىدى. ئىچكى ئۆلكى-
لەردە مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ قالدۇق ئەكسىيەتچى كۈچلە-
رىگە قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتاتتى. سۇڭ جۇڭسەن
ئەپەندى باشچىلىق قىلغان شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ ئىلغار
ئىدىيە تەسىرلىرى، جەۋرى - زۇلۇمنىڭ دەستىدىن خارلانغان
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىمۇ ئۇيغۇشتىقا باشلىدى.
شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياك زېڭشىڭ
مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە گىلاۋ
خۇيچىلارنىڭ سىياسىي ئىسيانلىرى ئارقا - ئارقىدىن بولۇپ تۇردى.
1928 - يىلى كۈز ئايلىرىدا ياك زېڭشىڭ ئۈرۈمچىدە

ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. جىن شۇرەن ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى.
ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقى تې-
خىمۇ ئېغىر زۇلۇمغا ئۇچرايدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىم-
نى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىچكى ئۆلكىدىن بىر قىسىم
ھەربىي - ئوفىتسىرلەرنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىدۇ. شېڭ
شىسەي جىڭ شۇرىنىڭ تەكلىپى بىلەن 1930 - يىلى شىن-
جاڭغا چىققان ئىدى. ئۇ، 1931 - يىلى جىن شۇرىن ھا-
كىمىيىتىدە سەنمۇجاڭ بولغان، 1932 - يىلى جىن شۇرىن

نىڭ ئەمرى بىلەن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇلغا بېرىپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان. شىنجاڭدا تەكسىزلىك، مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيگەنلىكتىن، قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى كۈنسايىم ئۇلغىيىپ كېتىدۇ. تۆت يىل داۋام قىلغان بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، جىن شۇردىن ھاكىمىيەتنى لىڭشىتىپ قويدۇ. بۇنى كۆرگەن شېڭ شىسەي قۇمۇلدىن قايتىپ كېلىپ، غەملىگەرلىك بىلەن 1933 - يىل 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشىنى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ۋە ياراشتۇرۇشى بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپ، ئۆزى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابىي ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى، خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسى بويىچە بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا، ھەر مىللەتتىن بىر قىسىم ئىلغار زاتلارنى جەلپ قىلىپ ئاتالمىش يېڭى ھاكىمىيەتكە ئالماشتۇرۇپ، بەزى يېڭىلىقلارنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت تەركىبىدە نۇرغۇنلىغان نازارەتچىلەر، ئىدارىلەر، مۇئەسسەسەلەر، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى قۇرۇلىدۇ.

1934 - يىلى ئابدۇراخمان رەھىمىنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىدۇ. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنى رەسمىي ئېچىلىدۇ. يىغىندا ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسلىكىگە ئابدۇراخمان رەھىمى سايلانىدۇ. بۇ يىغىندا يەنە ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئۇ

يۇشما قارمىقىدا بىر قانچە ئىش باشقۇرۇش باشقارمىلىرى تەسىس قىلىنىدۇ، ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر گېزىت چىقىرىش مۇھىم كۈنتەرتىپكە قويۇلۇپ، نەشرىيات باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، نەشرىيات مۇدىرلىقىغا ھاۋۇدۇن زۇنۇنى، باش مۇھەررىرلىككە قادىر ھاجى ھاشىم، ياردەمچى مۇھەررىرلىككە، ھەيدەر ئەپەندى بېكىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىدا سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئەدەبىي ھەپتىلىك گېزىت — «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نەشر قىلىنىدۇ. بۇ گېزىت 1 - سانىدىن 18 - سانغىچە ماقالىلىرىنى لازىمغا يېزىپ، شافىراگرافتا بېسىپ تارقاتقان ئىدى. بۇ چاغدا گېزىت ھازىرقى پايدىلىنىش خەۋىرى گېزىتىنىڭ چوڭلۇقىدا، يەنى سەككىز فورمات چوڭلۇقىدا ئىككى بەت بولۇپ چىقاتتى. ئۇ، بەزى ئايلىرى 100 نۇسخا، بەزى ئايلىرى 200 - 300 نۇسخا تىراژدا تارقىتىلاتتى.

1935 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن، يەنى 19 - سانىدىن باشلاپ، چۆچەكتىن كەلگەن ۋەلى ئەخمەت دېگەن كىشى گېزىتنى تاش مەتبەئەدە ھازىرقى گېزىتنىڭ چوڭلۇقىدا يەنى تۆت فورمات ئىككى بەت قىلىپ چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغقا يەتكەندە گېزىتنىڭ تىراژى 500 نۇسخا يەتكەن ئىدى. باشقا ئىشلار قاتارىدا مەتبۇئاتچىلىق مۇشۇ زاماننىڭ شەرت - شارائىتىغا مۇۋاپىق ھالدا يوق لۇقتىن بارلىققا كېلىپ، بىر قەدەر تەرەققىي قىلىشقا باشلايدۇ. ئالتاي، چۆچەك، ئېلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋە كورلىلار دېمۇ قول يازمىلار بىلەن گېزىت چىقىرىلىدۇ. بۇ گېزىتلەر شۇ چاغدىكى بىر قىسىم دېموكراتىك ۋە مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن خەلقنى ۋە مىللەتنى ئويغىتىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئىناقلىقىنى، بىر - بىرىگە بولغان ئىشەنچ، ھۆرمەتنى تۇرغۇزۇش توغرىسىدا تەشۋىق

ئېلىپ باردۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ گېزىتكە بولغان ئىشەنچى ۋە قىزىقىشىمۇ بارغانسېرى ئاشىدۇ. ھەرقايسى جاي-لاردا گېزىت - ژۇرناللارنىڭ چىقىرىلىشى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاڭ - پىكرى كۈندىن - كۈنگە كۆتۈرۈلۈپ، گېزىت - ژۇرنال ئوقۇيدىغان كىشىلەرمۇ كۆپىيىدۇ، شۇ چاغدا مەلۇم بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن تەھرىر بىۋاسىتە بىۋاسىتە مۇنداق مەزمۇندا بىر پارچە خەت كەلگەن ئىدى.

«بىز ھازىر گېزىت - ژۇرنالنىڭ قانچىلىك ئەھمىيەتلىك ئوقۇش قورالى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەكتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مەكتەپتىكى 180 نەچچە ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى گېزىتكە مۇشتىرى بولدۇق. دەرىستىن چۈشكەن چاغلاردا گېزىت ئوقۇپ مۇزاكىرىلىشىمىز. ھازىر بىز گېزىت ئوقۇشقا شۇنداق قىزىقىمىزكى، گېزىت چىققىچە ئالدىراپ تاقىلداپ كېتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، گېزىتتىكى كۈنلۈك قىلىپ چىقىرىپ بېرىشنى تەلپ قىلىمىز. گېزىت، بىرىنچىدىن، ئادەمنىڭ ئاڭ - پىكىرىنى ئا-چىدۇ، ئىككىنچىدىن، دۇنيا ۋەزىيىتىدىن تولۇق خەۋەردار قىلىدۇ، ئۈچىنچىدىن، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن مەقسەتلىرىنى ۋە خەلق تۇرمۇشىدا بولغان يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى تونۇشتۇرىدۇ. بىز ئوقۇغان دەرىجىمىزدىن بىر ھەسسە ساۋاتقا ئىگە بولساق، گېزىتتىن بىر نەچچە ھەسسە مەلۇماتقا ئىگە بولىدىكەنمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق كىشى ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇشنى خالىسا، گېزىتكە مۇشتىرى بولۇشى كېرەك. خۇسۇسەن مۇئەللىملەر، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئۆلىمالىرىمىز گېزىت - ژۇرناللارنى قازا قىلماي ئوقۇش بىلەن گېزىت ئوقۇيالىيىدىغان كىشىلەرگە ئېرىشمەي ئوقۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىنى چۈشەندۈرۈشلىرى كېرەك.»

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى گېزىتىنى خەلق
 نىڭ تەلىپى بويىچە كۈندىن - كۈنگە ياخشىلاش ئۈچۈن
 بار ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، كۆپ تىرىشچانلىق كۆر-
 سەتتى. 1935 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېچىلغان
 ئۇيۇشمىنىڭ ئومۇمىي ھەيئەتلەر مەجلىسىدە تىۋەندىكىچە
 قارار چىقىرىلغان ئىدى. ھازىردىن باشلاپ مەنبەئە خادىملىرى
 رىنى ئايدىنلاش؛ گېزىتنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ، بەت سا-
 نىنى كۈچەيتىش ۋە ئۆز ۋاقتىدا چىقىرىپ تۇرۇش؛ جايلار-
 غا بارىدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە جايلاردىكى ئۇيۇش-
 مىلار ئارقىلىق مۇشتىرىلارنىڭ سانىنى كۈچەيتىش؛ مۇخبىر-
 لار تورى تەشكىل قىلىپ، ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈ-
 چەيتىپ، گېزىت ئەتراپىغا يېڭىدىن - يېڭى قەلەم كۈچل-
 ىرىنى توپلاش؛ جايلاردىكى گېزىتخانىلار بىلەن بولغان ئالاقى-
 قىنى چىڭىتىپ، ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش؛
 گېزىتلەردە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مەدەنىي - مائى-
 رىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرى-
 رىنى - سانائەت، سودا، تەنتەربىيە، سەھىيەدىن، ئەخلاق،
 ئىقتىساد، پۇل - مۇئامىلە، كۆۋرۈك سېلىش، يول ياساش،
 مەدەن كائىناتىنى ئېچىش، يېزا ئىگىلىكىنى يېڭى - ئۆسۈلدا،
 يېڭى ماشىنىلار بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەدەبىيات ۋە
 سانائىي نەپىسە ئىشلىرىنى، خارىجى ئاخباراتلارنى، شەھەر -
 يېزىلاردا، يۇرت ئارىسىدا بولغان ئىشلارنى ئۆز ۋاقتىدا
 خەلققە يەتكۈزۈپ تۇرۇش؛ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما
 بىلەن يېقىندىن ئالاقە قىلىپ، ئۇنىڭغا پائال ياردەملىشىش؛
 مەكتەپلەردە تام گېزىتى چىقىرىشقا باشلاپچىلىق قىلىش؛
 ئوقۇغۇچىلارغا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىت-
 تىپاقلىقىنى چىڭىتىش تەربىيەسى بېرىش، تىرىشىپ پەن -

بىلىم ئىگىلەش، تەرتىپ - ئىنتىزامنى كۈچەيتىش ۋە يۇ-قىرىقى مەزمۇنلاردا ماقالا، شېئىر، قوشاق يېزىش، نۇتۇق سۆزلەش، دېكلاماتسىيە ئېيتىشقا ئۇيۇشتۇرۇش؛ يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيۇشمىنىڭ مەقسەت ۋەزىپىلىرىنى، بولۇپمۇ تەشۋىقات ئىشلىرىنى يولغا قويۇش؛ ئورۇمچى مەدەنىيەت كلۇبى يېنىدا بىر قىرائەتخانا تەشكىل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر خىل كىتاب، گېزىتلەرنى قويۇش؛ ئاساسلىق گېزىت قارمىقىدا ئايدا بىر قېتىم چىقىدىغان بىر ژۇرنال نەشر قىلىش؛ چىقىرىلىدىغان كىتاب - ژۇرناللارنى مائارىپ نازارىتىدە تەشكىل قىلىنغان تەكشۈرۈش ھەيئىتىگە مەلۇم قىلىپ، ئۇلارغا مەدەنىي ئاقارتىش جەھەتتىن ماسلىشىش، ئۇندىن باشقا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن گېزىتىنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىكىگە تۆۋەندىكى كىشىلەر تەيىنلەنگەن ئىدى: ئابدۇللا داموللا، مەنسۇر ئەپەندى (سۆ-ۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىپ، شېڭ شىسەيگە مەسلىھەتچى بولغان، بۇ كىشىنى باشقىلار سىياسىي رەھبەر دەپمۇ ئاتايتتى)، بۇرھان ئەپەندى، ۋەلى ئەخمەت ئەپەندى، سابىت ئەپەندى، شاۋدۇن ئەپەندى، ئېلى ئەپەندى، رەقىبجان ئەپەندى، ئىلھامجان ئەپەندى، نىغمەت خەلىپىتىم، تۇردى ئەپەندىلەر گېزىت مۇھەررىر ھەيئەتلىرى، مەنسۇر ئەپەندى بولسا، مەس-ئۇل مۇھەررىر بولغان ئىدى.

1935 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ، گېزىت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرۇلغان مىق - مەتبەئەدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» دېگەن نام بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەننىي ھەم ئەدەبىي نەشر ئىپكازى بولۇپ

2000 نۇسخىسىدىن كۆپرەك تراژىدا تارقىتىلىشقا باشلىدى. گېزىت ھەمق - مەتبەئە بىلەن چىققاندىن كېيىن، خەلقىمىز ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بىسىردىن بىرى بىلەن ئېلىش سەھىپىسى، جەمئىيەتتىكى يېڭى - يېڭى ئىشلاردىن خەۋەردار قىلىدۇ. خان ۋە ئۇچۇر بېرىدىغان خەۋەرچىسى قىلىۋالدى. شۇڭلاشقا تەھرىر بۆلۈمىگە گېزىتنى مەدەنىيەتلىك خەتلەر كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. گېزىت ئاشىنالىرىدىن بىرىنىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» - سەن ھۆكۈمەتنىڭ نەشر ئەپكارى، سەن نۇر ياغدۇرغۇچى، ئازادلىق تېڭى. سەن ئەركىنلىك مەيدانى، بىرلىك دەستۇرى، سەن سائادەتلىك ھاياتنىڭ خۇشخەۋەرچىسى، سەن مەدەنىيەت ئوچىقى. نەمۇنىلىك ئەركىن يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش، ئالتە سىيا - سەتنى تۇرمۇشقا تەدبىقلاش، يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، چارۋا ئەسلىنى ياخشىلاش، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى پۈتۈن خەلقىمىزگە ئۇختۇرۇش سېنىڭ تېلىكىڭ، سېنىڭ تۈپ مەقسىتىڭ! سېنىڭ بىلەن يۇقىرىقىلارنى ئو - رۇنلىغىلى بولىدۇ. سەن ئارقىلىق جاھانگىرلارنىڭ شۇملۇقلىرىنى پاش قىلغىلى بولىدۇ. سېنىڭ بىلەن مىللەتلەر دوستلۇقى مۇستەھكەملىنىدۇ.

يېڭى شىنجاڭنى جۇڭخۇانىڭ ئايرىلماس ئەمەلىيلىك بىر ئۆلكىسى قىلىپ قۇرۇش، مەزلۇم مىللەتلەرنى ئاچكۆز جاھانگىرلارنىڭ تۆمۈر پەنجىسىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا كۆ - رەش قىلىش سېنىڭ گىگانت بۇرچىڭدۇر. سەن بىزنىڭ يول كۆرسەتكۈچىمىز، سەن بىزنىڭ سۆيگۈمىز.»

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىۋاتقان خادىملىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭدا «جاھانگىرلىككە قار -

شى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، شىنجاڭنى مىسلاھ ۋە تەمىر قىلىش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست-لۇقنى چېڭىتىش، پارىخورلۇقنى يوقىتىش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش» تىن ئىبارەت ئالتە سىياسەت يولغا قويۇلغان ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ چاغدا چىققان گېزىتلەرنىڭ بەت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئاساسەن مۇنداق بولاتتى: 1 - بەت كە - ئالتە سىياسەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى، ئىجرائىسى توغرىسىدا يېزىلغان چوڭ - چوڭ ماقالىلار، ئوبزورلار، ئۆلكىنىڭ مۇھىم خەۋەرلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ سۆزلىرى ۋە يىغىن خەۋەرلىرى، خىزمەت دوكلاتلىرى بېرىلمەتتى؛ 2 - بەتكە - دېھقان - چارۋىچىلىق، قۇرۇلۇش خەۋەرلىرى ۋە بۇ ھەقتە يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلار، ئىلمىي لېكسىيىلەر بېرىلمەتتى؛ 3 - بەتكە - مائارىپ، سەھىيە، سانائىي نەپىسە ھەققىدە يېزىلغان خەۋەر، ماقالىلار بېرىلىشتىن تاشقىرى، پات - پات بۇ بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئەدەبىي ئەسەرلەر بېرىلمەتتى. 4 - بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ خەۋەرلىرى، بىر قىسمىغا خەلقارا خەۋەرلەر، ئىمانە توپلاش خەۋەرلىرى، ئۇختۇرۇش، ئېلانلار بېرىلمەتتى.

1936 - يىلغا كەلگەندە «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» «تىيانشان» نامى بىلەن چىقىۋاتقان خەنزۇچە گېزىت بىلەن بىرلەشتى. گېزىتنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى قايتا تەكشىلىپ، ۋاڭ باۋچىيەن (3 - ئىنتېرناتسىئونالدىن ئەۋەتىلگەن كىشى ئىدى) گېزىتخانىنىڭ باشلىقى، مەنسۇر ئەپەندى مۇئاۋىن باشلىقى، ئايۇپ مەنسۇر باش مۇھەررىرلىككە تەيىنلەندى. تەھرىر بۆلۈمىدە ئەسئەت ياقۇپ، خېلىل ساتتار، ۋەلىخان

قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. 36 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە باش مۇھەررىرلىككە مەۋرۇپ سەئىدى تەيىنلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن ئوقۇ-
 دۇچىلاردىن ئابلىز شىرىپى، قاسىم پەرسا، ئىبراھىم سام-
 ساق دېگەن كىشىلەر گېزىتخانىغا تەقسىم قىلىنىپ، تەدرىر-
 بۆلۈمىدە ئىشلىدى. گېزىتخانا نەشرىيات بۆلۈمىگە بەدىر-
 دىن، مانىپ بەكمىتۇپ دېگەن كىشىلەر، مەسئۇل بولۇپ، گې-
 زىتنى ئۈرۈمچى شەھىرىگە نامان ئاكا تارقىتاتتى. باسما
 ئىشلىرىغا ئىمىنجان دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، ناپۇر
 بۆلۈمىدە ئەخمەت يۈسۈپ، تۇرسۇن كېيىر، مۇسا سايت،
 مۇقاش، ئەكرەم، مەنسۇر، تۇردى دېگەن كىشىلەر ئىشلەيتتى.
 ئەينى يىللاردا مەتبەئە تېخنىكىسىنى تولۇق بىلىدىغان
 ئىشچىلار يوق دېيەرلىك ئىدى. ئىش شارائىتى ناھايىتى نا-
 چار بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى.
 شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىشچىلار يېڭىلىق يارىتىشقا ئى-
 تىلەتتى. 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭ-
 دەكى مەتبەئە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا جۇڭگو كومپارتىيى-
 سىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى بىلەن سوۋېت ئىت-
 تىپاقىنىڭ ياردىمى زور بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنە نۇر-
 غۇنلىغان مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى ئالدۇرۇلدى. ئىشچىلار تىزىش،
 بېسىش، سېپىكىگىراف، ئىستىراتىپ تېخنىكىسىنى تېز ئىگى-
 لەپ، گېزىتنىڭ سۈپەتلىك چىقىشىغا ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇش
 ئۈچۈن تىرىشقان ئىدى. سېپىكىگىراف تېخنىكىسىنى ئىگەن-
 گەن نۇرىساقۇپ، خالىق، مەمتىمىن توختى، قاسىم روزى
 قاتارلىق يولداشلار گېزىتنى ھەر خىل فوتو سۈرەتلەر بىلەن
 سۈپەتلىك چىقىرىش ئۈچۈن كېچە - كۈندۈز بىجىنىدەلىق

بىلەن ئىشلەيتتى. مەتبەئە تېخنىكىسى ئەيسا ئاكا. ئەخەت سەمەتلەر گېزىتخانىغا كەلگەندىن كېيىن، گېزىتنىڭ بېسىملىش سۈپىتى تېخىمۇ ياخشىلىنىشقا باشلىدى ۋە زور بىر تۈركۈم ئاخباراتچى ۋە مەتبەئە ئىشچىلىرىنى تەربىيەلەش ئۈچۈن 1936 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى ئاخبارات، تېخنىكا كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچتى. 1 - قارارلىق كۇرس ئۇيغۇرلاردىن غۇپۇر توختى، ئىسمى مايىل نەمەتلەر ئوقۇدى. 2 - قارارلىق ئوقۇغۇچىلار پىۋتۇنلەي خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئىدى. 3 - قارارلىق كۇرسقا 12 نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇلار كېيىنچە شىنجاڭ ئاخبارات، مەتبەئە خادىملىرى ۋە تېخنىكىلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد قوشۇنى بولۇپ قالدى. نۇرغۇنلىرى شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىدا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىپ، ھازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن ئەسلىمەنمەكتە.

مەن بۇ ئەسلىمەندە ئاساسەن شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مائارىپنىڭ تەرەققىياتى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۆرەش تەشۋىقاتى ساھەسىدە ئوينىغان رولى جۈملىدىن كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭدىكى ھەر خىل سىياسىي كۈچلەرنىڭ كۆرەشلىرى ھەققىدە ئېسىمدە قالغان ئىشلارنىلا بايان قىلماقچىمەن. بۇ پەقەت باشقىلارنىڭ بۇ ھەقتە تەپسىلىرات بىرەر ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقىشى ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن يېپى ئۇچى بىلەن تەمىنلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ياڭ زىڭشىڭ، جىن شۇرىنلار شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى نادانلىقتا قالدۇرۇشنى مەقسەت قىل-

خان ئىدى. شۇڭا شىنجاڭدا ئاز بىر قىسىم دىنىي مەكتەپنى ھېسابقا ئالغاندا، بىرەر بىلىم ئېلىش يۇرتلىرىمۇ يوق ئىدى. ئىككىنچىدىن مىللەتلەر ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك، بىر - بىرىگە ئۆچمەنلىك ئۇرۇقىنى چېچىپ، مىللەتلەر ئا - رىسىدىكى سۈركىلىشتىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى قوغداپ كەلگەنىدى. لېكىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە شىڭ خەي ئىنقىلابىنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىلىرىنىڭ ۋە بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىشىدىن بىشارەت بېرىلدى. مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق، بىر - بىرىنى كەمسىتىش، بىر بىرىگە ئىشەنمەسلىكلىكنى تۈگىتىش زامان تەلىپى بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گېزىتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كەڭ تەشۋىق قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى.

1936 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چىققان گېزىتتە «جا - ھاندىكى كېسەللىكلەرنىڭ ئەڭ يامان زىيانلىقراقى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ھوقۇقسىزلىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىق» دەپ يېزىلغان بولسا، گېزىتنىڭ ئەدەبىيات بېتى قىسمىدا:

مىللىتىم نادان قېلىپ   ئىشلە خەلقىم سەن ھارماي،
كۆرگەن كۈنىڭنى ئۇلۇتما.   غەپلەت ئىچىگە پاتما.
بولدى شىنجاڭ ئىتتىپاق،   ئەمدى سەن بۇرۇنقىدەك،
بىر - بىرىڭدىن ئايرىلما.   بىر - بىرىڭنى ئالدىما.

(زەينىدىن ئابدۇراھىدوف).

گېزىت يۇقىرىقىدەك شېئىر ۋە نەسىرى ئەسەرلەرنى كۆپلەپ بېسىش ئارقىلىق شىنجاڭ خەلقىنى مەرىپەتكە، ئۆسۈملۈككە، بىرلىشىپ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشقا چاقىرىق قىلاتتى.

شىنجاڭ خەلقىنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن شىن

چاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلىگەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرى مائارىپنى چىڭ تۇتۇپ، يېڭى پەننى مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇشقا تىرىشقانىدى. بۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي يېتىشمىگەنلىكتىن خەلقنى ئىئانە توپلاش يولى بىلەن بەزى ئىشلار قىلىناتتى. بولۇپ مۇ شۇ چاغدا «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نى باشقۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارمىقىدا نۇرغۇنلىغان يېڭى پەننى مەكتەپلەر قۇرۇلدى. جايلاردىكى تەرەققىي پەرۋەر زاتلارمۇ گېزىت تەشۋىقاتىنىڭ رولى بىلەن ئۆز پۇلىغا 4، 5 سىنىپلىق مەكتەپلەرنى سېلىپ بەردى. گېزىتتە بېسىلغان مەدەنىي ئاقارتىش تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق مائارىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يېڭى يوللار ئېچىلدى. بەزى ئىلگىرىلەشلەر كۆرۈلدى. مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى سۈپەت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرۇلدى، ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى، ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرى يېڭىلاندى ۋە تەكشۈرۈپ تۈزۈلدى، پات - پات يىغىنلار ئېچىلىپ، ھەرقايسى مەكتەپ ئوقۇت قۇچلىرىنىڭ پىكىر - تەلەپلىرى ئېلىناتتى. مەكتەپلەر ئۈچۈن ئوقۇش كىتابلىرى، خەرىتە، پارتا، قارا تاختا ۋە باشقا كېرەكلىك جاھازلار ھازىرلىنىپ، ئوقۇش شارائىتى يېڭىلىنىپ تۇراتتى. ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇن مەكتىپى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى تاماملىنىپ، 1936 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش باشلىنىپ كەتتى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىمۇ ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ، مۇئەللىملەر يېتەشتۈرۈش كۇرسلىرى ئېچىلغانىدى ۋە مۇئەللىملەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، بىلىمنى ئاشۇرۇش يولىغا قويۇلدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن جايلاردا كەچكى - كۈرسىلەر

كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەقتىكى خەۋەر - ماقالىلار گېزىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيتتى. ئەدەبىيات بېتىدىمۇ بۇ دەھشەتلىك مۇنداق شېئىر - قوشاقلار بېسىلغانىدى:

ئو جاھالەت ۋاقتى كەتتى، ئۆلگىنىزدە ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىشقا، ئىلىم - بىلىم ۋاقتى يەتتى. سىياسىي ئاڭ يىگىرىدىنى ئارتۇرۇشقا. ئىلىم ئىرفان سۈيى بىلەن، ئۆلگىنىزگە ئىلىم - ھۈنەر توشقۇزۇشقا، ۋەتىنىڭنى سۇغار ئەمدى. ئەمدى بىزلەر ئوقۇيمىز ھەم ئىشلەيمىز. (ۋەلى خان) (ئابدىكېرىم سابىر)

بۇ شېئىر - قوشاقلار ئەينى ۋاقىتتا خەلقنى ئويغىتىش، ئىلىم ئېلىش، ھۈنەر سەنئەت ئىگىلەش، ئىتتىپاقلىشىشقا ئۈندەش رولىنى ئوينىغانىدى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، بولۇپمۇ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى خەۋەر - ماقالىلار - غا ھەر سان گېزىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىدىن ئورۇن بېرىلەتتى. شىنجاڭ خەلقىنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ۋەتەنلىرىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، پىلە قىرغىنىدەك ئىچكىرىلەپ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر قىسمى يەرلىرىنى بېسىۋالغانلىقى. ۋە تاجاۋۇزچىلار ئايرىم ئۆلكىلەردە قورچاق ھاكىمىيەتلەرنى قۇرۇشقا تىزگىنلىنىپ قارشى پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىتتىپاقىي كۈرىشى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر بىلەن تەمىنلەيتتى ھەمدە خەلق ئاممىسىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات تەربىيىسى بېرىتتى، شىنجاڭ خەلقىنى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرىشىگە ئۆز ھەسسەسىنى قوشۇش ئۈچۈن دەۋەت قىلاتتى.

1935 - يىلى قىش پەسلىدە ياپون جاھانگىرلىكى ئىچى

كى موڭغۇلىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، سۈيۈەن سوقۇشىنى قوزغىدى.

37 - يىلىنىڭ ئەتىيازلىقى ياپون جاھانگىرلىكى شىمالىي جۇڭ-گودا ئەسكەر كۆپەيتىپ. 29 - ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، «7 - ئىيۇل» لوگوچاۋ مۇداپىئە ئۇرۇشى باشلاندى. 1937 - يىلى «7 - ئىيۇل» قانلىق ۋەقەسىدىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى ئويغاندى. 13 - ئاۋغۇستتىن باشلاپ، پۈتۈن جۇڭگو خەلقى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەرلىككە ئاتلاندى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى زىچ ئىتتىپاق بولۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ غالەبى رايىغا تاجاۋۇزغا قارشى قەھرىمانە كۈرەشكە ئاتلىنىپ، ئۈچ يىلغا يەتتىگەن زافىت ئىچىدە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگونى مۇنقەرز قىلىش خام - خىيالىنى تارمار قىلىپ، مۇداپىئەدىن تىرىكشىش باسقۇچىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا گېزىتتە ئاساسەن، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرەشكە ئاتىت خەۋەر - ماقالىلەر مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنىدى. گېزىتنىڭ تىراژىمۇ كۆپىيىپ 5000 دىن ئاشتى. گېزىتنىڭ ناسىر ئۆزگىرىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» بولۇپ چىقىشقا باشلىدى. «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ چاغدا ئاساسەن مەركىزىي ئاخبارات ئاگېنتلىقى، شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى ۋە تاسس نىڭ تارقاتقان خەۋەر - ماقالىلىرىنى ئىشلىتەتتى.

مەن 1941 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گېزىتخانا تەرىپىدىن ئېچىلغان ئاخبارات تېخنىكا كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ 3 - قارارىغا ئوقۇشقا كىرگەن ئىدىم. بۇ چاغدا گېزىتخانا ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈپ چىققىنىغا بىر يىلدىن سەل ئاشقانمىكەن. گېزىتخانىدىمۇ بەزى يېڭىلىقلار

كۆرۈلۈۋاتقانمىكەن. گېزىتخانىنىڭ باھالىقى يەنىلا ۋاڭ
باۋچىيەن دېگەن كىشى بولۇپ، گېزىتخانىنىڭ ھەرقايسى بۆ-
لۈملىرىدە يەنىئەندىن كېلىپ، گېزىت چىقىرىش ئىشىغا پار-
دەملىشىۋاتقان بىر قانچە كوممۇنىست يولداشلا، مۇ بار ئىكەن
(بۇلارنىڭ كوممۇنىست ئىكەنلىكىنى كېيىنچە بىلگەن ئىدۇق).
بۇلاردىن مېنىڭ ئېسىمدە پەقەت لى بېيەنجىجاڭ ۋە ۋاڭ يى
دېگەن كىشىلەرلا قاپتۇ، چۈنكى بۇ كىشىلەر بىز بىلەن كۆپ-
رەك ئۇچرىشاتتى ۋە بىزگە ئۆز قېرىنداشلىرىدەك مۇئامىلە
قىلاتتى. ئۇلار دائىم بىرلىكتە ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۇلارنىڭ
كوللېكتىپ تۇرمۇشى ۋە قىزغىن ئوچۇق چىراي يۈرۈشلىرى
بىزنى قىزىقتۇراتتى. مەن ئىدارىغا كىرىپ بىر قانچە ئاي-
دىن كېيىنكى بىر كۈنى، دائىم كۆزەينەك تاقاپ يۈرىدىغان
ئورتا بوي، جىۋىگرەك كەلگەن لى بېيەنجىجاڭ دېگەن كى-
شى ھازىرقى دۆڭدىكى كورپۇس ئۆيىنىڭ ئالدىدا مېنى كۆ-
رۈپ، سەمىمىي مېھرىبانلىق بىلەن قانچە ياشقا كىردىڭ؟ ئې-
تىڭ نېمە؟ دەپ سورىدى. مەن 14 ياشقا كىرگەنلىكىمنى
ۋە ئېتىمنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، مېنىڭ دۈمبەمگە
شاپلاڭلاپ تۇرۇپ، خۇددى ئۆزىنىڭ بالىسى ياكى ئىنىسىگە
مۇئامىلە قىلغاندەك مېھرىبانلىق بىلەن «ياخشى ئۆگەن،
سەن تېخى كىچىك ئىكەنسەن، سىلەر قىلىدىغان نۇرغۇن
ئىشلار بار» دەپ ئەكىلىتىپ قويۇپ كېتىپ قالدى. شۇنىڭ
دىن كېيىن مەن بۇ ئادەمنى كۆرسەم قورۇنمايدىغان ۋە ھەر
قېتىم كۆرگىنىمدە ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ تېپىلىق سوراي-
دىغان بولۇپ قالدىم. ئارىدىن يەنە بىر ئاي ئۆتكەندىن
كېيىن، بىر كۈنى ئاخشىمىز بىزنىڭ ياتاققا كىرىپ، بىر-
قانچىمىز بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشتى. ئاۋۋال بىزنىڭ ئۆگىنى-

شىمىزنى، تۇرمۇش ئەھۋالىمىزنى سورىدى. ئۇ، چۇڭگو ئىن-
قىلابىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى ماركسىزىمنىڭ داۋ-
لىلىرىنى چۈشەندۈردى، گومىنداڭنىڭ ياپون جاغانگىرلىكى-
گە قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى بۇزغانلىقىنى غەزەپ بى-
لەن سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز ئىنقىلابىنىڭ
بەزى داۋىلىلىرىنى چۈشىنىۋالدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار
بىزگە ھەر دائىم دېگۈدەك ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ئۆگىتەتتى.
بىر كۈنى يولداش ۋاڭ يى بىزگە «ليەنخې چىلەي» دې-
گەن شېئىرنى ئۆگەتتى. ئۇ، بۇ شېئىرنى بىزگە شۇنداق ئىش-
تىپاق بىلەن ئۆگەتتىكى، بىز ئۆگىنىۋالغىچە بىزدىن ئاي-
رىلىمىدى. بەزىلىرىمىزنىڭ تىلى كەلمىسە، ھەرگىز خاپا بول-
مايتتى، سەمىمىي كۈلۈپ تۇرۇپ، قايتا - قايتا ئۆگىتەتتى.
ئۇلار ھەر قانداق بىر ئىشنى قىلسا، ئىنتايىن بېرىلىپ
قىلاتتى، بىز ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىستىلىدىن رازىمەن ئىدۇق.
42 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى بولسا كېرەك، ئۇلار
بىز يەنئەلگە قايتىدىغان بولىدۇق، دەپ بىز بىلەن يىغلى-
شىپ تۇرۇپ خۇشلاشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈنۈپ ئوقۇيدى-
غان كىتابلىرىنى، ئىشلەتكەن قەلەم قاتارلىقلىرىنى بىزگە
سوۋغا قىلىپ قالدۇرغانىدى. كېيىن بىلىسەك، ئۇلار يەنئەل-
گە كەتمەي، شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىگە سولۇنۇپتۇ، بىز بۇ-
نىڭغا قاتتىق ئېچىندۇق. لېكىن ئۇلارنىڭ سەمىمىي قېرىن-
داشلارچە قىلغان مۇئامىلىسى ۋە بىزگە بەرگەن تەربىيىسى
ھازىرمۇ ئېسىمدىن چىقمىدى. مەن ئۇلارنى مەڭگۈ ئەسلەيمەن.
ئۇيغۇرچە، قازاقچە، روسچە گېزىت تەھرىر بۆلۈملىرى
بىلەنچۇ، خەنزۇ تەھرىر بۆلۈمىدىكى كوممۇنىست يولداشلار
قويۇق ئارىلىشتى ۋە ئۇلار بىلەن پات - پات ئۇچرىشىپ،

تەشۋىقات نىشانىسى ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇراتتى. شۇڭا گېزىتكە بېرىلگەن ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بېيىپ بارغانىدى. ئۇيغۇر، قازاق گېزىتىگە ھامۇت مەمەتۇف دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، ئۇيغۇر تەھرىرى بۆلۈمىدە پولات قادىرى، ئۇيغۇر سايرانى، ئەيسەت تالەمىر، بەدىرىدىن، ئەمەت زىيا، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، خەلىمە ھەلىمى، رەۋەيدۇللا، توختايىپ، پەرىدە قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. كېيىنچە نۇرسادىرۇف، تۇرسۇن ۋاھىدىلار كېلىپ قوشۇلدى. قازاق تەھرىرى بۆلۈمىگە شەمسى دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، تەھرىرى بۆلۈمىدە غەزىز سارمۇللا، نەزىر، غەنىيە زات شاكىرىم، ئاماننۇر (قىرغىز)، قوسبەك، شېرىپخان قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. بۇ چاغدا مەتبەئە ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر مۇنچە سوۋېت مۇتەخەسسسلەرى كېلىپ مەتبەئە ئىشلىرىغا بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى. گېزىتخانا شۇ زامانغا نىسبەتەن مەلۇم تېخنىكىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئىگە نۇرغۇنلىغان باسما ماشىنىلىرىنى ۋە ھەر خىل ھەرپ نۇسخىلىرىنى ئالدۇرغانلىقتىن، گېزىتنىڭ بېسىلىش سۈپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە گېزىتلەر «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن نام بىلەن چوڭ تۆت بەتلەك بولۇپ، روسچە گېزىت «بىليوتىنى» دېگەن نام بىلەن كىچىك تۆت بەت بولۇپ چىقاتتى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ھەر قايسىنىڭ ئايرىم - ئايرىم تەھرىرى بۆلۈملىرى بولۇپ، شۇ چاغدىكى تەشۋىقات پىلانلىرىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، ھەر قايسى تەھرىرى بۆلۈم مەسئۇللىرى ئىدارە باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بىر يەرگە يىغىلىپ، مەسلىھەتلىشىپ، بىرلىكتە بېكىتەتتى. چوڭ ئوخشاشلىق، قىسمەن

ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، يەرلىك ماقالىلارنى ۋە بەت ئوب-
 رۇنلاشتۇرۇشلىرىنى ھەر قايسى تەھرىر بۆلۈملىرى ئۆزلىرى
 بىر تەرەپ، قىلاتتى. بۇ چاغدا گېزىتنىڭ تىراژى 10 مىڭ
 دىن ئېشىپ، مۇشتىرىلىرىمۇ ئاۋۇدى. بولۇپمۇ گېزىتكە
 ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازىدىغان مىللىي
 ئاپتورلار كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيدى، گېزىتنىڭ
 ئەدەبىيات بېتىگە شىنجاڭنىڭ بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدىكى زىيالىي-
 لار ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىشقا
 باشلىدى. ئىنقىلابىي قۇربان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوت يۈرەك
 شائىرى ل. مۇتەللىپ، گېزىتنىڭ ئەدەبىيات بېتىگە مەسئۇل
 تەھرىر بولغاندىن كېيىن، «ئەدەبىيات گۈلزارى» مەخسۇس
 بېتىنى چىقىرىپ، زىيالىيلارنىڭ ئالاقىسىغا ۋە ئۇلارنىڭ ھۈر-
 مىتىگە تېخىمۇ سازاۋەر بولدى. ل. مۇتەللىپ گېزىتخانىدا
 پائالىيەتچاندى، ناھايىتى قىزغىن ئىدى. ئۇ ئەدەبىيات
 بېتىنى ئۆتكۈزگەن كۈنلىرى كەچتە ئابۇر سېخىغا كېلىپ،
 بەت ياستىش، ئىشچىلارغا ھېكايە ئېيتىپ بېرىش ۋە قىز-
 ۇق چاقچاقلارنى قىلىپ، ئىشچىلار بىلەن ئىچكىپ كەتكەن
 ئىدى. بىر كۈنى ئەدەبىيات بېتىنى ياسىغان بەنچىك يول-
 داش بەتكە بىر ئاز شېئىر كەملىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.
 مۇتەللىپ بەنچىك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى ھەر قانچە
 قىلىپ تولدۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلىپ، بەنچىكنىڭ
 ئۈستىلى ئۈستىدىلا:

«مەرىپەت ئىزدە، ئېرىتمە،

سەرپ ئەتكىن كۈچۈڭنى.

بۇياق بىلەن بويىنىچە تېشىڭنى،

ئىلىم بىلەن زېننەتلىگىن ئىچىڭنى»، دەپ بىر كۆپ

لىت شېئىر بېزىپ كەم ئورۇننى تولدۇرۇپ بەرگەندى.
ئۇندىن باشقا مۇتەللىپنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى ۋە تەشكىللىشى بىلەن گېزىتخانىدا بىر ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. مۇتەللىپ يازغان «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «پىرخون» ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى كۆرەشنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان «تاڭ ئالدىدىكى كۆرەش» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى گېزىتخانا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى ئۇرۇمچىنىڭ ھەرقايسى كۈلۈبلىرىدا ئويناپ چىققان ئىدى، ئاساسلىق روللارنى مۇتەللىپ ئۆزى ئالغانى. بۇ سەھنە ئەسەرلىرى خەلقنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈش، ئادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىراتتى. بىلىم ئېلىشقا ئۈندەيتتى. ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش — جۇڭگو خەلقىنىڭ كۆز ئالدىدىكى بىرىنچى ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى تولۇق رولىنى ئوينىيىتى، خەلقنى ئىنقىلاۋىي روھ بىلەن تەربىيەلەيتتى. بۇ خىل ئىنقىلاۋىي كەيپىياتتىن چۆچىگەن جاھالەت كۈچلىرى ل. مۇتەللىپنى بۇ قاينام — تاشقىن مۇھىتتىن چەتلىشتۈرۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا يۆتكىۋەتتى.

1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گېتلىر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن 10 يىللىق تىنچلىق شەرتنامىسىنى شەرمەندىلەرچە يىرتىپ تاشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەڭ كۆلەملىك چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ چاغدىكى شىنجاڭ گېزىتىدە ئاساسەن شەرقتە ياپون جاھانگىرلىكىگە، غەربتە گېتلىر گېرمانىيىسى بىلەن موسكولنى باشچىلىقىدىكى ئىتالىيە فاشىستلىرىغا قارشى خەلقئارا خەۋەرلەر كۆپلەپ بېرىلىپ تۇردى. بۇ ھالەت تا 1943 - يىل

شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ساختا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، ئۆزى
 نى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئاتقانغا قەدەر
 داۋاملاشتى. 43 - يىلى يېڭى يىلدا بىر ماقالە ئېلان قىل-
 ىندى. گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئا-
 دەملىرىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى پائالىيەتلىرى خەۋەر قىلىندى.
 بۇ ماقالىدا ئوچۇقتىن - ئوچۇق كوممۇنىزمغا قارشى تەش-
 ۋىقات باشلىنىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلغار زىيالىيلارغا
 زەربە بېرىش باشلىنىپ، كىشىلەر تۇتۇلۇشقا باشلىدى. ئۆي-
 خۇر سايرانى، ئۆتكۈر، نۇر سادىرۇق قاتارلىق كىشىلەر بى-
 راقلا تۈرمىگە تاشلاندى. ئۇلار تۈرمىدە بۇرۇن گېزىتخانىدا
 ئىشلىگەن كوممۇنىست يولداشلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ، بەزىلىرى
 بىر كامىردا ياتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر سايرانى بۇرۇن گېزىت-
 خانىدا ئىشلەپ كېيىن دارلفونۇنغا يۆتكەلگەن گۈجىڭزى،
 شىنجاڭ دارلفونۇنغا مۇئەللىم بولغان يى جەن، گۇڭئەن
 ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن ليۇخېفىڭ دېگەن كىشىلەر بىلەن
 بىر كامىردا يېتىپ ئۇلار بىلەن ناھايىتى يېقىن سىرداش
 بولۇپ كەتكەن ئىدى. گېزىتكە نىسبەتەن گومىنداڭنىڭ نا-
 ھايىتى قاتتىق نازارىتى بولۇپ تۇرسىمۇ، بۇ چاغدىكى گې-
 زىت سەھىپىلىرىدە ئەينى زاماندىكى سىياسىي كۈرەشلەر،
 ھەر خىل سىياسىي قاراشلار، بارلىق ئاسارەتلەر، كىشىلەر-
 نىڭ پارلاق كېلەچەك ئۈچۈن بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرى
 بايان قىلىناتتى. گېزىتىمىز ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى ئارزۇ
 قىلغان كىشىلەر ۋە نەپسانىيەتلىك بىلەن تولغان چېرىك
 جەمئىيەتكە قارشى ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ
 روھىغا ئىلھام بېرىپ، كەڭ ئاممىنى پارلاق كېلەچەك ئۈ-
 چۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىراتتى. كىشىلەردە گېزىت تەشۋى-
 قاتى ئارقىلىق چېرىك، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان جەمئىيەتكە
 ئۆچمەنلىك ۋە كەلگۈسى يېڭى جەمئىيەتكە نىسبەتەن مۇستە-

تەھكەم ئىشەنچ تۇرغۇزغان ئىدى.

1944 - يىلى ئازادلىق، ئەركىنلىك، تەڭلىك - بارا-

ۋەزىرلىك ئۈچۈن قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي پۈتۈن شىنجاڭغا ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھاياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۈرۈمچىدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرى تېزلا تارقاپ، خەلق ئاممىسىنى ئويغاتتى. تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار كۈچلەر تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى.

1945 - يىلغا كەلگەندە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى

نى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشپىيون - جاسۇسلىقلىرى ئىگىلىۋالدى. ھەرقايسى تەھرىر بۆلۈملىرىگە بولۇپمۇ گېزىتچىلىكىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىدىن بىرى بولغان باسما زاۋۇتىغا ئىشپىيون - جاسۇسلار ھەر خىل ناملار بىلەن كىرىۋالدى. ئۇلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى چەكتىن ئېشىپ، كىشى تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىگە يېرىپ يەتتى. شۇڭلاشقا 1945 - يىلى 9 - ئايدا مۇئاش تارقىتىشتىكى ئادالەتسىز-

لىككە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن باسما زاۋۇتىنىڭ بارلىق ئىشچىلار ئىش تاشلىدى. باسما زاۋۇتىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، رۇس، تاتار، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەت ئىشچىلىرى ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، مۇرىنى - مۈرىگە تېرەپ كۈرەش قىلدى، بۇ ئىش شۇ چاغدا ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى

تى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقىتتا توغرا كەلگەن بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۆمىگىنىڭ باشلىقى ئەخمەتجان ئەپەندىگە ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ: «مەنبە ئە ئىشچىلىرى سانائەت

ئىشچىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاھالىلىق ئىشچىلار قوشۇنى، ئۇلار-
 نىڭ بۇ ھەرىكىتى ناھايىتى توغرا بويىتۇ. بۇنى مەن قول
 لايىمەن. ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش كې-
 رەك. ئۇلارغا ھەر كۈنى ئەتىگەندە بىر ئىستاكسان سۈت، تۆت
 چاقماق قەنت، تويغىچە بولىكا بېسىرىش لازىم» دېگەن.
 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت
 ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى
 ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم ئىزالاندى. 11 ماددىلىق
 بېتىمدە «خەلققە مەتبۇئات ئەركىنلىكى بېرىلسۇن» دېيىلگەن
 بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بۇنىڭغا ئە-
 مەل قىلىمىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى - شىند-
 جاڭ گېزىتىنى ئايرىپ چىقىشقا توغرا كەلدى. بۇنىڭغا
 گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تۈرلۈك يوللار بىلەن قارشىلىق
 قىلدى. لېكىن گېزىتخانىدىكى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ يې-
 تەكچىلىكىدە بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇيغۇر، قا-
 زاق تىلىدىكى شىنجاڭ گېزىتىنى ئايرىپ چىقىشنى جىددىي
 تەلەپ قىلدى. گېزىتخانىدىكى خادىملارنىڭ بۇ ھەرىكىتى
 جەمئىيەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئاخىرى
 1946 - يىلى 12 - ئايدا ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»
 نى چىقىرىۋاتقان بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۈتۈن بىر
 يۈرۈش مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنى ئايرىپ، ئەنلىياڭغا كۆچۈپ كەتتى.
 ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرىلغان
 دىن كېيىن، ئۇيغۇر سايرانى ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىن-
 جاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى، قۇرسۇن ئىسرا ئىل باش مۇھەررىر،
 قالى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇي-
 غۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» شۇندىن ئېتىبار-
 371

رەن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تەشۋىقات يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ،
ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى سىڭدۈرۈلگەن «ۋۇكس»
(سوۋېت ئىتتىپاقىدا شىنجاڭ ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان
ئىلمىي، نەزەرىيىۋى، پەن - تېخنىكىغا دائىر ماقالىلار) ۋە
ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىنى، جۇڭگو
كومپارتىيىسىنى ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تولۇق تونۇشتۇرىدىغان،
تەشۋىق قىلىدىغان بىردىن - بىر ئىنقىلابىي گېزىتكە ئايلاندى.
ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرى-
لىپ، چىققاندىن كېيىن، كۈندىلىك گېزىت بولۇپ چىقىشقا
باشلىدى، ئۇنىڭ خادىملىرىمۇ قولۇقلاندى. مەزمۇنى بېيى-
دى، سەھىپىلىرىمۇ كۆپەيدى. بۇنىڭدىن شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقى ناھايىتى خۇشال بولدى. ئۇيغۇر ، قازاق
تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» شىنجاڭدا ئىنچىلىق ئورنىتىش،
دېموكراتىيىنى يولغا قويۇش ۋە 11 بېتىمنى قوغداپ، ئۇنىڭ
ئىجرائىسىنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق جەمئىيەت كەي-
پىياتى ۋە تەرتىپىنى ياخشىلاشتا ئىجابى رول ئوينىدى. بۇ
ئىككى تىلدىكى گېزىت خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى-
نى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، ئىنقىلابىي ئۈمىدۋار روھى ھالىتىگە
زور ئىلھام بولدى. بولۇپمۇ ياشلارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇش-
تۇرۇپ ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىدىيە بىلەن تەربىيىلىدى. بۇ
ياشلار ئارىسىدىن كېيىنكى چاغلاردا نۇرغۇن ئىنقىلاۋىي
ئەدىبلەر، ئاخباراتچىلار، ژۇرنالىستلار، جەمئىيەت ئەربابلىرى،
جامائەت ئىچىدە زور تەسىرگە ئىگە زاتلار يېتىشىپ چىق-
تى. بۇلار ئارقىلىق بىز «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ شانلىق
تەرەققىيات تارىخىنى - شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى-
نى ئويغىتىپ، خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ھاكىم

مۇتلەقلىق زوراۋانلىقىغا قارشى كۈرەشتە، ئىنقىلابىي تەشۋىقات
ئىشلىرىدا ئوينىغان تارىخىي رولىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز.
دۆلىتىمىز خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆز-
دە تۇتۇپ ھەمدە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىخىدىن بۇيان دا-
ۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يېغىلىق، ئۇرۇش - تالاش، قىرغىن-
چىلىق، پاراكەندىچىلىك دەستىدىن قارتقان ئازاپ - ئو-
قۇبەتلىرىگە تېزدىن خاتىمە بېرىپ، تەڭلىك، باراۋەرلىك
ئاساستىكى تېنچ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت
ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى
ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 11 بېتىمنى ئۇيغۇر، قازاق تى-
لىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ھارماي - تالماي تەشۋىق قىل-
دى ھەمدە ئۇنىڭ ئىجرائىسى ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆر-
سەتتى. گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر - قازاق تىلى-
دىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بۆلۈنۈپ چىقىش توغرىسىدىن
كى قارارىدىمۇ: «ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گې-
زىتى» ئۆلكىمىزنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش
ئىشانىسىنى تەشۋىق قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمان
لىرىنى ئىجرا قىلىشقا ياردەم بېرىش، خەلقنىڭ سىياسىي
ئېڭىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت
قىلىشى لازىم...» دېيىلگەن ئىدى. ئۇيغۇر، قازاق تىلى-
دىكى «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ قاراردىن قىلچە چەتنىمەي ئۆز
ئىشىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇردى. لېكىن شىنجاڭدا ئۆتكەن
ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتلىرى دېموكراتىيىنى، خەلقنىڭ مەتبۇ-
ئات، سۆز ئەركىنلىكىنى بوغۇپ ئۇلارنى نادان، قالاق ھا-
لەتتە قالدۇرۇپ، ئۆز مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇ-
رۇنۇپ ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر، قازاق

تېلىدەكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 11 بېتىمىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھوقۇقلارغا ئاساسەن، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە، خەلقنىڭ مەتبۇئات ئەركىنلىك ھوقۇقلىرىنى تەمىن ئېتىشىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چىداپ تۇرالماي ئۇيغۇر - قازاق تېلىدەكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە تۈرلۈك بېسىملارنى ئىشلەتتى. مەسىلەن، گومىنداڭ مەسئۇتىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جۇمىسى قىلىپ تەيىنلىدى. جايلاردا بۇنىڭغا قارشى نامايىشلار قىلىندى. بۇ پائالىيەتلەر گېزىتتە تەشۋىق قىلىندى، مەسئۇتىنى پاش قىلىدىغان، ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان ماقالىلار بېسىلدى. جايلاردىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە قىلغان زور - لۇق - زومبۇلۇقلىرىنى پاش قىلىدىغان ماقالىلار ئارقا - ئارقىدىن گېزىتكە بېرىلدى. بۇنىڭغا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چىداپ تۇرالماي ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرمەك بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاق تېلىدەكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. بۇ ئىش ئۈچ ۋىلايەت تەرىپىدىن ھۆكۈمەت تەركىبىدە تۇرۇنۇۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمغا ئۇقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىيلەرنىڭ ھەرىكىتىگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىلدى ۋە بۇ ھەقتە ھەربىيلەر بىلەن ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر دەۋرگىل خېلى كەسكىن جەڭگى - جىدەللەربولدى. ئاخىرى ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىش توغرا كەلگەندىمۇ، بۇنىڭغا ھەربىيلەرنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ ئورۇنسىزلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ ئىش يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەسئۇت ھۆكۈمەتنىڭ جۇمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان ئۇيغۇر، قازاق «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ

خىل ماقالىلارنى بېسىشنى توختاتىمىسا، ئۇيغۇر، قازاق «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ مۇئامىلىسىنى توختىتىدىغانلىقىنى ئۇختۇردى ۋە گومىنداڭ جىڭ يىسىلىنىڭ بۇسەندىن مەخسۇس كىشىلەر كېلىپ، گېزىتىنىڭ بېسىلىشىنى نازارەت قىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەھۋال جىددىي تۈس ئالغاندىن كېيىن، يۇقىرىقىدەك ماقالىلار قاتتىق كونترول قىلىنىپ، بۇرۇنقىغا قارىغاندا بىر ئاز ئازلىدى. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاخىرى 11 بېتىمىنى ئۈزۈل - كېسىل بۇزغانلىقتىن، ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقلىرى بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن 1947 - يىلى 9 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنىستىتۇتى ھۆكۈمىتى تەرىپىگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە قالغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەرىكىتى يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچتى. ئۇلار شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» بىلەن ئالاقە باغلاپ، (گېزىتخانىدىمۇ خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى بار ئىدى) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى پائىل تەشەببۇس قىلىپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قىلمىشنى پاش قىلىدىغان تەشۋىق ۋە رەقەملىرىنى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت - ژۇرناللارنى يوشۇرۇن تارقىتى. بۇ چاغقا يەتكەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە پولات قالدۇرغۇ باشلىق، نەزىر (قازاق) نى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. گېزىتتە كومپارتىيىنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنىستىتۇتىنى قارلايدىغان، ئەيىبلەيدىغان ماقالىلار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋالىي، ھاكىملىرى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قىلغان زۇلۇمى ئۈستىدىن قىلغان ئەرز - شىكايەتلىرى ۋە ھەققانى تەلەپلىرى گېزىتكە بېرىل مەيلا قالماي، بەلكى يەتتە ۋىلايەت خەلقىمىز، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرى كۈچى يىپى كەتتى. گېزىت خەلق نەزىرىدىن چۈشۈپ كىشىلەر ئوقۇمايدىغان بولۇپ قالغانلىقتىن ئۇنىڭ تراژىمۇ 300 - 400 نۇسخا قىمغا چۈشۈپ قالدى. بۇچاقدا پولات قادىر بەزى مۇناسىۋەتلىك تەھرىرلەر بىلەن سۆزلىشىپ گېزىتنىڭ تراژىنى كۆپەيتىش ھەققىدە مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىرەر تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يەنە بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار ھەر خىل شەكىللەر بىلەن كىنسىيە ئارقىلىق بولسىمۇ، ئۆز ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ تۇردى. 1948 - يىلى 11 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنە قايتىدىن تەشكىل قىلىنىپ، بۇرھان ئەپەندى رەئىس بولدى. ئەخمەتجان قاسىم، مەمتىمىن بۇغرا، يولۋاس، ئابدۇكېرىم خان مەخسۇملار مۇئاۋىن رەئىس بولدى. (يولۋاسنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىپ بىر ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يولۋاس بىلەن ئابدۇكېرىم خان مەخسۇم ئۈرۈمچىگە كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىمىدى). بۇ چاققا كەلگەندە ئۇيغۇر قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىغا يۈسۈپ سەئىدى باشلىق بولدى، ئۇزۇنغا قالماي، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرھان ئەپەندى ئۆزىنىڭ كاتىبى ئۇشۇر ئېلىنى تەيىنلەپ، يۈسۈپ سەئىدىنى ئۆزىنىڭ كاتىبى قىلىۋالدى. ئۇ شۇ ئېلى گېزىتخانىسى باشلىق بولغاندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ساۋۇددۇك ئەسەرلىرىدىن

«يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» قاتارلىق ماقالىلار ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە تاشكارا ئېلان قىلىنىش تىنى سىرت ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ تارتقان ئازاپ - ئوقۇبەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ تەلەپلىرى گېزىتتىن ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. ئۇندىن باشقا شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرى ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا غەلىبىلىك كىرىشى ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدىكى ماقالىلارمۇ كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بۇرۇنقى باشلىقى ئۇيغۇر سايرالى ، قالى ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن باش مۇھەررىر ئەنۋەر لوقمانلار ھۆسۈيۈن ئەبەيدۇللا ، ئابلىز نازىر ، ئەيسا يۈسۈپ ، خېمىت تۆھپى قاتارلىق تەھرىرلەرنى ئابدۇسالام ، مەمىت ، تۇرسۇن قاتارلىق ئىشچىلارنى باشلاپ ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە قايتا كېلىپ خىزمەتكە كىرىشىپ كەتتى.

1950 - يىلى 8 - ئايدا دىڭ لىچۈن ، يۈۋىن يولداش لارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا خەنزۇ تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» بىلەن بىرلىشىپ ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورگان گېزىتىگە ئايلاندى. «شىنجاڭ گېزىتى» ئاخبارات خىزمىتىگە قاتناشقان بۇ يولداشلار ئادەم قىس ، شەرت شارائىت ناچار ئەھۋال ئاستىدىمۇ ، جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ ، پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا خەلققە يەتكۈزۈپ ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىياتى ، پارتىيىنىڭ ئاخبارات ، تەشۋىقات ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن ئەجىزلىنىدۇردى.

قارباغاتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئەسلىمە

ئابدۇلمىمىت ھاجىيۇپ

پۈتۈن مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە مائارىپ خىزمىتى
مۇھىم ئورۇنغا قويۇلماقتا، ئىلىم - پەنگە قىزغىن يۈرۈش
قىلىۋاتقان، مائارىپچىلارنىڭ تارىخىي ئورنى پەيدىنپەي
يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر پەيتتە، مەن قارباغاتاي ما -
ئارىپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا دائىر بەزى ئەھۋاللارنى
تولۇق بولمىسىمۇ ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن. يېتەرسىز جايلاردىن
نى يولداشلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(1)

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا،
شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلارىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان نادان
لىق، جاھالەت، دىنىي خۇرا - پاتلىق ۋە فېئودالىق
ئېكسپىلا تاتسىيە، خەلقىمىزنى بېسىپ تۇرغان تاغ ئىدى.
ئەينى زاماندا، قارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ - مەدە -

ئىيەت ئىشلىرىدىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

لېكىن شۇ چاغلاردا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا، بولۇپمۇ ياۋروپا ئەللىرىدە سانائەت ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىشى بىلەن يېڭى مائارىپ، يېڭى مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا كەشپىياتلىرى جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭ تەسىرى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان كىشىلەرنى ئويغاتتى ۋە ھەيران قالدۇردى. تارباغاتاي خەلقى ئىچىدىن چىققان بەزى مەردىپەتپەرۋەر، ۋەتەن پەرۋەر كىشىلەردىن ئۆمرەھاجى، ھەسەن باي، موللا ئىسلام، مەخسۇت باي، نىياز ئىسھاقى، قاسىم ئاخۇن تاشكەن قاتارلىقلار، ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن كەشپىيات ۋە يېڭىلىقلارنى، ئۇلار يولغا قويغان يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە، ئۆزلىرى چەتئەللەرگە بېرىپ يېڭىلىقلارنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى رۇسىيىگە، بەزىلىرى گېرمانىيىگە، شەرقى جەنۇبى ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە، تۈركىيە ۋە ئەرەب دۇنياسىغىچە بېرىپ، دۇنيانىڭ سانائەت تەرەققىياتىنى ۋە يېڭى مائارىپىنىڭ گۈللەنگەن ھەزرىتىنى كۆردى. چوڭقۇر تەسىرات ئالدى، ئۆگەندى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مائارىپنىڭ زامانىۋى تەرەققىيات بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرمىغاندا جەمئىيەتنى ھېچقانداق تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈ-

گىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئىشنى مائا-
رىمىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن باشلىغان ئىدى.
ئەينى زامانەمكى چۆچەك ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى
شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە چارروسىيە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن
كېيىن سوۋېت رېسپوبلىكىلىرىدىن ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن
كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك قاتار-
تار، خەنزۇ، خۇيزۇ، رۇس، داغۇردىن ئىبارەت ھەرىمىلەت-
تىن تەركىپ تاپقان تەرەپ خەلقلەر بولۇپ، ئاھالە نوپۇسى
30 نەچچە مىڭ ئىدى. (يەرلىك خەلق ئانچە كۆپ
ئەمەس ئىدى). بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودا - تىجارەتچىلەر،
زىمىنلار - مائارىپچىلار، دوختۇرلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچى-
لىق تېخنىكىسىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر
ۋە باشقا ئىختىساسلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت
سەۋىيىسى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن خېلى يوقىرى ئىدى. بۇ
كىشىلەر چۆچەككە كەلگەندە ئۆز جايلىرىنىڭ بەزى ئىلغار نە-
سىلىرىنى مەسىلەن: ئىلغار مەدەنىيىتىنى، ئىقتىسادى ساھەدە-
كى بەزى يېڭىلىقلارنى، مائارىپ ئىشلىرىدىكى يېڭىلىقلارنى
ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلار-
نىڭ تەرەققىيات ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىش ۋە مائارىپىنى راۋاج-
لاندۇرۇش ئىدەيسىسى خېلى كۈچلۈك ئىدى. ھەرىمىلەت
خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىققان ۋە تەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زات-
لارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارباغاتاينىڭ مائارىپ، مەدە-
نىيەت، ئىقتىسادى - سانائەت قۇرۇلۇشلىرىدا ئوخشىمىغان
دەرىجىدە تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى.
جۈملىدىن مەخسۇتباي چۆچەكتە مەخسۇس سودا شىركىتى
قۇرغان. بۇ شىركەت ئەۋۋەل چارروسىيە كىيىن سوۋېت ئىتتىپاقى-

قى بىلەن سودا تىجارەت قىلاتتى. 1910 - يىللىرى روس-
يېنىڭ شەمەي (سىمپالاتىنسىكى)، قازان شەھەرلىرىگە سودا-
گەرچىلىك بىلەن بېرىپ، قازان تاتارلىرىنىڭ، ئۆز ۋاقتى-
دىكى مەدەنىيىتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر-
نىڭ مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى ھەمپەرقلق بولغانلىقىنى كۆر-
گەندىن كېيىن بىر قىسىم تاتار زىيالىيلىرى بىلەن ئۇچرى-
شىپ، خەلقىمىزنىڭ نادانلىقى ۋە نامراتلىقى ئۇھۋالىرىنى
سۆزلەپ بېرىپ، قانداق قىلىپ خەلقىمىز، مىللىتىمىزنى مە-
دەنىيەتلىك قىلىپ نامراتلىق ھەم نادانلىقىدىن قۇتقۇزغىلى
بولدىغانلىقى ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرغاندا، تاتار
زىيالىيلىرى بىر مۇنچە ياخشى تەكلىپلەرنى بەرگەن.
ھەخسۇتبىي شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلغار كى-
شىلەر بىلەن كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرغان ھەمدە خەلقىمىز-
نى قانداق قىلىپ نادانلىقىدىن، نامراتلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇش
چارىلىرىنى مەسلىھەتلەشكەن ۋە ئىزدىنىشكە باشلىغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، چۆچەك خەلقى-
نىڭ تىرىشچانلىقى، ۋە تەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەرلىك-
مىللىتىمىز بىلەن زىيالىيلارنىڭ باش قاتۇرۇپ پىلانلىشى ۋە ھەرخىل
تەدبىرلەرنى ئويلاپ تېپىشى بىلەن يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقا-
ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. 1910 - يىلى چۆچەك-
تىمىكى ئۆمەرھاجى (تاتار) چۆ-
چەك قىزىل مەسجىت يېنىدا ئۈچ سىنىپلىق يېڭىچە مەكتەپ
ئېچىپ 100 گە يېقىن ئوقۇغۇچىنى مەكتەپكە قوبۇل قىلىپ
ئوقۇتقان. ئوقۇتقۇچىلار كەمچىل بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئوغلى
ئابدۇراخمان بىلەن بىر قانچە ئوقۇغۇچىنى قازانغا ئەۋە-
تىپ ئوقۇتۇپ كېلىپ ئۆمەرھاجى ئۆزى ئاچقان مەكتەپكە

ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلىگەن. كېيىن بۇ مەكتەپ «ئومەرد - يە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئىدى. سوفىيە ئاۋدستاي 1912 - يىلى دورىبىلىجىگە كېلىپ ئۆزى ئولتۇرغان قورودا مەكتەپ ئېچىپ بالىلارنى ئوقۇتقان، كېيىن بۇ مەكتەپنى كېڭەيتىپ كۆپلەپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ فەتھولبايان ئەپەندى، ئەخ مەت ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1917 - يىلى مۇھەممەت شەفىق ئەپەندى جايرغا (دورىبىلىجىن ناھىيىسىگە قاراشلىق قىشلاققا) كېلىپ بىر تەرەپتىن قازاق خەلقىگە ئىمامەتچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قازاق بالىلارنى ئوقۇتقان. بۇ كىشىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئەخمەت شەفىق ۋە ئەمىن شەفىقلار ئاتا - ئانىسىنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، 1918 - 1919 - يىللىرى جاير ھەم دورىبىلىجىلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ نۇرغۇنلىغان بالىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. 1910 - يىلى لاردا مۇھەممەتجان ئەپەندى قوشتولغاغا كېلىپ، ئۆز ئالدىغا مەكتەپ ئېچىپ، بالىلارنى يېڭىچە ئوقۇتۇپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىدى. 1920 - يىلى قازاندىن كەلگەن ئەخ مەت بەدەئى ئەپەندى ۋە تالىغا ئاۋدستايىلار، قوشتولغاغا ھەم دورىبىلىجىلەردە مەكتەپ ئېچىپ ئۆزلىرى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان بالىلارغا بىلىم بەرگەن ئىدى. شۇ مەزگىلدە ئاتۇش ئىكساق مەكتىپىگە قازاندىن تەكلىپ قىلىنغان سالاھىدىن ئەپەندى، مۇكەررەمە خانىم، موشفىدە ئاۋىس - تاي قاتارلىق مائارىپچىلار چۆچەككە كېلىپ، ئائىزىش ئىمىن ساققا يېتىپ بارالماي، چۆچەكتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ تارباغاتاي مائارىپىغا نۇرغۇن ئەجىرە سىمىگىدۇرگەن ئىدى. مەخسۇتباي روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سودا - تىجارەت بىلەن موسكىۋاغا بارغان، قايتىش سەپىرىدە قا -

زاندىن موھىبۇللا ھەبىۋىللىن ئەپەندى، گۈلەندەم ئاۋىس -
 تاي. ئەلى ئەپەندى، ھېسامىدىن ئەپەندى، شامى ئەپەندى،
 فەھىمى ئەپەندى قاتارلىق ئالتەنەپەر ئوقۇتقۇچىنى چۆچەك
 ئارقىلىق شىنجاڭغا ئېلىپ كەلگەن. موھىبۇللا ئەپەندى بى-
 لەن گۈلەندەم ئاۋىستايىنى تۇرپان ئاستانىغا، ئېلى ئەپەندى
 ئىبراھىمىۋىنى تۇرپان بازىرىغا، ھېسامىدىن ئەپەندى بىلەن
 فەھىمى ئەپەندىنى چۆچەككە ۋە شامى ئەپەندىنى ئۈرۈم-
 چىگە ئەۋەتكەن. بۇلار بارغان جايلارىدا مەكتەپ ئېچىپ
 بالىلارنى يېڭىچە ئوقۇتقان. موھىبۇللا ئەپەندى، 1921 -
 يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، گۈلەندەم ئاۋىستاي 1925 -
 يىلى چۆچەككە قايتىپ كېلىپ دەسلەپتە ئەخمەتجان سەي -
 پۇلىنىڭ قوروسىدا مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان،
 كېيىن تەرەقىي قىلىپ ئۆزىنىڭ قوروسىدا مەكتەپ ئېچىپ
 بالىلارنى ئوقۇتقان. شۇ جەرياندا، ھەر قايسى مىللەتنىڭ
 نۇرغۇنلىغان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.
 يېتىشتۈرۈلگەن ئايال ئوقۇتقۇچىلاردىن: ماھىيە ئىسھاقى،
 ئامىنە قول موھەممىدوۋا، مەغمورە ئىسھاقى، رەشىدە سەيغى،
 غىلىمىنۇر، مۇقەددەس غۇلام قارى، مۇنەرە ئابدۇلئەلىمىۋۇۋا،
 ئائىبە ئىسھاقى، خالىدە خاھىنىن، مۇھەببەت نازارەتوۋا
 قاتارلىق 60 نەپەردىن كۆپرەك ئايال ئوقۇتقۇچىلار جەمەت -
 ئىيەتكە خىزمەت قىلىپ ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان ئىدى. بۇ
 مەكتەپ كېيىن تېخىمۇ كېڭىيىپ، مەخسۇتباي مۇھىتىلارنىڭ
 قوروسىغا يۆتكىلىپ، چۆچەكتىكى ياشلارنىڭ ھەقىقىي بىلىم
 يۇرتىغا ئايلانغان ئىدى. «گۈلەندەم» دەپ ئاتالغان مەك-
 تەپ، گۈلەندەم ئاۋىستاي مەكتىپىنىڭ تەرەققىياتىدۇر. گۈلەن-
 دەم ئاۋىستاي ھەبىۋىللىننىڭ، مائارىپ ۋە مەكتەپكە سىڭ-

دۈرگەن ئەمگىكى، تۆككەن تەرى چۆچەك خەلقىنىڭ دەڭگۈ
ئېسىدىن چىقمايدۇ. گۈلەندەم ئاۋىستاي ھەبىبۇللىنا ئۆزىنىڭ
تارىخى ۋەزىپىسىنى شەرەپ بىلەن ئادا قىلىپ، 1955 - يىلى
بالىلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

ھېسامىدىن ئەپەندى باۋىن 1934 - يىلى ئىلى ئاپىرىل
ئۆزگىرىشىدىن كېيىن گۇچۇڭدىن چۆچەككە كېلىپ، ئاتاقلىق
زۇرنالىست نىياز ئىسھاقنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى «بىزنىڭ تا-
ۋۇش» گېزىت ئىدارىسىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلەپ، كېيىن
مائارىپ ساھەسىگە يۆتكىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مەكتەپ
باشقۇرۇش خىزمەتلىرىدە ئىشلەپ، نۇرغۇن ئەمگەك سەمىدۇ-
رۇپ، كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ
چىققان ئىدى. ئۇ 1958 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا
قايتىپ كەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چەتتىن
بىر قانچىلىغان ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىن-
دى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا،
مەكتەپ ئاچقان ھەم ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغان كىشىلەر
تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

(2)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تارباغاناي ۋىلايىتىگە قاراشلىق
ناھىيىلەردە يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا
كېلىشكە باشلىغان. مەسىلەن: قوپۇقتىكى خەلق مەكتىپى،
ساۋەندىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى، دورىبىلىجىدىكى ئۆيە

خۇر ۋە قازاق مەكتىپى، شىخودىكى ئۇيغۇر مەكتىپى، (تۈر-
 سۇن ئەپەندى ئوقۇتقۇچى ھەم مۇدىر بولغان)، چاغانتوقاي-
 دىكى باشباي مەكتىپى (ھاجى ئۆمەر ئەپەندى مۇدىر ھەم
 مۇئەللىم بولغان) قاتارلىق مەكتەپلەردە ھەريەر - ھەريەر-
 دىن كەلگەن زىيالىيلار، ھەر مىللەت ئوقۇمۇشلۇق كىشىلىرى،
 بار ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، بەزى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار-
 نىڭ ۋە مائارىپپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قوللىشى، ياردەم بې-
 رىشى ئارقىسىدا، يېڭىچە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن
 مەكتەپلەر ئېچىش، بالىلارنى تەربىيەلەش، بىلىملىك قىلىپ
 يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغان ئىدى.
 1928 - يىلى تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قۇ-
 رۇلۇپ، ھۆكۈمەت تەمىناتىدا ئېچىلغان مەكتەپ توران مەكت-
 ىپى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى «توران ئىگىزلىكى» (توران
 تۈزلەڭلىكى) ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ مەكتەپمۇ نۇرغۇن
 ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇ مەكتەپ
 تە قاتار تىلى، رۇس تىلى، خەنزۇ تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ
 تىلدا دەرس ئۆتەتتى. مەزكۇر جامالى، سولتان خانافىن،
 سەئىت غىلى ھەزرەت، ھىسام باۋىن، زارىف ئىمام، پىتىر
 ئىۋانوف (تۈركىيىدە تىلشۇناسلىق مەكتەپىنى پۈتتۈرگەن ئىكەن)
 مىن خىن ئىستېپانوف قاتارلىقلار ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلار
 ئىدى. تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئاساسەن
 1930 - يىللاردىن باشلاپ كېڭىيىشكە ۋە راۋاجلىنىشقا باش-
 لىغان. مەسىلەن: چۆچەكنىڭ ئۆزىدىلا ئارقا - ئارقىدىن
 مەيدانغا كەلگەن مەكتەپلەر؛ (1) چۆچەك سىرتىدىكى قازاق
 چوڭ مەكتىپى. ئۇنى، قازاق خەلقى ۋە ئەل باشلىقلىرى بىر-
 لىكتە پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپ ئۆز زامانىغا

ئىسبەتەن خېلى مۇكەممەل ۋە ئىلغار ئۇسكۇنلەر بىلەن جاھازىلانغان. ھازىر بۇ مەكتەپنىڭ بىر قىسمى تىراكتۇر پونكىتى قىلمۇپتلىپتۇ.

(2) دورت ئوۋۇل قازاق مەكتىپى. بۇ مەكتەپ دۇرت ئوۋۇل خەلقى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان.

(3) قازاق قىزلار گىمنازىيىسى — بۇ مەكتەپ قازاق بايلىرى ۋە ئىل باشلىقلىرى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(4) پالتا بايۇۋ مەكتىپى. ئىمىر ھەسەن باي پالتا بايۇۋ تەرىپىدىن سېلىنغان.

(5) ئۆزبېك نەمۇنە مەكتىپى، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزبېك مەدەنى - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(6) تاتار مەكتىپى. تاتار خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن تاتار مەدەنى - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(7) مەخسۇدىيە مەكتىپى. مەخسۇت ھاجى سەئىت قا- رىپى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(8) مەھمۇدىيە مەكتىپى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى 1945- يىلى مەھمۇدىلىكاشغەرى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. ھازىر بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى باشقا مەكتەپلەرگە تارقىتىۋېتىپ، مەكتەپنىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خەنزۇ قىزلار مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلىپتۇ.

(9) چۆچەك خەلق مەيدانىدىكى ئەرلەر گىمنازىيىسى،

(10) خەنزۇ ئەرلەر مەكتىپى.

(11) خەنزۇ قىزلار مەكتىپى.

(12) رۇس مەكتىپى.

(13) سېپىل ئىچىدىكى شۇە - سولۇن مەكتىپى.

(14) مولوتوۋ نامىدىكى سوۋېت گراژدانلار ئوتتۇرا مەك-
تىپى (گراژدانلار جەمئىيىتى ياستىۋاتقاندا، ئۈچ ۋىلايەت ھۆ-
كۈمىتىنىڭ تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى ماددى ياردەم
بەرگەن). بۇ مەكتەپ خېلى ئىلغار ئۆسكۈنىلەر بىلەن جاھاز-
لانغان مۇكەممەل مەكتەپ ئىدى.

(15) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقتىدا، چۆچەكنىڭ سىر-
تىدا موڭغۇل ياناقلىق مەكتىپى قۇرۇلغان بولۇپ، مۇدىرى
ئوشۇرچاپ ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە دارلئا جىزىن مەكتىپى ئې-
چىلىپ، يېتىم - ئىگىسىز بالىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ قاتارغا
قوشقان ئىدى. يۇقىرىقىدەك مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىسىدىن
مەيدانغا كېلىش بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئۇزۇن مۇددەت
تەشنا بولۇپ كەلگەن بىلىم - مەرىپەتكە ئېرىشىشكە باشلاپ، بۇ
مەكتەپلەردە نۇرغۇنلىغان ھەر مىللەت ياش ئۆسمۈرلىرى ئوقۇپ،
بىلىم ئېلىپ، پەن - تېخنىكا ئىگىلىرى بولۇپ يېتىشىپ چى-
قىپ جەمئىيەتكە ئۆز ھەسسەسىنى قوشتى ۋە قوشماقتا؛ شۇنىڭدەك
نۇرغۇنلىغان ئوقۇتقۇچىلار يېتىشىپ چىقىپ، مەكتەپلەرگە ئو-
قۇتقۇچى بولۇپ، ھەر مىللەت بالىلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئالىي مەكتەپ
لەرگە كىرىپ بىلىم ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى ۋە ئىگە
قىلماقتا. ئەينى زاماندا، مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان
ۋە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان، بىلىملىك كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشتە
نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۈرگەن ۋە تەر تۆككەن پىشقەدەم زىيالىيلارنى
تارباغاتاي خەلقى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ. سىدىق مۇھەممەت،
خەمىت ۋەكىلى، ئەخمەتخەلى سىيىتبايۋ، قاسىم بىك، باۋدىن
نورىيۋ، مەريەم تۇردىبايىۋا قاتارلىق 100 نەپەردىن ئارتۇق ئو-
قۇتقۇچى ھەم زىيالىيلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە
توغرا كېلىدۇ. بۇ پىشقەدەم ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار ئوقۇغۇچى-

لارنى بىلىملىك، ئەدەپ-ئەخلاقلق قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىش-
تۈرگەندىن باشقا، ھەر يىلى يازلىق تەتىلدە ئېچىلغان ئو-
قۇتقۇچىلار كۇرسلىرىغا دەرس بېرىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى تە-
بىيەلەپ بىلىمنى ئاشۇرغان. ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ياخشىلاش
ئۈچۈن ئەمگەك سىڭدۈرگەن، تارباغاتاينىڭ مائارىپ تەرەق-
قىياتى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشقان كىشىلەر بولۇپ ھې-
سابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا گېمنازىيە ۋە ئورتا مەكتەپ
لەرنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىغا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىسقا
مۇددەتلىك كورسلىرىغا دەرس بېرىشكە باشقا ئىدارىلەردە
ئىشلەۋاتقان زىيالىي ۋە بىلىملىك كىشىلەرنى تەكلىپ قىلى-
دىغان ئىدى. ئۇلار، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى
ھەل قىلىشتا خېلى چوڭ رول ئوينىغان ئىدى.

چۆچەكتەيدەن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، خەنزۇ، تاتار، رۇس
مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى بار بولۇپ، ئۇلار تەرىپىدىن
تەمىنلىنىدىغان مەكتەپلەرمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقى-
دىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن چۆچەكنىڭ ئۆزىدىلا ئىمىن شاگىيۇ
مەكتىپى، نىيورىدىن مەكتىپى، ئۇزۇن ياغاچ مەكتىپى، قارا-
دۆڭ مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر بار. ئىدى. ئومۇمەن مە-
دەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ
ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرىمۇ خېلى بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەر
ئوقۇش ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا مائارىپ ئىدارىسىنىڭ بىر تۈ-
تاش پىروگراممىسىغا ئاساسەن دەرس ئۆتەتتى. لېكىن ئوقۇت-
قۇچىلارنىڭ مۇئالىشىنى، مەكتەپنىڭ خىراجەتلىرىنى ئۇيۇشمىلار
ئۆزلىرى بېرەتتى. بۇ خىراجەتلەر ئاساسەن ۋەخپە يەرلەردىن،
ئوشرىدىن كىرگەن ئاشلىق ۋە باشقا كىرىملەردىن بولاتتى.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تەرەپىدىن ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى پۈتتۈرۈپ چىققان ئو- قۇغۇچىلار ئىچىدىن نەتىجىسى ياخشى بولغان بىر قىسمىنى ئۇيۇشمىلار قارمىقىدىكى مەكتەپلەرگە، يەنە بىر قىسمىنى ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرگە، ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلەپ ئە- ۋەتىلەتتى. ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى پۈتتۈرۈپ چىققان قىزلاردىن چەت ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئە- ۋەتىش ئىشلىرى چۆچەكتە خېلى بۇرۇنلا يولغا قويۇلغان ئىدى. ئەينى زاماندا، خەلقلەرنىڭ خېلىلا بىر قىسمى ئۆز قىزلىرىنى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بەرمەيتتى. لېكىن خەلق ئارىسىدا بالىلارنى، بولۇپمۇ قىزلارنى ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ھەققىدە تەشۋىق - تەرغىپ ئىشلىرى كۈچەيتىلگەن- دىن كېيىن، قىز بالىلارنىمۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتۇشقا كۆپلەپ بېرىدىغان بولغان ئىدى. بەزى دىنىي ئادەتلەر تۈپەيلىدىن قىز ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۆز قىزلىرىنى چەت ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتمەسكە يول قويۇشمايتتى. 1936 - 1937 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەن قىزلاردىن بىر قىسمىنى ناھىيىتى تەسىلىكتە ساۋەن، دۆربىلجىن، شىخو قاتارلىق ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەپ ئەۋەتىلگەن ئىدى. بۇلار ناھىيىلەرگە بېرىپ خىزمەت ئىشلىگەن، نەتىجىلىرى كىشىلەرنى قايىل قىلغاندىن كېيىن دىمەك ئوقۇتقۇچى قىز- لارنىڭ رولى خېلى چوڭ بولغان ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا چۆچەكتە بەزى دىنىي مەكتەپلەرمۇ ئې- چىلغان ئىدى. مۇرات ئەپەندى، گۈلسۇم ئاۋىستاي، سەئىت خالى ھەزرەت، غەزىزە ئاۋىستاي قاتارلىقلار دىنىي مەكتەپ ئېچىپ بالىلارغا دىنىي دەرس ئوقۇتقان. شۇنداقتمۇ يېڭى-

چە مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ ئېچىلىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ كۆپلەپ جەلپ قىلىنىشى نەتىجىسىدە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ رولى ئانچە چوڭ بولماي قالغان ئىدى. دىنىي مەكتەپ ئوقۇغۇ-چىلىرى بارغانچە ئازلاپ كەتكەنلىكتىن، بەزى دىنىي مەكتەپلەر بارا - بارا ئەمەلدىن قېپقالغانىدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا يېڭىچە مائارىپقا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ كۈچلەرمۇ يوق ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلغان تۈرلۈك پەننىي كىتابلارنىڭ تارقىلىشىغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەرگە، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئوقۇتقۇچى بولغانلارغا نىسبەتەن قارشىلىق كۈچلۈك ئىدى. 1937 - يىلى 8 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 2 - تۈركۈم ئوقۇپ قايتقان ستۇدېنتلار «بەختى» چېگرىسىدىن ئۆتۈپ چۆچەككە كەلگەندە، ئۈرۈمچىدىن خەۋەر قىلىپ، ئۇلارنى ئېلىپ كېلىشكە ماشىنا ئەۋەتىلمەيدۇ. ھارۋا بىلەن كەلسۇن دېگەنلىكتىن، بۇ ئوقۇغۇچىلارنى 20 نەچچە بىرىچكا ھارۋا بىلەن يولغا سالغان ئىدى. ھارۋا بىلەن ماناسقا يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا بەش دانە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى ئەۋەتىپ، يۈك - تاقلارنى ھارۋىدا قالدۇرۇپ، ئۆزلىرى ماشىنا بىلەن كەلسۇن دېگەنلىكىدىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئۆزلىرى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەن. ئارقىدىن ماڭغان ھارۋىلار سانىغا يېتىپ كەلگەندە 11 ھارۋىدىكى ھەرخىل پەننىي كىتابلار، ماتېرىياللار، ئوقۇتۇش ئەسۋابلىرى ۋە باشقا كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرگە ئوت قويۇلۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سوۋېت

ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇش جەريانىدا يىققان ئوقۇش ماتېرىياللىرىدىن، كىتابلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

مۇشۇ ۋاقىت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جەددىي ئېلىپ بېرىلغان ۋاقىت بولۇپ، 1938 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە تارباغاتاي ۋىلايىتىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ (فەندىخۇي) تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچىلار تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىئانە پۇل، كىيىم - كېچەك توپلاش ھەرىكىتىنى قوزغاپ ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، شۇ مەزگىلدە تارباغاتاي ۋىلايىتى بويىچە ئىئانە قىلىنغان نەق پۇل، كىيىم - كېچەك، ئالتۇن - كۈمۈش، زىننەت ئەسۋابىلار (ئالتۇن بىلىيزۇك، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن زىرە، تىللا پۇل) ۋە كۈمۈش يامىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى توپلاپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن. بۇ نەرسىلەرنى ئەينى زاماندىكى پۇلغا سۇندۇرغاندا، 500 مىڭ دوللاردىن كۆپ بولغان ئىدى. دېمەك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇ ساھەدىكى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان ئىدى.

(3)

1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە چۆچەك ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە خەييۈجە باشلىق، مەخمۇتجان ئىلھامجانوۋ مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ، بۇلارنى جاللار شېڭ شىسەي تۈرمىگە تاشلىغان ئىدى.

1938 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە مائارىپ ئىدارىسىغا
 ليۇخەييەن باشلىق بولغان (بۇ كىشى كوممۇنىستلار پار-
 تىيىسىنى ياقلايتتى). بۇ كىشىمۇ خىزمەتتىن بوشىتىلىپ نە-
 زەر بەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى. مۇئاۋىن باشلىقى مەس-
 ئۇت خالىدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بولۇپ، بۇنى
 خىزمىتىدىن يۆتكەپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بېرىپ تۈرمەگە تاش-
 لىغان ئىدى. 1941 - يىلى 22 - ئىيۇندا، گېرمانىيە فا-
 شىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇستۇمۇت ھۇجۇم قىلىپ، 2-
 دۇنيا ئۇرۇشى باشلاندى. شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمىدارى شېڭ
 شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆزۈپ، گومىنداڭ، جياڭ-
 جېيىشنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، مائارىپ ۋە
 مەكتەپلەردە ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىق باشلاندى. نۇر-
 غۇن ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار خىزمەتتىن ھەيدەلدى، قولغا
 ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. دەرس پروگراممىلىرى ئۆز-
 گەرتىلدى. ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلارنىڭ قولىدىكى پەننىي كى-
 تابىلار ۋە دەرسلىكلەر يىغىپ ئېلىنىپ كۆيدۈرۈلدى ياكى
 «ئىسكىلاتقا» تاشلاندى. بۇنىڭغا قارشى چىققان ئوقۇغۇچى
 ئوقۇتقۇچىلار جازالاندى. قىسقىسى، مەكتەپلەردە ئاق تېر-
 رورلۇق ھۆكۈم سۈردى. ھېسامىدىن ئەپەندى، مىرزا ئەخ-
 مەت، يۇنۇسخالى، ئابلىز نازىرى، تاڭ سىڭخۇا قاتارلىق
 نەچچە ئونلىغان ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار قاماققا ئېلىندى.
 1943 - يىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە ۋاڭ
 داۋىن باشلىق بولغان ئىدى. بۇ ئۇچىغا چىققان گومىنداڭ
 پەرەست، ئۆتۈپ كەتكەن چوڭ خەنزۇ مىللەتچى
 ئىدى. بۇنىڭ دەستىدىن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپى،
 بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ۋە

مەكتەپلىرى ئىنتايىن ئارقىدا قېلىپ، يوقۇلۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ دەرس پروگراممىسىدىن دۇنيا تارىخى، دۇنيا جۇغراپىيىسى قاتارلىق دەرسلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاسسىمىلاتسىيەلەشتۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى ئۆتتى. ئۇ كۈڭزىنىڭ «ئەدەپ، ئەخلاق، دىيا-لەت، نومۇس» دېگەن تۆت خېتىنى دوسكىغا يېزىپ، سىنىپقا ئېسىپ قويۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئەتمەكتە ئىدىن تارتىپ كەچكەچە شۇنى سۆزلەپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ھېچ بىر ئىلگىرى باقمىدى. ئەمەلىيەتتە «ئەدەپ، ئەخلاق، دىيالىكتىكاچلىق، نومۇسسىزلىق، پارىخورلۇق، ئەيىبى - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا ھۆكۈم سۈردى. نەتىجىدە مائارىپ ئىشلىرى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە كەينىگە چېكىندى.

گومىنداڭ شەندايڭبۇسى چۆچەكتە 1943 - يىلى 1 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چۆچەك ئازاد قىلىنىش بىلەن ئاغدۇرۇلغان، ئۇنىڭ چۆچەكتە ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئىككى يىلدىن ئاشمايتتى. لېكىن مۇشۇ يىل ئىچىدە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ خىزمىتى بەك ئارقىدا قالدى. خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشقانلىقىدىن بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرەلمەيتتى. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپلەرگە كەلمىگەنلىكى، دەرسلىك كىتابلار يوق بولغانلىقى، مەكتەپ خىراجەتلىرىنى ئەمەلدارلار خىيانەت قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشلىرى بېرىلمىگەچكە، مەكتەپنى تاشلاپ كېتىپ قالغانلىقىدىن بىر قانچىلىغان مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچى يوق، ئوقۇغۇچى بولسا ئوقۇتقۇچىلار يوق، مەكتەپلەر يېپىلمىپ

قالغانىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چۆچەك تىكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودا 1943 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ توختاپ قالغانلىقى، جەنۇب شىنجاڭ يولى توسىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ماللارنى كەلتۈرىدىغان مەنبە يوق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدىغان بازار يوق ئىشلەپچىقىرىش بەك تۆۋەنلەپ كەتتى. كىيگۈدەك كىيىم، يېگۈدەك نان تېپىش قىيىن بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى بەك ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. چۆچەكتىكى گومىنداڭنىڭ چوڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى، ۋالىيسى، شەنجاڭلىرى، ئىدارە باشلىقلىرى قاتارلىقلار پارىخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېچە - كۈندۈز بىر يەرگە يىغىلىۋېلىپ قىمار ئويناپ، ئەيشى - ئىشرەت كەيىپى - ساپا بىلەن شۇغۇللىنىشسا، گومىنداڭنىڭ ئەسكەر، كىچىك ئەمەلدارلىرى ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، باسقۇنچىلىق قىلىشقا ئوخشاش رەزىل قىلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1943 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىلغار ياشلار، زىيالىيلار - ئوقۇتقۇچىلار خەلق ئاممىسى بىلەن، بولۇپمۇ مۆتىبەر كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ھەر ساھە ھەرقايسى كەسپ خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىلىق تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ باردى، بىر تەرەپتىن يوشۇرۇن تەشكىلاتلارنى تۇيۇشتۇرغان، خەلق ئاممىسىنى قوزغاش، ھەرىكەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تەشۋىق - تەرغىپ خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن

چارۋا مال، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى چېگرىدىكى سودا پونكىتىغا يوشۇرۇنچە ئېلىپ بېرىپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا ئايىرىمباشلاش بىلەن چېگرىدىكى ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ تاپشۇرغان ۋە زىيىلىرىنى، تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقىتىش، تەشۋىقى خىزمەتلەرنى ئىشلەپ خەلقنى ئويغىتىش، قوزغاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى بىر يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدا باشلانغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتتىگە قارشى ئىنقىلابىي قوراللىق ھەرىكەتكە ماسلىشىپ، مىللىي ئارمىيە ۋە پارتىزانلارنىڭ تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتىنى ۋە ئۇنىڭ مۇستەبىت ئەمەلدارلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چۆچەكنىڭ ئازاد قىلىنىشىغا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشتى.

(4)

چۆچەك ئازاد قىلىنىپ ئەتىسىدىن (8 - ئاينىڭ بىرىدىن) باشلاپ ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشلىرىغا كىرىشلىدى، باشقا مەمۇرىي ئورگانلارنى تەسىس قىلغان قاتاردا، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا فوزە يىل ئىسلاموۋ، مۇئاۋىنلىرىغا ئىسمائىل داموللا، مەخسۇت خان قىزىر ئوغلى تەيىنلەندى. بۇلار چۆچەك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن دەرھال خىزمەتكە كىرىشىپ، ئالدى بىلەن مەكتەپلەر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقتى، چۆچەك گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئازاد قىلىنىشى بى-

لەن ئوقۇتقۇچى ھەم زىيالىيلارنىڭ بىر قىسمى ھەر ساھەدىكى كەسىپلەرگە ئورۇنلۇشۇپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى ھەربىيگە قاتنىشىپ فرونتقا كەتكەن ئىدى. بار ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىپ مەكتەپلەرنى دەرھال ئېچىشتى، ئوقۇغۇچىلارنى يىغىپ دەرس باشلاشتى، بىرىنچى قەدەمدە بار بولغان مەكتەپلەرنىڭ باشلىقلىرى تولۇقلاندى، قايتىدىن تىكلەندى. لېكىن ۋەيران بولۇپ يىقىلىپ چۈشكەن مەكتەپلەرنى تىكلەش، يولغا قويۇش ئادەتچە ئاسانغا چۈشكىنى يوق. قىسقىسى مەكتەپلەرنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىشقا توغرا كەلدى.

تارباغاتاي ۋىلايىتى ئازاد قىلىنىش بىلەن ئىلىدىن چۆچەككە كەلگەن ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبىرى كىشىلەر، چۆچەكتە ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشلىرى ئۈستىدە ئالاھىدە تەدبىرلەرنى قوللانغاننىڭ سىرتىدا، مائارىپ ئىشلىرىنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈش، كېچىكتۈرمەي مەكتەپلەردە ئوقۇش باشلاش، بار بولغان ئوقۇتقۇچىلارنى يىغىپ، ئىنقىلابنىڭ مەقسەت ۋە تەلەپلىرىنى چۈشەندۈرۈش ھەققىدە ۋالىي مەھكىمىسىگە ئوچۇق يوللىرىنى رۇق بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى بىر تەرەپتىن فرونتقا ياردەم بېرىش خىزمەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن مائارىپ خىزمەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش ۋە يولغا قويۇشقا كىرىشكەن ئىدى. (1) ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ئېچىلدى. بۇ كۇرسلارنى پۈتتۈرۈپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئوقۇتقۇچىسى كەم ئورۇنلار تولۇقلاندى. (2) 1947 - 1948 -

ئوقۇش يىلىدا، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا، بىر يىل مۇددەت بىلەن مەخمۇدۇلكا ئىنقىلابى مەكتىپى يېنىدا، بىر قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، 100 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچىنى تەربىيەلەپ چىقىلدى. (3) دەرسلىكلەر تەييارلاندى، تۈزۈپ چىقىلدى ۋە تولۇق لاندى. مەكتەپ مۇدىرىلىرى بىلەن باش قوشقان تۈرلۈك يىغىنلار ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، بىرلىككە كەلگەن پروگراممىلار تۈزۈلدى. (4) ھەر قايسى مەكتەپلەر يېنىدا، ئاتا - ئانىلار كومىتېتلىرى قۇرۇلدى، بۇ، مەكتەپ خىزمەتلىرىنى ياخشىلاش، خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى يىغىش، كەم مۈلۈكلەرنى تولۇقلاش، مەكتەپلەرنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى رېمونت قىلدۇرۇش، مەكتەپلەرنى ئىسسىقلىق ئوخشاش خىزمەتلەرنى ئىشلەشتە كۈچلۈك ياردەمچىلىك رول ئوينىدى. 1948 - يىلى مەخمۇدۇلكا شىمىزى مەكتىپى يېنىدا قۇرۇلغان ئاتا - ئانىلار كومىتېتى (ئەخمەت ئاخۇن باشچىلىقى قىلغان) مەكتەپنىڭ ئىككى سىنىپىنى تاختايلاتقان، بارلىق ئىشلىرى دېرىزىلىرىنى سىملىتىپ، بارلىق بىرۈزلۈپ كەتكەن جايلىرىنى رېمونت قىلدۇرۇپ بەرگەن. 1948 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە مەخمۇدۇلكا شىمىزى مەكتىپىدە تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلار ئېچىلىپ رەسمىي ياتاقلىق مەكتەپكە ئايلانغان ئىدى. شۇ يىللىرى ئاتا - ئانىلار كومىتېتى 100 كىشىلىك كارىۋاتنى ئۆزلىرى تەييارلاپ بەرگەن. بۇنداق ئەھۋاللار باشقا مەكتەپلەردە ھەم يولغا قويۇلغان ئىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى، تارباغاتايدىكى ھۆكۈمەت مەسئۇللىرى مائارىپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت

مەت بەرگەن ئىدى. ئۇلار مائارىپ خىزمىتىنى ئىنقىلاب
 ئىشلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قارىغاچقا، قايسى
 ناھىيە ئازاد قىلىنسا، شۇ ناھىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى
 يولغا قويۇشقا دەرھال كىرىشەتتى. چۆچەك ئازاد قىلىنىش
 بىلەن ھەربىيگە قاتنىشىپ ئالدىنقى سەپكە كەتكەن بىر
 قىسىم ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مەسئۇللىرىدىن قايتۇرۇپ كې-
 لىشكە بولىدىغانلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىغا
 قويغاننىڭ سىرتىدا، كۇرس پۈتتۈرگەنلەردىن كەم ئورۇنلار-
 نى تولۇقلاپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى
 ياخشى يولغا قويغانىدى. شۇنىڭدەك ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىزمەت-
 مەتلىرىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇرغان، مەسئۇل بولسا،
 ۋاقتىدا ھەل قىلغان. ھەمدە ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش
 كۇرسىلاردا تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزى-
 كا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، پىداگوگ ۋە
 رۇس تىلى دەرىجىسى ئوقۇتۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋى-
 يىسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئىدى.
 شۇنىڭ بىلەن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ سۈپىتى
 كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە
 ئۇلاردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئىنتايىن تېزلىكتە كۆپۈ-
 يىپ، بۇنىڭغا ئەگىشىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا
 مەكتەپلەر، سىنىپلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى. بۇنى-
 ڭدەك مەكتەپ، سىنىپلار ۋىلايەت ھەم ناھىيىلەردە بولسۇن،
 كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئەمۋىلىك روللارنى ئوينىغان
 ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقتىدا، تارباغاتاي ۋىلايىتى-
 ىدە مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن كۆڭۈل
 بۆلگەن تەشكىلاتلار ۋە كىشىلەر دېموكراتىيە ئىتتىپاقى، ئى-

قىلايچىل ياشلار تەشكىلاتى ۋە باشباي، م روزىيۈۋ. قاسىم ئاخۇن، ئىسمائىلوۋ، ئالىمجان، ھاكىمباي، ۋىۋغا ئوخشاش كىشىلەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى پات - پات چۆچەككە خىزمەت لەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كېلىپ تۇراتتى، ھەر قېتىم كەلگەندە، بىر قانچە مەكتەپلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى ياخشىلاش، مائارىپنىڭ ساغلام يۆنىلىش بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا يوليۇرۇق بېرىپ ۋە تەكىتلەپ، چۆچەك خەلقىنىڭ ۋە كەڭ مائارىپچىلارنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1947 - يىلى قىشتا چۆچەكنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، مەخمۇدۇلكاشقىرى مەكتىپىنىڭ خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلارغا: «ئوقۇت قۇچىلار كېلەچەككە پايدىلىق ئەۋلادلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، تەلىم - تەربىيىنىڭ نۇقتىسىنى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە قارىتىش كېرەك» دېگەن لېنىننىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: ئوقۇتقۇچىلار، دوختۇرلار، سەنئەتكارلار، ئىنژېنىرلار، تېخنىكلار، قوماندانلار ۋە بارلىق ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچىلار ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر، دەپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بېرىپ، تىرىشىپ ئىشلەشكە زىچە تەلەندۈرگەن ئىدى. ھەمدە «ياش ئۆسمۈرلەرگە بېرىلىدىغان تەربىيىنىڭ ئاساسىي مەقسىدى ئەنە شۇ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىشقا قارىتىلغان بولۇشى كېرەك. بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىز تەلىم - تەربىيىنىڭ سىياسىي نىشانىنى تولۇق مۇھاكىمە قىلىپ

چۈشەنگەن بولۇشلىرى لازىم» دەپ ئېنىق قىلىپ كۆرسەت-
كەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەكتەپ ئىچىگە ئەخمەت-
جان قاسىمنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىنى قىزىل پىلاكاتقا يېزىپ،
ئېسىپ قويۇلغان ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن تەڭ ۋىلايەتتە مەدەنىي - مائارىپ
ئورگان خادىملىرىنىڭ رولىنى كۈچەيتىشى، مەكتەپ مۇدىر-
لىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، خىزمەت مەس-
ئۇلىيىتى ۋە بىلىم ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، تەلىم
تەربىيە نىشانى، مەزمۇنى ۋە تەلەپلىرى ھەققىدىكى تونۇش-
نى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، دەرسلىك پىلان - پروگراممىلار-
نى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەلىم - تەربىيىنىڭ سۈپىتى ۋە
ئەمەلىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن
خىزمەتلەر ئىشلەنگەن ئىدى.

ھەر يىلى تەتىلدە بىر قېتىم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىل-
مىنى كۈنىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېچىپ، شۇ بىر مەزگىللىك ئوقۇتۇش
تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، كېيىنكى ئوقۇتۇش يىلى ئۈچۈن
يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش
بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئىجرا-
مى تەدبىرلىرىنى بەلگىلەيتتى، ياخشى ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار-
نى باھالاپ ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوردىن، مەدالىرى
بىلەن ۋە تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەقدىرنامە،
ماددىي بۇيۇملىرى بىلەن مۇكاپاتلاپ تۇراتتى. 1947 - يىلى
8 - ئايدا ئېچىلغان كونفرېنسىيىگە قاتناشقان 200 نەپەر-
گە يېقىن ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدىن بىر نەچچىسى ئۈچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئوردىن مەدالى بىلەن مۇكاپا-
تلانغانىنىڭ سىرتىدا، 40 نەپەرگە يېقىن ئوقۇتقۇچى ۋالىي

مەھكىمىسىنىڭ تەقدىرنامىسى ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلانغان ئىدى. بۇنداق كۈنغىرىنسەيلىلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش بىر تەرەپتىن مەكتەپلەرنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيەت چاللىقىنى ئاشۇرۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ياخشىلاشقا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى، ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى ۋە خىزمەت ئاكتىپچانلىقىنى ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن پايدىلىق بولغان ئىدى.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، نەتىجىسى ياخشى بولغان مەكتەپ ھەم ئوقۇتقۇچىلارنى مۇكاپاتلاش، تەقدىرلەش ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈپ تۇراتتى. 1946 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە ھەر يىلى 8 - ئايدا، ۋىلايەت بويىچە بىر قېتىمدىن سېلىشتۇرۇش - باھالاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆتكەندىكى ئوقۇتۇش خىزمىتىنى خۇلاسەلەپ، ئوقۇتقۇچىلار يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلارغا مۇكاپات، تەقدىرنامىلار بېرىلەتتى. ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى ۋە بۆلۈملىرىدە مەكتەپلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان ئىنىسپىكتورلار تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ رولى خېلى زور بولغان ئىدى. ئىنىسپىكتورلارنى تاللىغاندا، بىرى، كەسپىي، بىلىم ئىقتىدار، ئىدىيە، خىزمەتتىن ئىستىقامەتلىك تەرەپلەردىن يۇقىرى تەلەپ قويۇلاتتى، يەنە بىرى ئىنىسپىكتورلارنى تەربىيەلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارنىڭ كەسپىي بىلىمىنى ئاشۇرۇش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش خىزمەتلىرىنىمۇ خېلى ياخشى ئىشلىگەن ئىدى.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. مۇشۇ ساھەدە نەچچە سىڭدۈرگەن پىشقەدەم

ئوقۇتقۇچىلارنى گىزىتلەردە تونۇشتۇرۇش، مۇكاپاتلاش ھەققىدە بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان ئىدى.

1947 - يىلىدىن باشلاپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ يوليئورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ستازىغا قاراپ مائاش بەلگۈلەش يولىغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بەزى پىش-قەدەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى ۋىلايەت ۋالىيلىرى، ئىدارە باشلىقلىرىنىڭ مۇئاشىدىن يۇقىرى بولغان ئىدى. بۇ تەدبىرلەر ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسى ئىچىدە يولغا قويۇلۇشى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشىمۇ مۇۋاپىق ياخشىلانغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئاشتى. مائارىپ، مەكتەپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا زور ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. نەتىجىدە 1948 - 1949 - ئوقۇش يىلىدا، ۋىلايەت بويىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 23.000 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى ۋىلايەت نوپۇسىنىڭ 13% دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ تارباغا-تاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئەينى زاماندا زور دەرىجىدە تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن مەكتەپلەر يېتىشتۈرۈپ بەرگەن كىشىلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى ھازىر جەمئىيەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى ۋە ئىشلىمەكتە. بۇلارنىڭ ھەقىقەتەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرى ئاز ئەمەس، دېمەك ئالەمدىن ئۆتكەنلەرنىڭ بىلىم مىراسلىرىنى، ھازىر ھايات بار يولداشلارنىڭ تۆھپىلىرىنى ھەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

ئالتاي مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەتقۇربان ئەزىز يارى

20 - ئەسىر دۆلىتىمىزنىڭ بۇرۇنقى پەننىي مائارىپى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي ئەتكەن دەۋىر بولسىمۇ، شىنجاڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى (جەمئىيەت بازىسى) قالاق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بولۇپ، سانائەت بىخى تو- لىمۇ ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ فېئوداللىق خاراكتېرىدىكى جەمئىيەت بولغىنى ئۈچۈن مائارىپ ساھەسىدىكى فېئوداللىق تە- سىرىمۇ ئىنتايىن زور ئىدى. بۇ ھال ئوبىيېكتىپ جەھەتتىكى مۇقەررەرلىك بولسا، سوبىيېكتىپ جەھەتتە 1912 - يىلى شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان بىردىن بىر ھۆكۈمران فېئودال چىناۋىنىڭ ياكى زىڭشىن ئۆزىنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ئۆ- زى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل داۋامىدا خەلقنى مەنگۈ نادانلىق ئاسارىتىدە تۇتۇشتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ئىز- چىل يۈرگۈزدى. ياكى زىڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئور- نىغا چىقىۋالغان جىڭ شورىن ھەممە جەھەتتە ياڭغا ۋارىس- لىق قىلدى. ياكى، جىن ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ ئۇزۇن

يىللىق ئاسارىتى شىنجاڭنىڭ جۇملىدىن ئالتاينىڭ پەننىي مائارىپىنىڭ بەرپا بولۇشىغا زور تۈرلۈك قىلدى.

ياڭ زىڭشىن ۋە جىن شورىنلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئالتاي خەلقى قالاق چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان كۆچمەنلىكتە تارقاق تۇرمۇش ئۆتكۈزگەچكە، دىنى ئاساس قىلغان كونا مائارىپمۇ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا سېلىشتۇرغاندا خېلى ئارقىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىستېدات ياڭ زىڭشىننىڭ «... مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن، مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشىدىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ سەۋىيىلىك بولۇپ ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا، قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش مۇۋاپىق .....» ① دېگەن خەلقنى نادانلىق ئاسارىتىدە قۇل قىلىش سىياسىتىنىڭ بېسىمىدا، شىنجاڭدا پەننىي مائارىپنىڭ بەرپا بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ھەممىگە ئايانكى، فېئودالىزم جەمئىيەت مائارىپىنىڭ بىردىن بىر ھۆكۈمران ئىدىيىسى دىنى خۇراپات ئېتىقادچىلىق كۆز قارىشى بولۇپ، قايسى مىللەتنىڭ بولمىسۇن شۇ مەزگىللەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان دەرسى پەقەت نۇقۇل ھالىدىكى دىنىي دەستىن ئىبارەتتۇر.

1 - ئالتاينىڭ دەسلەپكى مائارىپى دىنى مائارىپ ئىدى

ئالتاي خەلقى 19 - ئەسىردە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان تولۇق فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى تارقاق كۆچ-

① ئىزروماننىڭ 330 - بىتمىگە قارالە

مەنلىك جەمئىيەتتە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوقۇش - ئو-
 قۇتۇش ئۇسۇلىمۇ فېئودالىستىك تۇراقسىز قالاق دىنى مائا-
 رىپ ئۇسۇلى ئىدى. مەيلى شەھەر، جىڭ، يېزا - قىشلاقلار-
 دا بولسۇن ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئەۋلادلىرىنى پەقەتلا ئۆ-
 زىنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن دىنىي تەلىم بىلەن تەربى-
 يىلەيتتى. ئۇسۇل جەھەتتە باي، مۇتئۇەر ئائىلىلەر دىنىي
 موللارنى ياكى دىنىي بىلىمدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار
 كىشىلەرنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ بالىلىرىنى ئو-
 قۇتاتتى ياكى ئاۋۇلدا دىنىي مەكتەپ ئېچىپ چارۋىچىلارنىڭ
 بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ھەممە بالىلارنى
 سەۋىيە ئايرىمايلا بىر ئۆيگە يىغىپ ئۈستەل، ئورۇندۇقسىز -
 لا، داق يەرگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوقۇتۇشتەك قالاق ئۇسۇل ئىدى.
 مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان كەمبەغەل چارۋىچى
 لارنىڭ ئەۋلادى ئوقۇشىسۇز قاپقارا نادانلىقتا ئۆتەتتى. ئۇ
 چاغدىكى دىنى مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان دەرس نۇقۇل ھال-
 دىكى دىن دەرسى بولۇپ، كىرىتەننى مەزمۇنى؛ ئىسلام
 دىنىنىڭ قائىدىلىرى، ئاللاھنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى، تاھا-
 رەت ئېلىش، ناماز ئوقۇش قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە دىنى
 ئەخلاق، ئۇششاق سۈرە، ھەپتىيەك، قۇرئان ئوقۇش، ھەدىس -
 شەرىپ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىش، ئەڭ يۇقىرىسى سەرىپ
 نەھو، ئەبجەت قائىدە، مەزمۇنلىرىنى ئوقۇپ ئۆگىنىشتىن ئ-
 بارەت ئىدى. ئەنە شۇنداق دىنى مەرىپەتنى ئۆزىنىڭ تەر-
 بىيە ئاساسى قىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى دىنى مەكتەپلەر-
 نى شەھەر، بازار، يېزا - قىشلاقلاردا خەلق ئىچىدىكى تە-
 رەققىيپەرۋەر زاتلار، دىنى ئەرباپلار، موللار ھەر بىر ئەل-
 نىڭ قەبىلىلەردە تۇرۇپ شۇ قەبىلىلە دائىرىسىدىكى خەلق-

نىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى.

ئەنە شۇنداق دىنى مائارىپ ئالتايدا تۇنجى قېتىم 1829 - يىلى شاھى مەنسۇر ئىسىملىك بىر ئۆزبېك دىنى ئەرباب ئوغلى مۇھەممەت مۇھىتىنى ئەگەشتۈرۈپ روسىيىدىن كېلىپ ئالتاي قازاق خەلقى ئىچىگە ئورۇنلۇشۇپ، ئالتاي ناھىيىسىنىڭ بالباغاي دېگەن جايىدا ئاچقان دىنى مەكتەپ-تىن باشلانغان. شاھى مەنسۇر ئاچقان بۇ مەكتەپنىڭ تەر-بىيىلەش نىشانى ۋىلايەتكە قارىتىلغان. ناھىيىلەردىن بۇ مەكتەپكە بىرىنچى قېتىم كېلىپ ئوقۇغانلار بۆكە ھاجى، ماكسالما، مەھى بەيسى، نۇرتازا، ئۆمۈرتاي، ئىمامباي جانگىر، سە-بېت، قۇۋانبايلا بولۇپ، بۇلار ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆز ناھىيە ۋە يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ دىنى مەكتەپلەر ئېچىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. 1876 - يىلىغا كەلگەندە چەتتىن مىرزاقان ئىسىملىك بىر موللا كۆكتوقاي ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلۇشۇپ ئەرەپ، پارس تىلىنى ئاساس قىلغان بىر دىنى مەكتەپ ئېچىپ ناھىيە دائىرىسىدە ھەر - بىر قەبىلىدىن ئوقۇغۇچى يىغىپ ئەرەپ، پارس تىلى ۋە ئىسلام دىنى قائىدىلىرىنى ئاساسلىق دەرس قىلىپ ئوقۇتقان. كېيىنكى چاغدا كۆكتوقاي خەلقى ئىچىدە ئابروي تاپقان ئاقتىقاجى بۇرۇن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغان. 1900 - يىلىغا كەلگەندە ئالتاي ناھىيىسىنىڭ قىران

(بىتەۋ ئۆرگە) دېگەن يېرىدە مەھى بەيسى قۇرۇك شىكەر موللا، ئۆزبېك ئابدۇللانى تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ «ئاباقد-پا مەكتىپى» ① ناملىق دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.

① ئاباق كىرەي مەكتىپى مەنىسىدە

1905 - يىلىغا كەلگەندە بورچىن ناھىيىسىدە ئۆز-
مۇرتاي گۈڭ ئابدۇللا ئىسىملىك بىر تاتار موللىنى تەكلىپ
قىلىپ ئۆز ئاۋۇلىدا «ئۇسۇلى جەدېت» ناملىق بىر مەكتەپ
ئېچىپ، پەن بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر قەدەر يېڭىچە
ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان.

تەخمىنەن 1920 - يىللىرى بولسا كېرەك، مەمى بەي-
سى سىيتقازى مۇتەللىم، نۇردۇن ئابدولخەللاقى (بۈكشى ئۆي-
غۇر بولۇپ، شۇ دەۋىرنىڭ زىيالىيلىرىدىن ئىدى) قاتارلىق
مۇتەللىملەرنى تەكلىپ قىلىپ ئۆز ئاۋۇلىدا دىن بىلەن پەن
بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپ ئېچىپ، ئالدىنقى نۆۋەت قىراندا
(بىتەۋ ئۆرگەدە) ئاچقان ئاباقيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش ئىشىنى
داۋاملاشتۇرغان. مۇشۇ مەزگىلدە ئالتاي شەھىرىنىڭ دۆڭ با-
زىرىدا خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتىدىغان «شۆتاك» ناملىق بىر
مەكتەپ بولۇپ، ئۇ مەكتەپتە ئالتايدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلىرى
ۋە سودىگەرلىرىنىڭ بالىلىرى ئوقۇيتتى.

28 - 1927 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئالتاي شەھىرى-
دە توختى قارى ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر كىشى ئۆزى تەشەب-
بۇس قىلىپ، بىردىن بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرىنى
يىغىپ ئوقۇتقان.

1930 - يىلىغا كەلگەندە نۇردۇن ئابدولخەللاقى، ئاچچورىن
موللا، بىلال ھەزرەت ئىسىملىك زاتلار ئالتاي شەھىرىدە
ئالدىنقى نۆۋەت توختى قارى تەشەببۇسكارلىقىدا قۇرۇلغان مەك-
تەپنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈل-
گەن مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇتىلىدىغان دەرىسلەر
تىل، ھېساب، تارىخ، خور، دىن دەرىسلىرى بولۇپ، بىر قە-

دەر يېڭىچە ئۇسۇلدا يەرلىك مىللەت بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تېپىپ بارغان. شۇ مەزگىلدە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرچىن قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىمۇ ھەر خىل كۆلەمدىكى دىنى مەكتەپلەر بارلىققا كەلگەن. يېزا - قىشلاق، قىر - سەھرالاردا بولسا، ھەر بىر قەبىلىلەرنىڭ مەسچىتلىرى يېنىدا ياكى ئاۋۇللاردا خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر مۆتمۈەر زاتلاردىن شەرىپقان، مەمى بەيسى، بۇقات، مەنكەي، مۇقاي ئاقچال، رازدان ئىمام، ئەززالىڭ، قۇلجاغازى، ماخمۇت ئۆمۈرتاي ئوغلى، قۇسايىن ئىمام، ئاقىتقاجى، قابىل تەيجى، مۇقاش، سۇلايمان قازى، سەيپۇللا ئىسلام قاتارلىق كىشىلەر ئۆز دائىرلىرىدە دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرگەن مەكتەپلەرنى تەشكىللەپ، ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.

2 - ئالمايدا پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى

1917 - يىلى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا غەلىبە قىلغان ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگوغا جۈملىدىن شىنجاڭغا نىسبەتەن ئىجابىي تەسىرى زور بولدى. روسىيە پرولېتارىلىرى ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن چارروسىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى قوزغىلىپ ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلدە ۋە ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان قاتارلىق ئىتتىپاقداش رېسپوبلىكىلىرىدىن زور بىر تۈركۈم قېرىنداشلار ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا كەلگەن. شۇ چاغدا قازاقىستان

دىن بىر تۈركۈم كىشىلەر ئالتايغا كەلگەن ئىدى. تارىخى ۋەقەلىك ھەم ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋەت سەۋەبى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېقىپ كەلگەن بۇ، زور بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىچىدە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق زىيالىي ۋە مەلۇم دەرىجىدە جەمئىيەت خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە زاتلار، مائارىپ خادىملىرى بولۇپ، بۇلار كېيىن جايلاردا خەلق مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا بىر ئاساسىي كۈچ بولۇپ رول ئوينىدى. دەسلەپ نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، ئابدۇراخمان ئەپەندىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يەرلىك تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن ئابدۇراخمان ھاجى، موللاخۇن شاگىزۇڭ، ئابدۇرېھىم قىزارى ھاجىلار كېڭىشىپ سارسۇمبىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) پەننىي ئاساس قىلغان، ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتىدىغان يېڭىچە پەننى مەكتەپ تەسىس قىلىندى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغانلار نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، قۇسايمىن مازاقۇۋ، ئاقچورس موللىلار بولۇپ، ئوقۇتىلىدىغان دەرىسلەر: ئانا تىلى، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تەنتەربىيە. خور، رەسىم ۋە دىن دەرىسلىرى ئىدى.

1920 - يىلىغا كەلگەندە چابدان قەمبەرۋۇ، سەلىمجانا زاقۇۋ، كەرىم دۇسابايۇۋلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا ئالتاي شەھىرىدە قازاق تىلىدا ئوقۇتىلىدىغان پەننىي مەكتەپ تەسىس قىلىنىپ، قازاق ياش ئۆسمۈرلىرىنى تۇنجى قېتىم پەننىي مەكتەپتە يېڭىچە ئوقۇتۇش ئىشى باشلاندى. ئۇ چاغدا ئۆزىمىزنىڭ مىللىيچە يېڭى مائارىپ ئاساسىمىز بولمىغاچقا، سوۋېت قازاقىستاننىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ شەكلى كىچىكرۇپ قوللىنىلدى. ئالتاي شەھىرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى پەننى ئوقۇتۇشتەك يېڭى مائارىپ پائالىيىتى ناھايىتى تېزلىك

تە ناھىيىلەرگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، ناھىيىلەردىمۇ ئۆز-
لىرىنىڭ شەرت - شارائىتىلىرىغا ئاساسەن يېڭىچە ئوقۇتۇش
شەكلىدىكى بازار، يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرى تەدرىجىي ھال-
دا كەينى - كەينىدىن دېگۈدەك بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

3. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئالتاي مائارىپى

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ قۇمۇل
دىكى يەرلىك فېئودال ئەمەلدار شامەخسۇت ۋاڭ ۋەكىللىك
دىكى جىن شۇرىننىڭ ئىستىبداتلىق ھاكىمىيىتىگە قارشى
ئېلىپ بارغان قوزغىلىڭى، ناھايىتى تېزلىكتە شىنجاڭنىڭ
ھەممە جايلىرىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، شىنجاڭدا
ياشىغۇچى ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلىرى تۇشما تەرەپ-
تىن جىن شۇرىننىڭ ئىستىبداتلىق قارا ھاكىمىيىتىگە قار-
شى شىددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى
زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغدا جىن شۇرىننىڭ ھەربىي
قۇماندانى بولۇپ تۇرغان شېڭ شىسەي ۋەزىيەتنى مۆلچەر-
لەپ، ھېلىگەرلىك بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى قولغا كەلتۈرۈۋې-
لىپ، ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ
1933 - يىلى 12 - ئاپرىل كۈنى جىن شۇرىننىڭ شىنجاڭ-
دىكى ئىستىبداتلىق ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەينى
باش يادرو قىلغان يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى.
شېڭ شىسەي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭ ھەر مىللەت
خەلقىگە جاكارلىغان سىياسىتى: جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوست بولۇش، مىللەتلەر
باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى

قوغداش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئاتالمىش ئىالتە بۈيۈك سىياسەت ئىدى.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ جاكالماغان ئاتالمىش ئالتە بۈيۈك سىياسىتى، ئۈچ مۇھىم ۋەزىپە، سەككىز خىتاپنامىسىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى جىن شۇرىن ئىستىبدات ھۆكۈمىتىگە سېلىشتۇرغاندا ئىلغار ئىدى. شۇڭا شۇ چاغدا جۇڭگۇ جۇڭياڭ ئۇلى قوللىدى ۋە ھەر جەھەتتىن يار-يۆلەكتە بولدى، جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ چىن تەنچىيۇ، ماۋزې-سېن، لىن جىلۇ قاتارلىق كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەزالىرىنى شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتىپ، شىنجاڭنى ھەقىقەتەن ئىسمى-جەسمىغا لايىق يېڭى شىنجاڭ قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا يېتەكچىلىك قىلدى.

شۇ چاغدىكى خەلقئارا ۋەزىيەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شېڭ شىسەينىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوست بولۇش دېگەن سىياسىتى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنى يادرو قىلغان سوتسىيالىزم لاگىرىنىڭ قوللىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

جۇڭگۇ جۇڭياڭنىڭ قوللاپ يار-يۆلەكتە بولۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى دەسلەپ ئىلغارلىق يۆنىلىشىنى بويلاپ ئىش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدا خېلى ياخشى ئىشلارنى قىلدى. مەسىلەن: ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپلا جەمئىيەت ئامانلىقىنى يولغا قويۇش بىلەن تەڭلا بۇزۇلغان ئىقتىسادنى تۈزەش ئىشىنى ئېلىپ باردى. ئارقىدىنلا ئىگىلىكنى يولغا قويۇشنىڭ ئۈچ يىللىق پىلانىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنىڭ خەلق

ئىگىلىكنىڭ ئاساسى بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە ئىلگىرىلەش يولىغا سالدى ۋە باشقىلار. ئىقتىسادىي بازىستا كۆرۈلگەن مەلۇم دەرىجىدەدىكى تەرەققىيات جەمئىيەتنىڭ ئۈستى قۇرۇلمىسىدا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى جۈملىدىن مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرىدە مۇ بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا زور ئۆزگىرىشلەر ياساپ، ھەر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىدا پەننى باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بەرپا قىلىنىپ، مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇلدى ۋە ئوقۇل ھالدا دىنىيلا ئوقۇپ پەنگە قارشى تۇرىدىغان كۈنچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىلدى. جەمئىيەتنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلرىدا جۈملىدىن ئالتاي دىخۇ پەننى ئاساس قىلغان يېڭىچە مائارىپ مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى.

1933-يىلى 12- ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، ئالتاينىڭ باش ۋالىيسى ھەم جىڭبى سىلىڭى شەرىپقان كۆڭگەدايۇۋ (بۈكشى ھەققىدە مۇقاش جەكە ئوغلى ئۆتكەندە «شەرىپقان كۆڭگەدايۇۋ توغرىسىدا ئىسلىم» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ، شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنىڭ 18- ساندىدا تەپسىلىي تونۇشتۇرغانلىقتىن، مەن بۇ ماقالەدا ئۇ كىشى ھەققىدە ئالاھىدە توختالمىدىم) ئوقۇمۇشلۇق مائارىپچى ۋە ئىلغار زات بولغاچقا، ئالتاينىڭ پەننى مائارىپىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ، خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ يېڭى مائارىپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىئانە توپلاپ، ئۆزى قول سېلىپ ئالتاي شەھرىدە ئالتە سىنىپلىق يېڭى تىپتىكى قازاق مەكتەپ بىناسىنى سالدۇرۇپ، تۇنجى قېتىم قازاق تىلىدا يېڭىچە مائارىپ تۈزۈمىدىكى زامانىۋى

باشلانغۇچ مەكتەپنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنىڭدەك موڭغۇل تىلىدىكى، رۇس تىلىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئالتاي شەھىرىدە سانى ئانچە جىق بولمىغان موڭغۇل، رۇس مىللەتلىرى ئۈچۈنمۇ يېڭى مائارىپ تۈزۈمىدىكى پەننى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش، ئوقۇش - ئوقۇتۇشنىڭ سان - ساپاسىنى ياخشىلاشقا بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلدى. ھۆكۈمەت مالىيىسىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ بەش سىنىپلىق مەخسۇس قىزلار مەكتىپىنى سالدۇرۇپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشىغا لازىملىق ئەسۋاب - ئۈسكۈنە ۋە مۇلۇكلارنى تولۇقلاپ ئىشقا كىرىشتۈرۈپ، ھەر مىللەتنىڭ مەكتەپ يېشىدىكى قىزلىرى ئۈچۈن يېڭىچە ئوقۇش شارائىتىنى يارىتىپ بەردى. ئالتاي شەھىرىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە تېز ۋاقىت ئىچىدە بۇرچىن، قىبا، جىمۇنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىمۇ قازاق تىلىدىكى زامانىۋى باشلانغۇچ مەكتەپلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭ يېزا قىشلاقلارغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن يېزا - قىشلاقلاردىمۇ خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ھەرىكەتكە كېلىپ ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، ھەر بىر قەبىلىلەر ئاساسىدا كەينى - كەينىدىن يېڭى مائارىپ تۈزۈمىدىكى ئاۋۇل - قىشلاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى قۇرۇپ خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىنى باشلىۋەتتى.

12 - ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئالتاي جەمئىيىتىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتىگە ئەگىشىپ، ئالتاي شەھىرىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇ-

راخمان ھاجى، موللاخۇن شاڭزۇڭ. ھەشۇر ھاجى، ئابدۇرې-
 ھىم قارى ھاجى، مەممەت شاڭزۇڭ، ئىمىن قۇربانى، ما-
 مۇت ياقۇببايۇۋ، ئابدۇراخمان ئەپەندى، ئابلا شاڭزۇڭ
 (خۇيزۇ) قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى «نەشىر مائا-
 رىپ جەمئىيىتى» ناملىق بىر ئورگان تەسىس قىلىپ
 ئۆزلىرى شۇ جەمئىيەتنىڭ دائىملىق ئەزالىرىدىن بولۇپ،
 مائارىپ ئۈچۈن ياردەم يىغىش ئۇسۇلى بىلەن ئىئانە
 توپلاپ، ئۆزلىرى مەبلەغ چىقىرىپ 10 سىنىپلىق (ئوغۇللار
 ئۈچۈن ئالتە سىنىپ، قىزلار ئۈچۈن تۆت سىنىپ) يېڭى شەكىل-
 دىكى بىر مەكتەپ بىناسى سېلىپ مەكتەپكە لازىملىق
 پارتا، ئورۇندۇق، ئۈستەل، دوسكا قاتارلىق جاھازىلىرىنى
 تولۇقلاپ 1936 - ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ ئالتاي شەھىرى-
 دىكى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ
 باردى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە
 ئەرزىيدۇكى، مۇشۇ مەكتەپ بىناسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل
 بولغان ئىمىن قۇربان، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا
 ئۆزىنىڭ شەخسىي جاھاندارچىلىق ئىشىنى ئىككى يىل
 پۈتۈنلەي تاشلاپ قويۇپ، ئۆز تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن
 قىيىنچىلىقلارغا پەسەنت قىلماي، قولىدا بارىنى ئائىلىسىدە
 خىراجەت قىلىپ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش ئىشىنى باشقۇرغان،
 مەكتەپ بىناسىنى پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنى يې-
 گى مەكتەپ بىناسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپ ئاندىن ئۆزىنىڭ
 شەخسىي ئىشىنى ئىشلەشكە كىرىشكەن.

«نەشىر مائارىپ جەمئىيىتى» قارمىقىدا مەكتەپ ئۈچۈن
 خىزمەت قىلىش بىر دۈكەننى تەشكىل قىلىپ كىتاب، دەپ-
 تەر، قېرىنداش، قەلەم، قەغەز، سىيا، سېركول، سىزغۇچ،

تەنتەربىيە ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا لازىملىق تاشۋار بۇيۇملىرى بىلەن سودا - تىجارەت قىلغۇچى ئۇيغۇر مەكتىپىنى لازىملىق بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىگەنىدى. تاشقىرى دۇكاننىڭ تىجارىتىدىن قىلىنغان پايدا كىرىمىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلەتكەن. خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ئىستېخىملىك ھالدا تەسىس قىلغان «نەشىر مائارىپ جەمئىيىتى» شۇ مەزگىلدە ئالتاي ئۇيغۇر مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ مۇستەھكەملىنىش، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ سان - سۈپەت جەھەتتىن تەدرىجىي ياخشىلىنىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئوينىغان رولى زور بولغان.

1935 - يىلىغا كەلگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شىنجاڭدا ياشىغۇچى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۈرۈمچىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆلكىلىك مەدەنىي ئىنقىلابىي ئۇيۇشمىسىنى، جايلاردا ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيۇشمىلىرىنى تەسىس قىلدى. بۇ ئۇيۇشمىلەر ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ ئۆز مىللىتىنى مەدەنىي ئىنقىلابىي ئىشقا دائىر دائىملىق پائالىيەتلەرگە تەشكىللەپ، خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى، ياشلارنى، سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى ئۇيۇشما ئەتراپىغا يىغىپ، ئۇيۇشما ئورگانى ئىچىدە مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىپ، شۇ ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇلىنى قىدا بازارلاردىكى ۋە يېزا - قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرگە ئىگدارچىلىق قىلىپ، يېتىم - يېسىر، ئىگىسىز قېرىللارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇلارنى دارىلئاجىزنى ۋە دارىلئامالارغا جەلپ قىلىپ باشقۇردى. خەلق ئىچىدە مەدەنىيەت

لىك بولۇش ھەققىدە تەشۋىق - تەربىيە ئىشلىرىنى كەڭ تۈردە ئېلىپ بېرىپ، شەھەر، جىڭ، يېزا - قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ بىنا ۋە ئوقۇتقۇچىلىرىدىن پايدىلىنىپ كەچ-لىك ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىنى، خەلق ھەۋەسكارلىرى كۇرژۇكلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلقنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇيۇشمىلارنىڭ خىراجەت مەنبەسى ئۆشرە، زاكاتتىن توپلانغان مەبلەغ، ۋەخپى يەرلەرنىڭ كىرىمى ۋە خەلقىدىن توپلانغان ئىختىيارى ياردەم كىرىمىدىن ئىبارەت ئىدى.

1936 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپلەردىن مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ (完校) شەرتىگە توشقانلىرىنى ھۆكۈ-مەت قارىمىقىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ بارلىق خىراجەتلىرىنى ھۆكۈ-مەت مالىيىسىدىن چىقىم قىلغاندىن تاشقىرى، مۇكەممەل مەكتەپ شەرتىگە توشمىغانلىرىنى ھەر مىللەتنىڭ ئۆز دا-ئىرىسىدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ داۋاملىق باشقۇرۇشىدا قالدۇرۇپ، بارلىق خىراجىتىنى ئۇيۇشمىلار كىرىمىدىن تەمىنلەپ كەلدى. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى شەنلى (县理) مەكتەپ، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپ-لەرنى (会理) مەكتەپ دەپ ئاتىدى.

ئالتايدا 1935 - يىلى مائارىپ ئىدارىسى، گېزىتخانا، قازاق ئويۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىر ۋاقىتتا تەسىس قىلىنىپ، ئۇيۇشمىلار ئۆز دائىرىسىدە كاتىبات بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، مەدەنىي ئاقارتىش بۆلۈمى، سانايى نەپىسە بۆلۈمى، تەشۋىق - تەرغىپ بۆلۈمى قاتارلىق ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، ھەر قايسى ئۆز دائىرىسىدە تېگىشلىك پائالىيەتلىرىنى يۈرگۈزدى.

قازاق ئۇيۇشمىسى دەسلەپ قۇرۇلغاندا شەرىپقان، مەنكەي، رازدان ئىمام، دەلىلقان سۇگۇربايۇۋ، مۇقاش جەكە ئوغلى، خاپىز، قۇساينى مازاقۇۋ، قاچىنايى، غالىم قۇساينى، مۇسۇلماننىك قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىللىنىپ تۇنجى سايلامدا رەئىسلىككە ۋالىي شەرىپقان، كېيىنكى چاغلاردا مەنكەي، رازدان ئىمام، دەلىلقان سۇگۇربايۇۋلار نۆۋەت بىلەن سايلانمىش باشقۇردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مامۇت ياقۇببايۇۋ، مەنەۋەر ئابدۇللا ھاجىيۇۋ، يۈسۈپ ئىمىن ھاجى، ئىمىن قۇربانى، قاسىم بەختىيارى، مامۇت قارى ھاجى، كىپەر باي، ھو-شۇر ھاجى، مۇھەممەت تۆمۈربايۇۋ، خالىق ساقى، مە-ھەممەت ئەلىيۇۋ، باۋدۇن يۈسۈپ جامالىدىن، غەنى ھەسەن قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، زىيالىيلاردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، مامۇت ياقۇببايۇۋ، يۈسۈپ ئىمىن ھاجى، مەنەۋەر ئابدۇللا ھاجى قاتارلىق مۇتمۇر زاتلار ئىلگىرى-كېيىن رەئىسلىككە سايلانمىش بېجىرىپ كەلدى.

ئۇيۇشمىلار ئالتاي ۋىلايىتى دائىرىسىدە قازاق، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆشەر، زاكات يىغىش، ئىئانە توپ-لاش ئۇسۇلى بىلەن مەبلەغ جۇغلاپ، ئۇيۇشما خىزمەت قوروسى سېلىپ ئۇيۇشما دائىرىسىدە قىرائاتقانغا، چايخانا، بىلىيارت، شاخمات، دامكا قاتارلىق مەدەنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى ياش ھەۋەسكارلاردىن سەنئەت كۆررۈكى، ۋالىبول كوماندىسى ئۇيۇشتۇرۇپ قەرەللىك مۇسابىقە ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇزاتلارنى تاللاپ مۇكاپاتلاش يولى بىلەن ئاممىنى تەربىيەلەشنى ئېلىپ باردى. ئالتاي ۋىلايىتىلىك قازاق ئۇيۇشمىسى ئىتتىپاقى

ئۇيۇشقان ئەر - ئايال ھەۋەسكارلار شۇغا، قىزىمىگە، قال قان مامىر، سۇلۇ چاش، سىلاڭقىز، مازاسىز مېھمان قال تارلىق پىيەسسە ۋە دىرامىلارنى ئويىنىدى ھەم مۇددەتلىك مەزگىللەردە كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ؛ تۇراتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئەر - ئايال ھەۋەسكارلىرىنى تەشكىللەپ شۇ چاغدىكى يېڭى ما - ئارپ ۋەزىيىتى ۋە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدا بار - لىققا كەلگەن ھەر خىل مەزمۇندىكى (يېڭىچە مائارىپنىڭ ئەھمىيىتى، ئىستىقبالى، پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى، پاپونغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن قەھرىب - مانلارنىڭ ئىش ئىزلىرى قاتارلىق مەزمۇندىكى) پىيەسسە، كامىدىيىلەر ۋە بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ، سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ، غېرىپ - سەنەم قاتارلىق پىيەسسە، كامىدىيە، ئو - پىرالارنى ئويناش ھەم مۇددەتلىك مەزگىللەردە كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا مەدەنىيەتلىك بولۇش ھەققىدە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى.

ئۇيۇشمىلار خەلق ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك ساۋاتسىز - لىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، مەكتەپ - لەرنىڭ سىنىپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن پايدىلىنىپ ساۋات چى - قىرىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ ساۋاتسىزلارنى كەچ كۇرسىلار - دا ئوقۇتۇپ، ئامما ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئىش - لىرىنى ئېلىپ باردى. ئالتاي ۋىلايىتى بويىچە ئۇيۇشمى - لار ئۆز كىرىمىنىڭ %60 نى مەكتەپ باشقۇرۇش، ساۋات - سىزلىقنى يۇيۇش، غېرىپ - غۇرۇا، ئاجىز - مېيىپ، يېتىم - يېسىرلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشتەك ئاممىۋى خاراكتېرلىك مە -

دەنى مەشغۇلاتلار ھەم خەلق پاراۋانلىق ئىشلىرىغا سەرپ قىلدى.
 ئالتاي مائارىپ ئىدارىسى، قازاق، ئۇيغۇر مەدەنى
 ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىشلىگەن يەنە بىر ئالاھىدە
 ئىشى شۇ بولدىكى، ياپون فاشىزىمىغا قارشى ئۇرۇش
 مەزگىلىدە مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، يۇقىرى سىنىپ ئوقۇ-
 غۇچىلىرى ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
 تەشۋىقات ئۆمەكلىرى تەشكىللىپ ئالتاي شەھىرى، ھەر
 بىر ناھىيە بازىرى ھەتتا يېزا - قىشلاقلارغىچە خەلق ئارىسىغا
 بېرىپ ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئەمەلىيىتىدىن ئېلىپ يېزىلغان قىس-
 قا مەزمۇنلۇق پىمەسسەلەرنى ئوينىش، شېئىرلارنى دىكلامات
 سىيە قىلىش، كونسېرت نومۇرلىرى كۆرسىتىشتەك جانلىق
 تەشۋىق ئېلىپ باردى. خەلق ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ،
 ئالدىنقى سەپتىن خەت ئارقىلىق ھال سوراش بىلەن شۇ
 چاغدا دۆلەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «ئالدىنقى سەپ-
 كە خەي - پايپاق ياردەم قىلىش»، «ئالدىنقى سەپكە
 ئات ياردەم قىلىش» پائالىيەتلىرىگە ماسلىشىپ،
 شىنجاڭ خەلقى نامىدىن ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن 10
 كۆرەش ئايروپىلانىنى سېتىۋېلىشتا ئالتاي خەلقى ئۆز
 ھەسسەسىنى قوشقاندىن تاشقىرى، كۆپلىگەن تۆگە، ئات، كالا،
 قوي، پۇل قاتارلىق ماددىي ياردەملەرنى توپلاپ ئالدىنقى
 سەپكە ئەۋەتىپ، ياپون فاشىستلىرىنىڭ جۇڭگو خەلقىگە قارىتا
 كۆيدۈرۈپ تۈگىتىش، قىرىپ تۈگىتىش، بۇلاپ تۈگىتىشتەك
 ۋەھشىيانە تاجاۋۇزىغا قارشى ئالىي جاناب خىمىلەت، باتۇ-
 رانە غەيرەت، ئۇلۇغ جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان
 خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە
 قىلىشىدا تۆھپە قوشۇش بۇرچىنى ئادا قىلدى.

1934 - يىلدىن 1943 - يىلىغىچە (ئالتايدا گومىنداڭ پارتىيىسى قۇرۇلغىچە) بولغان مەزگىل ئالتاي مائارىپىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلغان مەزگىلى بولدى، سەۋەبى بىر مەزگىللەردە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ خىزمىتىگە شەرىپقان گۆگەدا-يۇۋ، بۇقات، چوقۇمىڭ (چوقۇمىڭ پارتىيىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن بولۇپ، 30 - يىللاردا ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان، 41 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئالتايغا مۇئاۋىن ۋالىي قوشۇمچە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن، 42 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شېڭشى-سەي قاماققا ئېلىپ كېيىن ئۆلتۈرۈۋەتكەن) قاتارلىق ئىلغار زىيالىي، تەرەققىيپەرۋەر زات، مۇنەۋۋەر كوممۇنىست رىياسەتچىلىك قىلغانىدى.

1939 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە بىر قەدەر تاكاموللاشقان باشلانغۇچ مەكتەپلەر 44 كە يەتتى، بۇنىڭ دىن ئالتاي شەھىرىدىكى قازاق مەكتىپى، ئۇيغۇر مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى، بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، بازىرىدىكى مەكتەپلەر، يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرىدىن ئالتاي ناھىيە مەمىي بەيىسى ئاۋۇلىدىكى ئۈلگە مەكتىپى، بورچىن ناھىيە بېقاجى ئاۋۇلىدىكى جەمىس مەكتىپى، قابا ناھىيە چىبار ئايغىر ئىلىدىكى قىزىل قاينىڭ مەكتىپى، (شەرىپقان نامىدىكى مەكتەپ)، جېمىنەي ناھىيە لاستى مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر بىر قەدەر تاكاموللاشقان يۇقىرى سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بولۇپ يېتىشتى.

يېڭى پەننى مائارىپنىڭ ۋىلايەت بويىچە ئومۇميۈز-لۈك تېز قاناتىيېشى، 30 - يىللاردا مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلار كەم بولۇش مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ زىددى-

يەتتىنچى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسى يۇقىرىدىكى قارارىغا ئاساسەن، 36 - 1935 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا كامال ئىبراھىم، قابىباس سەي، ھاقات، تۇرسۇنتاي، ئابدۇكېرىم، پاتقىي، ئەنۋەر مەھمۇت، زارپ، سىمىتقازى، ئەسەت ئەسەھەجىم ئوغلى، ئەيتكەن جوشى ئوغلى، چېتەي قاتارلىق ياشلارنى ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ئالتاينىڭ ئۆزى دە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 6 - سىنىپىنى تۈگەتكەن ئەر - ئايال ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىدا تەربىيىلەپ ئىشلەتتى، ئىلمىي سەۋىيىسى ئۈستۈنلەر ئوقۇتقۇچىلاردىن چايدان قەمبەر، سەلىم جانازاقۇۋ، نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، كەزىم دۇسابايۇۋ، قوسايىم مازاقۇۋ، مۇقاش جەكە ئوغلىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا بىر يىللىق قىسقا مۇددەتلىك سىغىن ئېچىپ، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىنى پۈتتۈرگەن ئەر - ئايال ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ ئىككى سىنىپ ياش مۇئەللىم تەربىيىلەپ چىقىپ ئىجتىمائىيات جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئالتاي قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولغان شەرىپ، سەلىم، گۈلجاماللار شۇ قىسقا مۇددەتلىك سىغىندە تەربىيىلەنىپ چىققان تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچىلار ئىدى.

40 - 1939 - ئوقۇش يىللىرى ئالتاينىڭ ھەر بىر ناھىيىلىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن تاللاپ، مۇقامەت بېك، نازىم، پاتوش، سەلىم، زىياش، خامىت، جانىمقان ماغاۋ، ئەشرەپ، ماۋكەن توقۇلۇۋ، غېنايات، جارقان، غېنۋار، ئاغزام، جاراكا، ۋەلىي، سۈگۈنەخۇا، خەن يۇۋىن، قويچان، قۇرمان، ئورۇمقان، ئومارقان، كەچەي، ياسىن، با-

رات، داۋۇت، ئۆمەر، ئىياز، ئىسايى، مۇرات. خەبىپ، قال-
ناپىيا، يۈسۈپ توختى، كۇلايزا، قانىيا، دۇڭ گازى، مۇنېر
قاتارلىق ياشلارنى ئۆلكىلىك سىغىن مەكتىپىگە ئەۋەتىپ
تەربىيەلەپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىدى،

۱- جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى ھەر ساھەنىڭ
خادىملارغا بولغان ئېھتىياجىنى، بولۇپمۇ ئىختىساسلىق كەسپىي
تېخنىك خادىملارغا بولغان ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇپ باردى،
مۇشۇنداق ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن 1935-يىلىدىن باش-
لاپ ئالتايدىن بادەلخان، قاپىتان، جوتا، قاناتباي، ئابدۇ-
قان، سەلىمقان، كاكىم، قاسەن، تۈركىستان، شايزادا، ئەيمىت-
كە، ئاقان، جاقاي، خەمىت، مۇڭال، مانىپ، قايراش قال-
تارلىق ياشلارنى مۇددەتلىك تۈركۈمگە بۆلۈپ ئۆلكە مەركى-
زىي ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان ھەربىي ئوفىتسىرلار مەكتىپى،
مالدۇختۇرلۇق مەكتىپى، توپوگرافىيە مەكتىپى، مەدەنىيەت
كادىرلىرى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قاتارلىق ئوقۇش يۇرتلىق
رىغا ئەۋەتىپ تەربىيەلەندى. يەرلىك چارۋىچىلىق، مالدۇخ-
تۇرلۇق، ئاگرانوم، ماشىنىسازلىق كەسىپلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا
لازمىلىق تېخنىك خادىملارنى شۇ چاغدا ھۆكۈمەتلەر ئارا
تۈزۈلگەن توختام بويىچە ئالتايغا كېلىپ ئىشلەۋاتقان سو-
ۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلەنىپ ئىككى نۆۋەت
قىسقا مۇددەتلىك كۇرس (بىرىنچى قېتىم ئالتە ئايلىق كۇرس،
ئىككىنچى قېتىم بىر يىللىق كۇرس) ئېچىپ خېلى بىر تۈر-
كۈم باشلانغۇچ سەۋىيىلىك مالدۇختۇرلىرى ۋە دېھقانچىلىق،
ئىشلەپچىقىرىشقا ئېھتىياجلىق تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈلدى.
ئۆلكىلىك باش ئورگانلار ئالتاينىڭ تەرەققىيات تە-
لىپىگە ئاساسەن چەتتىن ئوقۇپ كەلگەن ۋە شىنجاڭ ئىنىستىتۇت

تۇتى، دارىلمۇ ئەللىمىنى، گىمىنازىيە قاتارلىق مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ياش زىيالىيلاردىن ئەنۋەر خانىبابا، نۇسرەت شەھىدى، باۋۇدۇن يۈسۈپ، جامالىدىن، ئەلى، خالىق ساقى، ياسىن خۇدايەردى، ئابدېكېرىم ماخمۇدوۋ، تىنىسبەك، ئەنەتەي، جاڭ يۈ، مالىەنچى، ياڭ $\times \times$ ، لي ۋىنخا، ما $\times \times$ ، جاۋ $\times \times$ ، مۇھەممەت نەزەر، ئىسمەتوللا مەسۇم، ئىمىن نىياز، ئىسمايىل تۇردى، روزى ئېزىز، تۇردى سەلەي، غەنى ھەسەن، ئالىمجان، ئىبراھىم قۇربان، ئىسرائىل، مۇھەممەت قۇربان، مىرخەت ناسرۇۋ، غۇجارا، قويچىباي، سېمباي، غوجا قاسىم، يۈسۈپ پولات ھاجىيۇۋ، ئابزال مىراكبەزى، قاسىم خان، مىرشانوۋ، شەرىپجان، ئىمىن، ۋېكتىر، ئىستېپان، ئىۋان، ئابدېرىشت قاتارلىق خادىملارنى ئەۋەتتى. ئەشۇنداق قاتلام قاتلام تەربىيىلەنگەن ۋە يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن خادىملار ئالتاي مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر ساھەسىدە ئاساسلىق كۈچ بولۇپ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. مەسىلەن: قابىباس سىرى قازاق مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، باۋۇدۇن يۈسۈپ ئۇيغۇر مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ ئىشلىدى، خالىق ساقى دەسلەپتە مائارىپ ئىدارىسى مەكتەپلەر بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، جاڭ يۈۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەلىم - تەربىيە بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى، ئابدېكېرىم ماخمۇدوۋ، جېمىنەي، قابا مەكتەپلىرىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىدى. تىنىسبەك قابا ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى، شەرىپجان ئالتاي ۋىلايەتلىك مالدوختۇرخانىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ

ئىشلىدى. ما × × چېمىنەي ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى. ئەنۋەر خانبا با ئالتۇن كان ئىدارىسىدە ئىشلىدى، ئەلى سۇ ساھەسىدىكى ئىنژېنېر بولۇپ ئىشلىدى، ئىمىن ھاۋارايى تېخنىكى بولۇپ ئىشلىدى.

ئالتاي تارىخىدا خېلى ئۇزۇن بىز ۋاقىتقىچە مائارىپ ئىدارىسى بىلەن گېزىتخانا بىر بەنزە ئىككى ئاپپارات شەكلىدە بولۇپ، گېزىت، ژۇرنالىچىلىقمۇ مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا ئېلىپ بېرىلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان كېلىشىمىدىكى توختامغا ئاساسەن، 1935 - يىلى 12 - ئايدا ئالتاي ۋالىيسى شەرىپقان مۇقاش جەكە ئوغلىنى زاپىسىغا (سوۋېت تەرەپكە) ئەۋەتىپ، گېزىتچىلىك باسقۇچىنى ئالدىرۇپ، شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن باشلاپ «شىنجاڭ ئالتاي» ناملىق گېزىتى چىقىرىلدى. 37 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ «يېڭى ئالتاي» ناملىق ژۇرنال چىقىشقا باشلىدى. گېزىت، ژۇرنالىچىلىق (نەشرىياتچىلىق) ئىشىدا 1935 - يىلىدىن 1950 - يىلىگە قەدەر جاپالىق ئەمگەك سىڭدۇرۇپ ئالتاي گېزىت، ژۇرنالىچىلىق (نەشرىياتچىلىق) خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا نۆھىيە قوشقانلار مۇقاش جەكە ئوغلى، غالىم قۇسايىن ئوغلى، ئاسقار تانائاي ئوغلى، ماقات، مىرزاقىيەت، مۇسۇلمانىك، كۈنگەي، ماغازاز - دان ئوغلى، چورتانباي قاتارلىق يولداشلاردىن ئىبارەت.

4 - ئالتاي ياش پەننى مائارىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى

شېڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «ئىلغار» بولۇپ كۆرۈنگەن بىلەن، ئۇنىڭ ماھىيىتى

ئالدامچى، ھېلىگەر، پۇرسەتپەرەست، قانخور ئەكسىيەتچى بىلەن
مىتارىست ئىدى. شۇڭا ئۇ، ھامان ئىلغارلىقنىڭ دۈشمىنىدۇر.
شېڭ شىسەي 1937 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن
باشلاپلا خەلق ئىچىدىكى ھەر مىللەت ئىلغار زاتلارنى (خەن-
زۇ ئىلغار زاتلارنىمۇ)، ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى (خەنزۇ
زىيالىيلارنىمۇ) يۈزلەپ، مىڭلاپ ھەتتا ئون مىڭلاپ تۈرمىلەر-
گە تاشلىدى، ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. ئالتايدىن شەرىپقان كۆ-
گەدايۇۋ، چو فومىڭ، بوقت، چابدان قەمبەرۇۋ، سەلم جان-
زاڭۇۋ، كەرىم دوسابايۇۋ، ماۋكەن توقۇلۇۋ، ئابدۇرىشىت قا-
تارلىق مۆتىۋەر زات، زىيالىي ۋە ياش ئوقۇتقۇچىلارنى قولغا
ئېلىپ ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. بۇلارنىڭ ئىسسىق قېنى ئالتاي
خەلقىنىڭ پەننىي مائارىپىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش ئىنقىلابىي
جېڭى يولىدا ئاقتى. شۇڭا، گەرچە ئۇلارنى جاللات شېڭ شى-
سەي ۋە ھەشەملەرچە قىيىناپ ئۆلتۈرۈپ يوقاتقان بولسىمۇ، ئۇ-
لار ئالتاي ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات،
ئالتاي ھەر مىللەت خەلقى ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز پەر-
زەنتلىرى دەپ ھامان ئەسلەيدۇ.

فاشىست گېتلىر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن
تۈزگەن ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىش ماسلىق شەرتنامىسىنى يىرتىپ
تاشلاپ، 1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى-
قىغا ئۇشتۇمۇت تاجاۋۇز قىلدى. بۇ چاغدا شېڭ شىسەي
ئۆزىنىڭ « سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوش بولۇش »
دېگەن سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا
باشقىچە يول تۇتتى. 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى
ئۈرۈمچىدە چوڭ داغدۇغا بىلەن گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكى-
لىك پىرقىسى (سىڭ داڭبۇسى)، 10 ۋىلايەتتە ۋىلايەتلىك

شۆبە داڭبۇلىرى بىر ۋاقىتتا قۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك داڭبۇنىڭ ئالاھىدە خادىمى بولۇپ بەلگىلەندى. 43 - يىلىنىڭ فېۋرال ئايلىرى بولسا كېرەك، دۈبەن مەھكىمىسىنىڭ غەربىي زالىغا (ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق داڭبۇنىڭ غەربىي زالى) شېڭ شىسەي شىنجاڭ دارىلفونۇن، دارىلمۇئەللىمىنى، گىمىنازىيە مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئىدارە جەمئىيەتتىكى زىيالىيلارنى يىغىنغا چاقىرىپ پۈتۈن كۈن ئۇزۇن نۇتۇق سۆزلەپ: مەن ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئۇزۇن يىل ئۆگەندىم ھەم تەتقىق قىلدىم، ھازىر ئۇنىڭ خاتالىقىنى ھېس قىلدىم. ئۆتكەندە سىلەر ماركسىزم - لېنىنىزىم نۇقتىئىنەزەرى بىلەن ماڭا ئېگەشكەن، ئەمدىلىكتە سەنمىنجۈيى نۇقتىئىنەزەر بىلەن ماڭا ئېگەشمىشىڭلارنى چاكالايىمەن، دەپ ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلىدى. شىنجاڭدا گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، شېڭ شىسەينىڭ ئىزدىنىش قىلايتتىن يۈز ئۆرۈپ چاڭ جىيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشى، ئوخشاشلا شىنجاڭ مائارىپى جۈملىدىن ئالتاي ياش پەننى مائارىپى ۋەيرانچىلىقنىڭ باشلىنىشى بولدى.

1944 - يىلىغا كەلگەندە ئالتاي مائارىپى تەلۈكۈس دەپ سەندە قىلىنىپ، مەكتەپلەردە دەرس توختاپ، مەكتەپلەر گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ياتىقى ۋە قىمارخانىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مائارىپ خادىملىرى، زىيالىيلارنىڭ بىر قىسمى چىڭگىل، كۆكتوقاي، جېمىنەي ناھىيىلىرىنى ئىگىلەپ ئۆيەر - نى بازار قىلىپ، گومىنداڭ بىلەن قوراللىق جەڭ قىلىۋاتقان پارتىزان ئەترەتلىرىگە قوشۇلۇپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى، بىر قىسمى گومىن

داڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن تۈرمىلەرگە تاشلاندى، ئاز بىر قىسمى خىزمەتتىن ۋاز كېچىپ كەسپ ئالماشتۇرۇپ، تۈر-لۈك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەتتى، ئايرىملىرى ۋەزىيەت نىڭ ھەر خىل دەھشەتلىك بېسىمى ئالدىدا ئاجىزلىقىنى ئىپادىلەپ، ئىنقىلابتىن يۈز ئۆردى.

5. ئالتاي مائارىپىنىڭ ۋەيرانچىلىقتىن كېيىن ئىزىغا چۈشمىسى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھەر جەھەتتىكى دەھشەتلىك بېسىمى ۋە رەھىمسىز ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىشى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاقىتىنى - تاق قىلىپ، ئاخىرى ئۇنىڭغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىشقا ئېلىپ كەلدى. ئالدى بىلەن ئىلى، ئالتاي، چۆچەك خەلقى 1944 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ باتۇرلارچە كۆكرەك كېرىپ قوزغىلىپ چىقىپ، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك ۋىلايەتلىرىنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلىپ ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتىنى قۇردى. ئالتاي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى رەسمىي قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتى. ئالتايغا ئوسمان باش ۋالىي، دەلىلقان سۈگۈربايۇۋ بىرىنچى مۇئاۋىن ۋالىي، قوشۇمچە مىللىي ئارمىيە 5 - ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى، شەمشى مۇئاۋىن ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. 46 - يىلى ئوسمان ئاسىيلىق قىلىپ گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، دەلەلخان سۈگۈربايۇۋ باش ۋالىي بولدى. ئالتايدا قۇرۇلغان يەرلىك

ھۆكۈمەت دۈشمەننى يوقىتىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، باشقا ساھەنىڭ خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن تەڭلا ۋىلايەت، ناھىيىلەردە مائارىپ ئىدارىلىرىنى قايتىدىن تەسىس قىلىپ ئىشقا چۈشۈرۈپ، ئالتاينىڭ ۋەيران بولغان مائارىپىنى ئىزغا سالىدى. بۇ خىزمەتتە ھەر-ھۇم دەلىلقان سۈگۈر بايۇۋىنىڭ ئوينىغان رولى زور بولدى، بۇ ھال ئالتاي مائارىپىنىڭ ۋەيرانچىلىقتىن كېيىن ئىزغا چۈشۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ۋىلايەت مەركىزىي سارسۇمىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) ۋە بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىدىمۇ بۇرۇن بار بولۇپ كېيىن ۋەيران بولغان مەكتەپلەرنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مائارىپ خادىملىرىنىڭ خىزمىتى بىلەن تۇرمۇشىنى مۇئەييەن بەلگىلىمىلەر بويىچە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، سودا ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى تۈزۈلۈشىنى ئاساس قىلىپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشلىۋەتتى.

1945 - يىلى 9 - ئايدىن 1949 - يىلىنىڭ 9 - ئېيىغىچە ئالتاينىڭ مەركىزىي سارسۇمىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) مۇكەممەللەشكەن ئەرلەر بىرلەشمە مەكتىپى (قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتىپى)، قىزلار بىرلەشمە مەكتىپى (قازاق، ئۇيغۇر)، رۇس مەكتىپى، ھوڭغۇل مەكتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ۋىلايەت بويىچە يېزا - قىشلاق، كەنتلەردىمۇ بۇرۇن بار بولۇپ كېيىن ۋەيران بولغان مەكتەپلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغاندىن تاشقىرى، تەرەققىيات ئەھۋالىغا قاراپ ئېھتىياجلىق بولغانلىرىنى يېڭىدىن قۇرۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئوقۇتقۇچىلارنى سۈپەت

جەھەتتىن يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە ئىلى بىلىم يۇر-
تىغا (ئىلى بىلىم يۇرتى تولۇق ئوتتۇرا سەۋىيىلىك مەك-
تەپ) ياش ئوقۇتقۇچىلاردىن تاللاپ ئەۋەتىپ، تولۇق ئوت-
تۇرا بىلىمگە ئىگە ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈلدى.

ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى يېتەكچىلىك قىلغان قى-
سقىنى بىلەن يىلدا ئالتاينىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا زور تەرەققى-
يات كۆرۈلىمىسىمۇ، ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مۇستەھكەملەش بىلەن
بىر ۋاقىتتا ئەرلەر بىرلەشمە مەكتىپى ئىچىدە ئىلگىرى-كېيىن
ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مائا-
رىپنىڭ تۇنجى بىخى يارىتىلدى. بۇ سىنىپ «ئېرەكچە سىنىپ»
دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇ بىر خىزمەتلىك مەدرەسە دەپمۇ
سۆگۈربايۇۋ ئۆزى بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلدى، بۇندىن
باشقا يەنە دەلىلقان سۆگۈربايۇۋ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى
يۈرۈش ستىرولۇق مۇزىكا ئەسۋابلىرى (گىتار، ئىسكىرىپكا،
ماندالىن، بالالاىكا)، بىر يۈرۈش دوخوۋۇي ئوركىستىر ئال-
دۇرۇپ، كىنولار ئالدۇرۇپ، مەدەنىي-مەرىپەت، تەشۋىق-تەر-
غىپ ئىشلىرىنى يولغا قويدى. مەكتەپ ۋە مەدەنىي مۇئەس-
سىلەر جايلاشقان كوچىغا مەدەنىيەت كوچىسى دەپ نام بەردى.

6- ئالتاي مائارىپىدىكى يۈكسىلىش

1949- يىلى 9- ئاينىڭ 25- كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق
بىلەن ئازاد قىلىندى. شۇ كۈندىن باشلاپ شىنجاڭدا
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ئورنىتىلىپ،
شىنجاڭ تارىخىدا يەر جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان
دەرۋ بۆلگۈچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1950 -

يىلى 4- ئايدا ئالتايدىكى ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى تەركىبىي ئۆزگەرتىلىپ، ئالتاي شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى قىلىپ قايتا قۇرۇلدى. 1950 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئالتاي يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ ئالتايدا كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى رەسمى تىكلەندى. ئالتايدا پارتىيىمىز رەھبەرلىكىنىڭ تىكلۈشۈشى ھەممە ساھە ئىشلىرىگە ئوخشاشلا ئالتاي مائارىپى يۈكسەلىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي مائارىپى پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىگە مۇيەسسەر بولغاندىن كېيىنلا يىلدىن - يىلغا زور - زور يۈكسىلىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. مەسىلەن؛ 1953 - يىلى ئالتاي بىرلەشمە ئەرلەر مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى ئاساسىدا ئالتاي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى بارلىققا كەلدى، ئارقىدىنلا ئالتاي ناھىيىسىدە بىر خەنزۇ تىلىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، يەنە مىللىي تىلىدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ يېڭىدىن قۇرۇلدى، بۇرۇنقى مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن بۇر - چىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي ناھىيىسىدەكى مەكتەپلەر شەرت - شارائىت ھازىرلاپ كەينى - كەينىدىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ يېتىشتى. يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرىدىن ئالتاي ناھىيە مەمىيە بېيىسى ئاۋۇلىدىكى ئۆلگە مەكتىپى، قابا ناھىيە چىمار ئايغىر ئېلىنىڭ شەرىپقان نامىدىكى مەكتەپ، جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ لاستى مەكتىپى، كۈزەۋچىدىكى قازىبەك ئىلى مەكتىپى، بۇرچىن ناھىيە بې - قاجى ئاۋۇلىدىكى جەمىس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر تو - لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلىرى بولۇپ يېتىشتى.

ئازادلىقتىن كېيىن ئالتايدا مىللىي مائارىپ بىر سۈر -

ئەتتە راۋاجلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كېڭەيدى، سۈپىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەكتەپلەر كېڭەيدى، ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى، ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى تولۇقلاندى. ئوقۇش - ئوقۇتۇش سۈپىتى ياخشىلىنىپ، زامانىۋىلاشتى. مانا بۇلار پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە ئالتاي مائارىپىدىكى شەكلى مەللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ھەقىقىي يۈكسىلىشتۇر.

ئالتاينىڭ مائارىپ تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە، يېرىم ئەسىر ئىزچىل ھالدا ئالتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئەقلىي ئەمگىكى بىلەن جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز ھەسسەسىنى قوشقان تۆھپىكار مائارىپچى زەكې قاتارلىق پېشقەدەم مائارىپچىلارغا سالام يوللايمىز، شەرەپ پارتىيىمىزگە مەنسۇپ.

مەرئىيە قىپەرۋەر ھېزىم ئاخۇن توغرىسىدا

يۈسۈپجان ئەيسا

گۈزەل ئىسلى دەرياسى بويىدا تۇرۇپ، ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ ئېتىكىگە كۆز تىكىپ قارىغاندا «ئاخورتام» (شۈم-چە ئولسون) چوققىسى ئاستىدا، شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن قەدىمدىلا تونۇش بولۇپ كەلگەن چاغىستاي يېزىسىنىڭ بۈك - باراقسان باغۇ - بوستانلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چاغىستاي دېگەن بۇ نام تىلغا ئېلىنغاندا، كەڭ زىيالىيلار «چاغىستاي زىيالىيلار ماكانى» دېسە، ئەمگەكچان خەلق، «چاغىستاي ئاشلىق ماكانى» دېيىشىپ تەبرىكلىشىدۇ. دېمىسىمۇ چاغىستاي يېزىسى بىر ئەسىر زىيالىيلار ماكانى بولغان ھەم شۇنداقلا ئالتۇن ئاشلىق، كۆمۈر، ئالتۇن، ۋە رەڭلىك مېتال كېنى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

30 - يىللاردا شائىر نەزەر غوجا:

ئەي چاغىستاي، ئالدىڭ ساي؛

ئوپىناشقا بەك قولاي،

تاغ تاشلىرىنىڭ.

ئوغلاق قوزا مالغا باي.

قىدىرلىرىنىڭ.

ئالتۇن ئاشلىق مەدەنگە باي.

دېگەن جاراڭلىق سىرالاردا شېئىرلار يازغان ئىدى.

1900 - يىلدىن باشلاپ چاغىستاي يېزىسىدا، ئۇيغۇر

ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان، نەزەر غوجا (ئۇيغۇر ئوغلى ئابدۇرېھىم ئەيسا (بۇلبۇل)، مەيدۇن يۇنۇس قاتارلىق ئاتاقلىق يازغۇچى شائىرلار، ئىمىر ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى ھېب زىزەم ئاخۇنۇم، مىراموللا. ئەيسا داموللا قاتارلىق مەرىپەت پەرۋەر زاتلار يېزا مائارىپىغا ئۇچۇر قىلىپ، نەتىجىدە 1930 - يىللىرىدىن بېرى، جاغىستاي يېزا مائارىپى غۇلجا شەھىرى شۇنداقلا پۈتۈن ئىلى رايونىدىكى مائارىپ ئىشلىرىغا ئا- لاھىدە زور تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈ- رەشچان باتۇر ئوغلى، ئوت يۈرەك شائىر لۈتپۇللا مۇتەللىپمۇ ساۋاد چىقىرىشنى مۇشۇ يېزىدىن باشلىغان ئىدى.

يېزا مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىش جەريانى تۆۋەن- دىكىچە: جاغىستاي يېزىسى جۇغراپىيە جەھەتتىن سوۋېت چېگ- راسىغا يېقىن بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بى- لەن بېرىپ كېلىش ئىشى قويۇق ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار- نىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشتىن كېيىن، بېرىپ - كېلىش ۋە مەلۇم مەزگىل ئولتۇراقلىشىپ قېلىش نەتىجىسىدە، كىشىلەر رۇس مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش بىلەن، بىلىم ئېلىش ۋە بەلكى ئالىي بىلىم ئېلىش پۇر- سىتىگىمۇ ئىگە بولغان ئىدى.

مەسىلەن: ئوسمان يۇنۇس ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنى (ساكو)، نەزەر غوجا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنى، ئابدۇرېھىم ئەيسا، مەيدۇن يۇنۇس، خۇداۋەردى تالىپ، توختى خوجا زاھىرى قاتارلىقلار ئالمۇتىدا ۋە رۇس ئالىي تېخنىكومنى، ئىمىر ئاخۇنۇم، مىراموللا، ئەيسا داموللا قاتارلىق كىشىلەر قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگەتكەن ئىدى.

نەزەر غوجا «ئۇيغۇر ئوغلى» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرىيەت

ساھەسىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە نام چىقارغان ئىدى. يۇقىرىقىدەك ئامىللار سەۋەبىدىن يېزا خەلقى يېڭىلىقنى خالايتتى .

ئىككىنچى تەرەپتىن پۈتۈن يېزا خەلقىنىڭ 90% دېگۈدەك تاش مەمەت (تاشلاڭ) جەمەتى بولۇپ، تاش مەمەت ئەۋلادىدىن سىلىم دېگەن كىشى يۈز يېڭى بولۇپ، سىلىم يۈز يېڭى تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى.

يېزىدا ئىككى مەسچىت بولۇپ، يۇقىرىقى مەسچىت، تۆۋەنكى مەسچىت دېيىلەتتى. جۈمە نامىزى يېزا بويىچە يۇقىرىقى مەسچىتىدە ئوقۇلاتتى، شۇڭلاشقا بۇ مەسچىت ئاساسىي مەسچىت بولۇپ، ئىمام، قازى ئورنىدا سانىلاتتى.

1900 - يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ، چاغىستاي يېزىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە يۇقىرىقى مەسچىتكە ئىمام بولدى.

1905 - يىلى يۇقىرىقى مەسچىت يېنىدىكى ئۈچ ئېغىزلىق ۋەخپە ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ، دەسلەپكى يىلدىكى بىر سىنىپتىن كۆپەيتىپ ئۈچ سىنىپقا يەتكۈزدى ۋە كېيىنچە تاھىر ئىمام دېگەن كىشى ئوقۇتۇش ئىشىغا ياردەملىشىپ مۇئەللىم بولدى. ئوقۇغۇچىلار كۈندىلىك بېرىلدىغان دەرسلەر، دىن، تىل، ئىملا، ھېساب قاتارلىق دەرسلەر بولۇپ، بۇ مەكتەپ 1905 - يىلىدىن 1925 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. ئوقۇغۇچىلار دىننىي دەرس تە ئۇششاق سۈرىلەرنى ياد بىلىگەندىن سىرت، قۇرئان يېزىقىنى تونۇش، پەننىي جەھەتتە ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى تولۇق بىلىش بىلەن ھېسابىتا تۆت ئەمەلنى تۈگىتىش بىلەن تاماملىنىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنىڭ دىننىي ۋە پەننىي ساۋادى چىقاتتى. ئىمىر ئاخۇنۇم بالىلار-

دىن ئوقۇش پۇلى ئالمايتتى. بايلار ئۇنىڭ بىنەم يېرىنى ھەيدەپ، خامانىنى تېپىپ زىرائىتىنى يېغىپ بېرەتتى. ئو- قۇيدىغانلار ئوغۇللار بولۇپ، قىزلار ئوقۇيالمايتتى.

يېزا نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، 1910 - يىلى سىلىم يۈزبېگى تۆۋەندىكى مەسچىت يېنىغا يېڭىدىن ئۈچ ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇردى. شۇ يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، قازان ئۇنۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ كەلگەن مىراموللا مۇئەللىم بولدى. 1915 - يىلى غۇلجاشەھرىدىن ئەيسا داموللا چىقتى، بۇ كىشىمۇ مۇشۇ مەكتەپكە مۇئەللىم بولۇپ، كۈندىلىك بېرىلىدىغان ئاساسىي دەرىسلەردىن، تىل، ئىملا، ھېساب، ئىسلام، تارىخ، جۇغراپىيە بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى ئۇياق - بۇياققا كېتىپ تۇرغانلىقتىن تۇراقسىز بولۇپ مىراموللا. ئەيسا داموللامدىن كېيىن مۆمۈن ئىمام، توختاخۇن ئىمام، راجىپ ئاخۇن، ھوشۇر موللا مەشۇتالىپ قاتارلىق كىشىلەر مۇئەللىم بولدى. بۇ مەكتەپ 1910 - يىلىدىن 35 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. ھەر ئىككى مەكتەپنىڭ ئوقۇش، تەرتىپ - ئىنتىزاملىرى كۈچلۈك ئىدى. مۇئەللىمدىن سوراقسىز دەرسىتىن قېلىشقا بولمايتتى. ھەربىر دەرس ۋاقتى 50 مىنۇت بولۇپ، ئون مىنۇت تەنەپپۇس بولاتتى. ھەركۈنى ئىككىدىن بالا دەجورىنى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار كېلىشتىن بۇرۇن سىنىپلارنىڭ تازىلىقىنى قىلاتتى. سىنىپ كىلاسكومى بولاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماكا چېكىشى، ئو- شۇق ئويناش قاتارلىق يامان ئىشلار قاتتىق چەكلىنەتتى. 1925 - يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم ۋاپات بولدى، ئوغلى ھېزىم ئاخۇن ئىمام بولدى. ھېزىم ئاخۇن ئەقىللىق، زېرەك، ئەخلاقىي پەزىلەتلىك كىشى ئىدى. ئۇستا رەسسام ئىدى.

ھېزىزەم ئاخۇن يېزا خەلقى ئىچىدە چوڭ ئابرويلۇق بولۇپ، يېڭىلىق تەرەپدارى ئىدى. ئۇ ئىمام بولغاندىن كېيىن دادىسى ئىمىر ئاخۇنۇم باشقۇرۇپ كەلگەن ئۈچ سىمىنچىلىق مەكتەپنى ئۆزگەرتىپ، تۆۋەنكى مەسچىتتە ئوقۇپ چىققان بالىلارنى قوبۇل قىلدى. مەكتەپ مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، كۈندىلىك ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر پەننىي ئاساس، دىننىي قوشۇمچە قىلدى. تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، دىن قاتارلىق دەرسلەر بولدى. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپنى تۈگەتكەن دىن كېيىن يىزىقىرى ئوقۇش ئورنى بولمىغانلىقى ئۈچۈن قايتىپ كېلىپ دېھقانچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەرىمەن بولدى.

1933 - يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرى بىر مەزگىل ئۇچقاندەكلا تەرەققىي قىلدى. چاغىستاي يېزىسىدىمۇ يېڭى تەرەققىيات يولى باشلاندى.

1934 - يىلى غۇلجىدا بىرىنچى قېتىملىق ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلدى. كۇرسقا ھېزىزەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان يېزا ياشلىرىدىن ھەسەل تۈلىگەن، ئويلام بەھرام، نىياز جەپەرى، ئۆمەر جان قادىرى، ئىسمائىل موللا، خەيرىدىن، شەيخىدىن قاتارلىق 13 كىشى ئوقۇشقا چۈشتى. ھېزىزەم ئاخۇنۇم تېرىغان مائارىپ گۈللىرى ئېچىلىپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئەسلىدىكى ئىسككى مەكتەپتىن باشقا يېزىدا مەشۇر تالىپ ئۆز ئىقتىسادى بىلەن تاۋالى ئۇستا دېگەننىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ، بىر سىمىنچى بالا قوبۇل قىلىپ پەننىي دەرس ئوقۇتتى. ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئوسمان يۇنۇسلار نۇردۇن قەمبەرنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى بىر سىمىنچى مەكتەپ قىلىپ، ھېزىزەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان جەمئىيەتتىكى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى يىغىپ پۈتۈن كۈنلۈك ئوقۇتتى. تىل، ھېساب، تا-

رىخ، جۇغراپىيە، ئەخلاق، قول ئىشى، گىمناستىكا قاتارلىق 5 - سىنىپ دەرسىنى ئۆتتى. ئوقۇغۇچىلار بىر خىل پورما-كىيدى. گىمناستىكا ۋە ۋالىبول، ۋاسكىتبول قاتارلىق تەنتەربىيە ئىشلىرى يولغا قويۇلدى. ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پورمىسى بىلەن بارا-بان، سونا يىپىلىپ شېئىر ئېيتىپ، پۈتۈن يېزاكوچىلىرىنى ئايلاندى. يېزىدىكى يەتتە ياشتىن تارتىپ 70 ياشقىچە خەلق ئوقۇغۇچىلارنى ئالاھىدە قىزغىن قارشى ئېلىپ، بالىلار ئەتىدىن كەچكىچە مەكتەپ ئەتراپىدىن كەتمەس بولدى.

1935 - يىلى ھېزىرەم ئاخۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىدا 12 سىنىپلىق مەكتەپ، 200 كىشىلىك چوڭ كۈلۈپ سېلىندى. مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن قۇدۇرتىللا ھاجى ئۆزىنىڭ چوڭ بېدىلىك قورۇقىنى ھەقسىزلا بەردى. ئىسكەندەر ھاجى، مىرا ھاجى، سەبىردىن شاگىيۇ، ئەمىردىن شاگىيۇ، بەراخۇن ئاكالار يېتەرلىك ئىقتىسادىي ئىشلارنى ئۈستىگە ئېلىپ ياردەم قىلدى. يېزا خەلقى خالىسا ئەمگەك قىلىپ مەكتەپ ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتۈپ، مەكتەپتىن تارتىپ كۈلۈپنىڭ ئۈستى، ئورۇندۇق، پارتىلىرى تەييارلاندى. مەكتەپ ئالدى چوڭ مەيدان بولۇپ رېشاتكىلاندى. توپ ئوي-ناش ۋە تورنىك مەيدانلىرى ياسالدى. ھېزىرەم ئاخۇنۇم باشلىق مەكتەپ ئاتىلار كومىتېتى قۇرۇلدى. يېزىدا ھېزىرەم ئاخۇندەك دىنى زاتىنىڭ مەكتەپ، مائارىپ ئىشىدا پۈت تىرەپ تۇرۇشى، يېزا مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئاجايىپ رول ئوينىدى. مەكتەپ شۇ يىلى كۈزدە ئېچىلدى، ئوغۇل، قىز بولۇپ بىرىنچى سىنىپتىن ئالتىنچى سىنىپقىچە 12 سىنىپ بالا توشتى. كۆرسىنى پۈتتۈرگەن ھەسەل تىلەمگەن، ئويلام بەھرام، نىزام جەپەرى، ئۆمەر جان قادىر، ئىسمائىل موللا، خەيرىدىن، شەيخىدىن، توختى غوجا زاھىرى، خۇدا-

ۋەدى، تالىپ قاتارلىق يولداشلار يېزىغا قايتىپ چىقىپ مۇئەللىم بولدى. ھەسەل تۆلىگەن مەكتەپ مۇدىرى، ئويلام بەھرام ئەلمىسى مۇدىر بولدى. پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار پورما كىيىپ بارا بان سوناي چېلىپ، شېئىر ئوقۇپ كوچا ئايلاندى. يېڭى كۈلۈبتا، «خىيالى تېۋىپ»، «پەرھات شېرىن»، «غۇنچەم»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق سەھنە ئويۇنلىرى ئوينىلىپ، خەلقنىڭ ئالاھىدە ماختىشىغا ئېرىشتى، سەھنىدە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى، شۇنداقلا ئەينى زاماندا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېيتقان ناسخا، دېكلاماتسىيە ئېيتىلىپ، كونسېرت نومۇرى كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن:

بىز چىقتۇق سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا،
كومسومۇل يولداشلار ئىزىدىن.
ئەمدى سىلەرگە دوكلات بېرىمىز،
تۇرمۇشىمىزنىڭ ئىزلىرىدىن،
ئەي نۇرۇزباي كۆردۈڭمۇ؟
بۇقان ئىچكەن بايلارنى.
قانچە ئىزدەپ باقىدۇ،
تاپالمايدۇ يوللارنى،

ھايدا - ھايدا ياپون قانخورنى، جۇڭگودىن ھايدا.
دېمەك بۇنداق دېكلاماتسىيەلەردە، بىرىنچىسىنى پورما كىيگەن پىئۇنېرلار ئورۇندىسا، ئىككىنچىسىنى ئىشچى بىلەن يوغان قورساق تەييار تاپ باي، ئۈچىنچىسىنى قەھرىمان جۇڭگو ئىشچى، دېھقان، ئەسكەر، بىلەن ياپون ئالۋاستىلىرى قىلىپ ياسانغانلار ئەينى قىياپىتىدە ئورۇنداتتى. يېڭى مەكتەپ ئېچىلىش بىلەن يېزىدىكى ئەسلىدە بولغان مەكتەپلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، قوشۇلۇپ كەتتى.

1936 - يىلى 2 - قېتىملىق غۇلجىدا ئېچىلغان ئوقۇغۇ-چىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئىبراھىم ئىسكەندەر، ئىسھاق ئىبراھىم، ئەزىم ئىبراھىم، مەھمۇت ھاشىرى قاتارلىق ئىككى كىشى ئوقۇشقا چۈشتى، شۇنداقلا شۇ يىلقى كۈرەسىفەن بىرىنچى قاتارىغا ئەمەت ئەمىردىن، ئەخمەت يۈنۈس قاتارلىق ياشلار ئوقۇشقا كىردى.

يۇقىرىقى يولداشلار كۇرسا ۋەسىفەن مەكتىپىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ھەممىسى دېگۈدەك چاغىستاي مەكتىپىگە چىقىپ مۇئەللىم بولدى. ئەسلىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن ھەسەن تۆلىگەن غۇلجا تاتالىيە مەكتىپىدە، ئابدۇرېھىم ئەيسا تۆتدەرۋازا ھۈسەينىيە (ھازىرقى 2-ئورتا)، ئوسمان يۈنۈس ھەيرانباغ مەكتىپىگە، توختى غوجا زاھىرى شەيىق مەمەت مەكتىپىگە، خۇداۋەردى تالىپ ئايدۇڭ مەكتىپىگە مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئويلام، بەھرام مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ 37 - يىلى غۇلجىدىكى ھۈسەينىيە مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر بولدى. ئىسمائىل موللا خەيرىيە، شەيخىدىنلەر مەدرىس يېنىدىكى مەكتەپكە، ئۆمەر جان قادىرى ھۈسەينىيە مەكتىپىگە مۇئەللىم بولۇپ غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. تاتالىيە، ھۈسەينىيە مەكتەپلىرى نۇقتىلىق مەكتەپلەردىن بولۇپ، شۇندىن باشلاپ چاغىستاي يېزا ياشلىرى ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، «چاغىستاي زىيالىيلار ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نام تارقالدى. 1937 - يىلى كۈرەسىفەن 2 - قاتارىغا چاغىستاي مەكتىپىدىن، غىياس ئىسكەندەر، غوجا باۋۇدۇن تۇرسۇن، نەسىردىن سەبىردىن، ئەمىردىن نەسىردىن، ئىمىرەمىزى ئايۇپ، ئۆمەر جان شېرىپ، ئىمام مەمەت مۇسا، مەسئۇت، ھاشىرى قاسىم ھېيتاخۇن، ئىلى ئەكبەر، بەراخۇن قال تارلىق يولداشلار، ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىگە ئابدۇرازاق

ئوسمانوپ، ئەخمەت سەبىردىن، ئوسمان ئۆمەر، ئىلمى ئەيسا، ئاۋدۇن قادىر، مەھمۇتجالار، مەمەت ئىدىرىس قاتارلىق يول داشلار ئوقۇشقا كىردى.

بۇلار مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئابدۇرازاق ئوسمانوپ تاتالىپە مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر، مەسئۇت ھاشىرى سۇيدۇن مەكتىپىگە مۇدىر، ئىلى ئەكبەر، غوجا باۋۇدۇن، قالسىم، ئىمىرەمىزى، نەسىردىن قاتارلىق يولداشلار غولجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنىپ، قالغان يولداشلار چاپچال، قىزىل كۈرە، نىلقا قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىندى. 1938 - يىلى ئىلى مىللىي مەكتەپلەر گىمنازىيىسىگە ئابلىمەت روزى، ئەينەن ھوشىر، كۈرە سەفەن 3 - قارار 7 - سىنىپىگە غوجاخمەت توختى، ئاسىم مەسۇم، جالالىدىن راشىدىن، رىزايىپ توختى، ئۆمەر جان ئەيسا، يۈسۈپ ئىلياس قاتارلىق يولداشلار ئوقۇشقا كىردى.

1940 - يىلى ئىلى مىللىي مەكتەپلەر گىمنازىيىسىگە يۈسۈپجان ئەيسا، ئەخمەت داۋۇت، تىيىپ داۋۇت، ئەبەيدۇللا يىلنۇس، ئابلىم خۇسورى، ئىبراھىم بىلال، كەشپۇللا ئەخمەت، غىلامىدىن سابىت قاتارلىق يولداشلار؛ 1941 - يىلى رەيھان نەزەر-غوجا، ئەلاخان يۇنۇس، ھاجەر قادىرى قاتارلىق يولداشلار ئوقۇشقا كىردى. بۇلار ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىر قىسىمى يەنە غولجىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنغان. دىن كېيىن، قالغىنى چاپچال ناھىيىسىدىكى قاينۇق، قوغۇنچى، كان قاتارلىق يېزا مەكتەپلىرىگە تەقسىم قىلىندى.

دېمەك يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن 100 گە يېقىن زىيالىي ياشلار، ئەينى زاماندا ھىزىزەم ئاخۇنۇمدائى-قۇپ بىلىم ئالغان يولداشلار بولۇپ، بۇلار شۇ دەۋردە ئوقۇش يېشىدىكى ناھايىتى ئازلا قىسمى ئىدى. يېزا نوپۇسى

نىڭ 90% ئەتراپىدىكى ساۋاتلىق كىشىلەر ساۋاتىنى ھەزىزەم ئاخۇنۇمدا چىقارغانىدى.

ھەزىزەم ئاخۇنۇم شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەر كىشى ئىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىرگە يۈرۈپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىق تەرغىب ئىشلىرىنى قىلاتتى، ئالدىنقى سەپتىن ھال سوراڭ ھەرىكەتلىرىدە، تەشۋىق تەرغىب قىلىپ ئالدى بىلەن ئۆزى باشلامچى بولۇپ، ئات - كالا ياردەم قىلغانىدى. مەرىپەتپەرۋەر ھەزىزەم ئاخۇن ئىمرى 1946 - يىلى ۋاپات بولدى. بىراق ئۇ قۇرۇپ كەتكەن يېزا مائارىپى تېخىمۇ پۈرەكلەپ مېۋە بەردى.

1948 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى - قەدىردان ئۇستاز ئەخمەتجان قاسىمى، ئالاھىدە چىقىپ يېزا مەكتىپىنى كۆزدىن كۆچۈردى. «كىشىلىك جەمئىيەتتە ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىن ئۇلۇغ مېھنەت يوق» دېگەن بېغىشلىمىنى يازدى. «بىز ئەمدى تاشپاقىدەك ئۆمىلەپ يۈرمەيمىز» دەپ، سىنىپ چىش تاختىسىدىكى تاش پاقا، ئېشەك، ئات ھارۋىلارنى چىقىرىۋەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ كۆزدىن كۆچۈرۈشى ۋە بېغىشلىمىسى يېزا خەلقىگە، يېزا مائارىپىگە بولغان ئالاھىدە غەمخورلۇقى بولۇپ، يېزا خەلقى، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا ئىلھام كۈچ بېغىشلىدى. شۇ يىلى ئۈچ سىنىپلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىلدى. بۇنىڭغا چاغىستاي، قاينۇق، قوغۇنچى، ئورتە، كان، مازا، سوپوم بۇلاق قاتارلىق يېزا مەكتەپلەردىن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقىدى.

1950 - يىلى يەنى ئازادلىقتىن كېيىن، يېزا مائارىپى

پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتى بويىچە تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

1950 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى، شىنجاڭ تىببىي ئىنىستىتۇتى، تىيەنجىن، نەنگەي، ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا شەرىپىدىن ئۆمەر، شۈكۈرخان، نەسىردىن ئەمىردىن قاتارلىق ئونلاپ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشقا كىرىپ ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شۇندىن باشلاپ ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، سانائەت ئىنىستىتۇتى، تىببىي ئىنىستىتۇت، مائارىپ ئىنىستىتۇتى، مالىيە ئىنىستىتۇتى قاتارلىق ئالىي بىلىم ئورۇنلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، سوتسىيالىزىمىنىڭ مائارىپ قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئۆز ھەسسىسىنى قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

جاغىستاي يېزا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە 15 نەپەر، سانائەت شۆبەسىدە ئۈچ نەپەر، پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدە تۆت نەپەر، مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتىدا تۆت نەپەر ئوقۇتقۇچى خىزمەتچىلەر بار.

يۈسۈپجان ھاشىم، زاكىر، تۇرسۇن نىزام، نەسىردىن ئەمىردىن، ئابلا ھاشىم قاتارلىق يولداشلار غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەردە مۇدىر بولۇپ ئىشلەپ، شەھەر مائارىپ ئىشلىرىنى ياخشىلىماقتا.

جاغىستاي يېزىسىدىكى مائارىپ ئىشلىرى ئازادلىقتىن كېيىن چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، ئەسلىدىكى 12 سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ يەنە بەش ئورۇندا شۆبە باشلانغۇچ مەكتەپكە، ئۈچ سىنىپلىق ئوتتۇرا مەكتەپ 10 سىنىپلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە تەرەققىي قىلىپ، مەكتەپتە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ 100

دىن ئارتۇق كىشى ئىشلىمەكتە.

ھەر يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا بىر سىنىپ ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىپ، ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنىڭ نىسبىي سانى غۇلجا ۋىلايىتىدىكى نۇقتىلىق مەكتەپلەر سانىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ ياكى تەڭلىشىۋاتىدۇ.

مەسىلەن: 1986 - يىلقى بىر سىنىپ 50 ئوقۇغۇچىدىن 28 نەپىرى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ ۋە ئالىي تېخنىكوملارغا ئوقۇشقا تەقسىم قىلىنىپ ئۆتتى. بۇ نەتىجە ئەلۋەتتە ئادەتتە يېڭى ئىش بولمىسا كېرەك. ھازىر چاغىستاي يېزا مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ، ئالىي تېخنىكومدا ئوقۇپ بىلىم ئېلىۋاتقان قانچە يۈزلىگەن ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا بېيجىڭ، تىيەنجىن، خاربىن، شاڭخەيدىمۇ بىر قانچىلىغان ئوقۇغۇچى ئوقۇۋاتىدۇ.

شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىككى نەپەر يولداش ئوقۇشقا كەتتى. «زىيالىيلار ماكانى» دەپ نام ئالغان يېزا خەلقى، بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك ئۇلۇغ قۇرۇلۇش دەۋرىدە، ئۆز يېرىمىدىن چىقىپ ئۆسۈپ يېتىلگەن يازغۇچىلار، شائىرلار، دوختۇرلار، ئىنژېنېرلار ۋە يەن ئىگىلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، جامائەت ئەرەبلىرى بىلەن ۋە ئۇلار ياراتقان يېڭى تۆھپىلەرنى كۆرگەندە ئالدى بىلەن مۇشۇنداق بەختلىك دەۋرگە يەت كۈزگەن پارتىيىگە، ھۆكۈمىتىمىزگە چىمىن دىلىدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا يېرىم ئەسىر يېزا مائارىپىگە كۆچەت تىكىپ ئەجىر قىلغان مەرھۇم مەرىپەتپەرۋەر شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەر ھەمىزىدە ئاخۇنۇم ئىسىرنى چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن ياد ئېتىدۇ.

پىچان ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ- لەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

تېمىپ پولات

پىچان ناھىيىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقى تەرىپىگە جايلاشقان. ئالاھىدە ئىقتىسادى زىرائەتلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى بولۇپ، بۇ يەردە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر بولغان كىشىلىك ئۇزۇم، داڭلىق ھوڭ قوغىنى ئىش-لەپچەقىرىلىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق «لۈكچۈن شەھىرى» ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «تۇرپان جۇنۋاڭى — ئىدىن ۋاڭىنىڭ ئوردىسى» نىڭ ئىزلىرى ھەم ئىسلام دىنىدىكى ئۇلۇغ جاي — تۇيۇق مازىرى «ئەسھاب بۆلكەھېب»، پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمچىن يېزا چوۋاڭقىر كەنتىدىكى «يەتتە قىز، يەتتە يىگىت» لەر مازىرى بۇ ناھىيە تەۋەسىدە.

پىچان ناھىيىسى شىمالى پاراللېل $41^{\circ} - 42'$ دىن $33^{\circ} - 43'$ ، شەرقى مېرېدىئان $89^{\circ} - 30'$ دىن $91^{\circ} - 54'$ غىچە بولۇپ، شەرقى قۇمۇل بىلەن، غەربى تۇرپان، شىمالى تەڭرى تېغى ئارقىلىق مۇرىي، گۇچۇڭ ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇبى — قورۇقتاغ ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

1913 - 1914 - يىللىرى تۇرپان ناھىيىسى ئاستانە يېزىسىدا مۇھىتىلار ئاچقان يېڭى مەكتەپ (پەننىي مەكتەپ)

نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن
 تەھرىبەك (پىچان لۈكچۈن بازىرىدىن)، پىچان ناھىيىسىنىڭ
 مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىگە «مەھمۇدىيە» مەكتىپىنىڭ
 يىگىلىقلىرىدىن تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرغان. ئالدى
 بىلەن لۈكچۈن مەدرىسىنىڭ باش مۇددەرىسى ھامۇت مەقسۇم
 ۋە رەقپ قازى ئاخۇنۇملارنىڭ قوبۇل قىلىشى بىلەن، بۇ
 كىشىلەر مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ياتاقلىق ئوقۇغۇچىلاردىن
 100 دىن ئارتۇق بالىغا ساۋات چىقىرىش ئېلىپ بارغان.
 تەھرىبەكنىڭ يېتەكلىشى ۋە بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەرلەرنىڭ
 قوللىشى بىلەن ساۋات چىقىرىۋاتقان يۈزدىن ئوشۇق بالىنى
 مەدرىسىدىن بۆلۈپ چىقىپ، ئاقارتىشقا ئىنتىلىدىغان ھازىم
 ھاجىمنىڭ قوروسىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئوقۇتقان، كېيىن بالى-
 لار كۆپىيىپ، بۇ ئورۇن كىچىك كەلگەنلىكى ئۈچۈن تا-
 ھىرەك ئۆز قوروسىدا مەخسۇس دەرسخانا سالدۇرۇپ
 ئوقۇتقان، بۇ مەكتەپ «تەھرىبە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان.
 شۇ چاغدا بۇ مەكتەپتە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ساۋات چىقى-
 رىشتىن تەدرەققىي قىلىپ ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە،
 تەبىئەت، گېئىئاستىكا (تەنتەربىيە)، ناخشا قاتارلىقلار بول-
 غان. بۇ مەكتەپنىڭ دەرىسلىرىنى دەسلەپتە تۇرپان ئاستانىدىن
 شاھى شەرەپ، كېيىنچە ھەسەن فەھىمى، موھىدىن ئەپەندى-
 دىلەر تەكلىپ قىلىنىپ دەرس ئۆتۈلگەن. بۇ ئوقۇتقۇچىلار
 تىرىشىپ ئۆگەتكەن. ئوقۇغۇچىلارمۇ
 زور ئىجتىھات بىلەن تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ئوقۇش -
 ئوقۇتۇش مۇشۇنداق قىزغىن داۋاملىشىۋاتقان مەزگىلدە
 يەرلىك مۇستەبىت كۈچلەر، دېھقانلار بىرلىشىپ بۇ مەكتەپنى
 «جەدىد» ئوقۇشنى يولغا قويدى، دەپ قارشى چىققان سە-
 ۋەبتىن بۇ مەكتەپ يەنە مەدرىسكە كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر
 بولغان. (1921 - يىللىرى مەدرىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ

1923 - يىللىرى مەدېرىسگە كۆچكەن). شۇنداق بولسىمۇ ھەسەن ھەممىسى، مۇھىدىن ئەپەندىلەر 1930 - يىللارغا قەدەر مەدېرىستە دىنىي دەرس ئوقۇتۇش نامى بىلەن ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

1931 - 1934 - يىللىرىدا مۇھىتىلار ئاچقان يېڭى مەكتەپ ئەسلىگە كېلىشتىن تاشقىرى، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مائارىپىدا دارىلمۇئەللىمىنىڭ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، بىر نەچچە قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىپ، مۇئەللىم ۋە مۇئەللىمىلەر تەييارلاپ بەرگەن. بۇ كۇرسىلارغا ئابدۇرۇسول ئەپەندى، دوگامەت ئەپەندى، ئابباس ئەپەندىلەر يېتەكچىلىك قىلىپ دەرس ئۆتكەن ۋە ئوقۇتقان. بۇ كۇرسىلارغا پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونىدىن سىتېنىياز ۋاجىدىن، ھەممۇت ھەسەن، سىتېنىياز شېرىپ، سەيدۇللا سىراجى؛ لەمچىن رايونىدىن نەمتۇللا رىشىدى. ھوشۇر تۆمۈر، ئىمىن قارى، جالال ھازىم، ھەبىبۇللا ئامىرى، قاسىم سابىت، خوجامىنىياز سېتى، نىجىبوللا ئېلى؛ تۇيۇق رايونىدىن ئابلا سېلىم، پىچان بازىرىدىن ياسىن رېقىم، ھەددۇللا سۇلتان، ئەيسا قارى قاتارلىق كىشىلەر قاتنىشىپ ئوقۇپ كېلىپ، پىچان ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى رايون ۋە مەركەزلەشكەن يېزا - قىشلاقلاردا مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن تاشقىرى چوڭلار ئارىسىدا كەچكۈرسى ئېچىپ ساۋات چىقىرىشنى يولغا قويۇپ، سانايى نەفىسىگە ئاساس سالغان. يۇقىرىقىلار ئىچىدە لۈكچۈن رايونىدىن بارغان سىتېنىياز ۋاجىدىن كۇرستىن قايتىپ كېلىپ ئۆز يۇرتى لۈكچۈن بازىرىدا 1934 - يىلىنىڭ ئاخىرى 60 بالىلىق بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ (پەننىي مەكتەپ) ئاچقان. ئوقۇتۇشنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ، دەرىجىلىرى ئاساسەن ئانا تىل،

ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، دىن، گىمناستىكا بولغان. يېزىق جەھەتتە ئەرەپ ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان. بۇ مەكتەپكە شۇ چاغدىكى ھەر تەبىقە ئاممىسى قوبۇل قىلىنىپ، قىزغىن قوللاپ ئۆز بالىلىرىنى ئوقۇتقان. بۇ دەل 12 - ئايرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولۇپ، شۇ چاغدا لۈكچۈندە تارماق «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغان. بۇنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن ئاقارتىش بولۇپ، بالىلار مائارىپى، چوڭلار مائارىپى ۋە سانائىي نەفىسەنى پەيدىنپەي يولغا قويۇش بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆشرە زاكاتىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان. سىتېنىياز ۋاجىدىن ئاچقان بۇ مەكتەپنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. 35 - 1936 - يىللىرىغا كەلگەندىن كېيىن بۇ مەكتەپنى ئۇيۇشما قارمىقىدىن ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ بارلىققا كەلگەن.

سىتېنىياز ۋاجىدىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ھۆكۈمەتتىگە ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ تەمىناتلىق بولغان. شۇنىڭ بىلەن سىتېنىياز ۋاجىدىن مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋالغان مەكتەپلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ ماڭغان. سىتېنىياز ۋاجىدىن ھۆكۈمەت ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەخسۇت ھەسەن، سەيدۇللا سىراجى، نامان داموللا، كېيىنچە سىتېنىياز شېرىپى، ئەخمەتتىياز داۋۇت، قادىر راسىم، ئابلا ئەزىز، ئابلا قۇربان، ساۋۇت ئىمىن. نوھ ئىبراھىم قاتارلىقلارنى تەربىيەلەپ ئۆستۈرۈپ، بەزىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە ئورۇنلاشتۇرغان. يۇقىرىقىلار بولسا ئىككى خىل تەۋە-

لىك مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى بولۇپ، بۇلار-
نى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ (شەنلى شۆشياۋ) ۋە
ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ (خويلى شۆشياۋ) دەپ ئا-
تاشقان. بۇنىڭكى خىل تەۋەلىك مەكتەپلەرنى شۇ چاغدىكى
ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر، ھەر تەبىقە ئاممىسى ئېتىراپ
قىلىپ بالىلىرىنى ئوقۇتقان. خىراجىتىنى بولسا ئىككى ساھە
ئۈستىگە ئېلىپ باشقۇرغان.

پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونىدا ئىچىلغان
پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى ۋە تۈرتكىسىدە ناھىيىنىڭ
بارلىق يېزا - قىشلاق، بازارلىرىدا بىر سىنىپلىق، ئىككى
سىنىپلىق شەكىل بىلەن مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر بار.
لىققا كېلىشكە باشلىغان. جۈملىدىن پىچان ناھىيىسىنىڭ
لەنجىن رايونىنىڭ ئۆزىدىن 1935 - يىل 17 - ئايرىلدا
35 بالىلىق بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ تەسىس قىلىنغان.
بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا 1936 - يىلىنىڭ بېشىدا لەنجىن رايونى-
نىڭ چوۋاڭقىر يېزىسىدا 50 بالىلىق بىر سىنىپلىق يېڭى
مەكتەپ ئېچىلغان. لەنجىن رايونىدىكى مەكتەپلەرنىڭ
بارلىققا كېلىشىدە شۇ چاغدىكى تەرەققىيپەرۋەر مەرىپەتچى،
يۇرت سەركەردىسى (شۇ چاغدا رايون باشلىقى ئىدى)
يۈسۈپ ھوشۇر يېتەكچىلىك قىلغان، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ
بارلىققا كېلىشىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن كۈتۈۋېلىش ئۈ-
چۈن ئۇ ئۆزىنىڭ بىر مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن
تەقدىم قىلغان. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن دېھقانلار ۋە ھەر
ساھە خەلقى نېمىگە كۈچى يەتسە شۇنى تەقدىم قىلغان.
مەسىلەن: بەزىلەر مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كىسەك قويۇپ
بەرگەن. لىم، چەڭزە، بورا، پۇل، مال - چارۋا قاتارلىق
لارنى ئىئانە قىلىپ تەقدىم قىلىش بىلەن (بەش سىنىپ، بىر
ئىشخانا بىر ئىككىلات) يېڭى مەكتەپ سالغان. (ھازىر -

مۇ بۇ مەكتەپ بار بولۇپ، 80 - يىللىرى ئەتراپىدا قايتا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلدى).

يۈسۈپ ھوشۇر كېيىن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغاندىن كېيىن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ كۆپىمى تەرەققىي قىلىشىغا زور مەدەت بېرىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرغان. دەسلەپ قۇرۇلغانلىرىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرغان. شۇ چاغدىكى مەكتەپلەرگە — نەمىتۇللا راشىدىن لەمجىن مەركىزىي مەكتەپكە، ھوشۇر تۆمۈر چوۋاڭقىر مەكتەپكە، ئىمىن قارى خاندوشا مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى بولغان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج كۈچەيگەن. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھېبىبۇللا ئامبىرى، قاسىم ساۋۇت، جالال ھېزىم، خوجا مىياز سىتى، نىجىبۇللا ئىلى، مەستۇرخانلارنى تەربىيەلەپ، ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. 1938 - يىلى يازدا لەمجىن يېزىسىدا 30 بالىلىق بىر سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغاندا، بۇنىڭغا مەستۇرخان مۇئەللىم، سىنىپ مەسئۇلى ھەم دەرس ئوقۇتقۇچى بولغان، قىزلار مەكتىپى ئوغۇللار مەكتىپىدىن ئايرىم ئىدى. قىزلار مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى شۇ چاغدىكى شارائىت، ئۆرپە - ئادەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتلىرىدىن قارىغاندا يېڭى شەيئە بولۇپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان قىزلار مەكتىپى بولۇپ قالغان. بۇ مەكتەپنىڭ تەسىرى بىلەن ناھىيىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ قىزلارنىڭ پەننى مەكتەپلەرگە كىرىش نىسبىتى ئاستا - ئاستا كۆپەيگەن. مەستۇرخان مۇئەللىمىنىڭ ئوقۇتقۇچى بولۇپ تۇنجى قېتىم سەھنىگە چىقىشى كەڭ

جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان ھەم قىزغىن قارشى ئېلىنغان.

1940 - 1944 - يىللىرىغا كەلگەندە پىچان ناھىيىسىنىڭ

ھەرقايسى رايون، يېزىلىرىدىن بولۇپمۇ لەمچىن رايونىدىن ئىمىن قاسىم، ئابلا پولات، مۇھەممەت قاسىم، ياقۇپ يۈسۈپ، روزى ئىسمائىل ۋە مەن قاتارلىقلار شىنجاڭ دائىرىسىگە ئۆتۈرۈپ يۆتكىلىش ۋە يەرلىكتىن ھەمدۇللا يۈسۈپ، مەھمۇت ئابىت، شانمىياز توختى، ئوبۇل لىتىپ، ئابدۇللا، ئوبۇل تالىپ ھەمدى سەلىمە رەشىدىۋا قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقىپ لەمچىن رايونىغا قاراشلىق يېزا كەنتلەردىكى باشلانغۇچ مىللىي مەكتەپلەردىكى بىر قىسىم بوشلۇقنى تولدۇرغان بۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەلىمە رەشىدىۋا بولسا يۇقىرىقىدا تونۇشتۇرۇلغان مەستۇرخان مۇئەللىمىنىڭ تۇنجى ئىز باسارى بولۇپ، 1939 - يىلىدىن باشلاپلا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرىقى يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدىن تارتىپ مەستۇرخان مۇئەللىمىنىڭ تەربىيىلىشى بىلەن ياردەمچى ئوقۇتقۇچى بولغان. 1940 - يىلى لەمچىن رايونلۇق مەركىزىي مەكتەپنىڭ چوۋاڭقىر شۆبە مەكتىپىدە يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان قىزلار سىنىپىغا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ، 1942 - 1944 - يىللىرىغىچە سابىق شىنجاڭ قىزلار گېمىنازىيىسى (ئۆزى شۆيۈەن دەپمۇ ئاتايتتى) پۈتتۈرۈپ، ئۆز يۇرتى لەمچىن رايونلۇق مەركىزىي مەكتەپنىڭ روشتى سىنىپلىرىغا (4 - 6 يىللىق) ئوقۇتقۇچى بولغان. يولداش سەلىمە 1940 - 1949 - يىلىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئەدەبىي - سەنئەت ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ، «غېرىپ - سەنەم»، ل - مۇتەللىپنىڭ «بوراندىن كېيىن»

كى ئاپتاپ»، ياپونغا قارشى كۈرەشنى مەدھىيەلەيدىغان «شاڭ خەي كېچىسى» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى شۇ چاغدىكى ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ سەھنىلەشتۈرۈپ، ئۆزى باش روللارنى ئېلىپ چىقىشتىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش قاتارلىق مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرىغا ئاساس سالغان.

ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن — 1949 — 1978 يىللىرىغىچە پىچان ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسى ھەم ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا ئوقۇتقۇچى ۋە ئىش باشقۇرغۇچى بولغان. ھازىر ئۈرۈمچى شەھەرلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

يولداش سەلىمە پىچان مائارىپنىڭ تەرەققىياتىدا، بولۇپمۇ ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ئىشلىرىغا مەلۇم تۆھپە قوشقان. گەرچە بۇ يولداشنىڭ چېچى ئاقىرىپ قالغان بولسىمۇ، پارتىيە 3 - ئومۇميىغىنىدىن كېيىن مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدىكى جاراھەتلىرىدىن ساقىيىپ، تېخىمۇ روھلىنىپ ئوقۇتقۇچىلىقنى قەتئىي داۋاملاشتۇرماقتا.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بەزىلىرى قانخور شېك شىسەي دەۋىدە، يەنە بەزىلىرى گومىنداڭنىڭ ئىناق تىررورلۇق دەۋرىدە (1946 - 1947) تۇتقۇن قىلىنىپ پاچىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلدى. بەزىلىرىنى ئۆز دېرەكسىز يوقىتىپ تاشلىدى. مەسىلەن: پېشقەدەم مائارىپچى پىچان ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۈسۈپ تالىپ (سابىق شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىنى تۈگەتكەن) نىڭ بېشىنى كېسىپ (1947 - يىلى 7 - ئايدا)

يۇرتى لەمچىن رايونىدا ئۈچ كۈن، پىچان ناھىيە بازىرىدا بىر ھەپتە ئېسىپ خەلقنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. سابىق پىچان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى ھېيىبۇللا ئامىرى (سابىق شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچى بولغان) مائارىپپەرۋەر مۇئاۋىن ھاكىم خېلىل ئىبراھىم باشلىق 18 كىشىنى پىچاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ناھىيە بويىچە بىر كۈن ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈپ، ئاممىنى قاتتىق تېنىتىپ، مەھبۇسلارنى شەھەر سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلىغان (1947-يىل يازدا). مەرھۇم ياش ئوقۇتقۇچى شانمىياز توختى، ئابدۇرازاق نىيازىلار 1947 - يىلىدىكى ئۈچ ناھىيە خەلقىنىڭ (تۇرپان، پىچان، توقسۇن) گومىنداڭغا قارشى كۆتۈرۈلگەن جەڭدە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن كەسكىن ئېلىشىپ مەرتلەرچە قۇربان بولغان. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرى مەرھۇملارنى ناھايىتى دەھشەتلىك ھالدا قىلىچ بىلەن چېپىشىپ تاشلىغان.

ياسىن رەقىپ، ھەمدۇللا سۇلتان، ياش دوختۇر ئابدۇخالىق ھەمدۇل قاتارلىق يولداشلارنى تۇتقۇن قىلىپ دېرەكسىز يوقىتىپ تاشلىغان.

پىچان ناھىيىسىدىكى ھەر ساھە خەلقى يۇقىرىدا قۇربان بولغان، ئىز-دېرەكسىز يوقىتىلغان ئوقۇتقۇچىلارنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ.

1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن بۇيان پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقىدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پىچان ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى ئۇچقان

دەك تېز تەرەققىي قىلدى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپىيىشى بىلەن بىرگە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئوقۇش - ئوقۇتۇش سۈپىتى جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن زور تەرەققىياتلار قولغا كەلتۈرۈلدى.

مەسىلەن: 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپى - سىپىدا پىچان ناھىيىسى بويىچە مەكتەپ سانى 16، سىنىپ سانى 76، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى 278 نەپەر، پۈتتۈرگەننى 42 نەپەر. ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 2402 نەپەر. ئوقۇتقۇچى 105 نەپەر، مەمۇرىي خادىمى، ئىشچى 19 نەپەر بولغان بولسا، 1985 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە مەكتەپ سانى 60 قا (تولۇقسىز تولۇق ئوتتۇرا 10)، سىنىپ سانى 618 گە، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى 4698 نەپەرگە، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 2701 نەپەرگە، ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار 19043 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر 1205 نەپەر (ئوقۇتقۇچى 1050 نەپەر، مەمۇرىي خادىم 99، ئىشچى 56 نەپەر) گە كۆپەيگەن. خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان پېشقەدەم ئوقۇتقۇچىلار دەم ئېلىشقا چىقتى. ھۆكۈمەت ئۇلارغا ھەر جەھەتتىن غەمخورلۇق قىلماقتا.

شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىغا دائىر بىر پارچە ماتېرىيال

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 1 - ئايدا شاڭخەي «سودا باسىمخانىسى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ليۇ مەنچىڭ ئەپەندىنىڭ «چېگرا رايونلار مائارىپى» دېگەن كىتابى چېگرا رايونلاردىكى ئۆلكىلەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇ كىتابتىكى شىنجاڭنىڭ باشلانغۇچ مائارىپ ۋە ئوتتۇرا مائارىپ ھەمدە ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى توغرىسىدىكى سانلىق مەلۇماتلار رايونىمىزنىڭ مائارىپ تەرەققىيات ھالىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا مەن مۇشۇ كىتابتا بايان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنى تاللاپ تەرجىمە قىلىپ چىقتىم. ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات خادىملىرى شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، مۇۋاپىق دەپ تونىغان تەرەپلىرىدىن پايدىلىنار.

1 - باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) دىكى مەملىكەت بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر مائارىپى ستاتىستىكا مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدا 59 ناھىيە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يەتتە ناھىيىدە مائارىپ ئىدارىسى ياكى مائارىپىنى

باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىنغان. ئوقۇش يېشىدىن ئىلگىرىكى مەزگىلدە تەربىيىلىنىش يولغا قويۇلمىغاچقا، بىرەر ناھىيىدىمۇ بالىلار باغچىسى قۇرۇلمىغان. ئۆلكە بويىچە 95 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپ ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 93 بولغاچقا، ئوتتۇرىچە ھېسابتا ھەر بىر ناھىيىگە توغرا كېلىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئىككىگىمۇ يەتمىگەن. يۇقىرىقى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە جەمئىي 128 سىنىپ بولۇپ، ئۈرۈمچىدىكى ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپتە 18 سىنىپ تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىكى 93 باشلانغۇچ مەكتەپتە 110 سىنىپ بولغان. جۇڭخۇا مىنگونىڭ 17 - يىلى (1927 - يىلى) دىكى ستاتىستىكىسىدا ئۆلكە بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەر 83925 نەپەر. مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇۋاتقانلار 4132 نەپەر. بۇ سان ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەرنىڭ %2.25 نى ئىگىلەيدۇ. 4132 نەپەر ئوقۇغۇچى ئىچىدە قىزلار 259 نەپەر بولۇپ، %6.2 نى ئىگىلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا ھېساب بويىچە ھەر بىر مەكتەپكە 43 نەپەردىن، ھەر بىر سىنىپقا 32 نەپەردىن توغرا كەلگەن. 1927 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر 571 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ 542 نەپىرى مەملىكەت بويىچە ستاتىستىكا قىلىنغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر نامى، ئورنى، ئۆزگىرىش تارىخى قاتارلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈچ ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ نامى، ئۆزگىرىش تارىخى مۇنداق بايان قىلىنغان.

بىرىنچى: ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. ئورنى

ئۈرۈمچىدە. تۆت يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە سىنىپىدىن تەشكىل تاپقان. بۇ مەكتەپ مىنگونىڭ ئالتىنچى يىلى (1917 - يىلى) ئۈرۈمچىدىكى بىرۇدا كىتابخانىسىنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىپ ياساش ئارقىلىق قۇرۇلغان. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى نامى ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، دېيىلگەن. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 1 - ئايدا مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1935 - يىلى 7 - ئايدا گومىن ھۆكۈمىتى پىلان باشقارمىسىنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتىدىن قارىغاندا، بۇ مەكتەپتە جەمئىي 18 نەپەر ئوقۇتقۇچى، 10 نەپەر خىزمەتچى، 139 نەپەر ئوقۇغۇچى بولغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر بولۇپ، بىرمۇ قىز ئوقۇغۇچى بولمىغان.

ئىككىنچى: ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئىككىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) غىزىلجىدا قۇرۇلغان. كېيىنكى ۋاقىتتا مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى غۇلجا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئۈچىنچى: ئۆلكىلىك ئۈچىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. بۇ، (1934 - يىلى) ئۈرۈمچىدە قۇرۇلۇپ، پەقەت بىرلا رۇس تىلى ئالاھىدە سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن.

تۆتىنچى: ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن: بۇ مەكتەپ مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان. ئۈچ يىللىق دارىل كەسپىي سىنىپ ۋە بىر يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە كەسپىي سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا گومىن ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن

دەخۇدا دارىلمۇئەللىمىن، دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 7 - ئايدا پىلان باشقارمىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن مەلۇماتقا بىۋاسىتە 16 ئوقۇتقۇچى، 7 خىزمەتچى، 79 نەپەر ئەر ئوقۇغۇچى بارلىقى، قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ يوقلۇقى ئېيتىلغان.

بەشىنچى: ئۆلكىلىك قىزلار مەكتىپى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىل سىنىپى. خاراكتېرى ئۈچ يىللىق دارىل تولۇقسىز ئوتتۇرا خاراكتېرىدە بولۇپ، مىنگونىڭ 23 - يىلى مەخسۇس كەسپى بولۇپ، مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 8 - ئايدا دەخۇدا قۇرۇلغان.

ئالتىنچى: بىرىنچى تېز پۈتتۈرۈش دارىل كۇرسى، خاراكتېرى بىر يىللىق دارىل مەخسۇس كەسپى بولۇپ، مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 5 - ئايدا ئاقسۇدا قۇرۇلغان. گومىن ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكىگە مەلۇم قىلىنغاندا، مىنىستىرلىك تەرىپىدىن مەكتەپ نامىنى «ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئاقسۇ تېز پۈتتۈرۈش دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتاشنى بېكىتكەن.

«چېگرا رايونلار مائارىپى» دېگەن كىتابتا يۇقىرىقى ئالتە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردىن پەقەت ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىلا بېرىلگەن. بۇ ئىككى مەكتەپتە 34 ئوقۇتقۇچى، 17 خىزمەتچى، 218 ئوقۇغۇچى بولغان. بۇ ئىككى مەكتەپنىڭ مائارىپ خىراجىتى ئۈچۈن 255206 دوللار ئاجرىتىلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) ئىككىنچى ئىشلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن شىنجاڭنىڭ نوپۇسى 2551721 دەپ ستاتىستىكا قىلىنغان.

بۇ سان ئەينى يىللاردا تەربىيىلىنىۋاتقان 218 ئوقۇغۇچىغا نىسبەتەن تەستىقلىغاندا، ئۇ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.9 نى ئىگىلەيدۇ.

2 - ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى ئەھۋالىدىن كۆرسىتىلگەن سىتاتىستىكىدا، شىنجاڭ بويىچە جەمئىي توققۇز ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئورنى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلكە باشقۇرۇشىدا پەقەت بىرلا كىتابخانا بولغان، 8 ساۋات چىقىرىش مەكتىپى قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپلەردىن 4 ى ناھىيىلەردە، قالغىنى ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپلەردە 10 ئوقۇتقۇچى، 260 ئوقۇغۇچى بولۇپ، شۇ يىلى 10267 دوللار خىراجەت ئاجراتقان.

«چىگرا رايونلار مائارىپى» ناملىق كىتابتا يۇقىرىقىلاردىن باشقا، شىنجاڭ بويىچە خۇسۇسلار باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقى ئىزاھلانغان. مەتبۇئات قۇربان تەرجىمە قىلىپ رەتلىگەن

جەن شۇرپىن دىلوسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى

پۇ چىچۈەن

1933 - يىلى 10 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، نەنجىڭ شەھىرى جياڭنىڭ يەرلىك سودا مەھكىمىسىنىڭ تۈرمىسىدە، قاماقتىكى مەھبۇسلار شامالغا سېلىنىۋاتاتتى، بۇ چاغدا تۈرمە باشلىقى ئۇشتۇمتۇت تۈرمە ئىچىگە كىرىپ: «جەن-يەتچىلەر دەرھال ئۆز كامىرىغا قايتسۇن!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن گۇندىپاي: «كامىرىغا قايتىش! تېز بو-لۇش! تېز!» دەپ ھۆركىرىگىلى تۇردى. مەھبۇسلار كامىرىغا قايتىشتا ئاستىراق مېڭىپ قالغان ئادەمنىڭ دەرە يەيدى-غانلىقىنى بىلىدىغان بولغاچقا، ئۇن - تۈنسۈز ئۆزىنىڭ كامىرىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. بۇ چاغدا ئەتراپنى شۇنداق جىمجىتلىق باستىكى، شاراقلىتىپ قۇلۇپ سېلىنغان ئاۋاز-دىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

كونا مەھبۇسلارنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇنداق ئەھۋال ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغانلارغا قارىتا جازا ئىچى-را قىلىنىشىنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەھبۇسلار ئىچىگە تىنىپ كۈتۈپ تۇرۇشاتتى، ئۇلار ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەت-چىلەرنىڭ قايسىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى بىلىمىگەچكە، بۇلاڭچىلىق قىلغانلىقى، قاتەللىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەن-لىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بىر قانچە جەن-يەتچىگە قارىتا جازا ئىجرا قىلىنسا كېرەك دېگەن پەرەزنى

قىلىشتى. خېلى ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، تۈرمە ئىشىكىنى ئېچىپ ئادەم چاقىرىغان ئاۋاز ئاڭلانمىدى. جەنابىيەتچىلەر بۇنىڭدىن ھەيران بولدى. بىز ھەر خىل قىياسلاردا بولۇۋېپ، ئىشىكىنىڭ يىچۇقىدىن قاراپ، تۈرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى، مۇدىر گۇندىپاي ۋە ئادەتتىكى بىر گۇندىپاينىڭ بىر كىشىنى باشلاپ تۈرمە ئىچىگە ئېلىپ كىرگەنلىكىنى، بىر بوش ئۆي ئالدىغا كەلگەندە قايسى بىرىنىڭ: «بۇ سېنىڭ ياتىدىغان ئۆيۈڭ، سەن رىيائەت چېكىدىغان بولدۇڭ، كىرىپ دەم ئال» دېگىنىنى كۆردۇق. ھېلىقى ئادەم زۇۋان سۈرمەي كامىرغا كىرىپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە شۇنداق جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردىكى گويى ھاياتلىقتىن ھېچقانداق ئەسەر يوقتەك ئىدى. ئەتىسى ئەتىگەن شامالداش ۋاقتىدا، يېڭىدىن كەلگەن ھېلىقى ئادەم سولانغان ھېلىقى ئۆينىڭ ئىشىكى ئېچىلمىدى. بىز شۇ كىشى بار كامىرغا ئوغرىلىقچە قاراپ ئېگىز بويلىق، ئۇزۇن تاۋار چاپان كىيگەن، بېشىدا قەزىل ياقۇت ئۆتكۈزۈپ تىكىلگەن شاپاقسىمان دوپپا بار، قىزىل بۇرۇن بىر ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردۇق، بىز بىر قاراپلا بۇ ئادەمنىڭ چوڭ ئەمەل تۇتقان ئامبالغا ئوخشاش بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. بىز ئۇنىڭ دىن: سىز كىم؟ دەپ سورىساق، ئۇ جاۋاب بەرگىلى ئۇنىمىدى. چۈشتىن كېيىنكى «شامالغا سېلىش» ۋاقتىدا، گۇندىپايلارنىڭ قىلىشقان گەپلىرىدىن ئۇ كىشىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دۈبەنى جىڭ شۇرېن ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. مەھبۇسلار ئۇ كىشىنى شىنجاڭنىڭ «پادىشاھى» ئىكەن دېيىشتى، بەزىلەر: جياڭ جېيىشنىڭ ھە-

قىستەن ئامالى جىق ئىكەن، «پادىشاھ» نىمۇ تۇتۇپ كېلىپتۇ» دېيىشتى. يەنە: «بۇ بىر سېمىز چوشقا ئىكەن، ئۇلار تويغىچە يەيدىغان بولىدە!» دېيىشكەنلەرمۇ بولدى.

كونا جەمئىيەتتىكى تۈرمىلەردە بىر يۈرۈش بەلگىلىمە بولۇپ، خۇددى جەمئىيەتتە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدار، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدار، ئادەتتىكى ئەمەلدار، سودا - سانائەتچى، ئىشچى - دېھقان پۇقرالار بولغاندەك، تۈرمىدىكىلەرمۇ بىر قانچە تەبىئىيەتكە بۆلۈنەتتى، يۇقىرىسى تۈرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى، مۇدىر گۇندىپاي، گۇندىپاي بولسا، تۆۋەننى كونا جىنايەتچى، يېڭى جىنايەتچى، ئۇششاق جىنايەتچى دەپ ناھايىتى ئېنىق ئايرىلاتتى. كونا جىنايەتچى دېيىلگەنلىرى ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن ھەم ئېغىر جازا ھۆكۈم قىلىنغان، لېكىن جازا تېخى ئىجرا قىلىنمىغان ئادەملەر ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچە جىسمى ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان، مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان ياكى قاراقچىلىق دىلوسى تۇغۇتۇرۇپ ئون بەش يىللىقتىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچى، ئادەم ساتقان جىنايەتچى ياكى قاتىللاردىن بولۇپ، ئۇلار تۈرمىدە «قېرى چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. يېڭى جىنايەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىنى كىشىگە زىيانكەشلىك قىلىش جىنايىتى، باسقۇنچىلىق جىنايىتى ياكى ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەن ئەمما جازا ھۆكۈم قىلىنمىغان جىنايەتچىلەردىن بولۇپ، «يېڭى چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇششاق جىنايەتچىلەر ئوغرىلىق جىنايىتى، كىشىنىڭ ئائىلىسىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈش جىنايىتى، كىشىنى يېنىك زىيانلاندۇرۇش جىنايىتى قاتارلىق

جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلار بولۇپ، «ئۇششاق چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. كونا جىنايەتچىلەر تۈرمىدىكى جىنايەتچىلەر ئىچىدە «ئەجدىھا بېشى» ھېسابلىناتتى، ئۇلار ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولغاچقا، ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، تۈرمىدە يېتىش ياكى دارغا ئېسىلىش ئوخشاشلا ئۆلگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. ئۇلار: «بەربىر بىر قېتىم ئۆلىمىز، ئىككى قېتىم ئۆلۈم جازاسى بېرىشى مۇمكىن ئەمەس» دەيتتى. شۇڭا ئۇلار ناھايىتى ۋەھشى ئىدى، ئۇلار يېڭى جىنايەتچى ۋە ئۇششاق جىنايەتچىلەرنى خالىسا ئۇرۇپ، خالىسا تىللايتتى. ئۇلارغا تېگىشلىك ھالدا «سوۋغا تەقدىم قىلغانلار» ئۇلارنىڭ جەۋىز - جاپاسىدىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. «سوۋغات» ئۈچۈن، نېمە تەقدىم قىلىنسا بولۇۋېرەتتى، ئالايلىق، پۇل بولسىمۇ مەيلى، كىيىم - كېچەك بولسىمۇ مەيلى، ياكى جىنايەتچىلەرنىڭ ئائىلە ئەۋلادى ئۆز ئۆيلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن ئاش - تاماق بولسىمۇ مەيلى ئىدى. لېكىن سوۋغات بەلگىلەنگەن كۈندە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. نېسى قېلىپ قالسا بولمايتتى. سوۋغاتنى دېگەن مۇددەتتە بېرىلمىگەنلەر ئوسال ئەھۋالغا قالاتتى، ئۇلار بىر ئاش پىششىق تاماق يېگەندىن باشقا، يەنە تەرەت قاچىسىنىڭ يېنىدا ياتاتتى. كېچىسى بولسا ئۇلارنىڭ يۈز - كۆزىگە سۈيىدۈك چاچراپ كېتەتتى، ئەتىسى تەرەت قاچىسىنى يەنە شۇلار تۆكەتتى، بۇنداق ئەھۋال تا ئۇلار سوۋغات تەقدىم قىلالىغانغا قەدەر داۋاملىشاتتى. چىن شۇرپىن بۇ «قائىدە» دېن خەۋەرىسىز ئىدى. خەۋىرى بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن ئۇ تۈرمە دائىرىسى بىلەن كېلىشىۋالسا، بۇ جىنايەتچىلەرنىڭ قورققىچىلىق نېرى بار؟ دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. ۋە

ھالەنكى تۈرمە دائىرىلىرىمۇ ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە تۈرلۈك
 ئاماللار بىلەن كاپالەتلىك قىلدى، يەنى «شامالغا سېلىش»
 ۋاقتىدا، ئۇنىڭ كامىرىنىڭ ئىشىكىنى ئاچمىدى، جىنايەت-
 چىلىرىنى ئۇنىڭغا يېقىن يولاتقۇزمىدى، جىنايەتچىلەر ئۆز
 كامىرىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنى يالغۇز
 «شامالغا سالدى»، ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايەتچىلەر
 بۇ سېمىز چوشقىنى كۆرۈپ شۈلگەيلىرى ئېقىپ كەتكەن
 بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق ئىلاج قىلالىمىدى. بۇلاڭچىلىق
 قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىل-
 گەن، ئەمما جازا تېخى ئىجرا قىلىنمىغان چىن × ×
 دەيدىغان بىر جىنايەتچى بولۇپ، ئۇ مۇنداق بىر چارىنى
 تاپقان، يەنى. «شامالغا سېلىش» ۋاقتىدا، ئۇ ئېغىر جىنا-
 يىتى بار جىنايەتچىلەرگە بىر پارچىدىن ئەسكى لاتىغا چېپ-
 چېپ ئۇ لاتىنى جىڭ شۇرپىن ياتقان ئۆيىنىڭ ئىشىكىدىكى تۆ-
 شۈكتىن ئۆيىنىڭ ئىچىگە تاشلاڭلار دەپ ئۆگەتكەن. ئۇلار
 مۇشۇنداق قىلغاندىن كېيىن ئۆي ئىچى، كارىۋات ۋە جىڭ
 شۇرپىنىنىڭ ئۈستى - بېشى پوق بولۇپ كەتكەن. جىڭ شۇ-
 رپىن «مېنى قۇتقۇزۇڭلار» دەپ ۋارقىراپ كەتتى. ئۇنىڭ
 ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۈرمە باشلىقى گۇندىپاي باشلىقى ۋە
 گۇندىپاي يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئىگىلىدى، ئەھۋال ھەم
 كىشىنى غەزەپلەندۈرەتتى ھەم كۈلكىلىك ئىدى. كىشىنى
 غەزەپلەندۈرىدىغىنى شۇ ئىدىكى، ئېغىر جىنايىتى بار جىنا-
 يەتچىلەر جازالىنىشتىن قورقماي ئەنە شۇ دەرىجىدە ھەد-
 دىدىن ئېشىپ كېتىشكەن ئىدى؛ كۈلكىلىك بولغىنى جىڭ شۇ-
 رپىن ناھايىتى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ خۇددى
 كىچىك بالىغا ئوخشاش يىغلاپ كەتتى، ئۇنىڭ ئەپتىدىن

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دۇبەنىگە مۇناسىپ ئەلپازىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇلار جىڭ شۇرېندىن: «كىمىلەر سىزگە پوق چاچتى؟» دەپ سورىدى. جىڭ شۇرېن: «ئۇلار پوق ئورالغان لاتىنى ئىشكىنىڭ تۆشۈكىدىن ئاتتى، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى مەن نەدىن بىلەي؟» دەپ جاۋاب بەردى. تۈرمە باشلىقى قاتارلىقلار گەرچە پوق چاچ قۇچىلارنىڭ ئەشۇ ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەر ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن جىڭ شۇرېن ئۇلارنىڭ ئىسمىنى دەپ بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جىنايەتچىلەر ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان بولۇپ، ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بۇ ئىش تەرگۈچىلەرنىڭ چىشىغا تېگىشكە پىتىنالمىدى، پەتەتلا جىنايەتچىلەرنى تازا بىر تىللاپ قويۇپ، ئاخىرىدا: «كىم يەنە مۇشۇنداق چاتاق تېرىمىدىكەن، دەرھال ئېتىپ تاشلايمىز» دەپ ئۆز ئۆزىگە مەدەت بېرىش قىيۇشتى. پوق چاچقان ھېلىقى ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈشتى ۋە كامىر ئىچىدە تۇرۇپ: «قېنى كۆرۈپ باقايلى» دېيىشتى.

تۈرمە باشلىقى قاتارلىقلار بۇ گەپنى ئاڭلىماسلىققا سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئىش بۇنىڭلىق بىلەن تۈگىمىدى، ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەر بىر خەت يېزىپ جىڭ شۇرېن ياتقان كامىرنىڭ ئىشىكىدىن جىڭ شۇرېنغا تاشلاپ بەردى. ئۇ خەتنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: «ھوشۇڭنى تېپىپ، بىزگە تېخىرەك يۈل كىرگۈزۈپ ئاكاڭ پېقىرلارغا ھۆرمىتىڭنى ئايان قىل، ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنسىەن، پۇشايماننى ئالغىلى قاچا تاپال

«يايسەن»، «چارىمىز تولا، سېنى ئۆلتۈرىۋەتسەك، تاينىلىق
 بىزگە پەقەت يەنە بىر قېتىم ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنىدۇ خالاس، بۇ
 بىز ئۈچۈن ھېچكەپ ئەمەس. بۇ ئىشنى تۈرمە دائىرىلىرىگە
 دوكلات قىلىشىڭىزغا رۇخسەت يوق! ئۇلار سېنىڭ جېنىڭنى
 ساقلاپ قالالمايدۇ. جېنىڭنى ساقلاپ قالاي دېسەڭ، بىزدىن
 كېيىنكى خېتى يېزىپ بېرىشىنى سورا. بۇ گەپلەرنى
 ئېسىڭدە چىڭ تۇت» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى، چىڭ شۇرپىن
 بۇ خەتنى ئېلىپ پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ، قىزىل
 بۇرنى تامدەك ئاقىرىپ كەتتى، ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئوي-
 لاپ، يەنىلا تۈرمە دائىرىلىرىگە دوكلات قىلىمىغىنىم تۈزۈك
 دېگەن قارارغا كېلىپ، بىر گۇندىپاي ئارقىلىق ھېلىقى
 ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەرگە تەسلىم بولدى. كېيىن
 بىز ئۇنىڭ ئەشۇ ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەرگە 200
 سوم پۇل بېرىپ «ھۆرمەت ئايان قىلغانلىقىنى» ئاڭلىدۇق.
 شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ، تۈرمىدە «تىنچ» ئۆتتى.

بۇقىرىدا «تۈرمىدە دائىرىلىرى بىلەن كېلىشىۋېلىش»
 تىلغا ئېلىنغان ئىدى، بۇ ئىش سىرتتا ئېلىپ بېرىلغان بو-
 لۇپ، تەپسىلىي ئەھۋالنى تۈرمىدىكىلەر بىلمەيتتى. لېكىن
 بۇ ئىشنىڭ چوقۇم بولغانلىقىنى ئۇلار قىياس قىلى-
 شقان. ئىدى چىڭ شۇرپىن تۈرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى،
 مۇدىر گۇندىپاي ۋە گۇندىپايلارغا 5:3:1:05 دېگەن نىسبەت
 بويىچە 1000 يۈەندەك پۇل بەرگەنلىكىنى كېيىنكى چاغلاردا
 ئاشكارا قىلدى. بۇ چىڭ شۇرپىن ئۈچۈن ئېيتقاندا بىرتال
 مەيىنى يۈلەۋالغانچىلىكلا ئىش بولسىمۇ، لېكىن تۈرمىدىكى
 لەرنىڭ خوشاللىقىدىن ئاغزى قۇلاققا يېتىپ كەتتى. شۇنداق
 قىلىپ چىڭ شۇرپىن تۇنجى ئۆتكەندىن ئۆتتى. ئۇ، بۇ

ئۆتكەلدىن ئۆتۈپلا جىنايەتچىلەر بىلەن بىللە «شامالداش» قا چىقىدىغان بولدى. شامالداشقا بىللە چىققىنى بىلەن، ئۇ باشقا جىنايەتچىلەر بىلەن گەپلىشىشكە ئۇنىمايتتى، تولا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلاپ ئىش قىلاتتى، «ئەدەپسىز-لىك قىلغانلار» غا گەپ قىلمايتتى، شۇڭا ئۇنىڭ زادى نىمىلەرنى ئويلايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى.

مەلۇم بىر كۈنى شامالداشقا چىققاندا، ئۇ تولا ئەس-نەپ كەتتى، كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇپ، بۇرنىدىن سۇ ئېقىپ تۇراتتى. باشقىلار ئۇنى ئاغرىپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ، كىرىپ كېتىپ دەم ئېلىشقا ئۇندىدى. ئۇ زۇۋان سۈرۈپ: «ئاغرىپ قالغاندىنمۇ بەكرەك بىئارام بولۇپ كېتىۋاتىمەن، قېرى جېنىم چىقىپ كېتسەي دەپ قالدى» دېدى. ئەھۋالنى بىلىمگەنلەر ئۇ ئاغزىغا كەلگەننى دەۋاتى-دۇ دېيىشتى. ئەمما «ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەر» ئۇنىڭ دەردىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلىتتى، شۇڭا ئۇلار ئۇنىڭدىن: «مەندە سېنىڭ كېسىلىڭگە شىپا بولىدۇ-غان دورا بار، بىر تېلى بىر يۈەن، ئالامسەن؟» دەپ سورىدى. «ئالسىمەن! ئالسىمەن!» دېدى ئۇ ئارقا-ئارقىدىن. ئەسلىدە بۇ كاتتا رەئىس پۇرۇقىرىتىپ ئىس چىقىرىدىغان ئەپيۇنكەش ئىكەن. شۇندىن كېيىن ئۇ جىنايەتچىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ھاۋالە قىلىپ ئەپيۇن ئەكىرگۈزۈپ چەكتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ بۇنداق قىلىپ خۇماردىن چىقىپ قىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان بولسا كېرەك، دىزۇر-نىلىك قىلىدىغان بىر قانچە گۇندىپايغا مۇراجىئەت قىلىپ تۈرمە ئىچىگە بىر ئەپيۇن چىلىمى ئەكىرگۈزدى. ئۇ بىر مەزگىل ئوغرىلىقچە ئەپيۇن چېكىپمۇ يەنە دېگەندەك خۇ-

ماردىن چىقماي، يەنە ئارىغا ئادەم قويۇپ تۈرمە دائىرى
 لىرىگە دېگۈزۈپ، تۈرمىگە كىرگەن چاغدا سوۋغا قىلغان
 پۇلنىڭ يېرىمىغا تەڭ كەلگۈدەك پۇل بېرىپ، ئەتىگەن
 ۋە ئاخشامدا ئېچىلىپ - يېيىلىپ قانغۇدەك ئەپيۇن چېپ
 كىۋېلىشقا رۇخسەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. پۇل
 دىگەن ھەممىگە قادىر تۇرغان يەردە، ئۇ سولتەكلەر قانچى
 لىك نېمەتتى دەيسىز، ئۇلار ناھايەتى تېزلا كىلىشتى. شۇ
 نىڭدىن كېيىن جىڭ شۇرىن بۇ تۈرمە ئىچىدە ھېچنەم
 دىن ئەيمىنمەيدىغان بولدى. بۇ «ئالتە قانۇن قامۇسى»
 دا يېزىلىمىغان بىر ۋاقىتلىق چارە ئىدى. ئۇ كېيىنكى
 چاغلاردا جىنايەتچىلەرگە: «تۈرمىدە چەككەن بۇ ئاز - تولا
 ئەپيۇن مېنى قاتتىق ھەسرەتتە قويدى، ئۆتكەنكى ئىشلارنى
 ئەسلىسىم ۋۇجۇدۇم جۇغۇلدايدۇ»، «شىنجاڭدا رەئىس قو-
 شۇمچە دۇبەن بولغان ۋاقىتىدا، چىلىمنىڭ تەخسىسى كۈ-
 مۇش ئىدى، چىلىمنىڭ ئۆزى ۋە سەيخانىسى كۈمۈش ئىدى،
 شورايىدىغان يېرى پىل چىشىدىن ئىدى، سۆسۈن رالىبىر-
 گىيە ياغىچىدىن ياسالغان كارىۋاتقا بىرقانچە قەۋەت دۇردۇن
 كۆرپە سېلىپ، ئۈستۈمگە تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان ئەدىيال
 يېپىنىپ ياتاتتىم، تاماكا تۇتاشتۇرۇپ بېرىدىغان مەخسۇس
 ئادەم بار ئىدى. پۇراقلىق چاي، ھاراق - شاراپ، نازۇ -
 نېمەتلەر ئاياغ تەرىپىمدە قويۇقلۇق ئىدى، قول ئاستىم-
 دىكىلەر كىرسە، ئىشىنى پۇتۇمنى مىدىرلىتىپ قويۇپلا تا-
 پىلايتتىم، ئورنۇمدىن تۇرمايتتىم، بېشى ئاسمانغا تاقىشىپ
 دىغان ئادەم قېشىمغا كىرىسمۇ شۇنداق قىلاتتىم. بۈگۈنكى
 كۈندە بەئەينى بىر گادايدا ئوخشاش ناھايەتى ئېچىنىش-
 لىق ھالغا چۈشۈپ قالدىم» دەپ بەرگەن. دېمەك بۇ جىڭ

شۇرىننىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدىن ئۆتۈشى ئىدى.

ئاسانراق ئۆتكەلدىن ئۆتۈش ئوڭاي بولغىنى بىلەن، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتمەك تەس ئىدى. جىڭ شۇرىن تۈر-مىگە يېڭى كەلگەن چاغلاردا ئۆزىنىڭ زادى قانداق دىلو تۇغدۇرغانلىقى ھەققىدە پەقەت ئېغىز ئاچماي، قاتتىق ئېھ-تىيات قىلىپ يۈردى. قانچە كۈچىلاپ سورىغان بىلەنمۇ، ئۇ ئۇھ تارتىش بىلەن جاۋاب بېرەتتى. ۋاقىتنىڭ ئۇزۇرشى، تۆمۈر رىشاتكا ئىچىدىكى جىمجىتلىقنىڭ قاتتىق زىرىكتۈ-رۈشى نەتىجىسىدە، بەزىدە تەسادىپىي ھالدا ئانچە - مۇنچە گەپ ئېچىپ قالاتتى. ئۇ ياتىدىغان كامىر مەن ياتىدىغان كامىرنىڭ يېنىدا بولغاچقا ۋە ئۇنىڭ كامىرىغا قولۇپ سېلىنىمايدىغان بولغاچقا (بۇنداق بولۇشنى ئۇ پۇل خەجلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئىدى، سىياسىي مەھبۇسلار بولسا كۈرەش ئېلىپ بېرىپ قولغا كەلتۈرىدۇ)، ئۇ تازا خۇماردىن چىققان چاغلىرىدا مەن ياتىدىغان كامىرغا مەن بىلەن پاراڭلاش-قىلى كىرەتتى. كۆپرەك خەۋەرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، مەنمۇ ئۇ ياتىدىغان كامىرغا كىرەتتىم. تۇنجى قېتىملىق پارىژىمىزدا، ئۇ ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن ماڭا: «بىۋادەر، مېنىڭچە سىز جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىگە ئوخشىمايسىز» دېدى. مەن: «سىز قانداق بىلىدىڭىز؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن. ئۇ: «سىز ناھايىتى مۇلايىم، سۈلكەتلىك كۆرۈ-نىسىز، سىزنىڭ نەرىڭىز جىنايەتچىگە ئوخشايدۇ؟» دېدى. مەن: «يوقسۇ، ئۇنداق ئەمەس. تۈرمىدە يۈزى پۇسىمىلاق كەلگەن تالىپلار دېگەن تولا گەپ» دېدىم. ئۇ: «ئېيتىمال سىز سىياسىي جەھەتتە قىزىقلىق گۇمانى بار جىنايەتچى دەپ قارالغانسىز؟» دەپ سورىدى. مەن: «شۇنداق بولسا

كېرەك، مېنىڭ يۈزۈم قىزىلىمىكەن؟» دەپ سورىدۇم ئۇنىڭ دىن. ئۇ: «نەرىڭىز قىزىل بولسۇن؟ روھىي ھالىتىڭىزنى كۈزەتكەندە، شۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇ» دېدى. مەن ئۇنىڭدىن: «ئەپەندى، سىز قانداق بولۇپ بۇ يەرگە كىرىپ قالدىڭىز، شىنجاڭدا تەختتىن چۈشۈپ كەتكەن بولسىڭىز، كونسىيە ئىچىگە كىرىپ كېتىپ راغەت - فارا - غەتتىن بەھرىمان بولسىڭىز نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى؟» دەپ سورىدۇم. ئۇ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويۇپ: «مۇنداق ئاقىۋەتكە قېلىش كىمىنىڭ خىيالىغا كىرسۇن دەيسىز؟» دېدى. مەن: «جياڭ جېيىشى نېمە ئۈچۈن سىزنى قىرغاققا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «مېنى جياڭ جېيىشى قولغا ئالدى، بەلكى ۋاڭ جېڭۋېي قولغا ئالدى» دەپ جاۋاب بەردى (شۇ چاغدا ۋاڭ جېڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىڭ مۇدىرى ئىدى).

مەن: «بۇ ئاجايىپ ئىشكەن، باشقىلار جياڭ جېيىشى قولغا ئالغان دەپ قىياس قىلىشسا، سىز نېمە ئۈچۈن ئۆزىڭىزنى ۋاڭ جېڭۋېي قولغا ئالدى دەيسىز؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «سىز ئىچكى ئەھۋالنى ئوقىمايسىز. مەن شىنجاڭدا جياڭ جېيىشى بىلەن كۆرۈشۈپ يېقىندا قايتىپ كەلدىم، جياڭ جېيىشى مېنى ئوبدان چۈشىنىدۇ، ئۇ تېخى مېنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋەدە قىلدى. لېكىن ئەھۋال ئويلىمىغان يەردىن چىقتى، نەتىجىگە كېلىپ ۋاڭ جېڭۋېينىڭ قولغا چۈشۈپ قاندىم» دېدى.

مەن: «ۋاڭ جېڭۋېي جياڭ جېيىشنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ سىزنى قولىغا ئالامدۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «بۇرادەر سىز بىلمەيسىز، ئىسلىدە مەن ھەربىي

ھوقۇق بىلەن مەمۇرىي ھوقۇقنى جياڭ جېيىشى ئىگىلىگەن،
 ۋاڭ جېڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىلا باشقۇرىدۇ دەپ ئويلاپ،
 جياڭ جېيىشىگىلا سەجدە قىلغان ئىكەنمەن، ۋاڭ جېڭۋېينىڭ
 ھەربىي جەھەتتە جياڭ جېيىشى بىلەن تەڭ كېلەلمىگىنى بىلەن،
 ھۆكۈمەت جەھەتتە بىر پالاتا بىلەن ئىككى مەنستېرلىكنى
 چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقىنى كىم بىلىدۇ دەيسىز (ۋاڭ
 جېڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىڭ مۇدىرى، گومېڭيۇ تۆمۈر يول
 مەنستېرلىكىنىڭ مەنستېرى، چىن گۇڭبو سانائەت مەنستېر-
 لىكىنىڭ مەنستېرى ئىدى). ئۇ مەمۇرىي جەھەتتە جياڭ
 جېيىشى بىلەن پۈت تېمىشەلەيدىكەن، ئۇ مېنىڭ جياڭ جېيىشى
 بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىگە سەجدە قىلىمغانلىقىمنى كۆرۈپ،
 ئوغىسى قايناپ غەزەپلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ گەپ قىلالماي
 يۈرگەن ئىكەن. ئۇ يەنە مېنىڭ شىنجاڭدا چىق بايلىق توپلى-
 غانلىقىمنى ئاڭلىغان ئىكەن، شۇڭا بۇ قېتىم پۇرسەتتىن پايدىلى-
 نىپ، مەندىن نەپ يۇلۇۋېلىپ ئۆزىنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزماقچى
 بولدى، مانا بۇ مېنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىمنىڭ سەۋەبى» دېدى.
 مەن: «ئىبھتىمال دېگەننىڭىز توغرىدۇ، ئىبھتىمال بۇ
 جياڭ جېيىشى بىلەن ۋاڭ جېڭۋېينىڭ بىرلىشىپ ئۇيناۋاتقان
 ئويۇنىدۇر» دېدىم.

ئۇ: «مەن ئۇنداق ئەمەسمىكەن دەپ ئويلايمەن، ئە-
 گەر جياڭ جېيىشىنىڭ مېنى قولغا ئالغۇسى بولسا، نېمە
 ئۈچۈن ئۇ مېنى نەنچاڭدىكى چېغىمدا قولغا ئالمايدۇ؟»
 دېدى.

مەن: «بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس» دېدىم.
 ئۇ: «سىزنىڭچە قانداق؟» دەپ سوئال قويدى.
 مەن: «كەمىنىڭىزچە بولغاندا، سىز نەنچىڭگە كەلمەسە

لىكىڭىز كېرەك ئىدى. سىز تەختتىن چۈشكەن ئادەم، قايتا تەختكە چىقىشتىن ئۈمىد بولمىغان يەردە، سىزنىڭ نەنجىڭگە كېلىشىڭىز خۇددى زىياپەتنى مېھماننىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بەرگەنگە ئوخشاش بىر ئىش» دېدىم.

ئۇ: «قانچە پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ ئىش ئۆز ئورنىغا كەلمەيدۇ! ئادەم ھوقۇقىنى دەپ ئۆلىدۇ، قۇش يەمنى دەپ (ئۆلىدۇ) دېگەندەك ئىش بولدى» دېدى.

مەن: «سىز ھوقۇق دېگەن سۆزنى جايىدا ئىشلەتمەيدىڭىز، تېگى، - تەكتىدىن ئالغاندا مال - دۇنيانى دەپ ئۆلىدۇ» دېدىم.

ئۇ: «مېنىڭ نەنجىڭگە كېلىشتىكى مۇددىئايىم بىرەر نامغا ئېلىشىۋېلىش ئىدى، مال - دۇنيا تېپىش خىيالىم زادى يوق» دېدى.

مەن: «بۇ گېپىڭىز راست. لېكىن، بىرەر ئابروي نامغا ئېلىشىۋېلىشمۇ مال - مۈلۈكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنغۇ؟» دېدىم.

ئۇ بىر ھازا خىيال سۈرگەندىن كېيىن، ئۈستۈم تۈت: «سىزنىڭچە ئۇلار مېنى قانداق جازالىشى مۇمكىن؟» دەپ سوئال قويدى.

مەن: «ئەپەندىم، سىز نۇرغۇن يىل ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن بولغان، ئەمەلدارلار دۇنياسىدىكى ئەھۋاللارنى ئوبدان بىلىسىز. مەن بىر نامرات تالىپ، ئەمەل تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى بىلمەيمەن. مېنىڭچە، تۈرمىگە كىرگەن ئىكەنسىز، خاتىرجەم يېتىۋېرىش، دەۋا دېگەنگە بىرقانچە يىل كەتسىمۇ كېرەك يوق، قەدىمقىلارنىڭ ئالدىرىغاننىڭ پايدىسى يوق، ئەكسىچە ئۆزۈڭگە زىيان» دېگەن تەمسىل

سۆزلىرى بار. سىزنىڭ بۇ گەپلەرنى ئوبدان ئويلاپ
كۆرۈشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدىم.
ئۇ: «دۇرۇست، دۇرۇست، سىلەر تۈرمىدە خۇددى ئۆز
ئۆيۈڭلەردە يۈرگەندەك يۈرىدىكەنسەلەر، مەن ئۇنداق قىلال
مايمەن» دېدى.

مەن: «سىز بۇ يەردە ئۆزىڭىزنى ئۆز ئۆيۈڭىزدە تۇر-
غاندەك ھېس قىلىشىڭىز، تۈگىمەس ئازاپقا قالىسىز.
ئەپەندىم سىز ھازىر ئامال قىلىپ ئۈستىڭىزدىن شىكايەت
قىلدۇرماسلىقىڭىز كويىغا چۈشۈشىڭىز كېرەك» دېدىم.
ئۇ: «شىكايەت قىلدۇرماسلىق دېگەننىڭ مەنىسى
نېمە؟» دېدى.

مەن: «شىكايەت قىلماسلىق تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ
سىزنى جازا قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىمىغان دەپ قارىغانلىق
قىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سىز سودقا تاپشۇرۇلماي قالىسىز.
بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالىشىڭىز، قالغان ئىشلار ئوڭغا تارتىم
دۇ» دېدىم.

ئۇ بۇ گەپلىرىمنى ئاڭلاپ بىر ئاز ھاياجانلىنىپ:
«بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولامدىكىن تاڭ» دېدى.

مەن: «بولسا - بولمىسا، سىناپ كۆرگۈلۈك» دېدىم.
ئەمەلىيەتتە مەن كۆڭلۈمدە بۇ تەس ئىش، چۈنكى جىنا
شۇرپىن بەك نامى چىقىپ كەتكەن ئادەم، ھەم نۇرغۇن باي-
لىق توپلىغان، ئۇ بىر توپ ئاچ بۆرە قولىدىن ئاسان
قۇتۇلالمايدۇ دەپ ئويلىدۇم.

شۇندىن ئېتىبارەن، بەزى چاغدا ئۇ مەن ياتقان ئۆي-
گە كىرىدىغان بولدى، بەزى چاغدا مەن ئۇ ياتقان ئۆي-
گە كىرىدىغان بولدۇم، پاراڭلىشىش ئىككىمىزنىڭ داۋاملىق

ئىشىمىزغا ئايلىنىپ قالدى. ئاللاھ زەل بىر قانچە ئاي ئۆت-
كەندىن كېيىن، ئۇ تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ ئۆزى ئۈست-
دىن قىلغان شىكايەتنى تاپشۇرۇۋالدى، ئۇ ئاچچىقلىنىپ،
ئۆز ئۆيىدە ئىستاكانى يەرگە ئېتىپ: «بۇ ئادالەتسىزلىك!»،
«ئاناڭنى!» دەپ تىللاپ كەتتى. كونا جەمئىيەتتىكى مىل-
لىيەتلىكلەر، بىيوروكرات ئەمەلدارلار بىرەر ئىش كۆڭلىگە
ياقماي قالسا، گويا ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان ئىشلارنى
ئىستاكلار پەيدا قىلغاندەك، ئىستاكانى يەرگە ئېتىپ ئاچ-
چىقنى ئىستاكاندىن ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھېلىمۇ ياخ-
شى ئىستاكاندەك چېنى بولمىغان ئىكەن، ئەگەر ئۇنىڭ
چېنى بولمىغان بولسا، يەرگە تېگىپ كۈكۈن-تالقان بو-
لۇپ كەتكەن چېغىدا ئەر ز قىلىدىغانغا جاي تاپالماي قا-
لار ئىدى.

مەن ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئۇ تۇرغان ئۆيگە ك-
رىپ: «نېمە ئىش بولدى؟ نېمەشكە شۇنچىۋالا ئاچچىقلى-
نىپ كەتتىڭىز؟» دەپ سورىدۇم.
ئۇ: «ئۇلار مېنىڭ ئۈستۈمدىن شىكايەت قىلىپتۇ»
دېدى.

مەن: «بۇ پەرەزىدىكى ئىش تۇرسا، يەنە نېمە دەپ
شۇنچە ئاچچىقلايسىز؟» دېدىم.
ئۇ: «ئەسلىدە مېنىڭ ئۈستۈمدىن شىكايەت قىلماي-
دىغانغا كېلىشكەن ئىدۇق، ئۇلارنىڭ ئۆز ۋەدىسىدىن يې-
نىۋالىدىغانلىقىنى بىلمەيتىمەن. ئۇلار ھەقىقەتەن يۈزسىز-
لىك قىلدى!» دېدى.

مەن: «بۇ يۈزسىزلىك قىلغانلىق ئەمەس، بۇ ناھ-
يىتى ئادەتتىكى ئىش» دېدىم.

ئۇ: «قانداقسىگە شۇنداق دەيسىز؟» دەپ سورىدى.
مەن: «سىز ئۆزىڭىزنىڭ كىملىكىنى بىلىشىڭىز كېرەك، تەقدىم قىلغان سوۋغىتىڭىز سىزنىڭ مەرتىۋىڭىزگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. سىز ئۇلارنى تۈرمە. ئەمەلدارلىرى بىلەن بىر قاتاردا قويسىڭىز بولمايدۇ» دېدىم.
ئۇ: «مېنىڭ بەرگىنىم ئۇلارنىڭ دېگىنىدىن كۆپ» دېدى.

مەن: «ھەممىنى بېرىپ بولغانمۇ» دەپ سورىدۇم.
ئۇ: «بىر قىسمىنى بېرىپ بولغان، بىر قىسمىنى مەن تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن بەرمەكچى بولغان» دېدى.
مەن: «ئەپەندىم سىز ئىشنى چاتاق قىلىپسىز، مۇنداق سودىدا ئىشنى چالا قىلغان بىلەن، يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ» دېدىم.

ئۇ: «ئەمدى قانداق قىلسام بولار؟» دېدى.
مەن: «دەردنى ئىچىڭىزگە يۇتىسىز - دە» دېدىم.
ئۇ: «مەن ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ئەر ز قىلسام بولماسمۇ؟» دېدى.

مەن: «ئاساسىڭىز بارمۇ؟ ئۇلار ھۆججەت يېزىپ بەرگەنمۇ؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «يېزىپ بەرمىگەن» دېدى.
مەن: «ئاساس بولمىسا، سىز تۆھمەت قىلغۇچى جاۋابكارغا ئايلىنىپ قالسىز، جىنايىتىڭىزگە جىنايەت قوشۇلىدۇ. سىز ئۆزىڭىزنىڭ كىشىلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىشىڭىز كېرەك. ئازراق تەخمىنسىزلىك قىلىش چوڭ ئىشنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ» دېدىم.

ئۇ خېلى ۋاقىت سۈكۈت قىلىپ ئاندىن: «مەنمۇ

شىنجاڭدىكى ۋاقتىمدا مۇنداق ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا پېتىنالىمايتتىم» دېدى.

مەن: «مەيلى ئۇ چاغدا بولسۇن، مەيلى ھازىر بولسۇن، مەيلى ئۇ يەردە بولسۇن، مەيلى بۇ يەردە بولسۇن، ھەممە ئىشنىڭ ئوخشاش بولۇشىنى تەلەپ قىلغىلى بولامدۇ؟» دېدىم. ئىچىمدە «سەنمۇ ئۇلاردىن قىلچە قېلىشمايسەن» دەپ كۈلدۈم. جىڭ شۇرىيىنىڭ بۇ قىلىقلىرى بۇ تىپتىكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمەن ئۆزىنى ئوبدان بىلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇ شىكايەتنامىنى ماڭا كۆرسەتتى، ھەمدە: «ئۇلار مېنى مىنگوغا زىيان يەتكۈزگەن، خائىنلىق، ۋەتەن ساتقۇچىلىق قىلغان دەپتۇ، بۇ قانداق قانۇن؟» دېدى.

مەن: «بۇ جياڭ جېيىشى خاندانلىقىنىڭ قانۇنىي، سىز «مىنگوغا زىيان يەتكۈزگۈچىلەرنى جىددىي جازالاش قانۇنىي» دېگەن بىر ئالاھىدە قانۇننىڭ بارلىقىنى بىلمەمسىز؟» دېدىم. ئۇ: «بىلىشىمغۇ بىلىمەن، ئۇ قانۇن مەخسۇس كومپارتىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئىكەنغۇ، ئەجىبا مەنمۇ كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالغاندىمەنمۇ؟» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزنىڭ ئۈستىڭىزدىن مۇشۇنداق ئاللاھىدە قانۇن ئارقىلىق شىكايەت قىلمىسا، سىز قانداقمۇ سېخىلىق بىلەن يانچۇقنىڭىزنى كولايسىز؟» دېدىم. ئۇ: «مەن سېخىلىق قىلدىم.» دېدى.

مەن: «سىز ئۆزىڭىز ناھايىتى سېخىلىق قىلدىم دەپ گەنىڭىز بىلەن، ئۇلار سىزنى ناھايىتى پىخسىقلىق قىلدى، ناھايىتى ئاز بەردى دەپ قارايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «ئۇلار مېنى ھەممىنى تۆكسۇن دەيدىكەندە، ئۇنداقتا مەن ئۇلار ئۈچۈن يېرىم ئۆمرۈمنى بىكار سەرپ قىلغان بولىمەنمۇ؟» دېدى.

مەن: «سىز ھەممىنى تۆكۈپ بەرمىسىزمۇ، ئۇلار يەنە رازى بولماسلىقى مۇمكىن» دېدىم.

ئۇ: «بۇ ئاچ بۆرىلەر باشقىلارنىڭ دەردىگە يەتمەيدىكەن، بېلىقنى مەن دەريادىن تۇتسام، ئۇلار بېلىقنى سېتىۋەتتىن ئېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىنمۇ ئاسان ئىش بولامدۇ؟» دېدى.

مەن: «ئەپەندىم سىز بېلىق بار سىۋەتنى مۇشۇك ئالدىغا ئەكىلىپ قويۇپ، مۇشۇك بېلىقنى يىمىسۇن دېسىمىز، ئۇنداق بولمىقى تەس» دېدىم.

ئۇ: گەپنى باشقا ياققا بۇراپ: «مىنگوغا زىيان كەلتۈرگۈچىلەرنى جىددىي جازالاش قانۇنىنى» نى سىز كۆرگەنمۇ؟» دېدى.

مەن: «مەن كۆرۈپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە قاتتىق ئۇچرىغان، سوت مەھكىمىسى مۇشۇ قانۇنغا ئاساسەن ماڭا بەش يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلدى» دېدىم.

ئۇ: «سىزنىڭچە تەپتىش ئەمەلدارى شىكايەتنامىگە يازغان بىر قانچە جىنايەتكە ئاساسەن، ماڭا قانچە يىللىق قاماق ھۆكۈم قىلار؟» دەپ سورىدى.

مەن ئويلاپ كۆرۈپ مۇنداق دېدىم: «بۇ شىكايەتنامىدا مىنگوغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسىدا بولغان دەپ يېزىلغاندەك تۇرىدۇ، خاتىمىلىق قىلغان، ۋەتەن ساتقۇچىلۇق قىلغانلارغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنىدۇ، مۇددەتسىز قاماق جازا.

سى بېرىلىدۇ ياكى يەتتە يىللىقتىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلىدۇ». بۇ گەپنى ئاڭلاپ جىڭ شۇرېننىڭ رەڭگى ئۆچۈپ كەتتى. ئۇ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ: «ئەي تەڭرى! ئۇلار مېنى ئۆلۈم گىرداۋىغا ئىتتىرىۋاتىدۇ! بۇ نېمە دېگەن رەھىمسىزلىك!» دەپ كەتتى.

مەن: «سىز مۇنچىۋالا ئالاقزادە بولۇپ كەتمەڭ، مېنىڭچە بۇنىڭدا چوڭ ئويۇن باردەك تۇرىدۇ» دېدىم. ئۇ: «قانداق ئويۇن؟» دەپ سورىدى.

مەن: «بۇ ئويۇن كىچىك ئىشنى چوڭايتىش ياكى يىراقنى كۆزلەپ كىچىك يەردىن قول سېلىش دەپ ئاتىلىدۇ» دېدىم.

ئۇ بىردەم ئويلىنىۋېلىپ: «سىز ناھايىتى پەملىك ئىكەنسىز. ئۇنىڭ مېنى تۈرەمدىن چىقىرىش ئۈچۈن يول تاپقانلارغا شىكايەت قىلماي بېرمايدۇ، شىكايەت قىلىنغاندىن كېيىن سوت مەھكىمىسى يېنىك جازا بېرىدۇ، ئەگەر شىكايەت قىلىنسا، سوت مەھكىمىسى ئېغىر جازا بەرسە يېنىك جازا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەرز قىلىشقا بولىدۇ دېگىنى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەسكەندە» دېدى.

مەن: «ئۇلار جىق پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ، شۇنچىلىكلا گەپ، ئۇلار شىكايەت قىلماسلىقىنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالالمايدۇ، بۇ بىر خام خىيال» دېدىم.

جىڭ شۇرېن مېنىڭ ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلمايدىغانلىقىمنى بىلگەندىن كېيىن، ئەر زىيانى قانداق يېزىشنى مۇزاكىرە قىلىش ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ماڭا دەپ بەردى، ئۇ مۇنداق دېدى: «مېنىڭ دىسپلېنم ئاددىي دېسېڭىز ئاددىي دىلو ئەمەس. مۇرەككەپ دىلو دېسېڭىز

ئانچە مۇرەككەپ دىلومۇ ئەمەس. ئۇلار شىنجاڭلىق ئەيسا بەگ دېگەن بىر ئادەمنى كۈشكۈرتۈپ مېنىڭ ئۈستۈمدىن ئەرز قىلدۇرۇپ، ماڭا مۇنداق تۆت چوڭ جىنايەتنى ئارتتى: بىرىنچى، مېنى گومىنداڭ ھۆكۈمەتىنىڭ تەستىقىنى ئالماي ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالىدى دېدى؛ ئىككىنچى، مېنى قۇمۇلدىكى يەرلىك خەلقنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، قۇمۇل پۇقرالىرىنىڭ قوزغىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى دېدى، يەنە مېنى ئەسكەر چىقىرىپ خەلقنى پاچىئەلىك قىرغىن قىلدى دېدى؛ ئۈچىنچى، مېنى ئومۇمىي پۇلنى ئۆز چۆلتىكىگە سېلىۋالدى، ھۆكۈمەتنىڭ ئالتۇنىنى ئوغرىلىقچە ئېلىپ تېنچىگە يۆتكىدى، خىيانەت قىلىپ ئۆز يانچۇقىغا سالدى، دېدى؛ تۆتىنچى، مېنى دېخۇا شەھىرىنىڭ چوڭ كۆۋرۈك دېگەن يېرىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئوت قويۇش ۋە يەرلىك پۇقرالارنى قىرىش بىلەن شۇغۇللاندى دېدى. بىرىنچى ماددىدا مېنى ۋەتەن ساتقۇچىلىق قىلدى دېيىلگەن، قالغان ئۈچ ماددىدا مېنى ئەمىر-پەرماننى دەپسەندە قىلىپ خىيانەتچىلىك قىلدى، كىشىلەر-نىڭ جېنىغا زامىن بولدى دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە مەندە بۇ جىنايەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى يوق، ھەممىسى غەرەزلىك ھالدا تېكىلغان جىنايەت. «سودا كېلىشىمى» ئۆزئارا مەن پەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىگىلىك ھوقۇقتىن ۋاز كېچىلگەن ئەمەس، دۆلەتكە ئاھانەتلىك ئىش قىلىنغانمۇ ئەمەس. كېيىنكى ئۈچ ماددىدا دېيىلگەنلىرى قۇرۇق نامدىن پاختەك ئۇچۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن توقۇلغان نەرسىلەر، ئۇلار بۇنىڭغا پاكىت

كۆرسىتىلمەيدۇ...

ئۇنىڭ ئۆزىنى ئاقلاپ ۋە چۈشەندۈرۈپ ئېيتقان گەپلىرىنى ئاڭلاپ، كۈلگۈم كەلدى، مەن ئۇنىڭ ئۆزىنى ئاقلىشى قىلچە ئاساسسىز، ئەرزىدە ئېيتىلغانلىرىنىڭ ھەممىسى پاكىت دەپ قارىغان بولساممۇ، لېكىن ئىچىمدىن چىقارماي، ئۇنىڭ گېپىگە قوشۇلۇپ: «شۇنداق ئىكەن، قورقماسلىق كېرەك، سوت ۋاقتىدا پاكىت ئارقىلىق ئۆزىڭىزنى ئاقلىسىڭىز، گۇناھسىز دەپ ھۆكۈم قىلىنىشتىن زور ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ»، دېدىم.

ئۇ: «مۇنداق قىلىش ئاسان دەمىسىز! ئۇلار مېنى يېمىشنى قەستلىگەن ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلماق تەس، بۇ، مېنىڭ بۇ دېلو ئاددىي ئەمەس دېيىشىمنىڭ ئاساسى» مەن: «سىز ئېيتقان ئاددىي دېگەن سۆزنى پۇل ھەممىگە قادىر دەپ چۈشەندۈرۈشكە، مۇرەككەپ دېگەن سۆزنى ئادەم كۆپ يەردە گەپمۇ تولا بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. سىزنىڭچە شۇنداقمۇ - قانداق؟» دېدىم.

ئۇ مۇنداق دېدى: «دۇرۇس، دۇرۇس. بىراق سىز بىلمەيسىزكى، مەن قاخشال بولۇپ قالغان بىر ئادەم، سىرتىمدىن سالاپەتلىكتەك كۆرۈنگىنىم بىلەن، ئىچىمدىن قۇرۇپ قالغان، مەن ئۇلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا قانداقمۇ چىداشلىق بېرەلەيمەن؟» دېدى.

مەن: «بۇ يەردە دەرد تۆككىنىڭىڭىزنىڭ پايدىسى يوق. ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈڭ» دېدىم.

بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جىڭشۈرېن ماڭا ئۇنى ئاقلايمىز دەپ بىرمۇنچىلىغان ئادۋوكاتلارنىڭ شاڭخەيىدىن نەنجىڭگە كەلگەنلىكىنى، ئالدى بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك

ئادۋوكاتلارنىڭ تۈرمىگە كېلىپ ئۆزى بىلەن سۆزلەشكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ ماڭا مۇنداق دېدى: «يول كىراسى بىلەن سۆزلىشىش پۇلىنى مەن بەرسەم مەيلى، بۇ كىچىك ئىش، لېكىن ئۇلار ئاقلاش راسخودى ئۈچۈن نەچچە تۈمەن يۈەندىن نەچچە ئون تۈمەن يۈەنگىچە پۇل ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ گېپى ناھايىتى چىرايلىق، «دەۋادا چوقۇم ئۇتۇپ چىقىمىز» دېيىشتى، مەن ئۇلارنىڭ لاپ سۆزلىرىگە ئىشەنمەي، ئۇلارنىڭ گېپىنى رەت قىلدىم. كېيىن شاڭخەي نىڭ ناھايىتى ئاتاقلىق ئادۋوكاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ سۆزلەشتى. مەن ئۇلارنىڭ تېخى نەچچە مىليون يۈەندىن ئون نەچچە مىليون يۈەنگىچە ئالىدىغانلىقىنى بىلەمەيتىمەن، ئۇلار سىزنىڭ دېلو مەسىلىڭىز يالغۇز قانۇن مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى سىياسىغا چېتىلىدىغان مەسىلە دېيىشتى. سىياسىي مەسىلىنى ھۆكۈمەت تەرەپ ھەل قىلىشى كېرەك ئىكەن. ئادۋوكاتلار قانۇنغا ئوينۇن تاپاۋەتكىلا ئىگە بولالايدىكەن. قانۇن سىرتىدىكى چىقىمىنى مەن تۆلىشىم كېرەك ئىكەن. ئۇلار ماڭا ئىشەنچلىك كاپالەت بېرىلمىگەچكە مەن ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئۇلار بىلەن توختام تۈزۈمدىم. ئۇلار بۇ دېلو ناھايىتى مۇرەككەپ، پارتىيە، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتكە مۇناسىۋەتلىك دېلو، مەمۇرىي سىزگە تىكىلىۋالدى، دۇنيا يېڭىدىن كەچ، بىلادىن قۇتۇل دېگەن بىر تەمسىل بار، سىز ئوبدان ئويلاپ كۆرۈڭ دېدى».

ئۇ مەن تەرەپكە ئالدىنى قىلىپ: «بىز ئادەم سىزنىڭ ماڭا كۆرسىتىدىغان قانداق ئەقلىڭىز بار؟ مەن ۋەيرانە بولۇپ كېتىدىغان بولدۇم، ئۆمرۈمنىڭ يېرىمىدا ئەجىزلىك دۈرۈپ تاپقانلىرىم قولىمدىن چىقىپ كېتىدىغان بولدى» دېدى،

مەن: «كۈچلۈك ئادەمنىڭ ئاجىزلارنى، ئۆزىگە يەم قىلىشى جانمىسقلار دۇنياسىنىڭ قانۇنىيىتى. پۇقرالارنىڭ چوڭ بېلىق كىچىك بېلىقنى يەيدۇ، كىچىك بېلىق راكىنى يەيدۇ، راك لايىنى يەيدۇ دەيدىغان گېپى بار. سىز ھازىر كىچىك بېلىققا ئوخشاپ قالدىڭىز، ئەمدى لېۋىڭىزنى چىشلەپ كىشىلەرنىڭ ئۆزىڭىزنى غاجىلىشىغا چىداپ تۇرەمسىڭىز بولمايدۇ» دېدىم. ئۇ تازا بىر ئۇھ تارتىپ: «ئىلاھىم! ئىلاھىم! تۈگىشىدىغان بولدۇم!» دەپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن. ئۇ دائىم ئۆز كامىرىدا پەرگە ئىستاكەن ئېتىپ سۇندۇرىدىغان بولۇپ قالدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ ئىسھاقىنى بىشارام ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. مەن ئۆز كۆڭلۈمدە مەن ئۇنىڭغا ياردەم بېرىۋالغىلى بولاتتى، ئۇنىڭ كامىرىدا كىرەمەي دەپ ئويلىغان ئىدىم. مەلۇم بىر كۈنى ئۇ مەن ياتقان ئۆيگە كىرىپ كەلدى، ئۇنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم چىلىۋېلىنىپ تۇراتتى. مەن ئۇنىڭدىن: «خۇشخەۋەر بارمۇ - نېمە؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «ئىككىمىز خوشلىشىدىغاندەك تۇرىمىز» دېدى. مەن: «بۇ خەۋەر قەيەردىن كەلدى؟» دەپ سورىدۇم. ئۇ: «ئېپتېسمال ھەربىي ھۆكۈمەت شىتابىدىن كەلگەن بولسا كېرەك» دېدى.

مەن ئۇنىڭ گېپىنى تازا چۈشەنەلمەي، ئۇنىڭدىن: «تەپسىلىي ئەھۋالنى بىلىشكە بولامدۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «بىللە ئۆتۈۋاتقىنىمىزغا يېرىم يىل بولدى، مەن سېلىمنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىدىم. مەن ئىچىمىدىكى سۆزلىرىمنىڭ بەرسىنى سىزگە دەپ بېرىشنى خالايمەن» دېدى. مەن: «تەپسىلىي قىلىپ سۆزلەپ بەرسىلە» دېدىم.

ئۇ: «دوستلىرىم مەن ئۈچۈن يول ماڭغان ئىدى. ئۇلار ئوبدان بىر چارە ئويلاپ تېپىپ، ماڭا ئەمەلدارلارغا سوۋغا - سالام كىرگۈز، لېكىن بۇ نەرسىلەر ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا بېرىپ قالمىسۇن، ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا رىيازەت تارتىسىز دەپ ئېيتىشتى، ئەمەلدارلارغا سوۋغا - سالام كىرگۈزسىڭىز، ئۇدۇل ئاپىرىپ بەرسە بىخەتەر بولىسىز دېدى» دېدى.

مەن ئۇنىڭ گېپىنى يېرىم چۈشىنىپ، يېرىم چۈشەنمەي: «بىرەر ئەمەلدارنى تاپتىڭىزمۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «شۇنداق، ئەمەلدارنى تاپتىم» دېدى. مەن: «ناھايىتى ياخشى بويتۇ! بۇ قېتىم يولنى توغرا مېڭىپسىز، سىز ئۇنىڭغا سوۋغات ئۈچۈن نېمە بېرىدىغان بولىدىڭىز؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «بىر ساندۇق خوتەن قاشتېشى بېرىدىغان بول دۇم» دېدى.

مەن: «بەرگىنىڭىز ناھايىتى كۆپ پۇلغا يارىسا كېرەك» دېدىم.

ئۇ: «ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ باھاسى بولغان بىلەن ياقۇتنىڭ باھاسى بولمايدۇ دېگەن گەپ بار، بۇ بىر سان دۇق قاشتېشىنى ئامېرىكىغا ئاپىرىپ ساتسا، تۆۋەن باھادا ساتقاندىمۇ 5 مىليون دوللارغا ساتقىلى بولىدۇ، ئەگەر يۇقىرى باھادا ساتقاندا 10 مىليون دوللارغا ساتقىلى بولىدۇ، ئەسلىدە بۇنى مەن ئاخىرقى ئۆمرۈمدە تەسەررۇپ قىلارمەن دەپ ئويلىغان ئىدىم. ئەمدىلىكتە بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دەردىمگە چىداپ ئۇنى خەققە بېرىدىغان بولدۇم» دېدى. مەن: «ئۇلار سىزگە ياردەم قىلىشقا ئۇنىدىمۇ» دەپ

سورىدىم.

ئۇ: «بۇ قەتئىي ئىشەنچلىك» دېدى.

مەن: «قاچان قويۇپ بېرىدىغان بولىدى؟» دەپ

سورىدىم.

ئۇ: «يەنە بەزى رەسمىيەتلەرنى ئۆتەش كېرەك ئىكەن»

دېدى.

مەن: «قانداق رەسمىيەت ئىكەن ئۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۇلار مېنى ھەربىي شتابقا ئېلىپ كېتىپ سو-

راق قىلىدىغان بولىدى. ئۇلار مېنى ھەربىي بولغاندىن

كېيىن ھەربىي سوت سوراق قىلىشى كېرەك» دېدى.

مەن: «باشقىلار ھەربىي سوتتىن قورقۇۋاتسا، سىزلا

ھەربىي سوتقا خۇشتار بولۇپ قاپسىز، بۇ ئىچە بىلىنەرلىك

ئىشقا؟» دېدىم.

ئۇ: «مېنى ھەربىي سوتتىن قورقمايدۇ دەمسىز؟ بىراق

بىز كېلىشىپ قويدۇق، ھەربىي سوتتىن سودلىشى قارمىققا

ناھايىتى ھەيۋەتلىك سوراق ئىكەن، مەيلى ئېغىر جازا

ھۆكۈم قىلسۇن ياكى يېنىك جازا ھۆكۈم قىلسۇن باشقىلار

ئارىلىشالايدىكەن.

مەن گەپنىڭ تېگىگە يېتىپ: «ئەپەندىم سىز ناھايىت

تى ئەقىللىق ئادەم ئىكەنسىز، قالتىس پەمىڭىز بار ئىكەن،

تەبىرىكلەشكە ئەرزىيدىغان كىشى ئىكەنسىز» دېدىم.

ئۇ: «تېخى ئىش مۇقىملاشمىدى، بەك بالدۇر خۇشال

بولۇپ كەتكىلى بولمايدۇ» دېدى.

مەن: «ئەپەندىم سىز مۇشكۈلچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئال

دىدا تۇرىسىز. ئىستىقبالىڭىز قۇتلۇق بولىدۇ» دېدىم.

ئۇ ماڭا تەسەللىي بېرىپ: «بۇرادەر سىزنىڭ قۇتۇلۇ-

شىڭزىدىنمۇ ئۈمىد بار، بەش يىل دېگەن ھەش - پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىدۇ. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن تېنە جىنگە كېلىپ تاماشا قىلىپ، ئويناپ كېتىڭ، كەمىنىڭىز سىزنى تۆۋەنچىلىك بىلەن قارشى ئېلىپ كۈتىدۇ» دېدى. مەن: «ھىممىتىڭىز مېنى بەك تەسىرلەندۈردى. پۇرسەت بولۇپ قالسا كۆرۈشۈپ تۇرارمىز» دېدىم.

شۇ قېتىمقى سۆھبىتىمىزدىن كېيىنكى بىر قانچە ھەپتە داۋامىدا، جېن شۇرېن كۆڭلى - كۆكسى توق ھالدا خۇشال - خورام يۈردى، گەرچە گايىدا تىت - تىت بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالسىمۇ، لېكىن ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىش ئىچىدە ئىسەنكىرەپ يۈردى. مەن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش نەتىجىسى» دىن كۆپرەك خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، مەن ئۇ تېخى تۈر - مىدىن چىقىپ كەتمىگەن ۋە ئۆزىنى خۇشال تۇتۇپ يۈرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر قانچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتىم.

مەن: «شىنجاڭ بىزدەك ئەھۋال ئۇقمايدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلىدىغان جاي، ئۇنىڭ يەر مەيدانى قانچىلىك؟ ھاۋا رايى (ئىپقىلىسى) قانداق؟ چىقىدىغان نەرسىلەر كۆپمۇ - ئاز؟ خەلقنى ئىدارە قىلماق ئاسانمۇ - تەس؟ بەزىلەر سىزنى «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە كۆپ نەتىجە قازانغان، تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ» دېيىشىدۇ، ماڭا بىر - بىرلەپ دەپ بەرسىڭىز قانداق؟» دېدىم.

ئۇ، «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە نەتىجىسى كۆپ، تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى

ئاڭلاپ ناھايىتى خوش بولۇپ كەتتى ۋە ئارقىدىنلا پو
ئېتىشقا باشلىدى.

ئۇ: «شىنجاڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مەنمۇ
ئېنىق ئۇقمايمەن، تەخمىنەن 18 جېجاڭچىلىك كېلىشى
مۇمكىن. ئۇ يەرنى باشقا بىر كىچىك دۇنيا دەپ ئېيتىشقا
بولىدۇ. مەندىن قىزغىنىدىغانلار شىنجاڭنى بىر دۆلەت، مېنى
بولسا شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى دېيىشىدۇ، ھەقىقەتەن شۇنىڭغا
ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن ھېلىقىدەك دېيىلسە ئاشۇرۇۋېتىلگەن
بولىدۇ. ئۇ يەر چوڭلۇقى چوڭ، لېكىن يەرلىرىنىڭ تولىسى
قۇملۇق، تېرىلغۇ يەر ئاز، ئۇ يەردە تاغلار ناھايىتى ئېگىز،
سۈيى سوغۇق، ئادەم شالاڭ، مۇنداق جايغا ئۇزاق مۇددەت
پادىشاھ بولۇشنى مەنمۇ راۋا كۆرۈپ كەتمەيتتىم» دېدى.

مەن: «سىز راۋا كۆرمىگەن بىلەن ئىشقىلىپ بىر
قانچە يىل پادىشاھ بولىدىڭىز، پادىشاھ بولۇشنىڭ تەمى
قانداقراقكەن؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بەزىدە ئۇنىڭ تەمى شامنىڭ تەمىگە ئوخشىسا،
بەزىدە ئۇنىڭ تەمى ناھايىتى لەززەتلىك بولىدۇ» دېدى.

مەن: بۇنى قانداق چۈشەنسەم بولىدىكەن» دېدىم.
ئۇ: «ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇنىڭ تەمى لەززەتلىك
بولغىنى بىلەن، مالىمانچىلىق بولغاندا، گويا تىكەن ئۈستىدە
ئولتۇرغاندەك بولىدۇ» دېدى.

مەن: «دائىم خاتىرجەملىك بولسا، مالىمانچىلىقتىن
ساقلىنىلسا ناھايىتى ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بۇنداق بولۇش ئاسان دەمىسىز، شىنجاڭدىكى
مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ، ئۇلارنى ئىدارە قىلماق
تەس» دېدى.

مەن: «گېپىڭىزچە شىنجاڭنىڭ مالىمان بولۇشىدىكى جىنايەت سىزدە ئەمەس، خەلق تە ئىكەندە؟» دېدىم.

ئۇ: «ھەقىقەتەن شۇنداق، مەن ئەزەلدىن پېشقەدەم گېنېرال ياڭ زېڭشىننىڭ تۇتقان يولىنى تۇتۇپ، ئىشنى كۆپ تېرىغاندىن كۆرە، ئاز تېرىغان ياخشى، ئىش تېرىغاندىن كۆرە ئىش تېرىمىغان ياخشى دېگەن نىيەتتە بولۇپ، چېگ رىنى قوغداپ، پۇقرانىڭ كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزماقچى بول دۇم. لېكىن ئۇلار مېنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇردى، ئامال سىزلىقتىن ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەسكەر ئەۋەتتىم» دېدى.

مەن: «قەدىمقىلارنىڭ ئەمەلدار مەجبۇر قىلسا، پۇقرا قوزغىلىپ قارشى چىقىدۇ دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى بار، پۇقرا دېگەن قانداقمۇ قىلىپ سىز بىلەن قارشىلىشىشقا جۈرئەت قىلسۇن، سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىز كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «مېنىڭچە، ئەمەلدارلارنى كۆپرەك ئەيىپلەپ پۇقرا- نىڭ مەنپەئەتلىكىنى قوغداش بىر تەرەپلىمىلىك بولىدۇ. ياڭ زېڭشىن ماڭا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە كەڭ بولۇش بىلەن قاتتىق بولۇشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك، باستۇرۇش بىلەن خەيرىخاھلىق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندا جاھان تېپىپ بولىدۇ دەپ ئۆگەتكەن» دېدى.

مەن: «نەتىجىدە جاھان ئانچە تىنچ بولماي قاپتۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جاھاندىن قۇرۇق قاپسىز، قەدىمدىن تا ھازىرغىچە شۇنداق بولۇۋاتىدۇ. جانا بىلىرى سىزنىڭچە شۇنداقمۇ قانداق؟» دەپ سورىدىم.

پىكىرىمىزدە ئىختىلاپ كۆرۈلدى. جىسىن شۇرپىن گەپنى باشقا تەرەپكە بۇراپ: «بۇ ھەقتە سۆزلەشمەيلى، باشقىلارنى سۆزلىمەيلى» دېدى.

مەن ئۇنىڭدىن: «باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە سىز شەن-جاڭدا خۇددى قەدىمكى چاغلاردىكى پادىشاھلارغا ئوخشاش ھەشەمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپسىز، بۇ جەھەتتە بىرەر ئىككى ئىشنى سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق» دەپ سورىدىم. ئۇ: «گەپ دېگەن راست بولۇۋەرمەيدۇ. بىراق خېلى يامان ئەمەس ئۆتكەن» دېدى.

مەن: «مەسىلەن، قانداقسىگە يامان ئەمەس ئۆتكەن؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئالايلىق، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، يۈرۈش - تۇرۇش، يېتىش - قويۇش جەھەتتە، نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلالايتتىم» دېدى.

مەن: «ئۇ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدىغان ئىش. بۇنىڭ تىلغا ئالغىچىلىك نېمىسى بار: مېنىڭ بىلىمەكچى بولغىنىم ئىچكى جايلارنىڭكىگە ئوخشاشمايدىغان بەزى ئەھۋاللار» دېدىم.

ئۇ بىردەم ئويلىنىۋېلىپ: «ئۇ يەردىن چىقىدىغان بىر-مۇنچىلىغان نەرسىلەر ئىچكىرىدىن چىقمايدۇ، مەسىلەن: تۆگە لوكمىسى، ئېيىق تاپىنى، قوغۇن، كىشەش ئۈزۈمى قاتارلىقلارنى سىز يەپ باققانمۇ؟ ئالىي دەرىجىلىك تۆگە تىۋىتى ئەدىيىلى گېلىمىنى سىز ئىشلىتىپ باققانمۇ؟ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئۆسسۈل ئوينىغان چاغدىكى قەدىمىي - قامىتىنى سىز كۆرگەنمۇ؟ خوتەننىڭ قەدىمەت باھالىق قاشتېشى دۇنياغا مەشھۇر، سىزنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟» دېدى.

مەن: «ئانگلىخان بولساممۇ، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆر-
مىگەن، جانابلىرى سىز شۇنداق ئېسىل نەرسىلەردىن بە-
رىمەن بولغان ئىكەنسىز، بۇ سىزدە قانداق ئالاھىدە تە-
سىرات قالدۇردى؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «سىزدىن گەپ يوشۇرمايمەن، مەن ئاشۇ تۈگىمەس
ئېسىل نەرسىلەر ئارىسىدا ھېچقانچە ھەيران بولۇپمۇ كەت-
مىگەن ئىدىم. بىراق ئاشۇ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ناخشىلىرى-
نى، ئۇسسۇللىرىنى قانچە كۆرۈپ ئانگلىسىمۇ ئادەم زېرىك-
مەيدۇ» دېدى.

مەن: تەپسىلىيىراق قىلىپ سۆزلەپ بەرمەسەز» دېدىم.
ئۇ: «شىنجاڭدا كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى يوق، قىش
ناھايىتى سوغۇق كېلىدۇ، ئىچ پۇشقۇمنى چاقىرىش ئۈچۈن
دائىم ئۇيغۇر قىزلىرىنى سەھكەمگە چاقىرتىپ ئۇسسۇل
ئويناتقۇزاتتىم، ئۇلار پەرىلەردەك گۈزەل ئىدى» دېدى.
مەن: «ئەپەندىم سىزدە يامان خىياللار بولغانىمۇ؟»
دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بۇرادەر سىز كۈچىلاپ سوراپ نېمە قىلاي دەپ-
سىز» دېدى.

ئۇ يەنە گەپنى قىشنىڭ ئەھۋالى تەەرەپكە بىرۇرۇپ:
«شىنجاڭ — قىشتا بەك سوغۇق بولىدىغان جاي، بىراق
مەن سوغۇقتىن قورقمايتتىم» دېدى.

مەن ئۇنىڭدىن: «نېمە ئۈچۈن؟» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «يەرگە قېلىن گېلەم سېلىپ، ئۆينىڭ تۆت تەرىپى-
غا تۈگە تىۋىتىدىن توقۇلغان ئەدىيال تارتىپ، ئۆي ئىچى-
گە مەش قويۇپ ئوتنى راسا قالاپ، ئازراق كاۋاپ يەۋال-
سام، بەزىدە تېخى ئىسسىقلاپ كېتەتتىم، ئىسسىقلاپ كەتسەم

قوغۇن يەپ سالقىنلايتتىم» دېدى.

مەن: «قىشتىمۇ قوغۇن بولامدۇ» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «تولا گەپ، بىر قانچە ئون جىڭ كېلىدىغان
قوغۇنلارنى گەمگە سېلىپ ساقلاپ قىشتا مەززە قىلىپ يېگە
لى بولىدۇ. ئۆتكەنكى بىر قانچە يىلدا تازا ئوخشاپ
كەتكەن قوغۇنلارنى ئادەم كۆتۈرەلمەي خېچىر بىلەن توشى-
غان ئىشلارمۇ بولدى. سىزنىڭچە ئەجەبلىنەرلىكمىكەن؟»
دېدى.

شۇ چاغدا مەن خۇددى «مىڭبىر كېچە» ھېكايىلىرى
نى ئاڭلىغاندەك ھەيرانلىقتا قالغان ئىدىم.
بىر قانچە كۈن ئۆتكەن بولسىمۇ، جىن شۇرپىنىنىڭ
كۆڭلى يەنىلا خۇشال ئىدى، مەن ئۇ كېتىپ قالسا ئاجايىپ
ئىشلاردىن خەۋەردار بولالماي قېلىشتىن ئەنسىرەپ، يەنە
ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتىم.

مەن ئۇنىڭدىن: «ئاڭلىشىمىچە» جانابلىرى سىز شىنجاڭ-
نى ئىدارە قىلىشتا بىر يۈرۈش ئىنتايىن دانا تەدبىرلەر-
نى قوللانغان ئىكەنسىز، تاشقى ۋە ئىچكى ئىشلاردا ئۆزگە-
چە چارىلەرنى ئىشلەتكەن ئىكەنسىز، بېخىللىق قىلماي
ماڭا ئۆگىتىپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن!» دېدىم.

ئۇ خۇشال ھالدا: «تاشقى ئىشلار جەھەتتە يېقىنلىشىپ
مىڭ كەتمەسلىك، بىراقلىشىپمۇ كەتمەسلىك ئۇسۇلىنى،
ئىچكى ئىشلار جەھەتتە ياتلارنى ياتلار ئارقىلىق ئىدارە
قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندىم» دېدى.

مەن: «بۇ دېگەننىڭىزنىڭ مەنىسى نېمە؟» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «شىنجاڭدا تاشقى ئىشلار جەھەتتە ئاساسەن
سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇلىدۇ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى

بىلەن تاشقى ئالاقە قىلىشتا يېقىنلاشقاندا، يەنى
 راقىلىشىپمۇ كەتمەسلىك ئۇسۇلىنىلا قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.
 «يېقىنلاشقاندا كەتمەسلىك» دېگەنلىك ئۇنىڭغا بەك قىزغىن
 بولۇپ كەتمەسلىك دېگەنلىك، مۇنداقلا بىرىنچىدىن ئۇ-
 نىڭ قول تىقىشىدىن ساقلىنىشنى بولىدۇ، ئىككىنچىدىن
 كىشىلەرنىڭ مېنى قىزىلىشىپ كەتتى دېيىشىدىن ساقلىنىش
 ىلى بولىدۇ. «يىراقلىشىپ كەتمەسلىك» دېگەنلىك ئۇنىڭ
 بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەنلىك، بۇنداق
 بولغاندا، ھەم تاموژنا بېجى كىرىمىنى ئاشۇرغىلى، ھەم بازار-
 نى ئاۋاتلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر سىز شىنجاڭدا تۇرۇپ
 سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئىناق ئۆتمەيسىڭىز، ئۆزىڭىزگە
 ئۆزىڭىز بالا تېپىۋالسىز، سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى
 يولغا قويەلمەيسىڭىز پۇقرانى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرالمىسىز،
 ئىچكى ئىشلار جەھەتتە مەن ياتلار ئارقىلىق ياتلارنى ئىدارە
 قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندىم، بۇ ئۇسۇل باستۇرۇش ۋە قول-
 ىغا كىرگۈزۈپ تىزگىنلەشتىن ئىبارەت ئىككى ۋاسىتىنى ئۆز
 ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدىكى مائىلەتلەرنىڭ ئەھۋالى مۇرەك-
 كەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھەييار كېلىدۇ، باستۇرمىسى-
 ڭىز ئۇلار مائىلەنچىلىق تۇغدۇرىدۇ؛ قولغا كىرگۈزمەيسىڭىز
 نۇقتىلاپ چىڭ تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا مەن ئۇ-
 لارنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان ماجىراسىدىن پايدىلىنىپ ئۇلار-
 نى بوي ئەگدۈردۈم» دېدى.

مەن: «سىزنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھۈنرىڭىزنى
 ئالغاندا، ئادەمگە ۋە شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش ھۈنرىنى
 مۇۋاپىق ھۈنەر دېيىشكە بولىدىكەندە؟» دېدىم.
 ئۇ: توغرا، «ھەربىي جەھەتتە يەنە مۇنداق بىر ھۈنەر-

ئىمىمۇ، يەنى ئۆزۈمنىڭ گەنسۇلۇق يۇرتداشلىرىمنى ئۆزۈمگە مۇھاپىزەتچى قىلىپ، ياقا يىۇرتلۇق خەنزۇلارنى تىزگىنلەش ھۈنرىنىمۇ ئىشلەتكەن ئىدىم» دېدى.

مەن: «مۇنداق قارىغاندا، سىز شىنجاڭدا» پولات قورغان قۇرغان ئىكەنسىز، ئۇنداقتا بىز ئۈچۈن سىز... دەۋاتاتىمىز، ئۇ مېنىڭ گېنىم تۈگىمەيلا: «مەن سىزنىڭ مەندىن ئۇنداقتا نېمە، ئۈچۈن تەختىن غۇلاپ چۈشتىڭىز دەپ سورىماقچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى بىلىدىم، شۇنى بىلىشىڭىز كېرەككى جاھاندا، كىمنىڭ قەرىمان ئىكەنلىكىگە باھا بېرىشتە يالغۇز ئىشلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ياكى مەغلۇبىيەتلىك بولغانلىقىمىلا قاراش كۇپايە قىلمايدۇ. مەندىن بۇرۇن ۋەزىپىگە ئولتۇرغان پېشقەدەم گېنېرال ياكى زېڭىشىن نەقەدەر قابىلىيەتلىك، نەقەدەر قەھرىمان كىشى ئىدى، لېكىن ئۇمۇ مەغلۇب بولدى. يۇقىرىدىكىلەردىن بىۋەن شەكەينى ئالسا، ئۇمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ۋە مىنگونىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى چوڭ بىر سەردار ئىدى، نېمەشكە ئۇمۇ غۇلاپ چۈشتى؟ بۇنى تەقدىر دەيمىز! ئادەم قانچە قۇدرەتلىك بولغىنى بىلەنمۇ مۇنداق تەقدىردىن قۇتۇلالمايدۇ» دېدى.

مەن: «مۇنداق گەپ دەك! مەن ئۆزۈمنىڭ ھاماقەتلىكىمدىن بۇنىڭدا مۇنداق قىسمەت بارلىقىنى بىلمەي قاپتىمەن» دېدىم ۋە گەپنى بۇراپ: «سىز سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالىغان سودا كېلىشىمنامەسىدا ئىگىلىك ھوقۇقتىن ۋاز كېچىش، دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرۈش ھەققىدىكى ماددىلار بارمىدى؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ غەزەپلەنگەن ھالدا: «بۇ تامامەن ھېلىقى ئانىسى

پالان گۈيلارنىڭ ئاغزىغا كەلگىنىچە جۆيلۈپ قىلغان گەپ-
 لىرى! سودا كېلىشىمىدە ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش
 پرىنسىپ قىلىنىدىغانلىقى تەبىئىي ئىش، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى-
 غا شىنجاڭنىڭ يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ
 تېرە - يۇڭ مەھسۇلاتلىرى كېرەك؛ شىنجاڭغا سوۋېتلەر ئىتتى-
 پاقىنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ماشىنىلىرى كېرەك. ئۇلار-
 نىڭ مېنى شۇلارغىلا پايدىلىق بولغان، بىزگە پايدىلىق
 بولمىغان ماددىلارنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىغىنى يوق؛ مەنمۇ
 ئۇلاردىن بىزگىلا پايدىلىق بولغان، ئۇلارغا پايدىلىق بولمىغان
 ئىشنى قىلىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغىنىم يوق (كىتاب-
 خان دىققەت قىلىڭكى، بۇ 30 - يىللاردىكى ئىش). مەسىلەن:
 قورال - ياراق، ئوق - دورا مەسىلىسىنى ئالساق، مەن
 ئادەم ئەۋەتىپ غەربىي گېرمانىيىدىن سېتىۋالسام سېتىۋال-
 دىمكى، ھەرگىز سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىپ بې-
 رىشنى تەلەپ قىلىمىدىم. بۇنى، قانداقمۇ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن
 ۋاز كېچىپ دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرگەنلىك دېگىلى بولىدۇ؟
 بۇنى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغانلىق، ساتقىنلىق قىلغانلىق
 دېگىلى، تېخىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر مېنىڭ سوۋېتلەر ئىتتىپاقى
 بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالىغانلىقىمنى ۋەتەنگە ئاسىيلىق
 قىلغانلىق دېيىلسە، ئۇنداقتا جياڭ جېيىشى، ۋاڭ جېڭۋېيلار-
 نىڭ ياپونىيە، ئامېرىكا بىلەن كېلىشىم ئىمزالىغانلىقىنى
 نېمە دېيىش كېرەك؟ سوت مەھكىمىسىدىكى تاشپاقلار ھەقىقەتەن
 تۆھپەتخور ئىپلاسار ئىكەن، ئۇلار مەخسۇس تەختتىن
 چۈشكەن كىشىلەر بىلەن ئېيتىشىدىكەن، بۇ ھەقىقەتەن كىشىنى
 غەزەپلەندۈرىدۇ! بۇ ئەبلەخلەر مۇبادا مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ
 قالدىغان بولسا، بىرىنىمۇ قويماي قىرىۋېتەتتىم!» دېدى.

مەن: «ئەيسۇسكى، ھازىر سىز ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغىمىنىڭىز يوق، بولمىسا ئۇلار كاللىسىنى ساقلاپ قالايماس ئىكەن» دېدىم.

مەن يەنە ئۇنىڭدىن «شىكايەتنامىدە سىزنى قىزمۇل پۇقرالىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ، دېھقانلار قوزغىلىپ كىمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. خەلقنى پاجىئەلىك تۈردە قىردى، ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە خىيانەت قىلىپ خۇپىيانە ھالدا ئالتۇن يىۆتكىدى دېيىلگەن. يەنە دېخۇا شەھىرىنىڭ چوڭ كۆۋرۈك دېگەن يېرىگە ئەسكەر چىقىرىپ ئوت قويدى ۋە خەلقنى قىردى، — دېيىلگەن، زادى مۇشۇنداق ئىشلار بولغانمۇ؟ — يوق» دەپ سورىدىم.

«تۆھمەت چاپلايمەن دېسە، سۆز تېپىلماي قالىدۇ، دەيمىز؟ ئۇلار قۇرۇق تامدىن پاختەك ئۇچۇرۇپ، يوق يەردىن تۈك ئۇندۇرگەن. مەن گەنسۇلۇق، مەن ئۆلۈگۈمنىڭ شىنجاڭدا تاشلىنىپ قېلىشىنى خالىمايمەن. بۇنداق تۇرۇق لۇق پۇقرالارنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋېلىپ نېمە قىلىمەن؟ گەنسۇلۇقلار كۆپ چىقتى، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئامال بولماي، مەن ئۇلارنى قۇمۇل ناھىيىسىگە بېرىپ بوز يەر ئۆز-لەشتۈرۈڭىلار دېدىم. يۇرتداشلىرىمغا سەل — پەل ئېتىبار بەردىم. مەسىلەن: يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇق لۇق قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەشتە ئاز — تولا غەمخورلۇق قىلدىم. بۇ ئەسلىدە ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش ئىدى. لېكىن مۇتەھەم خەلق بۇنى باھانە قىلىپ ئىش تېرىدى. مەن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى باستۇرمىسام، شىنجاڭنىڭ تىنچلىقىنى قانداق ساقلايمەن؟ مېنى خەلقنى پاجىئەلىك ھالدا قىردى دېدى، بۇ ماڭا ئىۋۋال قىلىنغانلىق ئەمەسمۇ؟ مەن

شىنجاڭدا 20 يىل تۇردۇم، جازاغا تارتىلغان مۇتەھەملەر تېخى بىرنەچچە مىڭغا يەتمەيدۇ. ئىچكىرىدىكى مىللىتارستلارغا قاراپ باقايلى، ئۇلار قىرغىن قىلغان ئادەم مەندىن ئون ھەسسە ئارتۇق. ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرسە گۇناھ بۈككەن مەي بەلكى ئەمەلىي كۆتۈرۈلىدىكەن. مەن بولسام مۇتەھەملەردىن بىرنەچچىنى جازالاپ قويغىنىم ئۈچۈن قارىلىنىپ قالدىم. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئادالەتسىزلىك بولامدۇ؟» دېدى.

مەن: «پېشىكىنى قۇربان قىلىپ، شاھنى ساقلاپ قېلىش بۇ ھوقۇق سەھنىسىدىكى قانۇنىيەت. بۇنىڭغا ئاچچىقلىنىپ نېمە قىلىسىز؟» دېدىم.

ئۇ: «نېمىشكە ئاچچىقلانمايمەن؟ ئۇلار يەنە مېنى ھۆكۈمەتنىڭ پۇلىنى چۆنتىكىگە سېلىۋالدى، ئالتۇننى قاقتى - سوقتى قىلدى، ھارامدىن باي بولدى دېيىشىپتۇ. بۇ قارا - قويۇقلا جۆيلىگەنلىك. مەن شىنجاڭدا 30 يىل تۇردۇم. شەخسى مال - مۈلكىم ئاران ئۈچ تىزىق پۇلغا يارايدۇ. ئىچكىرىدىكى ھەربىي ئامباللارنىڭ ئوندىن بىرىگىمۇ توغرا كەلمەيدۇ. جياڭ جېيىشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن لىفولارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ يۈزدىن بىرىگىمۇ توغرا كەلمەيدۇ، بۇنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. سودىيەلەر نېمە ئۈچۈن ئۇلارنى پاش قىلمايدۇ، ئۇلارنى سوتلىمايدۇ؟ بۇ ئىتلار مەندىن يۇلۇۋېلىش كويىدىلا يۈرىدۇ، بۇ نېمىدېگەن رەزىللىك!» دېدى.

مەن ئۇنىڭدىن: «ئۈچ تىزىق دېگىنىڭىز قانچە بولمىدۇ؟ ئەجىبا سىزنىڭ 3000 يۈەنلىكلا مال - مۈلكىڭىز بارمۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «سىز ھەقىقەتەن كىتابقىلا بېرىلىپ كەتكەن ئا-
دەم ئىكەنسىز، ئەمەلدارلار مال - مۈلۈك ئۈستىدە گەپ
ئاچسا، ئەزەلدىنلا بىر تۈمەننى بىر بىرلىك قىلىپ ئىش
لىتىپ كەلگەن. قانداقمۇ بىر يۈەننى بىر بىرلىك قىلغىلى
بولسۇن!» دېدى.

مەن: «پۇقرالار ئادەتتە موچەن، پۇڭچەننى بىرلىك
قىلىدۇ. يۈەننى بىرلىك قىلىشقا يېتىشەلمەيدۇ، دېھقانلار
ئۆز ئۆمرىدە بىر تۈمەن ئۇياقتا تۇرسۇن 10، 100 دېگەن
سانلارنى خىيال قىلىشقىمۇ چۈرئەت قىلالمايدۇ. سانىيال
مايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى كەڭ، مەن ئۇ يەردە
ئۇزاق تۇردۇم، ئۈنچىلىك پۇلنى ھېچقانچە پۇل دېگىلى
بولمايدۇ» دېدى.

مەن: «ئېيتىمال شۇنداق، بىراق گەپنى تۈزلا قى-
لىپ ئېيتسام، ئۇ پۇلنى ئاز پۇل دېگىلى بولمايدۇ» دېدىم.
ئۇ: «جاي ۋە ۋاقىتتىن ئېيتقاندا، جىق پۇل ئەمەس»
دېدى.

مەن: «ئادەم بېشىغا چاچقاندا ئۇ جىق پۇل» دېدىم.
ئۇ: «بۇ، تالىپلارچە پىكىر! سىز بىلىشىڭىز كېرەككى،
ئۇلار شەرقىي - جەنۇبىي جۇڭگودىكى شېكەر قومۇچىلارنىڭ
لىرىنى ئىگىلىۋالغان، تاموژنا بېجى، تۈز بېجى، ئادەتتىكى
باچ قاتارلىقلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان، چەتتىن ۋە
ئىچكى قىسمىدىن ئېلىنىدىغان قەرز پۇللارمۇ ئۇلارنىڭ چاڭ-
گىلىدا، تۆت چوڭ بانكا بارلىق ئىگىلىكنى خۇددى تور-
دەك چىرماپ كەتكەن. ئۆزۈمنى ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرسام
گويا پايانسىز دېڭىزنىڭ بىر تىمىچىسىدىنلا ئىبارەتتەن

خالاس» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزگە ئاز - تولا مەدەت بەرگەندۇ، ئالايلىق، چېگرا رايوندىكىلەرگە تەمىنات بەرگەن ياكى مەمۇرىي راسخوت جەھەتتە ھەمكارلاشقانغۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «ئۇلار ئوسۇرۇقچىلىك بىر نەرسىمۇ بەرگەنى يوق، بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، كۆزلىرىنى چەكچەيتىشىپ دائىم مەندىن ئېلىش كويىدا بولۇپ كەلدى. لېكىن مەن مۇھاپىزەت ئەمەس، ئۇلار مەندىن بىر ئۇلۇش نەرسە تاما قىلسا، مەن ئون ئۇلۇش تەلەپ قويۇپ چاۋاب قايتۇراتتىم» دېدى.

مەن: «ئۇنداقتا ئۆزىڭىزنى باقالامتىڭىز؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۆزۈمىزنى ئاران باقالايتتۇق، تازا قەيىنچىلىق بولغان چاغلاردا مەنمۇ ئۇلارنى دوراپ پۇل بېسىپ چىقىراتتىم» دېدى.

مەن: «بۇ ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز پارا كەندىچىلىك تۇغۇر... غانلىق ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

ئۇ: «ئامالسىزلىقتىن شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولغان، لېكىن ئۇلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، مېنىڭ باسقان پۇلۇم ھېچقانچىلىك ئەمەس» دېدى.

مەن: «پۇل باخاللىشىپ كەتسە، بۇقىرالار دەردكە قالدۇ، ھەم ئۆزىڭىزگىمۇ زىيان، ئەپەندىم بۇ ئىشنى ئوبدان پىلانلاپ قىلىمىغان ئىكەنسىز» دېدىم.

ئۇ: «بۇ ئىشلارنى ئويلىماي قىلغان ئەمەس، مېنىڭ شىنجاڭدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇش ئويۇم بولمىغاچقا، باشقا ئىشلار بىلەن كارىم بولمىغان ئىدى» دېدى.

مەن: «سىز ناھايىتى پىكىرلىك ئىكەنسەز، پېقىر كال-
تە پەم، ئەپەندىم سىزنىڭ سۆزىڭىزنى ئاڭلاپ، بۇلارنى بىر-
راقلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدىم!» دېدىم.

ئۇ: «يوقسۇ، يۇقسۇ، ھەممىمىز شور پىشانە مەھبۇس-
لاردىن بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، گەپنى يوشۇرمايلا دەۋەردىم،
باشقىلارغا دەپ يۈرمىسىڭىزلا بولدى» دېدى.

مەن: «ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، مەن دېگەنلىرىڭىزنى ھەخ-
پىي تۇتىمەن» دېدىم.

بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جىن شۇرېننىڭ
دېگەنلىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇ تۇيۇقسىز كەلگەندى، يەنە
تۇيۇقسىزلا كەتتى. قاماقلىقلار ئەمدىلا «شامالداپ» بولۇ-
شىغا، گەپى باي باشلىقىنىڭ: «جىن شۇرېن! يۈك - تا-
قىلىرىڭنى يىغىشتۇر، باشقا جايغا ئاپىرىمىز» دېگەن گەپى
ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن جىنايەتچىلەر يەنە ھەر خىل قى-
ياسىلارنى قىلىشقا باشلىدى، بەزىلەر: «ئېتىشى مۇمكىن»
دېسە، بەزىلەر: «ھۆكۈم ئېلان قىلماي تۇرۇپ ئاتامدۇ؟»
دېيىشتى. بەزىلەر: «ئۇنداق قىلىپ ئېتىشى ناتايىن، جياڭ
چېشى بۇيرۇق چۈشۈرسىلا. ھۆكۈم ئېلان قىلىش دېگەننىڭ
نەدە قالىدۇ؟» دېيىشتى. بەزىلەر: «پۇلنى يېتەرلىك خەجلى-
مەسلىك ياخشى ئىش ئەمەس» دېدى. يەنە بەزىلەر:
«قۇيۇپ بېرىشى مۇمكىن» دېدى. كۆپ ساندىكىلەر: «ياخ-
شىلىقتىن يامانلىق كۆپ» دېگەن پەرەزدە بولۇشتى. ئۇلار-
نىڭ ھەممىسى ئىچكى ئەھۋالنى بىلمەيتتى. ئىككىنچى قې-
تىم شامالداشقا چىققاندا، ئاندىن گۇندىپايدىن جىن شۇ-
رېننىڭ ھەربىي شتابقا ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇق، ھەم
يەنە بىر ھازا غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى.

ئالاھىدە 3 — 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، جىڭ شۇرپى يەنە جياڭنىڭ يەرلىك سودا مەھكىمىسىنىڭ تۈرمىسىگە ئېلىپ كېلىندى. بۇ ھال كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى، مەنمۇ بۇنىڭ ئويلىمىغان يەردىن چىققانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئۇ روھىي جەھەتتىن ناھايىتى چۈشكۈن بولۇپ، زۇۋان سۈرمەيتتى، كارىۋاتتا سۇنايلىپ يېتىپ ئاھ ئۇراتتى. تۈرمە دائىرىلىرى ئۇنى يەنە بۇرۇنقى كامىرغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. مەن ئىككىنچى كۈنى ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەلەيدىم.

مەن: «ئەپەندىم، نېمە ئۈچۈن «ساراياغا ئىككىنچى قېتىم كىرىش» دېگەن تىياتىرنى ئوينىمايسىز» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «دەپ كەلسەم گەپ تولا».

مەن: «سىزنى بۇرۇنلا ئەركىنلىككە ئېرىشكەندۇ دەپ پەرەز قىلغان ئىدىم، نېمە ئۈچۈن يەنە قايتىپ كەلدىڭىز؟ ئۇلار گېپىدىن يېنىۋالدىمۇ؟ سەۋەبى نېمە ئىكەن؟» دەپ سورىغان ئىدىم، ئۇ باشقا گەپنى قىلمايلا: «ئەبلەخلەر، تاشپاقلار» دەپ تىللاپ كەتتى.

مەن: «زادى نېمە ئىش بولدى؟ ئەگەر ئەپەندىم بولسا، مەن ئۆز ئۆيۈمگە چىقىپ كېتەي» دېدىم.

ئۇ: «ئولتۇرۇڭ، مەن سىزگە ئالدىرىماي دەپ بېرەي» دېدى. ئارقىدىن يەنە بىر نەچچە ئېغىز تىللاپ: «ئۇلار مېنى ھەربىي شتابقا ئېلىپ بېرىپ، ماڭا ئالاھىدە غەمخور-لۇق قىلىشتى، سىرتقا چىقالمىغىنىمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۇرمۇشۇم بىر قەدەر راھەتتە ئۆتتى» دېدى، مەن سۆز قىستۇرۇپ قولۇمدا چىلىمنى ئىلىپ «مۇنداق قىلىشقا

بولامدېكەن؟» دېگەن ئىدىم، ئۇ بېشىنى لىڭشىتىپ «بولدىغانلىقى» نى ئىپادە قىلدى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «بىر قانچە ئايدىن بۇيان مەندىن ئۈچ قېتىملا گەپ سوردى، سودىيەمۇ ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن مۇئامىلە قىلدى، ئۇنىڭ چىرايىدىن بۇ يەردىكى تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭكىدەك قانخورلۇق كۆرۈنمەيدۇ. مەن شىكايەتنامىدەكى مەزمۇنلارنىڭ پاكىتىغا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ بىر - بىرلەپ رەت قىلدىم ۋە قۇرۇق تامدىن پاختەك ئۇچۇرۇپ ماڭا زىيانكەشلىك قىلىنغانلىقىنى ئېيتتىم. ئۇ گەپنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويدى، گېپىمنى بۆلۈۋەتمەي ئاڭلىدى ھەم رەددىيە بەرمىدى. مەن ئىلگىرى سوت مەھكىمىسىدە مۈلكى ئەمەلدارلار ئەمەل تۇتىدۇ، ئۇلار ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن مۇلايىم كېلىدۇ دەپ ئويلايتتىم، لېكىن پاكىت بۇنىڭ ئەكسىچە ئىكەن، ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى مۈلكى سودىيەلىرىدىن كۆپ ياخشى ئىكەن» دېدى.

مەن: «بەلكىم سىزگە شۇنداق تۇيۇلغان بولسا كېرەك، ياكى يۇقىرىدىن شۇنداق يوليورۇق بېرىلگەن بولسا، شۇنداق قىلغاندۇ» دېدىم.

ئۇ: «شۇنداق بولۇشمۇ مۇمكىن، بىراق، رىيازەت چەككەن بىر ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇلايىمراق بولۇش، ۋەھشى بولۇشتىن كۆپ ياخشى تۇيۇلمىدېكەن» دېدى.

مەن: «جىنايەتچىلەرنىڭ كۆڭلى شۇنداق بولىدۇ، لېكىن بەزىلەرنىڭ كۈلكىسى ئىچىگە پىچاق يوشۇرۇنغان بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ تىلى شېكەر، دىلى زەھەر كېلىدۇ، سىز ئۇنىڭ ھەقىقىي كۆڭلىنى بىلىۋالالمايسىز» دېدىم.

ئۇ: «مەن دېگەن ئۇ ئادەم ھەرگىز ئۇنداق ئادەم ئەمەسكەن» دېدى.

مەن: «ئۇ سىزنى جىنايەتسىز دەپ ئېلان قىلىپ قو-
يۇۋەتكەن بولسا، توغرا قىلغان بولاتتى» دېدىم.

ئۇ: «ئۇ ئۇنداق ھۆكۈم قىلالىمىنى بىلەن، سوراق
داۋامىدا، ماڭا جىنايەت ئارتىلمايدىغانلىقىمنى ئېنىق بىل-
دۇردى» دېدى.

مەن: «ئۇ نېمىشكە سىزنى يەنە بۇ يەرگە ئەكىرىپ
قويدى؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

ئۇ: «بۇ ئۇنىڭ ئىشى ئەمەس، ۋاڭ جىڭۋېي دېگەن
ھاراملىقنىڭ قىلغان ئىشى» دېدى.

مەن: «يەنە شۇ ۋاڭ جىڭۋېيىنىڭ ئىشىمۇ! ئۇ نېمە
سىز بىلەنلا قېرىشىپ قاپتىغۇ؟ يەنە كېلىپ ئۇ سىزنى بۇ
يەرگە قانداق ئەكىرىپ قويالايدۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۇ ھەربىي شتابنىڭ مېنى جىنايەتسىز دەپ قو-
يۇۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال مەمۇرىي پالاتا
نامىدىن ھەربىي شتابقا خەت يوللاپ، مېنى ئۆلكە رەئىس-
سى بولغان، مۈلكى ئەمەلدار، ئۇنىڭ ھەربىي قانۇن جەھەت-
تىن جىنايەتلىك ياكى جىنايەتسىز ئىكەنلىكى بىلەن كارى-
مىز يوق، مۈلكى ئەمەلدار جىنايەت ئۆتكۈزسە سوت مەھ-
كىمىسى سوتلاپ بىر ياقلىق قىلىدۇ دەيتىۋ. ئۇ مەمۇرىي
پالاتانىڭ باشلىقى بولغاچقا، ھەم مېنى تەلپ قىلىپ خەت
يازغاچقا، ھۆكۈمەت ئىشىنى ھۆكۈمەت بەلگىلىمىسى بويى-
چە بېجىرىشكە توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، ھەم مەمۇرىي
پالاتانىڭ باشلىقىنىڭ يۈزىنى قىلىشقا ۋە ھوقۇقىنى ھۆر-
مەت قىلىشقا توغرا كەلگەچكە، مېنى يەنە نەس باستى» دېدى.

مەن: «ھېلىقى كىشىنىڭ كۈچى يەتمەي قالىدۇ؟»
دېدىم.

ئۇ: «مەن ئۇنىڭ قېشىغا باردىم، ئۇ مېنى خاتىرجەم بولۇڭ، ئاخىرىدا مەسىلىنى مەن ھەل قىلىمەن دېدى» دېدى.
مەن: «ئىش شۇنداقلا بولسا جانابلىرى غەم قىلىشىڭىزمۇ بولىدىكەن، ئۆزىڭىزنى روھلۇق تۇتۇپ، ئۇلار بىلەن ھەپسەلىشىڭ» دېدىم.

ئۇ: «مەن سىلەرگە ئوخشاش ئىگىلىمەس - پۈكۈل مەس كىشىلەردىن، ئۆلۈمنى يانچېۋىقىغا ئالمايدىغان كىشىلەردىن ئەمەس - تە» دېدى.

مەن: «مەسىلە سىز دېگەندەك ئۇنچىلا ئېغىر ئەمەس، ئۆزىڭىزنى خاتىرجەم بولۇڭ دېگەن بولسا، سىز خاتىرجەم بولۇڭ، بىز تۇرمىداش بولغانلىقىمىز ئۈچۈن مەن سىزگە كۆڭۈل - كۆكسىڭىزنى كەڭ تىۋىتىۋىشىڭىزنى تەۋسىيە قىلىمەن» دېدىم.

ئۇ: «مەن كۆڭۈل - كۆكسۈمنى قانداقمۇ كەڭ تۇتالايمەن؟ ئۇلار قان تېمىپ تۇرغان ئاغزىنى يوغان ئېچىپ تۇرسا، مەن ئۆيمۇ - ئۆي ئارىلاپ يۈرۈپ شاڭ كۆيدۈرۈپ ئۇلارغا سەجىدە قىلامدۇم ئەمدى» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزنىڭ ھەربىي تەرەپتە ئۆزىڭىزنى قوللايدىغان ئادەم بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئاز - تولا ئېلىنىپ قىلارمىكەن دەيمەن» دېدىم.

ئۇ: «ئىش تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ، ئۇلار تېخىمۇ جىق پۇل تەلەپ قىلىدۇ» دېدى.

مەن: «باشقا نېمە ئامال بار؟ كۆڭۈلنى كەڭرەك تىۋىتىۋىش، كېيىنچە بىر گەپ بىلەر» دېدىم.

ئۇ بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ: «ئىلاھىم! مەن جىڭ شۇرېن نېمە بولۇپ مۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالدىم!» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېن پات - پات سوراققا تارتىلىپ تۇرىدىغان بولدى، بەزىدە ئۇ خۇشال، كۈلۈمسۈر بىلەن ھالدا قايتىپ كېلەتتى، بۇ ھال ئۇنىڭ خۇشغەۋەر-گە ئىكەنلىكىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. بەزىدە قايتىپ كېلىپ ئاللىكىمىلەرنى تازا تىللاپ، ئىستاكلىق بىلەن يەرگە ئاتاتتى، بۇ ھال ئۇنىڭ يامان ئەھۋالغا قالغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. ئۇ-مۇمەن ئالغاندا، ئۇ مەلۇم يول تاپقاندا، سوتتا چىرايلىق گەپلەرنى ئاڭلايتتى؛ يول تاپالمىغاندا، ئەكسىچە قاتتىق ئەيىبلەشكە ئۇچرايتتى. شۇڭا ئۇنىڭ كەيپىياتى سوتتىكى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى.

مەلۇم بىر كۈنى ئۇ مېنىڭ كامىرىمغا كىرىپ: «مېنىڭ دىلويم مۇنازىرە قىلىنىپ خۇلاسىە چىقىرىلدى. ھازىردىن باشلاپ ھۆكۈمنى كۈتۈپ تۇرىدىغان بولدۇم» دېدى. مەن ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىن ناھايىتى كەيپىي چاغ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ: «سىزنىڭ جىنايەتسىز دەپ ھۆكۈم قىلىنىپ قويۇپ بېرىلىشىڭىزدىن چوڭ ئۈمىد بار. تەبىرىك لىمەن» دېدىم. ئۇ ناھايىتى ئىشەنچلىك قىلىپ: «مۇشۇنداق ئېھتىمال بار، لېكىن تۈرمىنىڭ بوسۇغىسىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن ھېساب» دېدى.

مەن: «چوقۇم مەسىلە چىقمايدۇ، ھەممە يول راۋان ئېچىلغاندۇ؟» دېدىم.

ئۇ جەزمەنلەشتۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى. مەن: «ھەممە تەرەپتە توسالغۇ قالمىغان بولسا، قولنى ئۆزىتىپلا پۇلنى ئالدىغان پۇرسەت كەپتۇ» دېدىم.

ئۇ: «قېرىندىشىم بىر سۆزنى خاتا دەپ قويدىڭىز» دېدى.
مەن: «قايسى سۆزنى» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «ئېلىش دېگەن سۆزنى ئۆتتۈرۈش دېگەن سۆزگە ئالماشتۇرۇش كېرەك» دېدى.

مەن: «مەيلى ئېلىش بولسۇن، مەيلى ئۆتتۈرۈش بولسۇن، ئىش قىلىپ ئادەمنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئېلىۋالدۇق، ئازراق ئۆتتۈرۈپ قويسىڭىز، ئۇنىڭ كارايىتى قانچىلىك ئىدى؟ ئادەم ھايات چاغدا ھەمىشە ئامەت كېلىۋەرمەيدۇ، ئۆلۈپ كەتكەندە ئامەتنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كەتمەيدۇ، ئۇ ئىشلارنى ئارقىڭىزغا تاشلىۋېتىڭ» دېدىم.

ئۇ: «ئەقلىمنى ئېچىپ قويغىنىڭىزغا رەھمەت، مەن بۇرۇنقىدىن پەرۋاسىز بولۇۋالدىم» دېدى.

مەن: «ھەممىسى بولۇپ قانچىلىك چىقىم تارتىڭىز؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۆمرۈمنىڭ يېرىمىدا جاپا تارتىپ تاپقان پۇلۇم نىڭ تېڭى شۇنىڭغا كەتتى. تۈگىشىپ كەتتى» دېدى.

مەن: «قانداق تەقسىم قىلىدىكەن» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «بۇنى باشقىلارغا دېگىلى بولمايدۇ» دېدى.

مەن: «ئەلۋەتتە شۇنداق، مەن ئاغزىمنى چىڭ تۇتىمەن، جانابلىرى خاتىرجەم بولۇڭ» دېدىم.

مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، جىن شۇرىنغا ئۈچ يېرىم يىللىق مۇددەتلىك قىيامات جازاسى ئېلان قىلىندى. ئۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۆز كامىرىغا قايتىپ كېلىپ ئارقا - ئارقىدىن تۆت ئىستاكانى چىقىۋەتتى، ئۇ ماڭقىسىنى ئېقىتىپ يىغلاپ بىر ھازا تىللاپ كەتتى، ئۇنىڭ تەلەتى خۇددى خۇمارداپ كەتكەن بەڭگىنىڭكىدەك كۆرۈنەتتى. مەن ئۆزى

گىزنى بېسىۋېلىش دەپ ئۇنىڭغا تەسەللىي بەردىم.
ئۇ: «بۇ خۇمپەرلەر، ئەبلەخلەر ئاشۇنداق تەسەللىك
قىلسا، قانداقمۇ ئۆزۈمنى بېسىۋالالايمەن، ئۇلار ئاشۇنداق
ئالدامچىلىق قىلسا، مەن قانداقمۇ خاتىرجەم بولىمەن؟» دېدى.
مەن: «سىزنىڭ ماڭىدىغان يەنە بىر يىلىڭىز بار
ئىدىغۇ، سىز ئۇ كىشىنى ناھايىتى لەۋزىدە تۇرىدۇ دېگەن
ئىدىڭىزغۇ؟» دېدىم.

ئۇ بىر ئاز ھاسايانلىنىپ: «ھازىر لەۋزىدە تۇرماي
دىغان بولۇپ كەتتى، ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇققىلى بولمايدۇ،
مەن ئۇنىڭ ۋەدىسىدە تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

1935 .. يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، يەنى مىن-
گونىڭ دۆلەت بايرىمى كۈنى، جياڭ جېيىشى گومىنداڭ ھۆ-
كۈمىتى نامىدىن جىن شۇرېننى «كېچىرىم» ئېلىپ، ئۆزى-
نىڭ «ۋەدىسىدە چىڭ تۇرىدىغان» ئادەم ئىكەنلىكىنى
ئىسپاتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەھەل جاھانغا پىر كەت-
كەن جىڭ شۇرېن دىلومى ئاياغلاشتى. مەن كېيىن جىڭ
شۇرېننىڭ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن بىر مەزگىل تېيەن-
جىنىدە تۇرۇپ، ئاخىرىدا گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرىگە كەت-
كەنلىكىنى، 1941 - يىلى ئۆز يۇرتىدا كېسەللىك سەۋەبى
بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدىم.

بىر نەچچە ئېغىز ئوشۇقچە خاتىمە سۆزى يېزىپ قويماي:
بۇ ماتېرىيال گەرچە «ئۇن ئالغۇغا ئېلىۋېلىنغان ئە-
مەلىي ئەھۋال» غا ئاساسەن رەتلەنگەن ماتېرىيال بولمى-
سىمۇ، لېكىن، قىلىنغان گەپلەرنىڭ مەزمۇنى قەتئىي توغرا.
مۇشۇ تارىخىي ماتېرىيالنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ئۈچۈن، ئۇ-
نى قوپالراق بولسىمۇ يېزىپ چىقىم. بۇ ماتېرىيالنىڭ قان-

داق مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغانلىقىنى كىتابخانىنىڭ
ئۆزى تەكشۈرۈپ كۆرسە بولىدۇ. مېنىڭ قارىشىم مۇنداق:
جىڭ شۇرېن بىر كونا مىللىيىتارىست، كونا تۈرە، ئۇ ئاچ-
كۆزلۈك ۋە ھېلىگەرلىك جەمەتتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ،
مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرىلىرىدىن ئېشىپ چۈشسە ئېشىپ
چۈشىدىكى، كەم قالمايدۇ. لېكىن گومىنداڭچى يېڭى مىللىي
تارىستلار بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇ ناھايىتى چولپان كېلىپ
قالدى. ئۇ ئەسلىدىكى دېئەن دېگەن ئىسمىنى شۇرېن (شا-
پائەت ئاتا قىلىش) دېگەن سۆزگە ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ،
مېنىڭچە، ئۇ شىنجاڭدا كىشىلەرگە ھېچقانداق شاپائەت قىل
مىغان، ئەكسىچە مىڭلاپ - تۈمەنلەپ جىنايەتلەرنى ئۆت-
كۈزگەن. ئەمدى ئۇنىڭ دېئەن دېگەن ئىسمىغا كەلسەك،
ئۇ قوللانغان بۇ ئىككى خەت پەزىلەت دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ،
لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە ئۇچىغا چىققان پەزىلەتسىز ئادەم!
شۇ چاغلاردا مۇنداق بىر كۆپلەپ خەلق قوشىقى تارقالغان:
تېزەكتىن باج ئېلىنىدىغانلىقىنى ئەزەلدىن ئاڭلىمىغان،
بۈگۈنكى قالدى بىرلا ئوسورۇق، باج ئېلىنمايدىغان.
خىيانەتچىلەردىن باج ئېلىش ناھايىتى ئاز بۇ جاھاندا،
بار دېمەكلەر قانۇن، بىر قىيىنچىلىككە ئەرزىيدىغان.

ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ ھەقتە
كۆپ سۆزلەش ھاجەتسىزدۇر.

(بۇ ماقالە يۈننەن تارىخىي ماتېرىيال ژۇرنىلىنىڭ
1985 - يىلى 1 - سانىدىن ئېلىندى).

ماكانىنىڭ ئاپتورى يۈننەن ئۆلكىلىك تارىخىي ماتې-
رىياللار تەتقىقات يۇرتىنىڭ خادىمى)

قۇربان مەھمەد تەرجىمىسى

سۇڭ مېيلىڭنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىشى

خۇ يەنيۇن

1943 - يىلى كۈزدە مەن لياڭ خەنساۋ (گومىنداڭ مەركىزىي دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سىياسىي بۆسەنىڭ مۇئاۋىن بۇجائى) بىلەن بىرگە شىنجاڭغا سەپەر قىلدىم. يول ئۈستىدە گەنسۇ جىيۇچۈەنگە چۈشۈپ سۇڭ مېيلىڭنىڭ مەخسۇس ئايروپىلانغا ئالېشىپ سۇڭ مېيلىڭ بىلەن بىرگە دېخۇا (ئۈرۈمچى) گە يېتىپ كەلدۇق. سۇڭ مېيلىڭ ئۈرۈمچىدە ئۈچ كۈن تۇردى. لياڭ خەنساۋ بىلەن مەن بىر ئايچە ئايلاندۇق. سۇڭ مېيلىڭنىڭ بۇ قېتىمقى شىنجاڭ سەپىرىنىڭ جەريانى توغرىسىدا ئۆزۈمنىڭ كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن: لياڭ خەنساۋ ئىككىمىز چىڭچىڭدىن لەنجۇغا كەلگەندىن كېيىن لەنجۇدا تۆت كۈن ئايروپىلان ساقلاپ تۇرۇپ قالدۇق. بىز لەنجۇنىڭ شەھەر سىرتىدىكى ھاۋا ئارمىيە دېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشقاندا 5 - كۈنى ئەتىگەندە ئاي رودورومغا بارساق، كۈتۈلمىگەندە جياڭ جېيىشنى كۆرۈپ قالدۇق. ئۇ، ئۇچۇش ئالدىدا تۇرغان ئامېرىكىدا ياسالغان يۈك ئايروپىلانىنىڭ شوتسىي يېنىدا تۇراتتى. ئايروپىلانغا چىقىش ئۈچۈن كەلگەنىمىزدە جياڭ جېيىشنىڭ قوشۇمىسىنى سۈرلۈك

تۇرۇپ، بىزگە جىددىيلىك بىلەن باشقىچە دەپ .. سېلىپ
تۇرۇۋاتقانلىقىغا كۆزۈم چۈشتى.

يۈك ئايروپىلاننىڭ ئىچىدە ساڧا يوق بولۇپ ئىككى
تەرىپى ئۇزۇن كەتكەن قاتتىق ئورۇندۇق ئىدى. كېيىنكى
نىڭ يېنىدا ئادەتتىكى يۆلەنچۈك ئورۇندۇق بار ئىدى. بىز
ئورنىمىزدا ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن سۇڭ مېيلىنىڭ ئاي-
روپىلانغا چىقتى. ئۇنىڭ كەينىدە تۆت ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ
ئىككىسى ئايال خىزمەتچى، بىرى كانىۋاي يەنە بىرى مەن
تونۇيدىغان بۇرۇن چۇڭچىڭدا دوختۇرخانا ئاچقان دوختۇر
ئىدى، ئۇ بۇ قېتىم سۇڭ مېيلىنىڭغا دوختۇر بولۇپ شىنجاڭ-
غا ماڭغانىدى. مۇشۇ چاغدىلا مەن جياڭ جېيىشنىڭ سۇڭ مېي-
لىنى ئۇزىتىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمنى ئۇقتۇم.

سۇڭ مېيلىنىڭ ھېلىقى يۆلەنچۈك ئورۇندۇقتا كۆپچىلىك-
كە يۈزلىنىپ گەپ - سۆز قىلماي ئولتۇراتتى، چىرايى قا-
رىماققا ناھايىتى جىددىي كۆرۈنەتتى. ئايروپىلاندا يەنە گو-
مىنداڭ تاشقى ئىشلار بۇسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋ-
قۇلئاددە خادىمى ۋۇ زېشياڭ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇل-
ئاددە خادىم مەھكىمىسىنىڭ ۋاڭ، لياڭ فامىلىلىك ئىككى
كاتىپى ۋە ۋۇ زېشياڭنىڭ لەنجۇدا تاللىۋالغان سۈي فا-
مىلىلىك روسچە تەرجىمانى، گومىنداڭ مەركىزىي ئاخبارات
ئاگېنتلىقىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن خادىمى چىن ۋەنلى قا-
تارلىق 20 نەچچە ئادەم بار ئىدى.

بۇ ئايروپىلاننىڭ ليوتىجىكى ھاۋا ئارمىيە چوڭ ئەترى-
تىنىڭ باشلىقى يىخۇ ئىن بولۇپ ئۇ بۇرۇندىنلا سۇڭ مېي-
لىنىڭ ئايروپىلاننى ھەيدەيتتى. 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

چۈشتىن كېيىن سائەت بىرلەر ئەتراپىدا بىز ئۈرۈمچىگە يې-
 تىپ كەلدۇق. بىزنى ئايروودورومدا چوڭ چەمبىرەك شەكىلدە
 تىزىلغان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان كىشىلەر بايراكلارنى
 پۇلاڭلىتىپ، قىزغىن قارشى ئالدى. ئاڭلىشىمىزچە بۇنداق
 ئۇلۇغ كۆرۈنۈش شىنجاڭدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىكەن.
 شېڭ شىسەي بىلەن سۇڭ مېيلىڭ قاتارلىقلار قول ئېلىپ
 كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن بىرلىكتە سۈ-
 رەتكە چۈشتى. ئاندىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ھەيۋەت بىلەن
 شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ۋالىي مەھكىمىسىگە يېتىپ كەلدى.
 سۇڭ مېيلىڭ ۋالىي مەھكىمىسىدىكى غەربىي بىناغا شېڭ
 شىسەينىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. لياڭ خەنساۋ قاتارلىق
 لار شېڭ شىسەينىڭ 2 - ئىنىسى شېڭ شىيىڭ (قاتنىش
 باشقارمىسىنىڭ باشلىقى) نىڭ ھەمراھلىقىدا ۋالىي مەھكىمى-
 سىنىڭ شەرقىدىكى گۈللۈك باغقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شەرقىي
 گۈللۈك باغدا دەل - دەرەخلەر بۈك - باراقسان بولۇپ
 گۈللەر خۇش پۇراق چېچىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدى تەرىپى
 چوڭ مېھمانخانا، كەينى تەرىپى ئىچكىرى - تاشقىرى كەل-
 گەن ياتاق ئۆي بولۇپ كۆركەم سەلتەنەتلىك ئىدى. ياتاق
 ئۆيلەرگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كەمپۇتلىرى، تاماكىلىرى (فاپ-
 روس) يەنە شىنجاڭنىڭ يېمەكلىكلىرى، ئالما، ئەنجۈرلىرى ۋە
 باشقىلار قويۇلغانىدى. شەرقىي گۈللۈك باغ شېڭ شىسەي
 ئۆزىنىڭ ئېزىز مېھمانلىرىنى كۈتىدىغان جايى ئىكەن شۇن-
 داقلا ئۇ ئۆزىگە گۇمانلىق دەپ تۇيۇلغان كىشىلەرنىمۇ قە-
 تىل قىلىپ تۇرىدىكەن. بۇ يەردىكى ئاق خىزمەت كىيىمى
 كىيىۋالغان كۈتكۈچىلەر يان قورالى ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇ-
 لار ھوشيار، چاققان ھەم مۇڭداشقان ئىدى. ئۇلار مېھمانلار-

نىڭ ھەر بىر جۈملە سۆزىنى قالدۇرماي شېڭ شىسەينىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇرىدىكەن. ھەتتا بىز سىرتقا چىقىپ كەتكەن چېغىمىزدا ئۇلار بىزنىڭ شىڭلىرىمىزنى خاتىرىلىرىمىزنى ئاڭلىرىمىزنى كۆرگەنىدى.

شۇ كۈنى كەچتە شېڭ شىسەي غەربىي زالدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ سۇڭ مېيلىنىڭغا ھاردۇق چېيى بەردى. ئالتە شىرە تاماق تەييارلانغانىدى. لياڭ خەنساۋ، ۋۇ زېشىياڭ ۋە باشقىلار زىياپەتتە بىللە بولدى. سۇڭ مېيلىنىڭ ئۈرۈمچى سەپىرى ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇشقا كەلگەن ماۋ باڭچۇ ۋە كۈتۈۋېلىش ئىشخانىسى ۱ - باشقارما باش خوجىلۇق گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى چىن شىزېڭ قاتارلىقلار مۇ بار ئىدى. شىنجاڭ تەرەپتىن شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى چىيۇ لىۋفاڭدىن سىرت يەنە شېڭ شىسەي چىيۇ شۇشيۇڭ (شېڭ شىسەينىڭ خوتۇنىنىڭ ئىسمى) ھەمدە شېڭ شىسەينىڭ باشقا يېقىنلىرى بار ئىدى. ئۇندىن باشقا يەنە ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇ - فۇگۇەنلىرى سەككىز چوڭ باشقارما (ھەربىي قانۇن، ھەربىي قورال - ياراق جىڭلى، كاتىبات، كانىۋايلىق، داۋالىنىش) نىڭ كاتىبلىرى ۋە شىنجاڭدىكى ئىشپىيونلارنىڭ كاتىبىلىرى لى يېڭى قاتارلىق نەچچە ئون كىشى بار ئىدى.

زىياپەتتە سۇڭ مېيلىنىڭ بىر نەچچە مىنۇت سۆز قىلدى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: «مەن بۇ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ناھايىتى خۇشاللىق ھېس قىلدىم. بىزنى كاتتا كۈتۈۋالغانلىقىڭلارغا كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن. شىنجاڭ شېڭ دۈبەنىڭ باشقۇرۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. مەن بۇنىڭغا ئىنتايىن قايىلەن. بۇندىن

كېيىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەنمىنچۇيىنى ئاساس قىلىپ شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلىشەن» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

سۇڭ مېيلىڭنىڭ سۆزى گەرچە قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭنى باشقۇرۇش تارىخىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ ئالامىتى، يەنى ئۇنىڭ ماركىزمغا چوقۇنۇش نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ياپ - يالىڭاچ ھالدا چاڭ جېيىشنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنىشنىڭ باشلىنىشى ئىدى. سۇڭ مېيلىڭدىن بۇرۇن ھېچقانداق كىشى شېڭ شىسەينىڭ ئالدىدا سەنمىنچۇيى ئۈستىدە سۆز ئاچقان ئەمەس ئىدى. سۇڭ مېيلىڭنىڭ سۆزى ماڭا ناھايتى تاساددىپى تۇيۇلدى. شېڭ شىسەي ئۇنىڭ بۇ تەشۋىقاتلىرىنى قوبۇل قىلالارمۇ؟ بىز ئايروپىلاندىن چۈشۈپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شېڭ شىسەي ئۆزىچە ماركىزم، لېنىنىزم كۆز قارىشى بويىچە خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەسىلىسى تەھلىل قىلىنغان ئەسلىرىنى بىزگە سىرغۇغا قىلغان ئەمەسمىدى؟

ئەمەلىيەتتە 1943 - يىلىدىكى شېڭ شىسەي ئەمدىلا دۆبەنلىك تەختىگە ئولتۇرغان ۋاقتىدىكى شېڭ شىسەي ئەمەس ئىدى. ئۇ خەلقئارادا، گېرمانىيە ناتىسلىرىنىڭ ھەم مىللىيەردە زوراۋانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىنتايىن قىممىتى ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ قالغانلىقىنى، مەملىكەت ئىچىدە بولسا چاڭ جېيىش ئەكسىيەتچى گۇرۇھنىڭ ئازاد رايونلارغا قارىتا كەڭ كۆلەمدە قورشاپ يوقىتىشنى باشلىغانلىقىنى كۆرۈپ نىقابىنى يىرتىپ تاشلايدىغان ۋاقىت بولۇپ

قالدى دەپ تونىغانىدى. سۇڭ مېيلىڭنىڭ بۇ قېتىمقى سە-
پىرى، شېڭ شىسەينىڭ كومپارتىيىگە قارشى مەيدانىنى تې-
خىمۇ قەتئىيلەشتۈردى. سۇڭ مېيلىڭ شىنجاڭدىن قايتىپ كې-
تىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يەنى 1943 - يىلى كۈزدىن باشلاپ،
شېڭ شىسەي سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا مايىل بارلىق شوئار،
لوزىنىكىلارنى يىرتىپ تاشلىدى ۋە ئۆچۈرۈۋەتتى. سوۋېتلەر
ئىتتىپاقىغا مايىل ئاكتىپلار ۋە كومپارتىيە ئەزالىرىنى تۇ-
تۇپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى. شىنجاڭ شېڭ شىسەينىڭ
قول ئاستىدىكى دوزاخقا ئايلاندى.

سۇڭ مېيلىڭدىن كېيىن جۇ شاۋلىياڭ شىنجاڭدا شېڭ
شىسەي بىلەن تۆۋەندىكى كېلىشىملەرنى ھاسىل قىلدى.
(1) شىنجاڭنى گومىنداڭلاشتۇرۇش، شىنجاڭدا گومىنداڭ-
نىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنى قۇرۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگى-
چە گومىنداڭ تەشكىلاتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش.
(2) كادىرلارنى تاللاپ گومىنداڭ مەركىزىي تەربىيىم-
لەش ئۆمىكىگە ئاپىرىپ نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەش.
(3) شىنجاڭدا سەنمىنچۇيىنى تارقىتىش (گومىنداڭنىڭ
مەدەنىيەت تەشۋىقات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشىنىمۇ ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ).

(4) ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش مەسىلىسى؛
(5) تاشقى سىياسەت جەھەتتە شىنجاڭ گومىنداڭ مەر-
كىزىي بىلەن قەدەمدە بىردەك بولۇش؛
(6) شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تازىلاش مەسىلى-
سى قاتارلىقلار؛

سۇڭ مېيلىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئىككىنچى كۈنى مەن
شەرق گۈللۈك باغدا سۇڭ مېيلىڭنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرىنى

ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالدىن كەلگەنلەردىن ماڭ باڭچۇ،
چىن شىزىڭدىن سىرت يەنە كۈتۈۋېلىش ئىشخانىسىدىكى گۇڭ
سەنمۇ ۋە بەزى كۈلرەڭ كاجىدىن تىكىلگەن خىزمەت كى-
يىمىنى كىيگەنلەرنىمۇ كۆردۈم. مەن ئايروپىلاندا سۇڭ سېي-
لىڭ قاتارلىق تۆت كىشىنى كۆرۈپلا، ئۇلار ئاز ئادەم كەپ-
تۇ دەپ قارىغانىدىم. شۇ كۈنى بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۇرۇم-
چىدىكى بارى يوق بىرقانچە دۇكاندا ھەدەپ مال سېتىۋې-
لىشقا كىرىشىپ كەتتى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇشتىن
ئىلگىرى كىرگۈزۈلگەن نىلۇڭ، كاجى رەخت، گۈللۈك رەخت،
يېمەك - ئىچمەك گىرىم بۇيۇملىرى، كەمپۇت
بەيلەندى ھارىقى، ئويۇنچۇق، رەسىم ئاپپاراتى، قول سا-
ئەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلار قىزىقىدىغان نەرسىلەر
ئىدى. ئۇلۇغ ئوكيان ئۇرۇشىدىن كېيىن چۇڭچىڭدە چەت-
نىڭ ماللىرى قۇرۇپ كەتكەنىدى. بار دېگەندىمۇ ناھايىتى
قىممەت ئىدى. دېخۇادا مۇنداق ماللارنى كۆرگەندە ئۇلار ئەل-
ۋەتتە قولدىن بېرىپ قويمايتتى. ئەتىگەندىن تاش كەچكىچە
سودا بىلەن بولۇپ ماشىنا - ماشىنىدا توشۇپ كەلدى. شە-
ھەر خەلقى بۇ ئەھۋالغا ھەيران بولغانىدى. ئۇلار ئۇرۇنچى-
دىكى كۈندىلىك بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قۇرۇتۇ-
ۋەتكەنىدى.

مەمتىمىن سادىق تەرجىمىسى.

تولۇقلما ۋە تۈزىتىش

1. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرىتىلغان «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا دەرد» ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخا مۇقاۋىسىغا ۋە تىتولغا «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 21 - سان، دەپ يېزىلىدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرقى بېتىدىكى خەنزۇچە نەشر ھوقۇقى ئىچىگە «ئاپتورى: جاڭ جۇڭ» دەپ قىستۇرۇلىدۇ.
2. «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر» ناملىق كىتابنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسى تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان «جاڭ جۇڭ ئەسلىمىسى» نىڭ 5 - بابى (شىنجاڭ مەسلىمىسى) گە ئاساسەن تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىندى.

补充.更正

1. 由新疆人民出版社出版的《从迪化会谈到新疆和平解放》维文版封面和扉页应加“新疆文史资料选辑”第21辑；封底版权栏内应加“张治中著”。

2. 《从迪化会谈到新疆和平解放》维文版系从文史资料出版社1985年出版的《张治中回忆录》中第五章“新疆问题”全文成维文的。

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

新疆文史资料选辑（23）（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市建中路54号）

新疆新华书店发行 新疆新华印刷三厂印刷

787×1092毫米 32开本 16.125印张 2插页

1987年9月第1版 1988年1月第1次印刷

印数：1 — 9,000

ISBN7-228-00353-5/K·30 定价：1.80 元

（内部发行）